

พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้

นายสาระ มีผลกิจ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบายการจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา
คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา ๒๕๕๕

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)

เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the Graduate School.

HIS MAJESTY KING MONGKUT'S INITIATIONS AND ACCOMPLISHMENTS IN THE
PRESERVATION, DEVELOPMENT, AND TRANSFERENCE OF KNOWLEDGE

Mr.Sara Meephonkij

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Doctor of Philosophy Program in Education
Department of Educational Policy, Management, and Leadership
Faculty of Development Education
Chulalongkorn University
Academic Year 2012
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้

โดย

นายสาระ มีผลกิจ

สาขาวิชา

พัฒนศึกษา

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

รองศาสตราจารย์ ดร.ชูลีพร วิรุณหะ

คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาคุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีคณะครุศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชนิตา รัชพลเมือง)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชื่นชนก โควินท์)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร.กรรณิการ์ สัจกุล)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชูลีพร วิรุณหะ)

.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.หทัยรัตน์ ทับพร)

.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.อุบลวรรณ หงษ์วิทยากร)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อัศวินท์ เรืองรอง)

สาระ มีผลกิจ : พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้. (HIS MAJESTY KING MONGKUT'S
INITIATIONS AND ACCOMPLISHMENTS IN THE PRESERVATION, DEVELOPMENT, AND
TRANSFERENCE OF KNOWLEDGE) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รศ. ดร.กรรณิการ์ สัจกุล,
อ.ที่ปรึกษาร่วม : รศ. ดร.ชวลีพร วิรุณหะ, ๓๓๙ หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาแนวพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งผลต่อการธำรงรักษา พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ โดยมีวัตถุประสงค์ ๔ ข้อ ได้แก่ ๑) เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒) เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๓) เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ และ ๔) เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาและความรู้ในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักร ซึ่งสามารถนำมาแบบอย่างมาใช้ได้ในปัจจุบัน วิธีการศึกษาใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพระราชกรณียกิจและแนวพระราชดำริ โดยเฉพะอย่างยิ่ง ศึกษาวิเคราะห์ พระราชนิพนธ์ประเภทต่างๆ ในฐานะสื่อสะท้อนแนวพระราชดำริของพระองค์ท่าน ผลจากการศึกษามีดังนี้

๑. ด้านภูมิหลังทางการศึกษาพบว่า การศึกษาในพระองค์แบ่งเป็น ๓ ช่วง คือ ช่วงก่อนทรงผนวช ขณะผนวช และขึ้นครองราชย์สมบัติ ทั้งนี้พระองค์ทรงได้รับการศึกษาในแบบจารีตตามประเพณีของขัตติยกุลมารจากสมเด็จพระราชบิดา พระอาจารย์ทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาส และจากการปฏิบัติตามธรรมเนียมราชประเพณี และยังได้รับรู้วิทยาการแบบตะวันตกรวมทั้งภาษาต่างประเทศ นอกจากนี้ยังได้ทรงศึกษาค้นคว้าด้วยพระองค์เองอย่างลุ่มลึกในศาสตร์ที่พระองค์ทรงสนพระทัย ส่งผลทำให้พระองค์มีพระจริยวัตรเป็นผู้ไม่เรียนรู้ตลอดพระชนม์ชีพ ส่วนด้านปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้วนั้นได้แก่ ๑) บริบททางประวัติศาสตร์ ทั้งภายในพระราชอาณาจักร ได้แก่ สถานการณ์ช่วงการขึ้นครองราชย์ ๒) บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักร ซึ่งเป็นช่วงแห่งการแพร่ขยายลัทธิการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจทางตะวันตก

๒. ในการใช้ความรู้เพื่อรักษาความมั่นคงของพระราชอาณาจักรและพัฒนาให้ก้าวหน้าสืบไปนั้น รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงใช้ทั้งการธำรงรักษาความรู้ดั้งเดิมและการพัฒนาความรู้ใหม่ รวมทั้งถ่ายทอดแนวพระราชดำริในทั้งสองกรณีไปสู่ปวงชน ความรู้ส่วนที่ได้รับการธำรงรักษาได้แก่คติความเชื่อดั้งเดิม เช่น หลักธรรมทางศาสนา (พุทธและพราหมณ์) และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกันก็ทรงสนพระทัยที่จะพัฒนาความรู้ใหม่ เช่น ในด้านอักษรศาสตร์และศิลปวิทยาการ เป็นต้น

๓. รูปแบบการพัฒนาประเทศทรงใช้การบูรณาการพหุวิทยาการต่างๆ ทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม โดยพบว่าทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือที่สำคัญส่งผลให้พระองค์ทรงมีคุณลักษณะของ “ความเป็นครุต้นแบบ” ที่ใช้กระบวนการถ่ายทอดและการสั่งสอนในรูปแบบที่หลากหลาย ได้แก่ การสั่งสอน การชี้แจงให้ทราบ การตักเตือน การห้ามปราม ตลอดทั้งการลงโทษ นับว่าเป็นผลดีต่อการพัฒนาพระราชอาณาจักรและสามารถปรับแนวทางดังกล่าวมาใช้ได้ในปัจจุบัน

ภาควิชา นโยบายการจัดการและความเป็นผู้นำทางการศึกษา ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา.....พัฒนศึกษา.....ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

ปีการศึกษา๒๕๕๕.....

5184502027 : MAJOR DEVELOPMENT EDUCATION

KEYWORDS : KING MONGKUT/ PRESERVATION/ DEVELOPMENT/ TRANSFERENCE OF KNOWLEDGE

SARA MEEPHONKJ : HIS MAJESTY KING MONGKUT'S INITIATIONS AND ACCOMPLISHMENTS
IN THE PRESERVATION, DEVELOPMENT, AND TRANSFERENCE OF KNOWLEDGE. ADVISOR :
ASSOC. PROF. KANNIGA SACHAKUL, Ph.D., CO-ADVISOR : ASSOC. PROF. CHULEEPORN
VIRUNHA, Ph.D., 339 pp.

The aim of this thesis is to study the innovative thinking and accomplishments of King Rama VI that impacted on the preservation, development and transference of knowledge. The main objectives are (1) to study the way in which the kingdom was developed during his Majesty's reign, (2) to study factors underlying his Majesty's thought , (3) to study various measures initiated by King Rama that resulted in the preservation, development and transference of knowledge, and (4) to appreciate the importance of education and knowledge in the maintenance of the kingdom's security and development that are applicable to the present day situation. The methodology used in this study is a historical analysis of documents pertaining to His majesty's thought and action, especially his own extensive writings. The results of this study are as following.

His Majesty's education background can be divided into three periods, before and after his ordination into Buddhist monkhood and after ascending to the throne. His Majesty received both the traditional form of education from his father, teachers both layman and monk and from observation and practice, and new kind of knowledge from the western world including western language. Moreover, King Rama VI continued to deeply pursue knowledge that he was interested in, resulting in His Majesty's being a life-long learner. In term of factors which influenced his thought and action after ascending the throne, the most significance was a historical context of events that happened both within and outside the Kingdom, for example, the events surrounded his ascending to the throne and the beginning of colonial presence in Southeast Asia.

King Rama VI used knowledge to maintain the security of kingship and develop his Kingdom in two ways. His Majesty chose to preserve some of the important "traditional" knowledge and wisdom such as Buddhist and Brahmin beliefs and traditional royal rites. At the same time, he also introduced new knowledge, for example in Arts and Technology.

King Rama VI developed the Kingdom by using multi-disciplined knowledge both from Thai tradition and the western world, resulting in a holistic education. The way in which His Majesty used and appreciated the importance of "education" shows that he had a required quality of the "model teacher" who used various means in transferring knowledge, such as teaching, explaining, warning, prohibiting together with punishing. All of these were significant in developing the Kingdom, and for that reason should still be useful and relevant to our present day situation.

Department : Educational Policy, Management, and Leadership Student's Signature.....

Field of Study : ..Development education.....Advisor's Signature.....

Academic Year : 2012.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการดำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดี ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณผู้มีอุปการะคุณดังต่อไปนี้

ผู้ให้แรงบันดาลใจ ด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้ให้โอกาส ทุนสนับสนุนการศึกษาจากมหาวิทยาลัยราชสวนดุสิต และทุนอุดหนุนงานวิจัยทุน ๙๐ ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กองทุนรัชดาภิเษกสมโภช

ผู้ให้ชีวิต นายไพศาล มีผลกิจ บิดา นางทองพูน มีผลกิจ ย่า และนางสาวประจวบ ไชยติกา ป้าผู้เลี้ยงดูมาเป็นอย่างดี

ผู้ให้ความรู้ คณาจารย์แห่งภาควิชานโยบายและความเป็นผู้นำทางการศึกษา สาขาวิชาพัฒนศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทุกท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รศ.ดร.กรรณิการ์ สัจกุล อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก อ.ดร.เฟื่องอรุณ ปรีดีติลล อ.อาจารย์ที่ปรึกษานิสิต และ อ.ดร.หทัยรัตน์ ทับพร อาจารย์ที่ให้กำลังใจมาโดยตลอด

ผู้ให้ความรู้ด้วยเอื้อเอื้อ รศ.ดร. ชุติพร วิรุณหะ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วมที่เข้มข้นด้วยวิชาการ คุณมารดาทางการศึกษา ศ.อนันต์ชัย เลหาหะพันธ์ ท่านอาจารย์ผู้ใหญ่ที่เอื้อเอ็นดูมาสม่ำเสมอ พลตรี ม.ร.ว.ศุภวัฒน์ เกษมศรี ท่านอาจารย์ผู้เมตตาปราณีตลอดมา อ.ดร.ดวงกมล อัศวมาศ พี่และเพื่อนร่วมงานที่แสนจะดีมาก

ผู้ให้ทุนทรัพย์เกื้อกูล ผศ.เสาวณีย์ รอดเรืองศรี อ.ดร.นิภา วธาวณิชกุล คุณชนิตา เรียงสุวรรณ คุณวรรณิ และคุณวรรณิ ใหญ่เพชร คุณพยุง อัศวมาศ อ.ลัดดาวัลย์ ปัจจวิโรจน์ คุณสุนีย์ ล้อประเสริฐ คุณณัฐวุฒิ และคุณมันธิชา มีผลกิจ และคุณวันวิสา ลมพัทธา ตลอดทั้งญาติสนิทจากสกุลมีผลกิจและไชยติกา ณ ต.บ้านโพธิ์ อ.บางปะอิน จ.พระนครศรีอยุธยาทุกท่านที่ก่อให้เกิด

ผู้ให้ความหวังใจ คุณรจนา มีผลกิจ ผศ.นงรัตน์ พยัครษ์คร ผศ.ดร.กาญจนา ชาติตระกูล อ.ภารดี สุขเกษม อ.ดร.ศันสนีย์ จันทร์อานูภาพ และอ.สิริมา เชียงเขาวัว ตลอดทั้งญาติสนิทมิตรสหายทุกท่านที่เคยปะทะปฏิสัมพันธ์ด้วยความหวังใจต่อกัน

และ ผู้ที่จะรักถึงเสมอ คือ “แม่” นางพานิช มีผลกิจ ตลอดไป

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ซ
สารบัญแผนภูมิ.....	ฅ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ คำถามวิจัย.....	๔
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๕
๑.๔ คำจำกัดความในการวิจัย.....	๕
๑.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	๖
๑.๖ ขอบเขตในการวิจัย.....	๗
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๗
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๗
บทที่ ๒ ทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๘
๒.๑ แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๘
๒.๑.๑ แนวคิดทางพัฒนศึกษา.....	๘
๒.๑.๒ ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์.....	๑๖
๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๒๐
๒.๒.๑ งานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์.....	๒๑
๒.๒.๒ งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์.....	๒๔
๒.๓ การสังเคราะห์และแนวทางการศึกษา.....	๓๑
บทที่ ๓ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๔๔
๓.๑ ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์.....	๔๔
๓.๒ การสัมภาษณ์บุคคล.....	๕๔
๓.๓ การตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ.....	๕๕
บทที่ ๔ ภูมิหลังทางการศึกษาและปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งผลต่อการดำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้.....	๕๘
๔.๑ ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๕๘
๔.๑.๑ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนทรงผนวช.....	๖๑

	หน้า
๔.๑.๒ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงทรงผนวช.....	๗๐
๔.๑.๓ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ.....	๘๑
๔.๒ ปัจจัยที่ส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษาและ พัฒนาพระราชอาณาจักร.....	๔๒
๔.๒.๑ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๙๗
๔.๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๑๐๗
บทที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ความรู้เพื่อธำรงรักษาและพัฒนา พระราชอาณาจักร.....	๑๓๘
๕.๑ การธำรงรักษา ถ่ายทอด ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อพระราชอำนาจและ ความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว.....	๑๓๙
๕.๑.๑ บทบาท ความสำคัญทางศาสนาอันเป็นปัจจัยส่งเสริมในการรักษา พระราชอำนาจและพระบรมเดชาานุภาพแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์.....	๑๔๕
๕.๑.๒ คติความเชื่อที่และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์.....	๑๕๘
๕.๒ การพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ.....	๑๙๗
๕.๒.๑ ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์.....	๑๙๗
๕.๒.๒ ความรู้ทางด้านศิลปกรรม.....	๒๒๖
บทที่ ๖ การใช้การศึกษาเพื่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ในพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๒๕๖
๖.๑ บทบาทและความสำคัญของการศึกษาเพื่อการธำรงรักษาและพัฒนา.....	๒๕๗
๖.๒ ความสำคัญของประวัติศาสตร์กับการพัฒนาชาติ.....	๒๖๐
๖.๒.๑ ความมีอารยะกับการพัฒนาชาติ.....	๒๖๔
๖.๓ คุณลักษณะของความเป็นครูต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๒๙๕
บทที่ ๗ สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ.....	๓๐๖
รายการอ้างอิง.....	๓๒๙
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	๓๓๙

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ ๑ สรุปเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ และหลักฐานจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงถึงการอ้างรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ในระหว่าง ปีครองราชย์ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ ในช่วง ๑๗ ปี.....	๒๖๔

สารบัญแผนภูมิ

	หน้า
แผนภูมิที่ ๑ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๖๒
แผนภูมิที่ ๒ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นเจ้าของสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๗๐
แผนภูมิที่ ๓ แสดงรายนามบุคคลผู้มีบทบาททางความคิดและเปิดโลกทัศน์สู่ความสมัยใหม่ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๘๒
แผนภูมิที่ ๔ แสดงแผนผังการธำรงรักษา พัฒนา และกระบวนการถ่ายทอดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๓๐๔

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่คู่กับสังคมไทยมาแต่โบราณกาลเป็นสถาบันที่มีความสำคัญของประเทศ พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่อาณาประชาราษฎร์ ทรงมีหน้าที่และบทบาทที่สำคัญอีกทั้งทรงมีอิทธิพลต่อสังคมไทยในฐานะทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชาติ ทั้งการพระราชทานแนวคิดความรู้ต่างๆ เพื่อก่อประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ทรงเป็นแม่แบบในทางปฏิบัติกับการดำรงรักษาขนบธรรมเนียมตามโบราณราชประเพณี ซึ่งคงประโยชน์ในการสร้างศรัทธาและดำรงเอกลักษณ์ของความเป็นชาติให้ดำรงอยู่ ทรงดำรงตำแหน่งฐานะแห่งความเป็นเทวราชา ประดุจดังเทพเทวดาลงมาปราบทุกข์เข็ญให้แก่อาณาประชาราษฎร์ตามคติของศาสนา ฮินดูโบราณอันประกอบไปด้วยความเชื่อที่ว่า พระพรหมเป็นผู้สร้าง พระอิศวรเป็นผู้ทำลายและพระนารายณ์เป็นผู้รักษา นอกจากนี้ยังมีคติความเชื่อของความเป็นธรรมราชาอันหมายถึงพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รักษารธรรมและปฏิบัติธรรมด้วยการอยู่ในศีล ซึ่งคึกฤทธิ ปราโมช ได้อธิบายใน หนังสือลักษณะไทยดั่งนี้ (๒๕๓๙: ๔๑-๔๒)

ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ อันได้แก่ ๑) ทาน คือ การให้ ๒) ศีล คือ การตั้งสังวร และใจให้สุจริต ๓) ปริจจาคะ คือ การเสียสละ ๔) อาชวชะ คือ ความซื่อตรง ๕) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ๖) ตปะ คือ การทำหน้าที่ ๗) อักโกธะ คือ ความไม่โกรธ ๘) อวิหิงสัจจะ คือ ความไม่เบียดเบียนมนุษย์และสัตว์ ๙) ขันติญจะ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนและ ๑๐) อวิโรธนะ คือ การคิดและการกระทำที่ปราศจากอารมณ์ที่ยินดียินร้าย

สังคหัตถุ ๕ ประการ เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงให้ทราบถึงกิจวัตรของพระราชา อันจะอำนวยประโยชน์ให้แก่แผ่นดินได้แก่ ๑) สัสเมธะ หมายถึง ความรู้ในการบำรุงพืชผลให้แก่ประเทศให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ๒) ปुरुชเมธ หมายถึง การรู้จักคน การสงเคราะห์หรือการชูปเลียงคนที่ควรสงเคราะห์ ๓) สมมาปาส์ หมายถึง ความรู้ที่จะผูกใจคนให้จงรักภักดี ๔) วาจาปยัย หมายถึง ความพูดที่อ่อนหวาน และ ๕) นิรัคพะ หมายถึง ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

หลักจักรวรรดิวัตร ๑๒ เป็นธรรมะของพระมหากษัตริย์อีกบทหนึ่งที่มีความสำคัญอันได้แก่ ๑) ควรอนุเคราะห์คนภายในพระราชสำนัก ทหาร พลเรือน ตลอดจนราษฎรให้มีความสุขไม่ปล่อยปะละเลย ๒) ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่นๆ ๓) ควรอนุเคราะห์พระราชวงศ์พระบรมวงศานุวงศ์ ๔) ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหบดี และคฤหบดีชน ๕) ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท ๖) ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล ๗) ควรจะรักษาฝูงเนื้อและนกตลอดจนสัตว์ทั้งปวงไม่ให้สูญพันธุ์ ๘) ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติธรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลจิต ๙) ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบกิจการทุจริตเป็นภัยต่อสังคม ๑๐) ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาปและการกุศลอกุศลให้ประจักษ์ชัด ๑๑) ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปยังที่ที่พระราชามีควรไป ๑๒) ควรดับความโลภ มิให้ปรารถนาลาภที่พระราชามีควรจะได้

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมทางศาสนาในการปกครองอื่นๆ อีกเช่น รัตน ๗ ประการของพระเจ้าจักรพรรดิลิขวิ อภิธานียธรรม ๗ คุณสมบัติของข้าราชการในวิรุทธชาดก ที่เป็นหลักธรรมของผู้ปกครองควรยึดถือปฏิบัติ (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๒๔: ๑๙๗)

สถาบันพระมหากษัตริย์ที่เพียบพร้อมไปด้วยหลักธรรมต่างๆ ที่นำไปใช้และยึดถือปฏิบัติเปรียบเสมือนผู้คุมไปด้วยบารมีเป็นที่พึ่งแห่งพระบรมโพธิสมภารของเหล่าอาณาประชาราษฎร์ สถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นสถาบันที่มีความศักดิ์สิทธิ์ด้วยพระบรมเดชานุภาพและพระธรรมอันบริสุทธิ์ จึงเป็นสถาบันที่สังคมให้ความเคารพศรัทธาและมีความคาดหวังสูงต่อบทบาทและหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเพื่ออาณาประชาราษฎร์

ด้วยเหตุผลดังกล่าวสถาบันพระมหากษัตริย์หรือองค์พระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งในทุกๆ รัชสมัย จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการเตรียมความพร้อมในฐานะที่เป็นที่พึ่งของประชาชนเปรียบได้กับทรงเป็นเจ้าของชีวิตซึ่งมีความหมายถึง ทรงมีพระราชอำนาจเหนือชีวิตทุกคนในสังคมไม่ว่าบุคคลนั้นจะอยู่ในฐานะสูงต่ำอย่างไร หรืออีกนัยยะหนึ่งคือ ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีความหมายว่าทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วพระราชอาณาจักร หรือทรงเป็นธรรมราชาผู้ซึ่งอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และใช้พระราชอำนาจปกป้องรักษาหรือแม้แต่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์อันมีความหมายถึงนักรบอันยิ่งใหญ่ และทรงเป็นเทวราชาอีกในทางหนึ่งด้วย (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๓๙: ๕-๖)

ในสังคมไทยไม่ว่าจะเกิดเหตุการณ์ใดขึ้นสถาบันพระมหากษัตริย์มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาและแก้ไขเหตุการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองให้ราบรื่นไปด้วยดี โดยในแต่ละรัชสมัยมีปัจจัยที่แตกต่างกันอันเนื่องด้วยเงื่อนไขบริบททางประวัติศาสตร์ การศึกษาค้นคว้าได้เลือกศึกษา **รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นกรณีศึกษา** โดยมีพื้นฐานความคิดหลักว่า ในรัชสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะอิทธิพลของชาติตะวันตก ทั้งในมิติทางการเมืองการปกครองหรือเทคนิควิทยาศาสตร์ใหม่ที่เข้ามากระทบสยามประเทศในช่วงนั้น ตลอดทั้งเป็นยุคแห่งการขัดแย้งอำนาจทางการเมืองไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์หรือขุนนาง อันถือเป็นปัจจัยภายในที่มีผลกระทบต่อปัจจัยภายนอกซึ่งกันและกัน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นช่วงที่จะต้องมีการจัดการปัญหาและอุปสรรคที่มาจากปัจจัยภายในของประเทศและปัจจัยภายนอกควบคู่กันไป จากสรรพวิชาความรู้หลายศาสตร์มาประกอบกันอย่างที่แนวปัจจุบัน (วิจิตร ศรีสะอ้าน, ๒๕๒๔: ๗) เรียกว่า “พหุวิทยาการ” (Multi-disciplinary) เพื่อมาจัดการและแก้ไขปัญหาต่างๆ จนเกิดเป็นกระบวนการการใช้การศึกษาแบบสหวิทยาการ (Interdisciplinary) ก่อให้เกิดองค์ความรู้เพื่อการบริหารจัดการอันนำไปสู่แนวทางการจัดการศึกษาแบบองค์รวม

ดังนั้นในการศึกษาวิจัยเรื่อง **พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้** จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความรู้เชิงลึกเกี่ยวกับพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจเพื่อจะอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นร่วมกับบริบทสังคมในช่วงเวลาดังกล่าวได้อย่างลุ่มลึกและวิเคราะห์ เพื่อชี้ให้เห็นมุมมองทางด้านการศึกษาให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ผู้ศึกษาจะได้นำพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความสำคัญมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์จากข้อมูลเอกสาร เพื่อจะชี้และเปิด

ประเด็นมุมมองของการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์ให้กว้างขวางมากขึ้นกว่าแต่เดิม ภาพลักษณ์ส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากผลงานวิชาการต่างๆ ที่ผ่านมาให้ภาพของความเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความเป็นเอกอุทางด้านการศึกษาและวิทยาการทางตะวันตก ทำให้องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณให้ทรงเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มานุษยวิทยา การพัฒนาสังคมและสื่อสาร ประจำปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗ และในงานวิจัยฉบับนี้ จะขอเสนอภาพลักษณ์ของพระองค์ในส่วนของศึกษาให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นประเด็นที่มีได้ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงกันมากนักรั้งที่พระราชกรณียกิจต่างๆ ในพระองค์ทรงมีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับการศึกษาแทบทั้งสิ้น

การศึกษาพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานวิจัยฉบับนี้จึงมีพื้นฐานความคิดหลักว่า ๑) พระองค์ทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการถ่ายทอดความรู้เพื่อการพัฒนาพระราชอาณาจักร รวมทั้งการแก้ไขปัญหาในเหตุการณ์ต่างๆ ได้อย่างแยบยลตลอดรัชสมัยของพระองค์ ๒) จากพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจน่านับการในพระองค์สะท้อนให้เห็นได้ว่า พระองค์ทรงเป็น “นักการศึกษาแบบองค์รวม” ทรงแตกฉานและลุ่มลึกในศาสตร์ที่มีความหลากหลายในแขนงต่างๆ อย่างเป็นที่ประจักษ์ ๓) ที่สำคัญพระองค์ทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการปรับปรุงและพัฒนาพระราชอาณาจักร โดยที่พระองค์ไม่ทรงละทิ้งภูมิปัญญาดั้งเดิม เช่น ศาสนาและลัทธิความเชื่อต่างๆ ทั้งพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์ ขณะที่ทรงเลือกรับวัฒนธรรมใหม่จากโลกตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นเทคโนโลยีและวิทยาการอันทันสมัย โดยสิ่งต่างๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึง “พระปรีชาญาณ” ในพระองค์ได้อย่างเด่นชัด

นอกจากนี้ด้วยปัจจัยที่ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่มีอิทธิพลทั้งคตินิยมเชื่อ สังคม การเมืองการปกครองตลอดทั้งศิลปวัฒนธรรมประเพณีต่างๆ ซึ่งเป็นข้อได้เปรียบกว่าสถาบันหรือหน่วยอื่นทางสังคม ในฐานะเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ที่สามารถนำมาปรับใช้กับแนวทางทางพัฒนาได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะใช้ผ่านทางพระราชอำนาจ อันมีสิทธิโดยชอบธรรมตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือทรงเลือกใช้ผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ต่างๆ ผ่านทางพระราชกรณียกิจที่มีความหลากหลาย ถือเป็นกระบวนการถ่ายทอดที่ควบคู่ไปกับกระบวนการเรียนรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยโบราณจนถึงรัชสมัยของพระองค์ สังคมไทยยังคงให้ความสำคัญกับศาสนาและความเชื่อจนถือเป็นแกนหลักสำคัญทางสังคม (core values) ที่ถูกนำมาใช้ในฐานะที่เป็นแหล่งอบรมขัดเกลาทางสังคม หรือใช้เป็นเครื่องมือจรรยาบรรณนำไปสู่การยอมรับในฐานะผู้มีบุญญาธิการ รวมทั้งสามารถยกระดับการพัฒนาสู่ความเป็นรัฐที่มีคุณธรรม (Moral State) ส่งผลให้ผู้นำของรัฐมีความเข้าใจและเห็นอกเห็นใจ (empathy) ทั้งนี้เป็นส่วนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในเรื่องของศีลธรรมจรรยา (morality) ความประพฤติที่ติงาม ความสุจริต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), ๒๕๕๓: ๓๙๒ ; Ninian Smart, 1986: 14) รวมทั้งตระหนักถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในรัฐได้เป็นอย่างดี นับได้ว่าสิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาชาติในรูปแบบหนึ่ง

สังคมไทยกับศาสนาและคตินิยมเชื่อต่างๆ เป็นสิ่งที่ดำเนินคู่กันมาโดยตลอดและเป็นสิ่งที่สังคมให้การยอมรับนับถือ จนสามารถใช้เป็นชุดอธิบายถึงความเหมาะสมในสถานการณ์และ

สถานภาพต่างๆ เป็นอย่างดี นอกเหนือจากการให้ความสำคัญกับการใช้พระราชอำนาจอย่างเบ็ดเสร็จในการแก้ไขและพัฒนาชาติ แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปแบบการแก้ปัญหาดังกล่าวอาจจะไม่สอดคล้องกับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นการใช้องค์ความรู้ ภูมิปัญญา การศึกษา ตลอดจนทักษะต่างๆ ที่ผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้เข้ามาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวความคิดที่กว้างไกลจนนำไปสู่การยอมรับทางพระราชอำนาจในมิติของสังคมสมัยนั้น อันได้แก่ ความรู้ (Knowledge) การยอมรับในพระราชอำนาจในสมัยของพระองค์เป็นสิ่งที่ควรดำรงและพัฒนาควบคู่กันไป ทั้งในสถานภาพความเป็นสมมุติเทพตามโบราณราชประเพณี การดำรงความเป็นพระมหากษัตริย์ นักการศึกษา นักพัฒนา เพื่อจะได้ก้าวทันต่อกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

จากแนวความคิดในการพัฒนาประเทศจนไปสู่พระราชกรณียกิจต่างๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกที่จะธำรงรักษาทุนวัฒนธรรมที่มีมาแต่เดิม ควบคู่ไปกับการเปิดรับวิทยาการและเทคโนโลยีจากโลกตะวันตก ผ่านกระบวนการถ่ายทอดจนเกิดเป็นการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพ การศึกษาจึงเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของพระราชอาณาจักรได้อย่างครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาตามอัธยาศัย ในมิติเวลาของสมัยนั้น จากการเสนอประเด็นการศึกษาวิจัยเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ จึงเป็นการเปิดมุมมองใหม่เพื่อชี้ให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ โดยผ่านการศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์ เนื่องจากประวัติศาสตร์มีบทบาทสำคัญและมีความเกี่ยวข้องกับทุกสาขาวิชา ถือว่าเป็นแก่นของวิชาความรู้ เปรียบเสมือนซีเมนต์ที่เชื่อมโยงการศึกษาทุกแขนง อาทิ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ วิทยาศาสตร์ รวมทั้งการศึกษาแบบองค์รวมในที่นี้ด้วย โดยทำให้ธรรมชาติและมนุษย์ได้ติดต่อเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (ปิยนาล บุนนาค อ้างถึงใน สมศักดิ์ ชูโต : ๖ และสีบแสง พรหมบุญ, ๒๕๑๗: ๒๒) ฉะนั้น การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์กับพัฒนาศาสตร์ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ จึงเป็นการเปิดมุมมองใหม่ที่ชี้ให้เห็นว่าในอดีตมีตัวอย่างขององค์พระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ และเป็นที่หวังว่าเราจะนำตัวอย่างนั้นๆ มาประยุกต์ใช้กับสังคมปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

๑.๒ คำถามวิจัย

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวคิดในการพัฒนาประเทศผ่านพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ในรูปแบบใด และทรงดำเนินวิธีการในลักษณะใดเพื่อที่จะธำรงรักษาพัฒนาและการถ่ายทอดความรู้

๒. ปัจจัยและบริบททางประวัติศาสตร์ใดบ้างที่ส่งผลต่อแนวคิดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงออกถึงพระปรีชาญาณของความเป็นนักพัฒนาในมิติต่างๆ อย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจกับการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้

๔. เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

๑.๔ คำจำกัดความในการวิจัย

การธำรงรักษา

แนวทางที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในช่วงรัชสมัยของพระองค์ในการรักษาและสืบทอดด้านจารีตธรรมเนียมอันเป็นโบราณราชประเพณี แสดงออกถึงคติความเชื่อทางศาสนาและพระราชพิธีที่สำคัญ อาทิ หลักคำสอนทางพุทธศาสนา (ทศพิธราชธรรม, สังคหวัตถุ และธรรมราช ฯลฯ) และศาสนาพราหมณ์ (ลัทธิเทวราชา, ศิลปวิทยา ๑๘ ประการ), พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, พระราชพิธีทรงผนวช, พระราชพิธีโสกันต์, พระราชพิธีตรุษสงกรานต์และธรรมเนียมปฏิบัติต่างๆ เช่น ธรรมเนียมราชตระกูล, กฎมนเทียรบาล, ราชานุกิจ, การออกขุนนาง, การออกรับราชทูต, การแต่งราชทูตเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี รวมทั้งงานศิลปกรรมแบบจารีตที่มีการสืบทอดมาอย่างยาวนาน อาทิ เจดีย์ทรงระฆัง เจดีย์ทรงปราสาทและปราสาท ตลอดจนงานจิตรกรรมแบบจารีต

การพัฒนา

แนวทางในพระองค์ที่ทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือสำคัญโดยแสดงออกผ่านทางพระราชกรณียกิจทั้งที่เป็นโบราณราชประเพณีในฐานะมรดกภูมิปัญญาของชาติที่แสดงสู่สายตาชาวตะวันตกอย่างที่มีเคยถือปฏิบัติมาก่อน และองค์ความรู้ในด้านวิทยาการสมัยใหม่จากโลกตะวันตก อาทิ ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ อันแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงปฏิบัติเพื่อเป็นการพัฒนา สังคมวัฒนธรรม การเมืองการปกครองและเศรษฐกิจของพระราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์

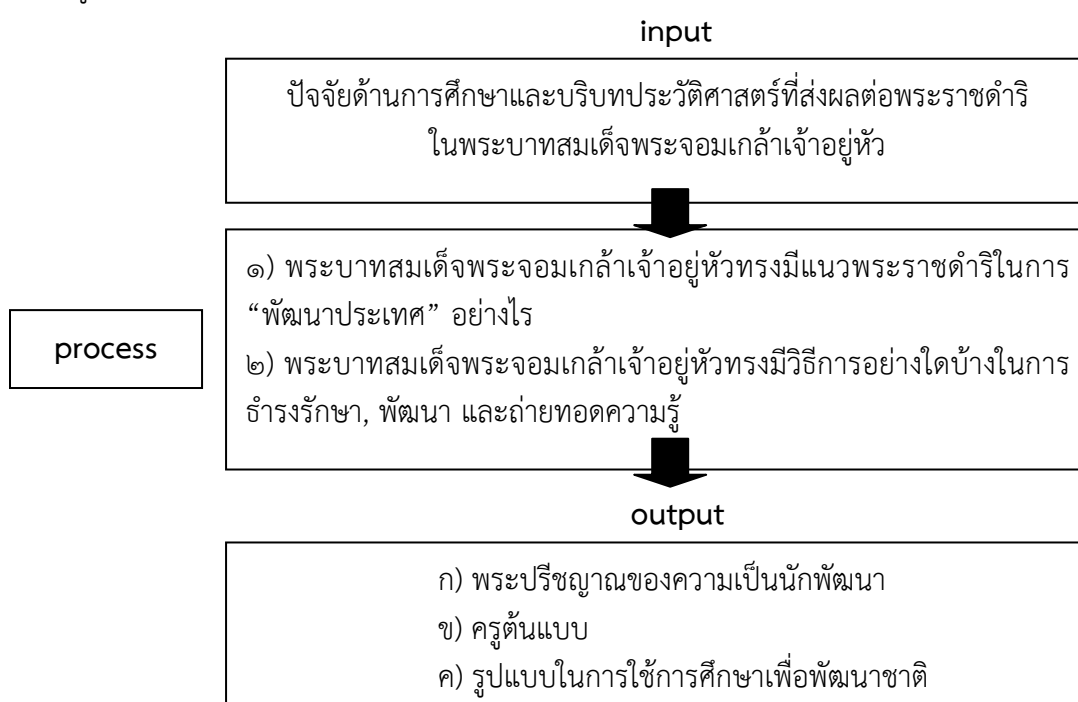
การถ่ายทอดความรู้

กระบวนการและวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านต่างๆ อาทิ พระบรมราชาบาท, พระราชหัตถเลขา, ประชุมประกาศ, ตลอดจนงานศิลปกรรมต่างๆ

พระราชกรณียกิจ	หรือ พระราชกิจ หมายถึง งานและภาระในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำและรับผิดชอบ อาทิ ทางการศึกษา สังคม ศาสนา การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ ฯลฯ ซึ่งพระองค์ทรงงานต่างๆ ด้วยความวิริยะอุตสาหะอย่างมีพระปรีชาญาณจนลุล่วงไปได้ด้วยดี ในที่นี้จะเน้นพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องและแสดงให้เห็นเรื่องของการใช้การศึกษาเป็นสำคัญ
พระราชดำริ	แนวคิด วิธีการ และรูปแบบที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาใช้ในการรักษาพระราชอาณาจักร ทั้งนี้เป็นไปในแนวทางแห่งการพัฒนา
พหุวิทยาการ	หรือ Multi-disciplinary คือ กระบวนการใช้การศึกษาแบบสหวิทยาการ (Interdisciplinary) ซึ่งเป็นความรู้ที่รวมเอาหลายสาขาวิชามาประกอบกัน เช่น ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้น ศาสตร์เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาความรู้ที่ทั้งปวง
รูปแบบการพัฒนาประเทศแบบองค์รวม	การพัฒนาประเทศในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “การศึกษา” เป็นพื้นฐานสำคัญควบคู่ไปกับพระราชกรณียกิจในทุกๆ ด้าน ต่อการพัฒนาพระราชอาณาจักร

๑.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย

การศึกษาพระราชกรณียกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยประมวลจากหลักฐานชั้นต้นและชั้นรองต่างๆ ทางประวัติศาสตร์ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งไทยและต่างประเทศ ผู้ศึกษาจึงกำหนดเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัยได้ดังนี้

๑.๖ ขอบเขตในการวิจัย

ศึกษาแนวพระราชดำริในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิเคราะห์ผ่านพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่การธำรงและพัฒนาชาติ โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาที่นำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ จากการค้นคว้าจากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคลโดยนำข้อมูลเหล่านี้มาประกอบกับการศึกษา เพื่อมุ่งหาคำอธิบาย (Explanatory) ถึงแนวพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการที่พระองค์ทรงธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ เพื่อนำมาสรุปความสำคัญทางประวัติศาสตร์และนำเสนอข้อเท็จจริง และนำเสนอความเป็นต้นแบบแห่งพระมหากษัตริย์ที่ใช้ “การศึกษา” ผ่านพระราชกรณียกิจเป็นเครื่องมือสำคัญไปสู่จุดมุ่งหมายแห่งการพัฒนาชาติ

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑. ทำให้ทราบถึงแนวคิดจากการถ่ายทอดความรู้ผ่านพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ทำให้ทราบถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งผลต่อวิธีการปฏิบัติในการธำรงรักษาและพัฒนา
๓. ทำให้ทราบถึงรูปแบบการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔. ทำให้ตระหนักเห็นถึงความสำคัญ และพลังอำนาจของการศึกษาที่ใช้เป็นพื้นฐานในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรตลอดทั้งสามารณนำมาปรับใช้ได้ในยุคปัจจุบัน

บทที่ ๒

แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ผู้ศึกษาได้ศึกษาทฤษฎีและแนวคิดรวมทั้งงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ แนวคิดทางพัฒนศึกษา

๒.๑.๒ ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๓ การสังเคราะห์และแนวทางการศึกษา

๒.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

๒.๑.๑ แนวคิดทางพัฒนศึกษา

หลังยุคสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ประเทศต่างๆ มีการตื่นตัวในการพัฒนาประเทศ (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๕) โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่เพิ่งได้รับเอกราชและประเทศที่อยู่ในกลุ่มประเทศด้อยพัฒนามาก่อน แนวทางการพัฒนาประเทศเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพที่ดีขึ้นถือได้ว่าเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจนมีนักวิชาการหลายสาขาวิชาหันมาสนใจในการนำการศึกษามามีปฏิสัมพันธ์กับการพัฒนาในมิติต่างๆ เป็นการวิเคราะห์การศึกษาในฐานะที่เป็นกิจกรรมและขบวนการทางสังคม เช่น กระบวนการสังคมนิยม (Socialization Process) กระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม (En-culturation Process) กระบวนการพัฒนาทางประชาธิปไตยและกระบวนการพัฒนาทางสังคม การปฏิสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา กับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมืองรวมทั้งการศึกษาในฐานะปัจจัยเสริมสร้างความมั่นคงแห่งชาติและความเข้าใจอันดีระหว่างประเทศ การศึกษาถือเป็นปัจจัยที่ ๕ แห่งการดำรงชีพ บุคคลต้องการการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและการงานนอกเหนือจากปัจจัย ๔ ซึ่งเป็นความต้องการด้านอาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค นอกจากนี้ยังเป็นปัจจัยแห่งการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม การเมืองและความมั่นคงของชาติจึงได้มีการเน้นการศึกษาเพื่อการพัฒนา หรือ ที่เรียกว่า “พัฒนศึกษา” เป็นส่วนหนึ่งของศึกษาศาสตร์

ในการพัฒนาประเทศนั้นจะต้องมีการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ควบคู่กันไป การศึกษาในฐานะที่เป็นกระบวนการพัฒนาบุคคล ซึ่งเป็นหน่วยสำคัญของสังคม จึงมีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยสำคัญของการพัฒนาด้านต่างๆ นำไปสู่ความมั่นคงของชาติและเป็นการนำพาประเทศไปสู่เป้าหมายโดยจะต้องมีการวางแผนหรือที่เรียกว่า แผนพัฒนาประเทศ (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๒)

นักวิชาการหลายสาขาหันมาศึกษาเรื่องพัฒนาศึกษา (Development Education) อันจะนำมาซึ่งความก้าวหน้า (Process) ความทันสมัย (Modernization) สังคมได้มีการศึกษาวิเคราะห์ถึงกระบวนการของการพัฒนา และพยายามประยุกต์เอาวิชาการสาขาต่างๆ มาใช้ในกระบวนการพัฒนาประเทศด้วย กระบวนการพัฒนาจึงเป็นกระบวนการศึกษาชนิดหนึ่ง เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า พหุวิทยาการ กล่าวคือ มีการประยุกต์หลักการทฤษฎีและวิธีการของศาสตร์หลายสาขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมวิทยา มานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์และรัฐศาสตร์

ดังนั้นพัฒนาศึกษาจึงเป็นศาสตร์เพื่อการพัฒนาอย่างแท้จริง องค์กรทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนบุคคลคณะทำงานที่มีบทบาทในแต่ละสังคมและแต่ละระยะเวลา ที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมสามารถนำศาสตร์ทางพัฒนาศึกษามาใช้ควบคู่กับการพัฒนาได้อย่างลงตัว ในกรณีศึกษา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เปี่ยมล้นไปด้วยพระราชกรณียกิจที่มีความหลากหลาย ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความเชื่อมโยงกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้กับการศึกษา เช่น การเมืองและการศึกษา เศรษฐกิจและการศึกษา สังคมและการศึกษา ความมั่นคงและการศึกษา ต่างต้องมีความสัมพันธ์กันแบบ ๒ ทางเป็นการเกื้อกูลต่อการพัฒนาซึ่งกันและกัน (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๐) อาทิ

การศึกษากับเศรษฐกิจ โดยถือว่า การศึกษาเป็นการลงทุน (investment) และการบริโภค (consumption) มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจโดยตรง คนเป็นทรัพยากรที่สำคัญเรียกว่า ทรัพยากรมนุษย์ (Human resource) มนุษย์จะเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจอย่างเต็มที่จะต้องได้รับการพัฒนา เป็นผู้บริโภคที่ฉลาด (good consumer) และเป็นผู้ผลิตที่ฉลาด (good producer) การพัฒนามนุษย์เพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจเรียกว่า การพัฒนากำลังคน (man power development) ซึ่งหมายถึง การให้การศึกษอบรมทักษะทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ สถาบันทางสังคมมีหน้าที่จัดการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน มีความรับผิดชอบในการผลิตและพัฒนากำลังคน (Supplier of Manpower) ความต้องการกำลังคน (Manpower Demand) ของระบบเศรษฐกิจถ้าผลิตได้ตามความต้องการทั้งปริมาณและคุณภาพกำลังคนที่ผลิตได้นั้นจะเป็นจักรกลสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจให้บรรลุตามเป้าหมาย (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๑)

การศึกษากับการพัฒนาสังคม บุคคลหรือ คน เป็นหน่วยสังคมที่พึงได้รับการพัฒนามากที่สุดการศึกษาจึงมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคมโดยตรงการศึกษาจึงมีหน้าที่ถ่ายทอดรูปแบบของสังคมและเปลี่ยนแปลงสังคมควบคู่กันไปหรือที่เรียกว่า กระบวนการสังคมประกิต หรือ การขัดเกลาสังคม และกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม กระบวนการทั้งสองครอบคลุมถึงกระบวนการต่างๆ ที่สถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว โรงเรียน วัด และสถาบันอื่นๆ ทางสังคม โดยอาศัยวัฒนธรรมของสังคมนั้นเป็นแกนกลาง พิจารณาเทียบเคียงได้กับการนำหลักแนวคิดทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่นิยมมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยทั้งที่มีการแบ่งองค์ประกอบทางสังคมออกเป็นสถาบันได้ ๖ สถาบัน ซึ่งมีหน้าที่ต่างๆ กันไป อาทิ สถาบันครอบครัว ทำหน้าที่ผลิตและเลี้ยงดูสมาชิก สถาบันพิธีกรรมทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมมนุษย์ สถาบันการเมือง เช่น ประชาธิปไตย อนาธิปไตย สถาบันศาสนามีหลักคำสอนให้ยึดถือ สถาบันอาชีพทำให้เกิดการแบ่งงานเป็นส่วนๆ ใน

สังคมและสถาบันเศรษฐกิจมีการแบ่งระบบเป็นระบบทาส ระบบศักดินาและแรงงานเสรี (สุภาวงศ์ จันทวานิช, ๒๕๕๑: ๑๔๐-๑๔๑)

การศึกษากับการพัฒนาการเมือง ในการพัฒนาการเมืองควรมุ่งเสริมความเสมอภาคในโอกาสทางการศึกษาและส่งเสริมวุฒิภาวะทางการเมือง (Political Maturity) และปลูกฝังค่านิยมวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยตามแนวทางพัฒนาทางการเมืองของประเทศ การศึกษามีเป้าหมายสำคัญที่จะทำการศึกษาอบรมเพื่อให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในระบบประชาธิปไตย ซึ่งในบางครั้งอาจจะไม่ค่อยประสบความสำเร็จซึ่งมีผลมาจากประชาธิปไตยต้องล้มลุกคลุกคลานมาตลอด ในบางสมัยการศึกษาทางการเมืองเป็นสิ่งต้องห้าม การขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับระบบประชาธิปไตย การขาดประสบการณ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนทำให้ศรัทธาและความเชื่อมั่นของประชาชนไม่น่าพึงพอใจ ทั้งนี้เพราะหลักการและทฤษฎีที่ใช้เกี่ยวข้องกับประชาธิปไตยกับพฤติกรรมการเมืองมักปรากฏสวนทางกัน (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๒-๑๓)

ดังนั้น การพัฒนาสังคมจึงต้องอาศัย “การศึกษา” เป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจแก่สมาชิกในสังคม รวมทั้งพัฒนาทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมที่เอื้ออำนวยต่อแนวทางการพัฒนาสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย การศึกษาจึงเป็นกระบวนการรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมทางสังคม และเป็นตัวการในการกระตุ้นสังคม ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อให้สังคมได้พัฒนา (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๒) โดยแนวคิดที่สำคัญที่นำมาใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ มีด้วยกัน ๓ แนวคิด ได้แก่

๑) การศึกษาและความมั่นคงของชาติ การศึกษาได้รับการพิจารณาแล้วว่าเป็นกิจกรรมและกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับสังคมจิตวิทยา เป็นกระบวนการที่ปลูกฝังอบรมประชาชนให้มีความภาคภูมิใจผูกพันและมีความรู้สึกร่วมชาติ มีความยึดมั่นศรัทธาในสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมพลังอำนาจแห่งชาติ การศึกษาช่วยให้มนุษย์มีความเจริญออกงามมีความเป็นคน (manhood) และเป็นกำลังคน (manpower) ที่มีประโยชน์ต่อสังคม การศึกษายังช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างประชาชนในชาติ อยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีอันเป็นที่ยอมรับของกันและกันมีความรู้สึกร่วมชาติร่วมแผ่นดิน การศึกษายังช่วยสร้างจรรยาบรรณความก้าวหน้าทางวิชาการ โดยอาศัยการวิจัย ค้นพบบุกเบิกแสวงหาความรู้ใหม่ ก่อให้เกิดความเป็นไททางวิชาการ ที่ช่วยให้ประเทศไทยพึ่งตนเองทางวิชาการได้ดีขึ้น และสามารถใช้ผลความก้าวหน้าทางวิชาการโดยเฉพาะทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในการพัฒนาประเทศด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาความมั่นคงของชาติปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญไม่น้อยกว่าปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง การทหาร เป็นปัจจัยเสริมสร้างความมั่นคงของชาติโดยส่วนรวม (วิจิตร ศรีสอาน, ๒๕๒๔: ๑๓-๑๔) ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคสมัยแห่งการพัฒนาเป็นสมัยที่พระราชอาณาจักรสยาม เข้าสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านอันมีผลกระทบมาจากบริบททางสังคมทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ผลกระทบดังกล่าวมีพระราชสำนักในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นจุดศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงและเปลี่ยนผ่านผลกระทบจากปัจจัยภายในเกิดจากกลุ่มสยามหัวใหม่ที่พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ โดยเฉพาะความศิวิไลซ์ (civilization) จากตะวันตกที่เรียกว่ายุคของความทันสมัย หรือ การทำให้เป็น

แบบตะวันตก (westernization) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ช่วงแห่งการเปลี่ยนผ่าน (ชาติรี ประภิตน นทการ, ๒๕๔๗: ๑๑) ซึ่งในทางกลับกันสิ่งต่างๆ เหล่านี้นับเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอก เช่น อิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพระราชอาณาจักร และการ บรรลุวัตถุประสงค์ในการธำรงรักษาชาตินั้น ย่อมจะต้องเกิดจากความพร้อมจากปัจจัยภายในร่วมด้วย พระราชอาณาจักรในนามพระราชสำนักจึงจำเป็นต้องกระชับพระราชอำนาจให้ดำรงอยู่ พร้อมกับเปิดโลกทัศน์รับการเปลี่ยนแปลงของโลกไปอีกทางหนึ่งด้วย

จากพระราชประวัติในบทที่ ๑ นั้นจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามรักษาพระราชอำนาจในพระองค์ไว้ได้อย่างเมื่อมั่นคงแล้วเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ จากนั้นพระองค์ทรง “ธำรงรักษา” โดยการ “พัฒนา” พระราชอาณาจักรเป็นลำดับโดยใช้และยึดแบบ แผนปฏิบัติต่างๆ ตามจารีตนิยม แต่ในขณะเดียวกันทรงสร้างรูปแบบการปฏิบัติแบบใหม่ คือ “การศึกษา” อำนาจและวิทยาการใหม่ๆ ของตะวันตกควบคู่ไปด้วยกันอีกทางหนึ่งด้วย ซึ่งในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องใช้การตีความผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจต่างๆ โดยมีพื้นฐานของการศึกษาใน พระองค์ท่านเข้ามามีส่วนสำคัญในการวิเคราะห์ในกระบวนการต่างๆ ที่พระองค์ทรงปฏิบัติ เพื่อชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “ครูต้นแบบ” โดยเทคนิควิธีในการสอนของพระองค์ได้ถูก แทรกอยู่ภายในพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทำให้ประชาชนอยู่ดีมีสุข มีความรู้ เท่าทันอารยะประเทศจนเกิด เป็นกระบวนการถ่ายทอดและการเรียนรู้ในที่สุด

๒) พื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการศึกษา การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญ สำหรับการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปที่ “คน” เป็นสำคัญ การจะทำให้คนมีคุณลักษณะ ที่พึงประสงค์ได้จำเป็นต้องใช้การศึกษาเข้ามาเป็นส่วนร่วม การเข้าถึงบริบททางการศึกษาของคนหรือ สังคมมีปัจจัยที่แตกต่างกันรูปแบบการศึกษาจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเอื้อต่อปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้คน เข้าสู่การศึกษาได้มากที่สุด รูปแบบการศึกษาจะต้องสอดคล้องกับความเป็นไปของคน หรือ สังคมนั้นได้ อย่างลงตัว การเรียนรู้เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ โดยสามารถศึกษาได้จาก ๓ รูปแบบ คือ การศึกษาใน ระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งจะต้องมีการผสมผสานกันเพื่อให้สามารถ พัฒนาคุณภาพคนได้อย่างต่อเนื่อง เป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตและเพื่อชีวิตที่ดีขึ้น ซึ่งภาครัฐต่างก็ให้ ความสนใจและพร้อมที่จะพัฒนาทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตาม อัธยาศัยตามประกาศของมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๔๖ มีหลักการดังนี้ (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕ พร้อม กฎกระทรวงที่เกี่ยวข้องและพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ พ.ศ.๒๕๔๕)

๑. การศึกษาในระบบ (Formal Education) เป็นการศึกษาที่มีรูปแบบและระบบ แบบแผนชัดเจน มีการ กำหนดวัตถุประสงค์ หลักสูตร วิธีการจัดการเรียนการสอน การวัดผล และ การประเมินผลที่แน่นอน

๒. การศึกษานอกระบบ (Non-formal Education) เป็นการศึกษาที่มีความ ยืดหยุ่นและหลากหลายรูปแบบ ไม่มีข้อจำกัดเรื่องอายุและสถานที่ โดยมุ่งหมายให้เป็นการศึกษาเพื่อ พัฒนาคุณภาพมนุษย์ มีการกำหนดจุดมุ่งหมาย หลักสูตร วิธีการเรียนการสอน สื่อ การวัดผลและ ประเมินผลที่สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งอาจแบ่งได้ ๓

ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทความรู้พื้นฐานสายสามัญประเภทความรู้และทักษะอาชีพ และประเภท ข้อมูลความรู้ทั่วไป

๓. การศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Education) เป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิต เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ การทำงาน หรือเรียนรู้จากบุคคล ครอบครัว สภาพแวดล้อม สื่อ ผู้เรียนเรียนรู้ได้ทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหลักสูตรชัดเจน ไม่มีระบบและรูปแบบของการจัดการศึกษาแน่นอนจนถึงไม่มีเลย หากแต่กิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดการเรียนรู้ ผู้เรียนมีความรู้ มีทักษะ มีเจตคติ เช่นเดียวกับการศึกษาอื่น ๆ

การที่จะส่งเสริมให้เกิดการศึกษาจนกลายเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น จำเป็นต้องปฏิรูปและส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยให้มีความสำคัญอย่างน้อยเท่าเทียมกับการศึกษาในระบบ ทั้งด้านการดำเนินงานและงบประมาณทั้งนี้ เพื่อ

๑. มุ่งพัฒนาสังคมไทยให้เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ อันจะเป็นกลไกสำคัญในการผลักดันยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศด้านเศรษฐกิจและสังคมของรัฐบาล

๒. ให้ประชาชนทุกคนได้รับโอกาสในการศึกษาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต

๓. ให้ทุกภาคส่วนของสังคมมีสิทธิและมีหน้าที่ร่วมรับผิดชอบการจัดการศึกษาตลอดชีวิต

๔. ให้การเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นการจัดการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม ตอบสนองความต้องการและสอดคล้องกับสภาพและปัญหาของกลุ่มเป้าหมาย และบูรณาการ เข้าเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคม

สำหรับบุคคลที่ไม่อยู่ในระบบการจัดการเรียนการสอนทั้งในระบบ สามารถใช้ระบบการศึกษานอกระบบ และแบบอัธยาศัยเป็นช่องทางในการหาความรู้และพัฒนาตนเองตลอดเวลา เพราะการศึกษาเป็นการศึกษาตลอดชีวิต แหล่งความรู้ใดสถานที่ใดที่มีคุณค่าระบบการศึกษาแบบอัธยาศัยสามารถเข้าไปดำเนินการได้ทั้งสิ้น หรือเรียกได้ว่าเป็นห้องเรียนเสมือน ในแง่ดีทำให้ผู้เรียนได้สัมผัสกับสถานที่ของข้อมูลนั้นได้สมจริง ทำให้เกิดความเข้าใจ ประทับใจ และซาบซึ้งในองค์ความรู้ และแหล่งข้อมูลนั้นได้ สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชนทางการศึกษาต้องช่วยกันระดมสมองที่จะช่วยให้มีความสำคัญกับการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้เป็นการศึกษาแบบตลอดชีวิตอย่างจริงจัง โดยเสนอเป็นยุทธศาสตร์ทางการศึกษาในเชิงรุกเพื่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลมากที่สุด

อนึ่ง รูปแบบการเรียนรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ในมิติต่างๆ ได้อย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “การศึกษาตามอัธยาศัย” เป็นแนวพระปรีชาญาณที่สอดคล้องกับพระราชกรณียกิจมากที่สุด อันเนื่องจากพระจริยวัตรในพระองค์ที่ทรงเป็นบุคคลที่ใฝ่พระราชหฤทัยในการเรียนรู้ตลอดเวลา ตลอดทั้งยังทรงมีแนวพระราชดำริในการเลือกรับความรู้วิทยาการใหม่ๆ อันหลากหลาย ทั้งนี้การศึกษาตามอัธยาศัยในพระองค์ท่านจึงเป็นการศึกษาที่เป็นเครื่องมือที่สำคัญต่อการเข้าถึงและเข้าใจในบริบทต่างๆ ในสังคม รวมทั้งสามารถนำไปใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย ซึ่งเป็นในเครือเดียวกันกับ “การศึกษาตลอดชีวิต”

๓) **แนวคิดของความเป็นครูต้นแบบ** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรูปแบบแนวพระราชดำริในการถ่ายทอดความรู้ ประหนึ่งเปรียบเสมือนครูที่สอนศิษย์ให้มีความรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้น การเปิดมุมมองเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติของ “ความเป็นครู” นั้นเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจ เมื่อพิจารณาจากพระราชนิพนธ์กิจ ซึ่งมีทั้งทางการบ้านการเมือง สังคมวัฒนธรรมเหมือนอย่างรัชสมัยก่อนๆ หากพิจารณาให้ลุ่มลึกและถ่องแท้แล้ว จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์กิจที่ทรงปฏิบัติมีลักษณะเหมือนอย่าง “ครูที่สั่งสอนศิษย์” โดยปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านทางอักษรศาสตร์ ศิลปกรรม วิทยาศาสตร์ โบราณคดี เป็นต้น นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางตนเปรียบเสมือนครูต้นแบบได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบททางสังคม ลูกศิษย์ของพระองค์คือประชาชนของพระองค์นั่นเอง ในที่นี้จะขอนำเสนอแนวคิดและความหมายของความเป็นครูและครูต้นแบบที่ดีเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

“แนวคิดของครูต้นแบบ” ประวัติความเป็นมาของคำว่าครู ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ด้านที่ ๒ ปรากฏคำว่าปู่ บรรทัดที่ ๒๖ สลักหินคำว่า ปู่ ครู จำเป็นต้องเลื่อนคำว่าครูมาสลักต้นบรรทัดที่ ๒๗ จึงอ่านได้คำว่า ...มีปู่ ครูนิสสัยมุต เถรมิมหาเถร ... เป็นต้น (สุมน อมรวิวัฒน์, ๒๕๓๕: ๓๔) ครูจึงมีบทบาทที่สำคัญมาตั้งแต่โบราณกาลดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น บทบาทของครูได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมมาโดยตลอดไม่ว่าบทบาทหน้าที่จะอยู่สถานภาพของบุคคลใดตำแหน่งใด ถ้าได้ทำหน้าที่สั่งสอนอบรมศีลธรรมจรรยาพร้อมสรรพวิชา ก็ได้รับการกล่าวขานว่าครูด้วยทั้งสิ้น เราควรหันมาสนใจและให้ความสำคัญและความหมายของคำว่าครูได้อย่างถ่องแท้เสียก่อนเพื่อที่จะได้เข้าถึงแก่นแท้ที่แท้จริงของคำว่าครู ดังนี้

จากพจนานุกรมฉบับบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๔: ๒๒๔-๒๒๕) ได้ให้ความหมายของคำว่า “ครู” ไว้ดังนี้ “ผู้สั่งสอนศิษย์, ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์” และตามรูปศัพท์ คำว่า “ครู” มาจาก “ครู” ซึ่งแปลว่า หนัก สำคัญ ควรเคารพ มีค่าสูง

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ ได้ให้คำนิยามคำว่าครูหมายความว่า บุคคลกรวิชาชีพซึ่งทำหน้าที่หลักทางด้านการเรียนการสอนและการส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้เรียนด้วยวิธีการต่างๆ ในสถานศึกษาทั้งของรัฐและเอกชน

สาโรช บัวศรี (๒๕๓๗) ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นครูจะต้องมีลักษณะ ๒ ประการคือ เป็นทั้งนักปราชญ์และผู้ทรงศีล

สุมน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓: ๔๖๘-๔๗๓) ได้ให้ความหมายครูจากหนังสือ สมบัติทิพย์ของการศึกษา พอสรุปความได้ดังนี้

๑. ครูคือมนุษย์ โดยครูเป็นสิ่งมีชีวิตเป็นผู้มีการพัฒนาการทางร่างกาย จิตใจ และเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์รวมทั้งมีจิตใจที่สูง

๒. ครูคือกัลยาณมิตร โดยเป็นเพื่อที่มีทั้งความจริงใจต่อกันและกัน และยังเป็นมิตรผู้ชี้แนะและช่วยเหลือให้เกิดความเจริญอย่างชอบธรรม หัวใจของครูจึงเป็นหัวใจของมิตร มิตรที่เป็นกัลยาณ คือ งดงามเที่ยงตรง เปี่ยมด้วยวิชาและกรุณาต่อศิษย์

๓. ครูคือผู้นำทางปัญญาและวิญญาณ โดยมีปัญญาหยั่งรู้สิ่งผิดชอบชั่วดี บุญ บาป ความจริงและความเท็จ ครูจึงเป็นแบบอย่างและเป็นแม่พิมพ์ ซึ่งครูจะไม่ครอบงำและบังคับให้เขาเป็น ทาสความคิดของครู

๔. ครูคือผู้มีศาสตร์และศิลปะ วิชาครูเป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง โดยมีพื้นฐานหนักแน่น มีหลักการและทฤษฎี มีวิธีการและแนวปฏิบัติ สามารถวิจัยและพัฒนาให้เกิดความรู้ใหม่ได้อย่างไม่มีที่ สิ้นสุด ครุศาสตร์หรือศึกษาศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยการพัฒนามนุษย์ให้มีคุณภาพและคุณธรรม เป็น ศาสตร์ที่สร้างสรรค์ให้ชีวิตและจิตใจมนุษย์ให้เกิดคุณค่าต่อตนเองและส่วนรวม ดังนั้นครูจึงต้องได้รับการฝึกอบรมทั้งในวิธีที่เป็นระบบและในครรลองของประสบการณ์

๕. ครูคือผู้ดำรงและค้ำจุนความเป็นไทย โดยครูต้องรู้หลักและความเป็นไทยเป็น อย่างไร จัดการสอนโดยนำปรัชญาของไทยมาใช้รวมทั้งผสมผสานกับหลักการสากลอย่างไร เพื่อ เกิดผลที่กลมกลืนเหมาะสมกับสภาพของเด็กไทย ทั้งนี้ครูเป็นผู้พัฒนาชีวิต ความคิดและจิตใจแก่ศิษย์ ในเรื่องความเป็นไทยและธำรงคุณค่าความเป็นไทยเอาไว้

ดังความข้างต้นจะเห็นได้ว่าผู้ดำรงความเป็น “ครู” จะต้องเป็นผู้ที่มีความพร้อมใน คุณลักษณะต่างๆ เพื่อเป็นแบบอย่างในการสอนสั่ง และพัฒนาทั้งศิษย์และบุคคลโดยทั่วไป เมื่อพิจารณาแนวคิดและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สามารถ อธิบายคุณลักษณะของความเป็นครูได้ครบทั้ง ๕ ประการข้างต้นได้เป็นอย่างดี ถือได้ว่าทรงเป็นครู ต้นแบบและเป็นครูผู้เปี่ยมไปด้วยจิตวิญญาณ พร้อมทั้งจะพัฒนาศิษย์ในนามของประชาชนและ ประเทศชาติควบคู่ไปกับการให้ความรู้และการพัฒนาอีกทั้งยังคงธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของ สังคมไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วกัน

วิชาความรู้ที่มีความสำคัญที่มีผลต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของความเป็นชาติ และสถาบันพระมหากษัตริย์ให้ คงอยู่คู่กับสังคมไทย เมื่อมาพิจารณาแล้วการใช้วิชาภูมิความรู้ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาไทยนับเป็นสิ่งที่ สำคัญ และมองข้ามมิได้ที่จะนำมาพิจารณาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญในงานวิจัยชิ้นนี้ ในที่นี้จะได้อธิบายความหมายของคำว่าภูมิปัญญาที่นำมาใช้ในเรื่องของการถ่ายทอดความรู้เพื่อการธำรงและ พัฒนาประเทศชาติต่อไป

จากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๔: ๘๒๖) คำว่า “ภูมิปัญญา” หมายถึง พินความรู้ความสามารถ

“ภูมิปัญญา” ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Wisdom (นฤมล บุณนิม, ๒๕๔๔: ๔๐) คือ ความรู้ที่ได้สั่งสม สืบทอดและปฏิบัติสืบทอดกันมาในการแก้ปัญหาต่างๆ ที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้จากคนรุ่นสืบทอดไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านทางการถ่ายทอดแบบต่างๆ โดยปกติ เชื่อกันว่าภูมิปัญญาของเผ่าต่างๆ นั้น อาจสืบทอดโดยกระบวนการต่างๆ เช่น

๑. การแสวงหาหรือการค้นพบโดยกระบวนการค้นคว้าวิจัย (Discovery)
๒. การประดิษฐ์คิดค้นและการทดลอง (Inventory)
๓. การสร้างสมพัฒนาการ (Accumulation)

๔. การถ่ายทอด สืบทอดทางการศึกษา (Education-Imitation)

๕. การพร่ำสอน (Diffusion)

แก่นความคิดที่แสดงถึงภูมิปัญญาไทยสมัยโบราณการเรียนการสอน เริ่มขึ้นที่วัดครู คือ พระสงฆ์ที่มีความรู้ในทางธรรมอักขระวิธีและศิลปะวิทยาการอื่นๆ นักเรียนคือ ลูกหลานของชนชั้นปกครอง ขุนนาง หรือสามัญชน ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาหรือเรียกว่าเด็กวัดหรือศิษย์วัด จากนั้นอาจจะบรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นภิกษุเล่าเรียนวิชาการ ลูกศิษย์จะศึกษาเล่าเรียนด้วยความรัก ความเคารพจึงเกิดความลึกซึ้งระหว่างครูกับศิษย์ ครูจึงเป็นปูชนียบุคคล ลูกศิษย์ต้องให้ความเคารพบูชา ครูจะให้ความเมตตาปราณีต่อศิษย์ตลอดทั้งถ่ายทอดวิทยาการจนมีความรู้ความสามารถถึงขั้นเป็นครูสอนผู้อื่นต่อไปได้ทั้งในด้านการอ่าน เขียนภาษาไทยและบาลี พระพุทธศาสนา หรือความรู้พิเศษจนกลายเป็นอาชีพอื่นๆ ได้ เช่น วิชาแพทย์ วิชาโหราศาสตร์ วิชาช่างก่อสร้าง ช่างวาดช่างแกะสลัก ช่างหล่อพระพุทธรูป วัดจึงเป็นศูนย์กลางความเจริญทางศิลปะวิทยาการมาแต่อดีต (สุมน อมรวิวัฒน์, ๒๕๓๕: ๔๐ และ ๔๓)

นอกจาก “วัด” ที่เป็นศูนย์กลางของการศึกษาในสังคมไทยโบราณแล้ว ยังมี “พระราชสำนัก หรือ วัง” ที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ฝึกหัดอบรมที่สำคัญกับกลุ่มสังคมที่มีความพิเศษ เริ่มตั้งแต่เหล่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ระดับสูงไปจนถึงระดับล่าง กุลบุตรกุลธิดาของเหล่าบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และคหบดีผู้มีทรัพย์ที่ใช้ความสัมพันธ์กับระบบเครือข่ายในการฝากฝังและถวายตัว ตามสำนักและตำแหน่งต่างๆ ของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความรู้ความชำนาญในแต่ละเรื่องไป เช่น สำนักพระองค์เจ้ากฤษณา พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๓, สำนักพระองค์เจ้าโสมวดี พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๔, สำนักคุณเฒ่าแก่ทับในรัชกาลที่ ๔ สำนักการศึกษาที่ตั้งอยู่ในวังนั้นได้พัฒนาไปสู่แหล่งเรียนรู้ที่มีการจัดระบบในรูปแบบของโรงเรียนสำหรับนักเรียนชาย หรือ ราชกุมาร เช่น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชกุมาร สภาพของโรงเรียนดังกล่าวมีเจ้านายระดับพระราชโอรส และหม่อมเจ้าชายชั้นเล็กๆ ภายในห้องมีการใช้กันฉากญี่ปุ่นไว้ระหว่างห้องเรียน เรียกว่า “ห้องหมา” นอกจากนี้ยังมีการสอนภาษาอังกฤษ ซึ่งมีการแบ่งเป็นเกรดถึงขั้นที่ ๔ อันเป็นชั้นสูงสุดในเวลานั้น (อัตตชีวประวัติ กรมหมื่นพิทยาลภพฤทธิยากร, ๒๕๕๖: ๑๖ และ ๓๒) นอกจากนี้ยังมีการฝึกงานทางราชการต่างๆ ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้เป็นไปเพราะสอดคล้องกับวิชาความรู้ในระดับสูงต่อไป ซึ่งวิชาความรู้ดังกล่าวจะต้องเรียนควบคู่กันทั้งวิชาที่ว่าด้วยธรรมเนียมจารีตประเพณี และวิชาความรู้ที่ทันสมัยซึ่งสอดคล้องกับบริบทสังคมในช่วงนั้นๆ

ทั้งนี้ผู้ศึกษาจะศึกษาแนวคิดทั้ง ๓ ประเด็น คือ ๑) ความมั่งคั่งของพระราชอาณาจักร (และพระราชอำนาจ) ๒) การศึกษาตามอัธยาศัยและ ๓) ความเป็นครูต้นแบบ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นเหตุเป็นผลต่อแนวพระราชดำริต่อการได้มาซึ่งองค์ความรู้ในพระองค์ที่มีเครื่องมือ คือ “การศึกษา” ส่งผลให้เกิดการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบไปสู่อาณาประชาราษฎร์อย่างที่มีเคยปรากฏมาก่อน นอกจากนี้การวิจัยที่จะช่วยให้งานดังกล่าวมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น จึงจำเป็นต้องใช้ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์มาเป็นส่วนประกอบในการศึกษาข้อมูลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องและลุ่มลึก โดยมีสาระสำคัญดังนี้

๒.๑.๒ ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ทำหน้าที่รับใช้มวลมนุษยชาติด้วย “ความรู้” และ “ความจริง” ซึ่งนักประวัติศาสตร์จะเป็นผู้นำเสนอ ดังนั้นนักประวัติศาสตร์จึงต้องมีการแสวงหาความรู้และความจริงตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ เพราะเหตุว่า ความรู้และความจริง ในทางประวัติศาสตร์ผูกติดอยู่กับอดีตซึ่งผ่านพ้นไปแล้วและไม่มีวันจะหวนคืนมาอีก นักประวัติศาสตร์จึงมีหน้าที่พลิกฟื้นอดีตให้กลับมามีชีวิต โดยอาศัยหลักฐานที่หลงเหลืออยู่เป็นเครื่องมือ ดังนั้นความสมบูรณ์ของวิชาประวัติศาสตร์ในเบื้องต้นจึงขึ้นอยู่กับความสมบูรณ์ของหลักฐานและความสามารถของนักประวัติศาสตร์ ในการนำหลักฐานเหล่านั้นมาใช้ นักประวัติศาสตร์จึงจำเป็นต้องรู้เทคนิคในการสร้างอดีตขึ้นมาใหม่ ซึ่งเรียกว่า “วิธีการทางประวัติศาสตร์” (ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๘: ๑๑๓) ซึ่งแนวทางการศึกษาทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นเทคนิควิธีวิจัยที่จะได้ข้อมูลพร้อมทั้งหลักฐานที่มีภาพความชัดเจนและถูกต้อง

วิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการศึกษาทางประวัติศาสตร์ไทย ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จะต้องมองประวัติศาสตร์ในมุมมองที่กว้างขึ้นทั้งในด้านเนื้อหาและการวิเคราะห์และยังเพื่อให้มองเห็นถึงประโยชน์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ได้ชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้น มีความแตกต่างจากงานประวัติศาสตร์ก่อนๆ อย่างมากมายทั้งในด้านเนื้อหา การวิเคราะห์ การใช้หลักฐานและการนำเสนอข้อมูล สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เรียกว่าวิธีการทางประวัติศาสตร์ประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญ ๕ ขั้นตอน (แถมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๑๒๑-๑๒๓, ๑๒๘ และ ๑๓๒ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๕๓-๕๕) ดังนี้

๑. การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ หรือการกำหนดเป้าหมายในการค้นคว้า คือ การกำหนดหัวข้อการศึกษา หรือการระบุปัญหาที่ชัดเจนว่าจะศึกษาประวัติศาสตร์ในเรื่องอะไร การตั้งคำถามจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความอยากรู้อยากเห็นของผู้ศึกษา คำถามสำคัญทางประวัติศาสตร์ได้แก่

ใคร หมายถึง บุคคลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นั้นๆ

อะไร หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้น

ที่ไหน หมายถึง สถานที่เกิดหรือที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นๆ

เมื่อไหร่ หมายถึง เวลาที่สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้น

ทำไม หมายถึง เหตุที่ทำให้สิ่งนั้นๆ เกิดขึ้น และผลที่เกิดตามมาจากสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นๆ ทำไมจึงเป็นคำถามที่สำคัญที่สุด หรือเป็นหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์และสรรหาคำตอบด้วยเหตุและผล

ดังนั้นนักประวัติศาสตร์จะต้องเริ่มงานของตนเองด้วยความประสงค์ที่ชัดเจนว่าจะศึกษาอะไร กล่าวคือจะต้องมีการตั้งคำถาม คำถามที่ดีจะทำให้เกิดการศึกษาศาสตร์ที่ดี ซึ่งหมายความว่า คำถามนั้นจะต้องเป็นคำถามที่ตอบได้ จะต้องเป็นคำถามนำไปสู่การค้นคว้าที่ลึกและกว้างออกไป และจะต้องเป็นคำถามที่ท้าทายต่อสติปัญญาในการแสวงหาคำตอบด้วยเหตุและผล

๒. การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลังจากที่กำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจนว่าจะศึกษาเรื่องใดแล้ว นักประวัติศาสตร์ต้องเข้าใจว่าเครื่องมืออย่างเดียวกันที่สามารถจะนำตนเองเข้าไปอยู่ในอดีตให้ใกล้กับความเป็นจริงมากที่สุด คือ หลักฐาน ซึ่งมีอยู่หลากหลายและกระจัดกระจาย และไม่มีคุณสมบัติในตัวเอง นักประวัติศาสตร์หรือผู้ศึกษาจำต้องรวบรวมหลักฐานทุกประเภทให้ได้มากที่สุด เครื่องช่วยในการหาหลักฐาน เช่น บรรณานุกรม บทคัดย่อทางประวัติศาสตร์ นามานุกรมประวัติบุคคล สารานุกรม วิทยานิพนธ์ วรรณคดีประเภทต่างๆ ได้แก่ วรรณคดีบทความ วรรณคดีวารสาร วรรณคดีสิ่งพิมพ์ใหม่ๆ จะเป็นประโยชน์แก่นักประวัติศาสตร์มาก ซึ่งในขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ต้องใช้เวลาและผู้ศึกษาต้องมีความอดทน เพื่อให้ได้หลักฐานประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาที่ตั้งไว้ให้มากที่สุด

การรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์

ความสำคัญของประวัติศาสตร์พิจารณาได้จากประวัติศาสตร์มีความสัมพันธ์กับอดีต พฤติกรรมและการรับรู้ของมนุษย์ ความเจริญและความเสื่อม ดังนั้นประวัติศาสตร์จึงทำให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ความเป็นมาและวิวัฒนาการของมนุษย์ในอดีตประสบการณ์ของมนุษย์ในประวัติศาสตร์เป็นบ่อเกิดแห่งความรู้ที่สำคัญยิ่งของมนุษย์ในสมัยต่อมาเป็นบทเรียนที่มีค่าช่วยให้มนุษย์ในรุ่นต่อมาใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตามวิถีทางที่ถูกต้อง เป็นการช่วยให้มนุษย์มีวิวัฒนาการตามแนวทางที่เหมาะสม ประวัติศาสตร์ช่วยรักษาความต่อเนื่องระหว่างอดีต ปัจจุบันและอนาคต ยิ่งกว่านั้นประวัติศาสตร์ของทุกชาติมีการศึกษาและจดบันทึกไว้ จึงทำให้อนุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ “รากเหง้า” ของตนเอง ทำให้เกิดความเข้าใจและภาคภูมิใจในชาติของตน (ปิยนาค บุนนาค, ๒๕๕๒: ๖-๗)

การรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคำถามหรือการศึกษาที่จะทำการศึกษาค้นคว้าหาความจริงให้มากที่สุด ทั้งนี้เพื่อเป็นการจัดกลุ่มหลักฐานถูกต้องกับเนื้อหาในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแสวงหาหลักฐานต่างๆ ที่มีลักษณะแตกต่างกันไปจึงมีความจำเป็น โดยหลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ตามลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๒๒)

๑) หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานประเภตสื่อโสตทัศน์และหลักฐานประเภทบุคคล ฯลฯ

๒) หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก ตำนาน พงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึกรายการความทรงจำ วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์ รายงานการวิจัย ฯลฯ

คุณค่าและคุณภาพของความน่าเชื่อถือของหลักฐานต่างๆ ข้างต้นที่จะทำให้เกิดการศึกษาค้นคว้าวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๕, ปิยนาค บุนนาค, ๒๕๕๒: ๒, ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) คือ หลักฐานปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) ดังนี้

๒.๑ หลักฐานชั้นต้น (Primary source) หรือ หลักฐานปฐมภูมิ หมายถึง บันทึกรายการหรือคำบอกเล่าของผู้เกี่ยวข้อง กับเหตุการณ์หรือผู้พบเห็นเหตุการณ์ตลอดทั้งผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ นอกจากนี้ยังได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ป้อมปราการ และเหรียญตรา รวมทั้งหลักฐานประเภทบุคคลที่มีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์หรือเห็นเหตุการณ์นั้นด้วย

ตนเอง เป็นต้น หลักฐานประเภทนี้มีคุณค่ามากเพราะจะช่วยให้การศึกษานั้นๆ มีน้ำหนักของความจริงและความน่าเชื่อถือได้มาก แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ ในการใช้หลักฐานของผู้ศึกษาด้วย อาทิ ลายพระหัตถ์ เอกสารต่างๆ จดหมายเหตุ ซึ่งเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้น ที่ผู้คนในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งได้บันทึกรวบรวมเก็บไว้หรือเป็นข้อมูลถูกมองข้ามไปแล้วในอดีตในรูปแบบหลักฐานชั้นต้นเช่นเดียวกัน (Michael, ๑๙๙๓: ๙)

๒.๒ หลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) หมายถึง บันทึกหรือคำบอกเล่าซึ่งได้มีการจัดทำขึ้นหลังจากที่เหตุการณ์นั้นๆ ได้เกิดขึ้นแล้ว โดยอาศัยคำบอกเล่าที่เล่าสืบต่อกันมา หรือจากบันทึกที่คัดลอกสืบทอดกันมา ซึ่งอาจทำให้ข้อเท็จจริงผันแปรไปจากเรื่องเดิมไม่มากนักน้อย (ปิยนารถ บุนนาค, ๒๕๒๐: ๖๖-๖๗)

การรวบรวมหลักฐานประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มิได้หมายความว่าหลักฐานเหล่านั้นจะสามารถนำมาใช้ได้ทันที ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลของหลักฐานนั้นๆ ยังไม่ได้รับการตรวจสอบ วิเคราะห์และเลือกสรร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุดและตรงประเด็นที่ต้องการจะศึกษามากที่สุดจะต้องผ่านขั้นตอนที่ ๓ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ ซึ่งจะทำให้ผลวิเคราะห์หลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าเชื่อถือและมีความถูกต้องมากที่สุด

๓. การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ เมื่อได้หลักฐานต่างๆ แล้วต้องตรวจสอบความน่าเชื่อถือและจัดลำดับความสำคัญว่ามีความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษามากน้อยเพียงไร และนำมาวิเคราะห์ตีความเพื่อหาข้อเท็จจริงหรือความเป็นจริงที่มีอยู่ในหลักฐานนั้นๆ และเมื่อได้ข้อเท็จจริงแล้วต้องเลือกสรรว่า ข้อเท็จจริงจากหลักฐานใดมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายหรือคำถามที่กำหนดไว้บ้าง ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดที่ไม่เกี่ยวข้องก็ต้องแยกแยะออกไป ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายที่ศึกษาก็นำมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งจะต้องพิจารณาด้วยความรอบคอบและมีหลักเกณฑ์ เนื่องจากหลักฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนมากดังนั้นจำเป็นจะต้องมี วิธีการดังนี้

การคัดเลือกหลักฐาน การวิเคราะห์ ตีความ ประเมินหลักฐาน

จากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและหลักฐานทุติยภูมินำมาสู่กระบวนการคัดเลือกหลักฐานที่มีความสำคัญและน่าเชื่อถืออันจะนำไปสู่ข้อเท็จจริง เมื่อรวบรวมข้อมูลหลักฐานและคัดเลือกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือแล้ว ลำดับต่อมาให้นำหลักฐานเหล่านั้นมาตรวจสอบ วิเคราะห์ ตีความเพื่อประเมินคุณค่าของหลักฐาน เนื่องจากการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เป็นการแสวงหาข้อเท็จจริงของสิ่งต่างๆ เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านมาแล้วในอดีต จึงมักต้องใช้ข้อมูลซึ่งมาจากรายงานของผู้ที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์หรือพยานในเหตุการณ์ ดังนั้นการวิเคราะห์ข้อมูลจึงจำเป็นจะต้องใช้ความรอบคอบและระมัดระวังมากเป็นพิเศษ เพื่อให้ได้มาซึ่งความจริงในสิ่งนั้น ในการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์มีการตรวจสอบและการประเมินคุณค่าในส่วนหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า การวิพากษ์หลักฐาน ซึ่งมีวิธีการ ๒ ขั้นตอนดังนี้ (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๓-๔๕)

๑. การประเมินภายนอก (External criticism or External appraisal)

เป็นการตรวจสอบหาความแท้ของหลักฐานเอกสารหรือตรวจสอบว่าเป็นเอกสารดั้งเดิมหรือไม่อย่างไร ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการตรวจสอบและพิสูจน์แหล่งที่มาของข้อมูล เช่น อาจใช้การตรวจสอบลายเซ็น ลายมือ ต้นฉบับ การสะกดคำ การใช้ภาษา สำนวนโวหารในการเขียน ตลอดจนค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องในสมัยเดียวกัน เป็นต้น โดยตรวจสอบถึงลักษณะทั่วไปของหลักฐานเอกสารนั้นในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ ใครเป็นผู้แต่ง เวลาที่เขียนหรือแต่ง ลักษณะการเขียนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเอกสารอื่นๆ

๒. การประเมินผลภายใน (Internal criticism or Internal appraisal)

หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการตรวจสอบที่เน้นการวิเคราะห์ในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระของเอกสารนั้นๆ และนำเนื้อความในเอกสารนั้นๆ ไปเปรียบเทียบกับความในเรื่องเดียวกันที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอื่นๆ เพื่อตรวจสอบว่าความในเอกสารนั้นๆ กล่าวตรงตามยุคสมัยและสอดคล้องกับหลักฐานอื่นๆ ที่มีอายุร่วมสมัยหรือไม่มีความถูกต้องและมีคุณค่าเพียงใด

การประเมินผลภายนอกและภายในเพื่อตรวจสอบหลักฐานและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยหลักฐานประเภทเอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น มีความน่าเชื่อถือได้มากเพราะอยู่ติดกับเหตุการณ์หรือร่วมสมัยแต่ต้องพิจารณาให้ถี่ถ้วนมีหลักในการวิเคราะห์ เช่น เอกสารที่น่าเชื่อถือมากที่สุดเช่น คำสั่ง ระเบียบข้อบังคับ ประชุมประกาศ กฎหมาย ภาษี พระราชหัตถเลขา พระราชานุกิจ รายงานปกปิด บันทึกความทรงจำ อุตชีวประวัติ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรอง ก็สามารถให้ข้อมูลแก่นักประวัติศาสตร์ได้แต่ต้องผ่านการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลเช่นเดียวกัน ซึ่งต้องมีการตรวจสอบข้อมูลบางประการที่น่าเสนอว่าถูกต้องหรือไม่ ก่อนจะนำหลักฐานนี้ไปอ้างอิง (ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔-๑๑๕)

๔. การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์ตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ยังไม่จบสิ้นลงถึงแม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้ข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวบรวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้นๆ มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล ในการสังเคราะห์ข้อมูลในการสังเคราะห์ข้อมูลนี้ ต้องใช้แนวทางจากปัญหาหรือคำถามที่ตั้งไว้เพื่อศึกษาเป็นหลักเสมอ โดยเริ่มจากคำถามว่า อะไรเกิดขึ้น เกิดขึ้นที่ไหน เกิดขึ้นเมื่อใด ทำไมจึงเกิดขึ้น เหตุการณ์ที่แท้จริงเป็นอย่างไร ผลของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เหตุการณ์ที่เกิดมีความหมายอย่างไรต่ออดีต ปัจจุบันและหรืออนาคตอย่างไรหรือไม่

๕. การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เป็นขั้นตอนสุดท้ายของวิธีการทางประวัติศาสตร์ เมื่อสังเคราะห์ข้อเท็จจริงที่ได้มาจากหลักฐานประวัติศาสตร์ หรือที่เรียกว่าข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ตั้งเป้าหมายไว้แล้ว โดยเป็นการแสวงหาความหมาย คุณค่าและความสัมพันธ์ของข้อมูล ซึ่งผ่านการตรวจสอบความเที่ยงแท้ของหลักฐานข้างต้น จากนั้นนักประวัติศาสตร์ต้องอธิบายคำตอบที่น่าพอใจและมีเหตุมีผล นับว่าเป็นขั้นตอนที่ยากที่สุด จากนั้นต้องนำเสนอเผยแพร่ให้ผู้อื่นได้รับรู้ ในการนำเสนอเผยแพร่ ในรูปของบทความ หนังสือ รายงาน ในการนำเสนอต้องเรียบเรียงหัวข้อให้มี

ความสัมพันธ์สอดคล้องกัน ต้องมีการอ้างอิงถึงแหล่งข้อมูลหลักฐานที่ได้มาเพราะจะทำให้ผลงานที่นำเสนอมีความน่าเชื่อถือมีเหตุและผล นอกจากนี้ภาษาที่เขียนต้องสละสลวยและเข้าใจง่าย

จากระเบียบวิธีวิทยาข้างต้นดังกล่าวเป็นการเสนอรูปแบบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ที่จะได้นำข้อมูลหลักฐานพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจจำนวนมากในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาศึกษาอย่างเป็นระบบ เพื่อให้เห็นกรอบหรือขอบเขตของวิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่นำมาใช้กับร่วมกับศาสตร์และแนวความคิดทางพัฒนศึกษาศาสตร์มาใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วิธีการทางประวัติศาสตร์กับพัฒนศึกษาศาสตร์ พัฒนศึกษาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาถึงการพัฒนาเป็นวิชาที่ต้องอาศัยสหวิทยาการเป็นเครื่องมือเพื่อจะได้ข้อมูลทั้งในเชิงลึกและกว้างขวางออกไปเพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้มีหน้าที่ที่จะทำการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นพัฒนาองค์กร พัฒนาชุมชน พัฒนาการบริหารและการจัดการอื่นๆ ซึ่งได้นำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าสู่ประเทศชาติต่อไป (ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๖-๑๑๗)

การใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ย่อมจะก่อให้เกิดประโยชน์ดังนี้

๑) ทำให้ทราบความเป็นมาของปัญหาหรือสภาวะการณ์ใดใดที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันว่าในอดีตที่ผ่านมาเป็นอย่างไร เพื่อจะได้ค้นหาถึงความต่อเนื่องของปัจจัยปัญหาเหล่านั้นได้

๒) ในการศึกษาถ้าพบเอกสารที่เป็นเอกสารและผู้ศึกษาต้องการได้ข้อมูลที่บอกความจริงให้ได้มากที่สุดก็อาศัยวิธีการวิเคราะห์เอกสารหรือการวิเคราะห์ข้อมูลตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ก็จะได้ “ความจริง” ที่มีความน่าเชื่อถือได้มากที่สุด

๓) จะทำให้เราสามารถทราบถึงภูมิหลังทางด้านต่างๆ เช่น ภูมิหลังทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมชุมชน หรือสถาบันนั้น

ในการศึกษาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์จำเป็นต้องอาศัยความรู้ในศาสตร์ต่างๆ มาใช้ ดังนั้นวิธีการทางประวัติศาสตร์จะมีบทบาทเมื่อต้องการทราบความเป็นมาของปัญหา ความเป็นมาของชุมชน ความเป็นมาของสถานการณ์ที่มีความสืบเนื่องมาจากอดีต หรือความเป็นมาของสถานการณ์ต่างๆ ที่มีมาก่อนหน้าสภาพการณ์ปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การทหาร ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ฯลฯ

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้มี ๒ กลุ่ม คือ ๑) งานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์ และ ๒) งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ งานวิจัยเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลในการนำมาใช้ในการศึกษาและสนับสนุนเรื่องราวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีทั้งด้านการศึกษาและทางด้านประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยของพระองค์ โดยนับได้ว่าเป็นพื้นฐานของข้อมูลการศึกษาที่มีความสำคัญที่มีผู้ศึกษาให้ความสำคัญมาโดยตลอด นอกจากนี้ผู้ศึกษายังได้นำงานวิจัยในช่วงหลังจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่มานำเสนอรวมในข้อมูลส่วนนี้ด้วยนั้น เนื่องจากผู้ศึกษาเห็นว่าระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงรอยต่อหรือช่วงเปลี่ยนผ่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ที่จะสามารถเห็นแนวพระราชดำริและพระราชกรณียกิจที่ต่อเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมราชชนก ดังที่พระองค์ทรงวางรากฐานในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรไว้ในหลายเรื่องส่งผลให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินตามรอยทางต่างๆ นั้นอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมในกาลต่อมานับได้ว่าข้อมูลงานวิจัยดังกล่าวเป็นการสนับสนุนความต่อเนื่องของการธำรงรักษา การพัฒนาพระราชอาณาจักร ผ่านจากกระบวนการถ่ายทอดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างไว้ในหลายประการ และในงานวิจัยที่นำเสนอมีดังนี้

๒.๒.๑ งานวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ (๒๕๒๙) การศึกษากระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งในการรักษาเอกราชของไทยระหว่างพ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๖๔ (ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การวิจัยได้ศึกษาถึงสาเหตุทางต่างๆ ที่เห็นปัจจัยในรัฐบาลไทยในช่วงพ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๖๔ ยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนมาเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งในการรักษาเอกราชของชาติ โดยมีสาเหตุสำคัญๆ คือ ความยากลำบากจากรวรรดินิยมตะวันตกต่อเอกราชของไทย ความล้มเหลวภายในประเทศและความพยายามที่จะดึงเอาพระราชอำนาจกลับมาสู่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ จากสาเหตุหลักๆ ดังกล่าวนี้ทำให้ต้องมีการเตรียมบุคคลากรที่มีคุณภาพในปริมาณที่มากเพื่อตอบโต้การทำลายทั้ง ๓ ประการข้างต้น ซึ่งการจัดการเตรียมบุคคลากรที่มีคุณภาพในปริมาณที่มากนั้นจะต้องใช้การศึกษาแบบดั้งเดิมที่จะจัดสอนใน วัด วัตร และบ้านต่อไปไม่ได้อีกแล้ว จึงต้องหันมารับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนอันเป็นระบบการศึกษาที่สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้ สำหรับการรวมกระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนมาใช้นั้นได้พบว่า บรรดาผู้นำของประเทศได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษารูปแบบโรงเรียนเป็นอย่างสูง แต่การแพร่ขยายของการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนเป็นไปไม่รวดเร็วเท่าที่ควรเนื่องจากคนทั่วไปยังไม่เข้าใจถึง ความสำคัญของการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนมากนัก และพื้นฐานเดิมเป็นคนละอย่างกับสิ่งที่จัดขึ้นมาใหม่นี้ ส่วนการเปรียบเทียบการยอมรับเอาการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนในระดับนโยบายระดับสั่งการและระดับปฏิบัติการนั้นปรากฏว่ามีข้อขัดข้องในทุกๆระดับ แม้แต่ในระดับนโยบาย ระดับการสั่งการและระดับปฏิบัติการนั้นปรากฏว่ามีข้อขัดข้องในทุกๆระดับ แม้แต่ในระดับนโยบายเองก็มักมีข้อขัดแย้งระหว่างระหว่างกระทรวงต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติกับกระทรวงธรรมการมาโดยตลอด และเมื่อมีการสั่งการและปฏิบัติแล้วก็ยิ่งเกิดปัญหาความขัดข้องไม่ว่าจะเป็นการแปลความวิธีการปฏิบัติและการบริหารที่ลวกหลวมอยู่ตลอดเวลา ผลกระทบของการใช้การศึกษาในรูปแบบโรงเรียนที่มีต่อการพัฒนาประเทศไทยในระยะต่อมานั้นมีอย่างมหาศาล อุปมาเหมือนกับผลกระทบมาจากการเปลี่ยนการผลิตสินค้าด้วยมือที่ละชิ้นมาเป็นการผลิตสินค้าครั้งละจำนวนมากโดยเครื่องจักร (Mass Production) ซึ่งการศึกษาในเรียนสามารถผลิตบุคคลากรที่มีคุณภาพสูงและปริมาณมากได้ดีการศึกษาในรูปแบบดั้งเดิม ผลกระทบที่เห็นได้ก็คือการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ.๒๔๗๕ ซึ่งคงไม่มีใครปฏิเสธ การศึกษาครั้งใหญ่นี้

อุษณีย์ ธโนศวรรย์ (๒๕๔๕) การศึกษาในระบบ : ปฏิบัติการทางอำนาจผ่านความรู้และการสร้างความเป็นอื่นให้กับชุมชนหมู่บ้าน (ดุซงกีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การวิจัยนี้ได้เผยให้เห็นถึงเบื้องหลังของการสถาปนาการศึกษาในระบบโรงเรียนให้เป็นวาทกรรมหลัก รวมทั้งผลการวิจัยต่างๆ และประสบการณ์จริงของคนในชุมชนหมู่บ้านที่ได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึกคือ ตัวบทสำคัญในการวิเคราะห์ เบื้องหลังการกระบวนกรก่อรูปและการสร้างความหมาย ความสำคัญของการศึกษา คือ อำนาจอุดมการณ์ทุนนิยมตะวันตกและความรู้ที่ตั้งบนฐานของหลักการและเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ที่ถูกใช้เป็นฐานในการจัดระเบียบให้กับการศึกษาและด้วยภาคปฏิบัติทางอำนาจที่เข้าไปจัดกระทำกับชุมชนหมู่บ้านในรูปแบบของการศึกษาในระบบโรงเรียน ส่งผลให้ความรู้และอัตลักษณ์ของชุมชนสลายลงและเบียดบังค้ำให้ชุมชนตกอยู่ในฐานะตำแหน่งของ “ความเป็นอื่น” คือ เป็นที่ที่ไม่รู้จักจัดกระทำดำเนินการต่างๆ ได้ด้วยตนเอง ต้องพึ่งพิงหรือยอมตามองค์กร สถาบัน หรือบุคคลภายนอกชุมชนที่มีความรู้หรืออำนาจเหนือกว่า

ศรัชัช พรประชาธรรม (๒๕๔๗) วงศาวินิจฉัยว่าด้วยระบบการศึกษาไทย (ดุซงกีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)

การสืบสาววงศาวินิจฉัยว่าด้วยระบบการศึกษาไทย เผยเรื่องราวยุคสมัยของระบบการศึกษาไทยสองยุค ได้แก่ ยุคสมัยการศึกษาแบบจารีต และยุคสมัยการศึกษาแบบสมัยใหม่ ในยุคการศึกษาแบบจารีต วงศ์วานของความรู้ด้านวิถีชีวิตและศาสนา ความเชื่อเถลิงอำนาจเป็นวาทกรรมหลักของยุคสมัย ส่วนในยุคการศึกษาแบบสมัยใหม่ วงศ์วานของความรู้ด้านศาสตร์เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นวาทกรรมหลัก ซึ่งได้สั่นคลอนองค์ความรู้ของชาวบ้านให้กลายเป็นความรู้ที่ถูกกดทับ

การสืบสาววงศาวินิจฉัยว่าด้วยระบบการศึกษาไทย เป็นการศึกษาวงศ์วานของความรู้ซึ่งได้จากการสนทนา โดยมีฐานคิดว่าชาวบ้านมีประวัติชีวิตการศึกษา ความรู้ ทัศนการณ์มองโลกจึงมีเรื่องเล่าต่างกัน ชาวบ้านเก็บภาพระบบการศึกษาแบบจารีตมาเผยให้เห็นว่ามีความรู้ ความจริงที่เคลื่อนไหวมีการปรับตัว ด้วยการสร้างความรู้เพื่อการดำรงชีวิต อย่างมีศักดิ์ศรี เมื่อระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ใช้ความรู้สมัยใหม่ผ่านโรงเรียนเข้าสู่ชุมชน คนพึ่งพิงความรู้ศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ชาวบ้านตกอยู่ภายใต้วาทกรรมการศึกษากระแสหลัก ซึ่งมีเจตจำนงเพื่อให้เห็นชุดความจริงว่าความรู้เชิงศาสตร์มีมาตรฐานกว่าความรู้ชาวบ้าน ความหมายความสำคัญของวงศ์วานของความรู้ชาวบ้านให้ขาดตอนลงเพื่อสนองเจตจำนงเพื่ออำนาจของกลุ่มผู้สร้างความรู้ทันสมัย ด้วยความแยบยลของการใช้เทคนิควิทยาเชิงอำนาจ ชาวบ้านจึงไม่รู้สึกรู้สีกว่าอยู่ภายใต้การกำกับของวาทกรรมทางศาสตร์เศรษฐกิจ การเมืองแบบทันสมัย ชาวบ้านสร้างปฏิบัติปะทะประสานด้วยการฟื้นฟูความรู้ดั้งเดิมมาใช้ สร้างความรู้ผสมผสานกับความรู้ยุคสมัยบนฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม การศึกษาวงศาวินิจฉัยว่าด้วยระบบการศึกษาไทยครั้งนี้ได้ปลดปล่อยความรู้ของชาวบ้าน ให้มีตำแหน่งแห่งที่ พื้นที่ในสังคมการใช้วงศวานของความรู้ที่สร้างใหม่ได้แสดงถึงอัตลักษณ์ชุมชน ซึ่งต่างจากการศึกษาทั่วไปที่ไม่อาจเผยให้เห็นการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ชุมชนไปตามยุคสมัย

นฤมล บุณนิม (๒๕๔๔) การศึกษาคุณลักษณะและกระบวนการถ่ายทอดของครูไทยในอดีตและปัจจุบัน (ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

จากผลการศึกษาพบว่า คุณลักษณะและกระบวนการถ่ายทอดของครูไทยมีข้อสรุปดังนี้ ครูไทยมีคุณลักษณะสำคัญ ๒๗ ประการ และมีกระบวนการถ่ายทอดที่มีลักษณะสำคัญ ๑๕ ประการ ครูไทยทั้งในอดีตและปัจจุบันส่งเสริมความเป็นครูมาตั้งแต่วัยเด็ก ได้ถูกหล่อหลอมจากครอบครัว สังคม และสิ่งแวดล้อมจนมีภูมิแห่งครูที่เป็นพื้นฐานไปสู่การเป็นครูที่ดี ภูมิแห่งครูนั้น ได้แก่ ๑) การนำวิชาการหนังสือกับชีวิตมาสอนกันได้เป็นการสอนวิชาการและสอนมนุษย์ ๒) ครูแต่ละคนนำนิสัยที่ดีของตัวเองมาใส่ในตัวนักเรียน ๓) นักเรียนหนึ่งคนได้รับการหล่อหลอมบุคลิกภาพจากครูหลายคน ๔) ครูดีต้องเก่งและมีปัญญา ๕) ครูดียอมรับการเรียนรู้ร่วมกัน ๖) ครูคือผู้ให้สิ่งที่ดีๆ ๗) ครูดีสอนคนให้คิดต่างๆ ได้ ๘) ครูสมัยก่อนมีแล้วค่อยสอนแต่สมัยนี้ไม่มีก็ต้องสอน ๙) ครูต้องมองในสายตาเด็กและปฏิบัติในสายตาของเด็ก ๑๐) ครูดีต้องเมตตาและเข้าใจผู้อื่น ๑๑) ครูดีต้องเป็นแบบอย่างที่ดีและมีความสามารถทำให้คนอื่น เป็นคนดีได้ ๑๒) ครูสมัยก่อนไม่ได้เรียนวิชาครูมากเพราะถูกหล่อหลอมขึ้นมาเอง ๑๓) ครูดีไม่ใช้วิธีการถ่ายทอดเพียงอย่างเดียวแต่ใช้วิธีการอย่างอื่น ๑๔) ครูดี ครูที่เยี่ยมยอดคือครูที่ปฏิบัติได้แล้ว ปฏิบัติจนเป็นนิสัยเป็นบุคลิกภาพแล้วจึงมาถ่ายทอด ๑๕) ครูดีต้องมีความรู้รู้หลักการ ความคิดรวบยอดและรู้วิธีการเข้าถึง

จากการวิจัยพบว่าครูในอดีตกับครูปัจจุบันมีข้อแตกต่างอย่างชัดเจนว่า ครูในอดีตสอนสิ่งที่ตนเองมีอยู่แล้วรู้แล้วอย่างเชี่ยวชาญ แต่ครูสมัยใหม่มีวิชาที่ต้องสอนมาก ต้องสอนในสิ่งที่ตนยังไม่เคยมีและไม่เชี่ยวชาญมาก่อน เพราะฉะนั้นการเตรียมครูจะต้องคำนึงเงื่อนไขที่ว่า ครูต้องสอนสิ่งที่เคยรู้เคยเรียนมาก่อน ดังนั้นเพื่อที่จะส่งเสริมและสนับสนุนให้ครูได้ปรับเปลี่ยนบทบาทให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในอนาคตการเตรียมครูในอนาคตต้องเน้นหนักในเรื่องการเข้าสู่ความรู้ การคำนึงถึงผู้เรียน และเจตจำนงที่จะส่งผ่านแต่สิ่งที่ดีให้กับผู้เรียน การฝึกให้ครูดีจะต้องเป็นการบูรณาการวิชาการและวิชาการและวิชาชีวิต โดยพิจารณาถึงผู้เรียนเป็นสำคัญ การเรียนรู้ร่วมกัน การเรียนรู้วิธีการเรียน และการใฝ่รู้ใฝ่เรียน

สรุปได้ว่าจากการศึกษางานวิจัยทางพัฒนศึกษาในสาขาวิชาทางครุศาสตร์พบว่าการพัฒนาชาติและทุกระบบในสังคมยังคงให้ความสำคัญในการพัฒนากับการศึกษาเพราะเป็นหัวใจสำคัญและเป็นพื้นฐานในการพัฒนาชาติไปสู่ความสำเร็จ การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญที่สามารถนำไปปรับใช้กับทุกหน่วยในสังคมกับเหตุการณ์ทุกเหตุการณ์ในสังคมได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาพบที่ยังไม่ปรากฏการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์กับการศึกษา หรือพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ดังนั้นการศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะได้เป็นส่วนเริ่มแรกในการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเสาหลักของชาติโดยที่พระองค์ได้ทรงนำการศึกษาใช้ในการพัฒนาชาติและสังคมไทย ทั้งนี้การศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่น่ามาใช้ร่วมกับการศึกษาทางครุศาสตร์ (พัฒนศึกษา) เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษาและพัฒนาโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ให้เห็นภาพที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๒.๒.๒ งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ที่มีเนื้อหา เกี่ยวข้องโดยตรงในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดยอ้อมที่งานวิจัยมีเนื้อหาที่ สัมพันธ์กับในรัชสมัยของพระองค์ ดังนี้

สุวรรณนา สัจจวีรวรรณ (๒๕๑๙) เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดย จักรพรรดิทื่อตีก (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาเชิงเปรียบเทียบการรักษาเอกราชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินดง และจักรพรรดิทื่อตีก ในขณะที่ดินแดนในคาบสมุทรอินโดจีนเป็นจุดที่ ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสแข่งขันกันขยายอำนาจเข้าครอบครอง การวิจัยได้ชี้ถึงบทบาทของ ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลเข้ามาในประเทศไทย พม่า ญวน เพื่อผลประโยชน์ ทางด้านการค้าและการคุ้มครองคณะสอนศาสนาชาวฝรั่งเศส ดังจะได้เห็นจากสนธิสัญญาเบาริงฉบับ พ.ศ.๒๓๙๘ สนธิสัญญาระหว่างพม่ากับอังกฤษฉบับ พ.ศ.๒๔๐๕ และการเจรจาขอทำสนธิสัญญากับ ประเทศญวนของ เดอ มองติญีในพ.ศ.๒๔๐๐ ในขณะเดียวกันกับประเทศมหาอำนาจทั้งสองยังได้ทำ การสำรวจเส้นทางทางการค้าจากประเทศพม่าและญวนไปยังมณฑลยูนนานทางภาคใต้ของประเทศไทย การ เปรียบเทียบบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ามินดง และจักรพรรดิ ทื่อตีก แบ่งออกเป็นสองระยะ ระยะแรก เป็นการพิจารณาการเตรียมพระองค์ก่อนเสด็จเถลิงถวัลย ราชสมบัติ โดยศึกษาจากพื้นฐานการศึกษา การตระหนักถึงภัยจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก และประสบการณ์ที่ทรงได้รับก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ ระยะที่สอง เป็นการพิจารณาการดำเนิน พระราชโบายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ภายหลังที่ทรงเสวยราชย์แล้วเพื่อความอยู่รอดของ ประเทศ อันได้แก่ การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย การดำเนินนโยบายทางการทูตและการทำ สนธิสัญญากับประเทศตะวันตก ซึ่งจะแสดงถึงความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการสร้างสัมพันธ์ฉันมิตรกับประเทศมหาอำนาจ และต่อมาจวบจนสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา ยังผลให้ประเทศไทยรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของประเทศ มหาอำนาจ ส่วนพม่าค่อนข้างโชคร้ายที่พระมหากษัตริย์คือพระเจ้าธีบอที่หย่อนพระปรีชาสามารถไม่ เหมือนกับพระเจ้ามินดง ดำเนินพระราชโบายต่างประเทศผิดพลาด จนเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษ จักรพรรดิทื่อตีกได้ทำให้บ้านเมืองล่มจม และเสียเอกราชแก่ฝรั่งเศสเพราะพระราชโบายต่างประเทศ ของพระองค์

บัณฑิต อินทรชัยศรี (๒๕๒๑) พระปรีชาญาณด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคง ภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๙๓-๒๔๑๑ (การศึกษา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

ปริญญาบัตรนี้ เป็นการค้นคว้าเอกสารชั้นต้นจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และกอง จดหมายเหตุแห่งชาติ เกี่ยวกับพระราชโบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายใน พระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๙๓-๒๔๑๑) จากการศึกษา พบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระปรีชาญาณด้านการปกครองเพื่อเสริมสร้าง ความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรที่สำคัญสองประการคือ ประการแรก ได้แก่การเสริมสร้างความ

กินดีอยู่ดี ความยุติธรรมให้แก่ราษฎร ซึ่งเป็นการสร้างทัศนคติที่ดีต่อรัฐ ฉะนั้นต้องควบคุมจักรกลต่างๆ ของรัฐที่เกี่ยวข้องกับราษฎรโดยตรง เช่น ขุนนาง เพื่อไม่ให้ใช้อำนาจเกินขอบเขต ขณะเดียวกันก็ให้เป็นที่ยิ่งของราษฎรได้ สำหรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งขึ้น เช่น ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ถวายฎีกาอย่างกว้างขวางกว่าแต่ก่อน การเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ส่วนประการที่สองได้แก่ การป้องกันไม่ให้เกิดกรณีพิพาทกับต่างประเทศ เพราะเมื่อไทยทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกแล้วคนในชาติภาคีและคนในบังคับมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตตามพันธะแห่งสัญญา อันเป็นเหตุให้กฎหมายไทยควบคุมดูแลคนต่างชาติได้ไม่หมด การแก้ปัญหาประเด็นหลังนี้ได้แก่ พยายามที่จะชี้แจงแก่ประชาชนและขุนนางไทยให้เข้าใจในแนวทางประพฤติกฎปฏิบัติต่อคนเหล่านั้นเพื่อป้องกันและขจัดปัญหาต่างๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้ แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ของฝ่ายไทยด้วย ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาขึ้นก็พยายามแก้ไขปัญหาโดยการประนีประนอมป้องกันไม่ให้เกิดบานปลายกว้างขวางออกไป ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงกรณีพิพาทขั้นรุนแรง ดังที่ประเทศข้างเคียงของไทยประสบอยู่ ดังนั้นพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอาณาจักรซึ่งเป็นการรักษาเอกราชและความปลอดภัยแห่งรัฐและกับพระองค์เองด้วย

นฤมล ธีรวัฒน์ (๒๕๒๔) พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ในพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจและงานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกำเนิดและพัฒนาการแห่งพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ โดยให้ความสำคัญเป็นพิเศษต่อสิ่งซึ่งอาจเป็นแรงบันดาลใจของความเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่เกิดขึ้นภายหลัง โดยพบว่า ทัศนคติทางการเมืองแบบ “จารีตนิยม” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ก่อตัวขึ้นในช่วงแรกแห่งพระชนม์ชีพได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ในช่วงระยะ ๒๗ ปีต่อมาที่ทรงลี้ภัยการเมืองในสมณเพศเมื่อทรงตระหนักว่าไม่อาจได้ราชสมบัติตามสิทธิธรรม ระหว่างทรงพระภิกษุอยู่นั้นพระองค์ทรงมีโอกาสที่พระมหากษัตริย์องค์ใดไม่เคยทรงมีมาก่อนในการเรียนรู้สภาพที่เป็นจริงของสังคมและโลกภายนอก พระองค์จึงสามารถพัฒนาพระราชดำริทางการเมืองให้มีลักษณะเฉพาะพระองค์ในเรื่องของพระราชภารกิจแห่งพระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อราษฎรและราชอาณาจักร และเมื่อพระองค์ทรงขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองที่เกิดขึ้นใหม่นี้ ผลคือนโยบายต่างประเทศของไทยเปลี่ยนจากการไม่ผูกพันกับประเทศใดมาเป็นการอ่อนน้อมยอมตามความต้องการของชาติมหาอำนาจ ขณะเดียวกันก็พัฒนายุทธวิธีถ่วงดุลอำนาจในวิถีการทูตภายในประเทศนั้น พระองค์ทรงเริ่มรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งยังทรงนำกลุ่มผู้สนับสนุนพระองค์ในการเพิ่มพูนความรู้เรื่องวิทยาการสมัยใหม่และเทคโนโลยีของตะวันตก และเป็นที่น่าสังเกตว่าพระองค์ทรงละทิ้งความเชื่อพื้นฐานเรื่องบทบาทของกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เป็นธรรมราชาตามอุดมคติทางพุทธศาสนา เพียงแต่กำหนดบทบาทให้ใกล้ชิดกับราษฎรเพิ่มมากขึ้นกว่ารัชสมัยใดที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดทางสังคมและการเมืองทำให้ยากที่พระองค์จะดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองทั้งหมดได้ สิ่งที่พระองค์เริ่มไว้นั้น รัชทายาทของพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสานต่อจนสำเร็จโดยใช้เวลาเกือบตลอดพระชนม์ชีพ

สันติ บัณฑิตพรหมชาติ (๒๕๒๘) ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระปรีชาญาณที่มีลักษณะเฉพาะในการเชื่อมความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ของพระองค์ โดยไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกระหว่างธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย ที่สำคัญๆ มี ๓ ประการ คือ ประการแรกทรงให้ความสำคัญการสนับสนุนธรรมยุติกนิกายจนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในสังคมขึ้นเป็นลำดับและสามารถสร้างความสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ได้เป็นอย่างดี โดยผ่านธรรมยุติกนิกาย ประการที่สอง ทรงทำการอุปถัมภ์และสนับสนุนคณะสงฆ์มหานิกายเพราะคณะสงฆ์มหานิกายเป็นคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางและมีจำนวนทั้งวัดและภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก คณะสงฆ์มหานิกายนี้จึงมีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมไทยจนทำให้พระองค์ทรงไม่ละเลยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคณะสงฆ์มหานิกายนี้ และประการที่สามทรงพยายามแสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางศาสนาที่เหนือทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย เพื่อสร้างความยอมรับในพระองค์ให้เกิดขึ้นในคณะสงฆ์และทำการควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติ จากทั้งสามประการนี้ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยของพระองค์และสมัยต่อมา มีเสถียรภาพที่มั่นคง และยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสถาบันสงฆ์อีกหลายประการในช่วงเวลาต่อมา โดยเฉพาะบทบาทของธรรมยุติกนิกายในสถาบันสงฆ์และการมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองต่างๆ

พงศ์ธิดา เกษมสิน (๒๕๓๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ ถึงวิธีการสร้างความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงนำแนวความคิดจารีตไทยเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาปรับใช้และทรงอธิบายให้เข้ากับประสบการณ์ส่วนพระองค์ สถานการณ์การเมือง เศรษฐกิจ สังคม แนวความคิดที่ทรงให้ความสำคัญคือ แนวความคิดเรื่องสัญญาประชาคม โดยพระบรมราชวินิจฉัยที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ที่ทรงสามารถสร้างระเบียบและประโยชน์สุขแก่สังคม อันเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มต่างๆ ในสังคม ส่วนพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอุดมคติ ซึ่งทรงรอบรู้ ทรงสามารถและทรงมีบารมีนั้นได้รับการปรับให้สอดคล้องกับภาวะที่ไทยต้องเผชิญหน้ากับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ซึ่งทั้งพระบรมราชวินิจฉัยและพระราชกรณียกิจอันเนื่องในการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์นี้สะท้อนให้เห็นร่องรอยของอิทธิพลแนวความคิดตะวันตกและลักษณะจารีตนิยม ซึ่งปรากฏอยู่ในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันทนีย์ ส่งศิริ (๒๕๒๕) การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หากพิจารณาจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ ๒ และสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างรวบรัดแล้ว

จะพบปัญหาที่น่าสนใจ คือ เพราะเหตุใดเจ้าฟ้ามงกุฎจึงมิได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาทั้งๆ ที่พระองค์ทรงเป็นพระราชโอราสององค์ใหญ่อันเกิดจากอัครมเหสี ยิ่งกว่านั้นเมื่อพลาดจากพระราชบัลลังก์ก็ยังเป็นปัญหาว่า เพราะเหตุเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงตัดสินพระทัยดำรงพระชนม์เป็นภิกษุในพุทธศาสนาตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓ (ในระยะแรกพระองค์ทรงเข้ามาผนวชตามชัตติยราชประเพณี) กล่าวกันว่า การดำรงพระชนม์เป็นภิกษุในพุทธศาสนาของเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นการเตรียมพระองค์ที่จะกลับไปสู่อำนาจทางการเมือง พระองค์ทรงก่อตั้งคณะสงฆ์นิคายใหม่ และในขณะที่เดียวกันพระองค์ก็ทรงพยายามสร้างบารมี (แม้ไม่ใช้การเมือง) แต่เมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ ๓ พระกรณียกิจเหล่านี้มีผลต่อฐานะทางการเมืองของพระองค์อย่างไร ภายหลังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เพราะเหตุใดขุนนางตระกูลขุนนาคจึงสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์และหลังจากนั้นขุนนางตระกูลนี้มีฐานะทางการเมืองอย่างไร แม้เจ้าฟ้ามงกุฎได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากขุนนางตระกูลขุนนาคแต่เหตุผลใดพระองค์ทรงต้องสถาปนาอนุชาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สอง

สมชาย สิริประเสริฐศิลป์ (๒๕๒๙) การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔
(ภาควิชาโบราณคดี สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์นี้ศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งในเขตกรุงเทพฯ และในเขตต่างจังหวัด พบทั้งหมด ๓๔ วัด ในการวิจัยนี้ผู้ศึกษาได้ใช้การวิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนา ในการเก็บเอกสารเบื้องต้นและข้อมูลภาคสนามสำหรับการวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และใช้วิธีวิจัยแบบวิเคราะห์ทั้งภาพถ่ายและวาดภาพลายเส้นประกอบในการเปรียบเทียบรูปแบบทางสถาปัตยกรรมสถาปัตยกรรมเจดีย์ เพื่อสะดวกในการแบ่งกลุ่ม ซึ่งผลจากการศึกษา สรุปได้ว่า รูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ มี ๓ รูปแบบ คือ เจดีย์ทรงลังกา เจดีย์ทรงเหลี่ยมย่อมุมและเจดีย์หมวดเบ็ดเตล็ด คติการวางตำแหน่งส่วนมากแล้วจะนิยมวางพระเจดีย์ตั้งอยู่หน้าพระอุโบสถ พระเจดีย์ตั้งอยู่หลังพระอุโบสถ และพระเจดีย์ตั้งอยู่กึ่งกลางพระอุโบสถและพระวิหาร สำหรับคติการสร้างสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ คล้ายกับสมัยอยุธยา

ธาวินี จุลพรหม (๒๕๔๙) การศึกษาปราสาทเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการก่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์ไว้เป็นจำนวนมากถึง ๑๔ องค์ ซึ่งได้มีบทบาทในแง่การเพิ่มพูนพระเกียรติยศทั้งในส่วนพระองค์เอง สถาปนพระมหากษัตริย์รวมไปจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะปราสาทที่สร้างขึ้นใหม่โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์และได้สร้างขึ้นลุล่วงเสร็จในรัชกาลนี้ ซึ่งได้นำมาเป็นกรณีศึกษาในที่นี้ได้แก่ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาท พระที่นั่งคชกรรมประเวศน์ปราสาท และพระที่นั่งมหินทรปราสาท จากการศึกษาพบว่าพระที่นั่งทั้งหมดที่ยกมาเป็นกรณีศึกษาต่างมีสิ่งที่เหมือนกันอย่างหนึ่งคือการหันด้านหน้าของอาคารไปสู่ด้านตะวันออก ซึ่งนอกจากจะสัมพันธ์กับการหันทิศทางการขยายตัวของพระบรมหาราชวัง และความนิยมในการวางตำแหน่งของอาคารที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ของรัชกาลนี้ด้วย ส่วนตำแหน่งของปราสาทให้

เป็นประธานในผังบริเวณใหม่ รูปแบบของยอดปราสาทแบ่งได้เป็นสองลักษณะคือ ปราสาทยอดทรงมณฑป และปราสาทยอดทรงมณฑปยอดทรงปราสาท วิธีการแบ่งเครื่องยอดดังกล่าวยังสอดคล้องกับหน้าที่ใช้สอยภายในของปราสาทแต่ละองค์นั้นด้วยส่วนหลังคา ผังพื้น ชั้นฐาน และรายละเอียดที่ใช้ประดับตกแต่งในปราสาทที่สร้างโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีลักษณะใกล้เคียงกันแต่สำหรับพระที่นั่งศกขรรค์มณฑปปราสาทซึ่งสร้างขึ้นในพระราชวังแล้วจะมีเอกลักษณ์เฉพาะ ทั้งจำนวนการซ้อนชั้นดับหลังคาผังพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและการใช้ฐานโปร่ง นอกจากนี้ภายในส่วนฐานของปราสาทยังได้มีห้องคูหาและมีการนำเทคนิคก่อสร้างแบบตะวันตกเช่นช่องโค้งเสริมเข้ามาด้วย

สุนิตย์ แสงขำ (๒๕๒๖) บทบาทของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๗๕ (ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

วิเคราะห์บทบาทของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๗๕ เรื่องจุดมุ่งหมายและวิธีการดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนเอกชนในประเทศไทย และผลสะท้อนจากการที่มิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์จัดตั้งโรงเรียนเอกชนในประเทศไทย ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นการจัดตั้งโรงเรียนที่มีตารางสอน ตารางเรียนที่แน่นอนดังเช่นในโรงเรียนในสมัยปัจจุบันเป็นครั้งแรกในประเทศไทย นับเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแผนใหม่ตามแบบตะวันตกเป็นครั้งแรกอย่างแท้จริง และเท่ากับว่าเป็นการวางพื้นฐานการศึกษาแบบใหม่ให้กับประเทศไทยด้วย ในขณะที่รัฐบาลยังไม่สามารถขยายการศึกษาให้กับประชาชนอย่างกว้างขวางนั้น พวกมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ได้จัดตั้งโรงเรียนเอกชนได้ระยะหนึ่งทางหนึ่งทางรัฐบาลก็เริ่มจัดตั้งโรงเรียนขึ้นด้วยเช่นกัน ทำให้ชนชั้นสูงเล่าเรียนและขยายมายังราษฎรทั่วไปด้วย โดยรัฐบาลได้เชิญมิชชันนารีที่มีประสบการณ์ในการจัดตั้งโรงเรียนนั้นมาช่วยงานการศึกษาของรัฐบาล จึงกล่าวได้ว่าการจัดตั้งโรงเรียนของมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์เป็นแนวทางให้กับรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้นำมาจัดการศึกษาให้กับประชาชน

ประสิทธิ์ พงศ์อุดม (๒๕๓๒) การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทมิชชันนารี โปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๑๑ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาการถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย โดยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์และการรับวิทยาการทางตะวันตกของสังคมไทย ในช่วงที่เป็นจุดเปลี่ยนของสังคมสมัยรัชกาลที่ ๓ ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๔ โดยที่การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกของมิชชันนารีเป็นวิธีการที่สนับสนุนการประกาศคริสต์ศาสนาโดยมีเหตุผลในการปฏิบัติเพื่อหวังผลตอบแทนต่ออุดมการณ์ทางศาสนาที่ตายตัวของตนเองจึงมีความมุ่งมั่นในการถ่ายทอดวิทยาการใหม่ลงสู่สังคมไทยด้วย โดยมุ่งหวังว่าวิทยาการใหม่นี้จะสั่นคลอนระบบความรู้และความเชื่อเดิมของสังคมและทำให้คนในสังคมไทยเปลี่ยนมายอมรับ “สัจจะ” ของคริสต์ศาสนาตามความเชื่อของตน ซึ่งการรับวิทยาการตะวันตกนั้นจะผ่านการกลั่นกรองจากผู้นำของไทยซึ่งเป็นการรับในบริบททางสังคมไทยที่มิชชันนารีไม่อาจเข้าใจได้และเป็นแนวโน้มที่ชักนำให้มิชชันนารียังคงทุ่มเทพยายามในด้านต่างๆ เพื่อพันธกิจการเผยแผ่คริสต์ศาสนาของตนต่อไป

สาระ มีผลกิจ (๒๕๔๒) สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๖๘ (สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาเกี่ยวกับองค์ประกอบ โครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสตรีราชสำนักสยามในช่วงรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๖๘) ทั้งนี้เพราะกลุ่มสตรีราชสำนัก ซึ่งในที่นี่หมายถึงพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าในพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และเชื้อพระวงศ์ฝ่ายหญิงรวมไปถึงสตรีสามัญชนที่เข้ามาทำงานในราชสำนักฝ่ายในนั้นเป็นส่วนประกอบสำคัญของพระราชสำนัก เป็นผู้ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์และมีบทบาทในการสืบพระราชสันตติวงศ์ นอกจากนี้ วิถีชีวิตของสตรีราชสำนักนั้นไม่ปรากฏให้เห็นแล้วในปัจจุบัน การศึกษาเกี่ยวกับสตรีราชสำนักในช่วงเวลาสามรัชกาลดังกล่าวครอบคลุมระยะเวลาที่ราชสำนักฝ่ายในขยายตัวและพัฒนาขึ้นจนเจริญสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ ๕ และสลายตัวลงอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังนั้น การศึกษาดังกล่าวจึงสามารถชี้ให้เห็นทั้งการสืบทอดจารีตประเพณีและความคิดเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของสตรีกลุ่มนี้และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

แนวพระราชดำริทางการศึกษาเพื่อการธำรงและพัฒนาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนสำคัญกับการสืบทอดแนวคิดทางการศึกษาไปสู่บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอในระดับต่างๆ และข้าราชการหัวก้าวหน้าในขณะนั้น กลุ่มบุคคลดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนพระราชอาณาจักรโดยใช้การศึกษาที่มีพัฒนาการสั่งสมและสืบเนื่องมาจากรัชสมัยของพระองค์ ดังจะเห็นได้จากผลงานต่างๆ ดังนี้

วุฒิชัย มูลศิลป์ (๒๕๑๒) นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

ศึกษาเกี่ยวกับสาเหตุของการจัดระบบการศึกษาใหม่ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓) ซึ่งมาจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก การเผยแพร่แนวความคิดใหม่ๆ ทั้งโดยชาวตะวันตกและผู้นำของไทยในระดับสูง ความต้องการกำบังคนที่มีความรู้ความสามารถตามแบบใหม่เพื่อการปรับปรุงประเทศให้เจริญทันสมัยและเพื่อบรรลุผลสำเร็จในการเลิกทาส ด้วยเหตุนี้จุดมุ่งหมายทางการศึกษาจึงมุ่งเพื่อฝึกข้าราชการตามแบบใหม่ให้เยาวชนทั้งหลายมีความรู้ความสามารถเพื่อการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพที่ดีขึ้น ทั้งเพื่อส่งเสริมพุทธศาสนาด้วย บุคคลที่มีความสำคัญในการจัดการศึกษาในครั้งนั้น คือ สมเด็จพระยาอดิราชานุภาพ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการดำเนินงานจัดการศึกษาสมัยใหม่ ทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นมากพอสมควร แม้ว่าจะไม่ประสบผลสำเร็จ อันเนื่องมาจากความเข้าใจผิดของประชาชน การขาดแคลนงบประมาณ การขาดบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารและการสอน การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ยึดเยื้อต่อมา แต่การศึกษาที่จัดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ส่งผลหลายด้านต่อความเจริญของประเทศ นอกเหนือไปจากการศึกษาโดยตรงทั้งในสมัยนั้นและสมัยต่อมา

ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ (๒๕๒๒) การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕ (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ศึกษาและวิเคราะห์การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕ คือนับตั้งแต่เริ่มมีการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตกอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งได้รับแรงผลักดันบางส่วนมาจากสภาพพื้นฐานความจำเป็นที่จะต้องส่งนักเรียนออกไปศึกษาต่อ การคัดเลือกนักเรียน วิธีการจัดการศึกษา ตลอดจนจนปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากการส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ

พิไลวรรณ แสงขำ (๒๕๒๒) บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๕ ระหว่างพ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓ (ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร)

วิเคราะห์ถึงบทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมุ่งศึกษาเรื่องลักษณะการจัดการศึกษาในราชสำนัก นโยบายการว่าจ้างชาวต่างประเทศ บทบาทของชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักและผลสะท้อนจากการที่ชาวต่างประเทศเข้ามา มีบทบาทจัดการศึกษาในราชสำนัก ซึ่งเป็นรูปแบบที่เปลี่ยนไปจากเดิมและมีการจัดการศึกษาให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดา และมีการส่งพระราชโอรสและบุตรขุนนางข้าราชการไปศึกษาต่อต่างประเทศ โดยมีจุดประสงค์เพื่อนำการศึกษาจากบุคคลเหล่านั้นมาพัฒนาประเทศและจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนต่อไป ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในสมัยต่อมา และการศึกษาในพระราชสำนักได้ขยายมาเป็นการศึกษาของประชาชนตามพระปรีชาญาณของรัชกาลที่ ๕ และได้เป็นแบบแผนของการศึกษาต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้

สรุปได้ว่างานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ข้างต้นนี้ พบว่ามีงานวิจัยที่มีเนื้อหาเชิงประวัติศาสตร์โดยตรงในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหลายด้าน ทั้งนี้ประเด็นเนื้อหาส่วนใหญ่ ได้แก่ การดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระปรีชาญาณในการสร้างความมั่นคงในพระราชอาณาจักร, พระราชดำริทางการเมืองในพระองค์, ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์, การอ้างฐานะพระมหากษัตริย์, กรณีการขึ้นครองราชย์สมบัติ, การศึกษาทางด้านสถาปัตยกรรมและโบราณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๔, บทบาทมิชชันนารีภายใต้โปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาเอกชนในประเทศไทย, การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทยโดยศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ และเรื่องสตรีในราชสำนักสยาม นอกจากนี้ผู้ศึกษาได้นำเสนองานวิจัยในช่วงต่อเนื่องจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงในรัชสมัยต่อมาคือสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ในบางประเด็นที่สัมพันธ์กับเนื้อหาของงานวิจัยนี้ ได้แก่ นโยบายการจัดการศึกษาของไทย การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ และบทบาทของชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนัก ทั้งนี้ข้อมูลของงานวิจัยกลุ่มนี้เป็นผลจากแนวทางพระราชดำริ และพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงวางแนวทางไว้ เพื่อการอ้างรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรและเป็นผลสืบมาในสมัยหลังอย่างเป็นทางการดังนั้นจึงนับได้ว่างานวิจัย

เหล่านี้เกี่ยวข้องเป็นข้อมูลที่ดีสำหรับการค้นคว้าพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาในงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ผลงานที่ศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวจะมีปรากฏมากกว่าในส่วนของการวิจัยทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์ ทั้งนี้งานวิจัยด้านพัฒนศึกษาที่ได้ค้นคว้ามานี้ ส่วนใหญ่มีประเด็นเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องของการนำการศึกษาไปพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบ, การศึกษาในรูปโรงเรียน, ระบบการศึกษาไทย และการศึกษาคุณลักษณะของครูไทยอดีตและปัจจุบัน โดยงานวิจัยเหล่านี้เป็นพื้นฐานความรู้ในด้านของการใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือพัฒนาชาติไปสู่ความสำเร็จ ซึ่งประเด็นเหล่านี้เกี่ยวข้องและเป็นข้อมูลค้นคว้าพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาในงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้เช่นเดียวกัน เพียงแต่ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่ายังขาดผลงานวิจัยที่ชี้ประเด็นเรื่องการศึกษาที่เป็นเครื่องมือหนึ่งในการพัฒนาชาติในส่วน of สถาบันพระมหากษัตริย์ยังไม่เคยปรากฏ อันป็นมุมมองหรือประเด็นที่สำคัญ ที่ผู้ศึกษาเห็นว่าในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงใช้ “การศึกษา” เป็นเครื่องมือสำคัญในการนำพาพระราชอาณาจักรให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์สำคัญครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย โดยมีได้ใช้ความรุนแรงหรือพลังกำลังในการต่อสู้เพื่อพระราชอาณาจักรเช่นในอดีตที่ผ่านมา แต่ทรงใช้พระปรีชาญาณที่พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่ทรงใฝ่พระราชหฤทัยศึกษาหาความรู้ โดยใช้สติปัญญาในการรักษาพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักรในพระองค์ และสมดังเป็นครุต้นแบบแห่งการศึกษาแบบองค์รวมของไทย ดังนั้นงานวิจัยฉบับนี้จะเป็นชิ้นส่วนหนึ่งที่ต่อภาพประวัติศาสตร์แห่งพระอัจฉริยภาพขององค์พระมหากษัตริย์ไทย ในประเด็นที่เพิ่มพูนองค์ความรู้ในมิติของการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาชาติบ้านเมือง

๒.๓ การสังเคราะห์และแนวทางการศึกษา

จากการศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่ได้เห็นพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการปรับใช้พระบรมราชโบายเพื่อการดำรงไว้ รักษาไว้ซึ่งสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมสยามในสมัยนั้น เพื่อให้เท่าทันต่อบริบทบาทสังคมที่เปลี่ยนไปโดยมีเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานพระองค์ทรงใช้ความเป็นพหุสาขาวิทยาการในการจัดการดังกล่าวได้อย่างแยบยล จากการศึกษางานวิจัยเอกสารหนังสือและบทความที่เกี่ยวข้องกับรัชสมัยของพระองค์สามารถจำแนกให้เห็นได้ว่า เป็นการใช่วิธีทางประวัติศาสตร์มาศึกษาประวัติศาสตร์ของการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อค้นหาแบบแผน (model) ที่สามารถนำมาใช้ในงานพัฒนศึกษาได้ และในส่วนต่อไปผู้ศึกษาได้ขอเสนอข้ออมพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐) รัชกาลที่ ๔ แห่งราชจักรีวงศ์ เสด็จพระราชสมภพในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๓ และเป็นลำดับที่ ๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) และสมเด็จพระบรมอัครราชชมเหสี

พระพันพรรษา (พระนามเดิม สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงบุญรอดในรัชกาลที่ ๑) พระธิดาใน สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดดารักษ์ และเจ้าขรรค์เงิน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรง สถาปนาพระบรมอัฐิเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ในตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนี พระ พันปีหลวง ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระบรมอัฐิเป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามหาราชินี (สมเด็จพระ พินังเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, ๒๕๔๗: ๙-๑๐) พระองค์มีพระ เชษฐาและพระอนุชาร่วมพระราชมารดา รวมทั้งสิ้น ๓ พระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (สิ้นพระชนม์ เมื่อประสูติ) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ภายหลังได้ทรง สถาปนาพระอิสริยยศเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้ามาลินีนภพทารา, ๒๕๖๘: ๘๙)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามเดิมว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมตวิงศ์ พงศิศวรรกระษัตริย์ขัตติยราชกุมาร” โดยเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ก่อนการพระราช พิธีลงทรงเฉลิมพระนามว่า “**ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่**” ประสูติในแผ่นดินรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงดำรงตำแหน่ง “พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า” ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑) เจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีนิวาสสถานอยู่ ณ พระราชวังเวศน์เดิม ด้านใต้ ของวัดอรุณราชวราราม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติในวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน ยังเป็นโศก พ.ศ.๒๓๙๔ รวมดำรงสิริราชสมบัติ ๑๖ ปี ๖ เดือน และทรงมีพระราชโอรสและพระราช ธิดารวมทั้งสิ้น ๘๒ พระองค์ พระองค์ท่านเสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง เวลาทุ่มเศษ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ รวมพระชนมพรรษา ๖๕ พรรษา

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จขึ้นครองสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ แห่ง พระบรมราชจักรีวงศ์แล้ว ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่ได้เสด็จเข้ามาอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๕๕ พระองค์มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา จึงได้จัดการพระราชพิธีลงทรง (โกนผม ไฟ) เพื่อเฉลิมพระนามเจ้าฟ้าอย่างเป็นทางการ พระราชพิธีในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน ภาลัยทรงมีพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงทรงตั้งพระนามเจ้าฟ้าครั้งกรุงศรีอยุธยาหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ รวมทั้ง ผู้ใหญ่ที่เคยเห็นพระราชพิธีดังกล่าวก็แก่ชราเกือบจะหมดตัวแล้ว เกรงว่าแบบแผนพระราชพิธีจะสูญ ไปได้ พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีและเจ้าพระยา ศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) เป็นผู้บัญชาการพระราชพิธีลงทรงในครั้งนี้ เพื่อเป็นแบบแผนของ พระราชพิธีลงทรงสำหรับครั้งต่อไป พระราชพิธีในครั้งนั้นจึงนับเป็นพระราชพิธีลงทรงครั้งแรกในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์ โดยทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่ได้รับการเฉลิมพระนามตามพระสุพรรณบัฏว่า **"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมตวิงศ์ พงศิศวรรกระษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร"** ในปี พ.ศ. ๒๓๕๙ เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุครบ ๑๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชดำริสั่ง ใต้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์ตามแบบอย่างพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าที่มีมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยได้สร้างเขาไกรลาสจำลองไว้บริเวณหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในด้านการศึกษานั้นพระองค์ทรงศึกษาพระอักษรในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม หรือ วัดท้ายตลาด ตั้งแต่เมื่อครั้งยังประทับ ณ พระราชวังเดิม นอกจากนี้ยังทรงศึกษาวิชาคหกรรมกับเจ้าพระยาศรีธรรมราช รวมทั้งทรงฝึกการใช้อาวุธต่างๆ ด้วย

เมื่อพระองค์มีพระชนมายุครบ ๑๔ พรรษา จึงทรงออกผนวชเป็นสามเณร โดยมีการสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วแห่ไปผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์และสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระอาจารย์ หลังจากนั้นได้เสด็จไปประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ทรงผนวชจนออกพรรษาแล้วจึงทรงลาผนวช รวมเป็นระยะเวลาประมาณ ๗ เดือน เมื่อพระองค์ทรงพระเจริญวัยขึ้นแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้พระองค์เสด็จออกไปประทับ ณ พระราชวังเดิม

เมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๒๑ พรรษา จึงจะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ แต่ในระหว่างนั้นข้างสำคัญของบ้านเมือง ได้แก่ พระยาเศวตไอยราและพระยาเศวตคชลักษณ์เกิดล้มลง รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยดี พระชนินชฎาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพียงพระองค์เดียวที่ยังมีพระชนม์เกิดสิ้นพระชนม์ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่สำราญพระราชหฤทัย จึงมิได้จัดพระราชพิธีทรงผนวชอย่างใหญ่โต โปรดให้มีเพียงพิธีอย่างย่อเท่านั้น โดยให้ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระองค์ได้รับพระนามฉายาว่า "วชิรญาณโณ" หรือ "วชิรญาณภิกขุ" แล้วเสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุ ๓ วัน หลังจากนั้น จึงเสด็จไปจำพรรษา ณ วัดราชาธิวาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเคยประทับอยู่เมื่อทรงผนวช

ในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต (พ.ศ. ๒๓๖๗) พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติเป็น “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” รัชกาลที่๓ แห่งพระบรมจักรีวงศ์ พระวชิรญาณภิกขุทรงตัดสินพระทัยที่จะดำรงสมณเพศต่อไป โดยในระหว่างที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้เสด็จออกธุดงค์ไปยังหัวเมืองต่างๆ ทำให้ทรงคุ้นเคยกับสภาพความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์อย่างแท้จริง นอกจากนี้พระองค์ทรงพระราชอุตสาหะวิริยะเรียนภาษาอังกฤษ(และภาษาอื่นๆ) จนทรงเขียนได้ ตรัสได้ ทรงเป็นนักปราชญ์รอบรู้ ทำให้พระองค์ทรงมีความรอบรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ของโลกตะวันตกเป็นอย่างดี

พระองค์ทรงผนวชตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๗ จนถึงลาผนวช สิริเวลารวมที่ทรงผนวชเป็นภิกษุทั้งสิ้น ๒๗ พรรษา (ขณะนั้นพระชนมายุ ๔๘ พรรษา) รวมเวลาที่ทรงผนวชเป็นสามเณร ๗ เดือน

นอกจากนี้พระองค์ทรงเป็นผู้ก่อตั้ง “คณะธรรมยุติกนิกาย” หลังจากที่ทรงลาผนวชแล้วภารกิจต่างๆ ของธรรมยุติกนิกายก็ยังคงได้รับการพัฒนาเจริญรุ่งเรืองต่อไปเป็นลำดับเพราะได้พระมหากษัตริย์เป็นผู้อุปถัมภ์ตลอดทั้งเจ้านายพระองค์สำคัญหลายพระองค์ อาทิ กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์ ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นผู้ครองบังคับบัญชาคณะธรรมยุติกนิกาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระราชวงศ์และเสนาบดีมีมติเห็นชอบให้ถวายราชสมบัติแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจเห็นชอบและยินยอมจากคนทั้งปวงในพระราชอาณาจักร หรือที่เรียกว่า “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๔๘: ๑๐-๑๑ และพลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๖) ดังนั้นจึงได้ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ไปเฝ้า เจ้าฟ้ามงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร แต่พระองค์ตรัสว่า “ถ้าจะถวายพระราชสมบัติแก่พระองค์จะต้อง อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นครองราชย์ด้วย” เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า เป็นผู้ที่มีพระชะตาแรงจะต้องได้เป็นพระมหากษัตริย์ (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐)

ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น พระองค์ได้รับการเฉลิมพระปรมาภิไธยที่ **พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** และมีพระนามตามจารึกใน พระสุพรรณบัฏว่า

"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎสุทธิ สมมุติเทพยพงศวงศาติศรภษัตริย์ วรชัตติยราชินิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธิเคราะห์ณี จักรบรมนาถ อดิศวราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุชาติอุกฤษฐวิบูลย บุรพาคุณยกฤษฎาภินิหารสุภาธิการรังสฤษติ ธิญญลักษณ์ วิจิตรโสภาคสรพวงค์ มหาชนิตมางคประนตบาท บงกชยุคคล ประสิทธิสรรพสุภผลอุดม บรมสุขุมาลัยมหาบุรุษยรัตน์ ศึกษาพิพัฒนสรรพ โภศล สุวิสุทธิวิมลศุภศีลสมาจารย์ เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกภิสาธุ คุณวิบูลย สันดาน ทิพยเทพวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานูรักษ์เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากะวี ตรีปิฎกาภิโกศล วิมลปริชามหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณ์คุณสาร สัสยามาภิโลกยดิลก มหาปรีวารนายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพพิเศษ สิรินธรมหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเศวตฉัตรดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิษิต สรรพทศทิศวิชาติวิไชย สกลมหิศวรินมหาสยามินทร มเหศวรมหินทร มหาราชาวโรดม บรมนารถชาติอาชาวศรัย พุทธาภิไทร รัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อัครนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร ปรเมนทรรธรรมิกมหาราชอิราช บรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"

พร้อมกันนี้ พระองค์ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณีกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและทรงรับพระบวรราชโองการให้พระเกียรติยศเสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๒ โดยได้รับการเฉลิมพระปรมาภิไธยว่า “พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว” ส่วนในฝ่ายสมณศักดิ์นั้น พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส โดยมหาสมณุตมาภิเษกขึ้นเป็น “กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส” ทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระสังฆราช

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ทรงคำนวณว่าจะสามารถเห็นสุริยุปราคาเต็มดวงได้ในประเทศสยาม ณ ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พระองค์จึงโปรดให้ตั้งพลับพลาเพื่อเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสุริยุปราคาตำบลหัวากอ ซึ่งเมื่อถึงเวลาที่พระองค์ทรงคำนวณก็เกิดสุริยุปราคา

เต็มดวงดั่งที่ทรงได้คำนวณไว้ พระองค์เสด็จประทับอยู่ที่หว่ากอกเป็นระยะเวลาประมาณ ๙ วัน จึงเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร ภายหลังการเสด็จกลับมายังพระนคร พระองค์เริ่มมีพระอาการประชวรจับไข้และทรงทราบว่าพระอาการประชวรของพระองค์ในครั้งนี้คงจะไม่หาย วันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์มีพระบรมราชโองการให้หา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์อื่นๆ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการและเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อัครเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง เข้าเฝ้าพร้อมกันที่พระแท่นบรรทม โดยพระองค์มีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการดูแลพระนครแก่ทั้ง ๓ ท่าน

ในวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เข้าเฝ้าและมีพระราชดำรัสว่า

...ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประเทศปกครองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้ามีผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด... (วิโรจน์ ไตรเพียร, ๒๕๔๓: ๓๘-๕๐)

พระองค์ตรัสขอให้ผู้ใหญ่ทั้ง ๓ ท่านได้ช่วยกันดูแลบ้านเมืองต่อไปให้พลพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่เอาธุระรับฎีกาของราษฎรผู้มีทุกข์ร้อนดังที่พระองค์เคยปฏิบัติมา โดยไม่ทรงเอ่ยว่าจะให้ผู้ใดขึ้นครองราชย์แทนพระองค์ นอกจากนี้ พระองค์รับสั่งว่าเมื่อพระองค์ทรงผนวชอยู่นั้น ทรงออกอุทานวาทว่าวันใดเป็นวันพระราชสมภพก็อยากสวรรคตในวันนั้น โดยพระองค์พระราชสมภพในวันเพ็ญเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันมหาปวารณา เมื่อพระองค์จะสวรรคตก็ขอให้สวรรคตท่ามกลางสงฆ์ ขณะที่พระสงฆ์กระทำวินัยกรรมมหาปวารณา ในเวลา ๒๐.๐๖ นาฬิกา พระองค์ทรงภาวนาอรหังสัมมาสัมพุทธโธแล้วพ่อนัสสาสะปัสสาสะ (ลมหายใจเข้า-ออก) เป็นครั้งสุดท้าย จนกระทั่ง เวลา ๒๑.๐๕ นาฬิกา เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจรัญญู ภายในพระบรมมหาราชวัง สิริพระชนมพรรษา ๖๕ พรรษา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๑๑) ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่สำคัญจำนวนมาก อันก่อให้เกิดคุณูปการแก่พระราชอาณาจักรทั้งในรัชสมัยของพระองค์เองและหลังสมัยต่อมา ดังนั้นผู้ศึกษาจะขอประมวลข้อมูลพระราชกรณียกิจของพระองค์ในด้านต่างๆ จากข้อมูลหนังสือ ครอบรอบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๗: ๔-๒๐) มีดังนี้

พระราชกรณียกิจทางการศาสนา : มีหลายด้าน อาทิ การปกครองคณะสงฆ์ การสืบทอดศาสนา การสร้างสถาปัตยกรรมทางศาสนา (พระอารามและพุทธเจดีย์) การสร้างพระพุทธรูป และพระนิพนธ์วรรณกรรมทางศาสนา พระราชกรณียกิจเหล่านี้พระองค์ทรงเริ่มตั้งแต่ การเริ่มศึกษาวิปัสสนาธุระ เมื่อครั้งทรงผนวช ณ วัดสมอราย ปัจจุบันคือวัดราชาธิวาส ซึ่งเป็นอรัญญาวาสที่มีชื่อเสียงในครั้งนั้น รวมทั้งทรงศึกษาในสำนักที่มีชื่อเสียงอื่นๆ เช่น สำนักวัดพลับ หรือวัดราชสิทธิาราม เป็นต้น ทรงรอบรู้ลัทธิของสำนักต่างๆ จนทั่วถึงประกอบกับมีพระปรีชาญาณแตกฉานในพระไตรปิฎก จึงได้ทรงส่งเสริมภิกษุสามเณรในความปกครองของพระองค์ ให้ศึกษาพระธรรมวินัยทั้งด้านคันถธุระ

และวิปัสสนาธุระอย่างจริงจัง และพระองค์เองได้ทรงปฏิบัติเป็นแบบอย่างโดยได้ทรงวางแนวทางไว้ได้แก่ ในระหว่างพรรษา ภิกษุสามเณรต้องศึกษาเล่าเรียนคันธุระ คือ ศึกษาพระคัมภีร์เพราะเป็นช่วงเวลาที่ภิกษุสามเณรอยู่ประจำที่ไม่ไปค้างแรมที่ไหน เมื่อถึงหน้าแล้งภิกษุสามเณรควรไปจาริกสู่ป่า เขาแสวงหาที่วิเวกเจริญกรรมฐานเป็นการศึกษาวิปัสสนาธุระ รวมทั้งพระองค์ยังทรงนำภิกษุสามเณรผู้เป็นศิษย์หลวง เสด็จไปจาริกตามป่าเขาในภูมิภาคต่างๆ เป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์คำสอนเกี่ยวกับเรื่องวิปัสสนาธุระแนะนำแจกจ่ายแก่พระภิกษุสามเณรและพุทธบริษัทผู้สนใจ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติไว้หลายเรื่อง

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแตกฉานในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ทางศาสนาพุทธทั้งหลาย จนสามารถแปลพระปริยัติธรรม (บาลี) และทรงถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้เปรียญ ๕ ประโยค (ดังที่ได้กล่าวในพระราชประวัติข้างต้น) ซึ่งผลจากการศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงรอบรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก จึงทรงพบข้อบกพร่องในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในยุคนั้น เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริแก้ไขปรับปรุงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตรงตามพระบาลีที่มีมาในพระไตรปิฎก โดยทรงเริ่มเปลี่ยนแปลงแก้ไขข้อประพฤตีส่วนพระองค์เองก่อน ต่อมาจึงมีภิกษุสามเณรอื่นๆ นิยมตามและมีผู้ปฏิบัติอย่างมากขึ้น จนกลายเป็นคณะสงฆ์หมู่ใหญ่ที่ได้ชื่อต่อมาภายหลังว่า “พระสงฆ์คณะธรรมยุต หรือ ธรรมยุกติกนิกาย”

จากการฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาจึงเกิดความนิยมในทางวิปัสสนาธุระขึ้นในหมู่ภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์อย่างกว้างขวาง ทำให้มีพระอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีชื่อเสียงเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ดังเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง เช่น พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต พระอาจารย์อุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันท จันทร์) พระโพธิญาณเถร (สุภัทโท ขา) เป็นต้น ซึ่งล้วนสืบเนื่องมาจาก “สัทธิวินัย” (คือศิษย์) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น

การปกครองคณะสงฆ์ : ยังคงมีลักษณะการปกครองเหมือนครั้งรัชสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่น ในปีแรกแห่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าवासกรี) เป็นกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรสในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช (ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาเปลี่ยนค่านำหน้าพระนามเป็น “สมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส”) เมื่อกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส ทรงสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนา พระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีก จึงทำให้ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างลงเป็นเวลา ๑๕ ปี จนสิ้นรัชกาล

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์แบ่งเป็น ๔ คณะใหญ่เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๓ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะอรัญวาสี โดยเฉพาะคณะอรัญวาสีนั้น มีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะตามประเพณีโบราณไม่มีวัดในปกครอง วัดอรัญวาสีอยู่ในฝ่ายเหนือหรือฝ่ายใต้ก็รวมอยู่ในปกครองของฝ่ายนั้น

การสืบพระศาสนา : แต่โบราณมา พุทธศาสนิกชนชาวไทย ถือว่า ลังกาเป็นแหล่งความรู้และแบบอย่างทางพุทธศาสนาเพราะชาวไทยรับพระพุทธศาสนาเถรวาทมาจากลังกา ดังที่เรียกกันว่า

พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ หรือ พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกา ฉะนั้นพระสงฆ์ไทยในอดีตจึงนิยมไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่ลังกา จนเกิดเป็นประเพณีนิยม อันหมายถึงการไปศึกษาพระพุทธศาสนา และลัทธิพิธีทางพระพุทธศาสนาที่ลังกานำมาประพุดิปฏิบัติตลอดทั้งเผยแพร่ให้เจริญรุ่งเรืองในบ้านเมืองของตน นับเป็นบุญกุศลและเป็นการสืบพระพุทธศาสนาทางหนึ่ง ตั้งแต่ยุคสุโขทัย เป็นต้นมาคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนชาวไทยจึงมีความสัมพันธ์กับลังกาอย่างใกล้ชิดต่อเนื่องมิได้ขาดจนกระทั่งยุครัตนโกสินทร์ ซึ่งยังคงมีการส่งสมณะทูตไปเจริญศาสนาไมตรีกับลังกาครั้งแรกในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ซึ่งในสมัยนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะนั้นทรงเป็นพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ) จัดสมณะทูตไปลังกาถึง ๒ ครั้ง ทำให้พระสงฆ์และคฤหัสถ์ชาวลังกามีการติดต่อสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ชาวไทยมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารรับหน้าที่ดูแลพระสงฆ์ลังกาในทางราชการเสมอมา เพราะพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎรวมทั้งภิกษุศิษย์หลวงที่วัดบวรนิเวศวิหารโดยมากพูดภาษามคธ และภาษาอังกฤษได้จนวัดบวรนิเวศวิหารต้องจัดเสนาสนะไว้สำหรับรับรองคณะสงฆ์ลังกาโดยเฉพาะเรียกว่า “คณะลังกา” และเมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้จัดสมณะทูตไปลังกาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นทางราชการคณะสุดท้ายของไทยที่ไปเจริญศาสนาไมตรีกับลังกา

สถาปัตยกรรมทางศาสนา : การสถาปนาพระอารามพุทธเจดีย์ และพระพุทธรูป ตามราชประเพณีของพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามถวายไว้ในพระพุทธศาสนา เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลและเพื่อเป็นการสืบพระพุทธศาสนาและพระอารามที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นดังกล่าวเรียกว่า พระอารามหลวง ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๕ พระอาราม คือ

๑. วัดบรมนิวาส โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ แต่เมื่อทรงผนวชและเสด็จประทับ ณ วัดสมอราย เดิมเรียกว่า วัดนอก ได้เป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ ๓ และได้พระราชทานนามว่า วัดบรมนิวาส

๒. วัดโสมนัสวิหาร โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสี ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อพ.ศ. ๒๓๙๕

๓. วัดปทุมวนาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ พระราชทานเป็นพระอารามของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๔. วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ พระราชทานถวายเป็นพระอารามสำหรับคณะสงฆ์คณะธรรมยุต ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ในพระองค์และเป็นพระอารามประจำรัชกาลที่ ๔ กษัตริย์

๕. วัดมกุฏกษัตริยาราม โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ คนทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมเรียกว่า วัดนามบัญญัติ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ชื่อว่า วัดมกุฏกษัตริยารามตามที่พระราชทานไว้แต่เดิม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างพุทธเจดีย์เป็นจำนวนมาก มีทั้งที่สร้างขึ้นใหม่และพุทธเจดีย์ที่ทรงปฏิสังขรณ์ของโบราณให้มั่นคงถาวรยิ่งขึ้น พุทธเจดีย์ที่ทรงสร้างขึ้นใหม่และทรงปฏิสังขรณ์ล้วนมีลักษณะตามพระราชนิยม คือ เป็นแบบที่ทรงพระราชดำริขึ้นใหม่หรือเป็นแบบที่ทรงพระราชดำริแก้ไขให้งดงามยิ่งขึ้น แต่ลักษณะโดยรวมพุทธเจดีย์แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๔ เป็น “พุทธเจดีย์ทรงลังกา” พุทธเจดีย์ที่สำคัญๆ ในสมัยพระองค์ ได้แก่ พระปฐมเจดีย์ จ.นครปฐม พระศรีรัตนเจดีย์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร พระเจดีย์วัดโสมนัสวิหาร พระธาตุจอมเพชร พระนครคีรี จ.เพชรบุรี พระเจดีย์วัดราชสิทธิาราม พระสมุทฺรเจดีย์ จ.สมุทรปราการ เป็นต้น

พระราชดำริทางพุทธศาสนาของพระองค์ไม่ได้มีจำกัดเฉพาะในด้านธรรมคำสั่งสอนเท่านั้น ยังมีในด้านพุทธศิลป์ด้วย พระองค์ทรงพระราชดำริการสร้างพระพุทธรูปซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างกันไปจากพุทธศิลป์โดยทั่วไป คือ มีลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์ทั่วไปมากขึ้น พระพุทธรูปที่ทรงโปรดฯ ให้สร้าง ดังเช่น

๑. พระสัมพุทธพรรณี ทรงดำริสร้างตั้งแต่ครั้งทรงผนวชอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมหาราชวัง

๒. พระนิรันตราย ทรงดำริให้สร้างขึ้นสำหรับงานพระราชพิธีไว้อังคหนึ่งซึ่งไม่มีเรือนแก้ว และทรงพระราชดำริให้จำลองสร้างอย่างมีเรือนแก้ว สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานไว้ตามพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุตวัดละองค์รวม ๑๘ องค์ และตอนปลายรัชสมัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปขึ้นอีกองค์หนึ่งแต่ยังไม่ทันได้เชิญไปประดิษฐานไว้ ณ ที่ใดก็ทรงสิ้นรัชกาล ต่อมาในสมัย รัชกาลที่ ๕ จึงเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ วัดเทพศิรินทราวาส

๓. พระพุทธอังคีรส ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อจะอัญเชิญไปประดิษฐานที่พระปฐมเจดีย์แต่ยังไม่ทันได้อัญเชิญไปทรงสิ้นรัชกาลก่อน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดราชบพิธฯ และถวายพระนามว่า พระพุทธอังคีรส

พระราชนิพนธ์ทางพุทธศาสนา : เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ทรงเป็นผู้ริเริ่มการศึกษาพระพุทธานุภาพใหม่ในประเทศไทย และไม่เพียงแต่ทรงศึกษาเพียงแต่ด้านปริยัติหรือด้านทฤษฎีเท่านั้น แต่ทรงเป็นนักปฏิบัติด้วย กอปรกับมีพระอัจฉริยภาพในภาษามคธและภาษาบาลี อันเป็นภาษาจารึกพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า พระไตรปิฎก จึงทรงรอบรู้เชี่ยวชาญในพระธรรมคำสั่งสอนอย่างลึกซึ้ง ทรงใช้พระวิจยญาณ พิจารณาไตร่ตรอง คัมภีร์ทางพุทธศาสนาอย่างมีเหตุผลว่า อันใดควรเชื่ออันใดไม่ควรเชื่อไม่เพียงแต่เชื่อตามๆ กันตามประเพณีอย่างไรเหตุผลหรือขาดการพิจารณาไตร่ตรอง ทรงแนะนำสั่งสอนศิษย์ของพระองค์ให้รู้จักนับถือและปฏิบัติพระพุทธานุภาพด้วยปัญญาหรือด้วยเหตุผล

พระราชดำริและพระราชวินิจฉัยต่างๆ ด้านพระพุทธานุภาพ จึงพบได้ในบทพระราชนิพนธ์ต่างๆ เป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นภาษามคธและภาษาไทย พระราชนิพนธ์เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่า พระองค์มีอัจฉริยภาพในภาษามคธ และมีพระปรีชาญาณรอบรู้ในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ภาษามคธไว้หลายสิบเรื่อง และที่รู้จักกันแพร่หลายทั่วไป คือ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ ที่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้สวด

กันทั่วไปในปัจจุบัน ส่วนพระราชนิพนธ์ภาษาไทยที่สำคัญ เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือ พระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยถา วิปัสสนากรรมฐาน ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านการปกครอง : พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้ราษฎรดำรงชีพ อยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุข จึงทรงปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบขึ้นด้วยหลักแห่งกฎหมายในรูป ของหมายประกาศต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยแบ่งทั้งหมด ๗ ภาค ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๑๐-๑๑) มีทั้งที่ทรงรื้อฟื้นของเก่า และที่ทรงพระราชดำริขึ้นมาใหม่ เพื่อให้ เหมาะสมกับสถานการณ์ของพระราชอาณาจักรในขณะนั้น นอกจากนี้พระองค์ทรงเป็น พระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นนักนิติศาสตร์พระองค์หนึ่ง ถึงแม้ว่าการปฏิรูปกฎหมายและ การศาลของประเทศไทยจะได้กระทำอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาต่อมาก็ตาม

ในด้านการศาล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อทรงรับฎีการ้องทุกข์แล้ว จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตุลาการชำระความให้ เสร็จโดยเร็ว ส่วนผู้พิพากษา พระองค์ทรงประกาศให้เจ้านายและข้าราชการเลือกตั้งผู้ดำรงตำแหน่ง พระมหาราชครูปุโรหิตจารย์และตำแหน่งพระมหาราชครูมหิศร อันเป็นตำแหน่งลูกขุนตุลาการสำคัญ ที่ว่างลงแทนที่จะทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาตามอำเภอพระราชหฤทัย

ในส่วนที่เกี่ยวกับเสถียรภาพทางการปกครอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี พระปรีชาญาณให้บรรดาข้าราชการเกิดความรู้สึกผูกพันกับพระเจ้าแผ่นดิน และชาติบ้านเมืองด้วย การปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งฝ่ายพระมหากษัตริย์ และฝ่ายขุนนางและข้าราชการ เพื่อให้ซื่อสัตย์ต่อประเทศ ชาติบ้านเมืองส่วนประสิทธิภาพของ หน่วยงานพระองค์ ทรงปรับปรุงการปฏิบัติงานของหน่วยงานให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับนานา อารยประเทศ จึงทรงติดต่อชาวยุโรปและอเมริกาเข้ามารับราชการในกรมกองต่างๆ ในฐานะที่ปรึกษา ทำหน้าที่แนะนำความคิดใหม่ๆ ให้แก่ข้าราชการไทย นอกจากนี้ให้รับราชการเป็นกงสุลไทยประจำ ต่างๆ ประเทศด้วย ทั้งนี้เนื่องจากขณะนั้นเป็นระยะเปิดประเทศยังไม่มีข้าราชการคนใดมีความรู้ ความสามารถในการกิจการต่างประเทศดีพอที่จะส่งไปเป็นกงสุลไทยประจำต่างประเทศได้

พระราชกรณียกิจการป้องกันประเทศ : รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของประวัติศาสตร์ไทย โดยเฉพาะปัญหาทางการเมืองที่สำคัญที่สุดในรัช สมัยนี้คือ การป้องกันรักษาประเทศให้ปลอดภัยจากมหาอำนาจตะวันตก ได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งแข่งขันกันทั้งทางการค้าและการเมือง การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกในสมัยนั้นนับว่าเป็น ของใหม่สำหรับผู้ปกครองประเทศไทยและเป็นสภาพที่ล่อแหลมสำหรับการเมืองไทยยุคนั้นมาก ทั้งนี้ เพราะชาติตะวันตกเหล่านั้นได้เปรียบไทย ทั้งในด้านความรู้และวิทยาการ กำลังอาวุธสมัยใหม่และ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรักษาประเทศไว้ได้ และยังทรงนำประเทศผ่านช่วงเวลาอันวิกฤตเข้าสู่ยุคใหม่ได้สำเร็จ ด้วยพระปรีชาญาณทรงมองเห็น การณ์ไกล พระองค์ทรงยอมรับศิลปะวิทยาการด้านต่างๆ ของตะวันตกมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ซึ่งพระองค์เป็นพระองค์แรกของไทยที่ทรงริเริ่มปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก เช่น ทรงจ้างครูฝึก

ทหารบกจากอังกฤษมาฝึกทหารเรียกว่า ทหารเกณฑ์หัตถ์อย่างยุโรป จัดเป็นกองร้อยและมีหมวดหมู่มี นายร้อยนายสิบควบคุมตามแบบตะวันตก

พระราชกรณียกิจด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ : งานปรับปรุงภายในประเทศพระองค์ทรง ดำเนินพระบรมวิเทโศบาย เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศ คือ การ กำหนดพิกัดภาษีสินค้าขาเข้า การอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออก โดยที่พระองค์ทรงส่งเสริมให้เป็น สินค้าออกนี้ไม่เพียงแต่ผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศเท่านั้น แต่ยังเป็น การวางพื้นฐานสำหรับการหารายได้เข้ารัฐเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิรูปการปกครอง เพื่อนำ ประเทศผ่านวิกฤตการณ์เข้าสู่ยุคใหม่ นอกจากนี้ยังเป็นการสนองความต้องการของผู้ผลิตและผู้บริโภค ข้าวภายในประเทศ และนอกจากนี้ยังให้มีการค้าฝิ่นได้ โดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรแต่ห้ามชาว ไทยเสพฝิ่น หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ (สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.๒๓๙๘) หลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงแล้วระบบเศรษฐกิจไทยก็เปลี่ยนไปจาก เศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตราเช่นเดียวกันกับนานาประเทศ มีการค้าขายกันอย่าง กว้างขวาง โดยใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาลและส่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญษาปณ์ขึ้นใช้แทนพดด้วง ในปี พ.ศ.๒๔๐๓ เงินที่ผลิตจากโรงพยาบาลทำด้วยโลหะชนิดต่างๆ เช่น เงิน ดีบุก ทอง และทองแดง

พระราชกรณียกิจด้านสังคม : เพื่อให้ไพร่ฟ้ามีเวลาประกอบอาชีพมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ และโปรดเกล้าฯ ให้จ้างกรรมกร ซึ่งมีจำนวนมากเป็นคนจีนทำงานก่อสร้างที่ต้องใช้เวลาและแรงงานเป็นจำนวนมาก เช่น ขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมพระบรมหาราชวัง ตลอดจนวัดวาอารามแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ ดังมี ความในประกาศว่า “เมื่อแรงงานมีค่าเป็นเงินก็ไม่ควรเกณฑ์คนทำงานไม่ได้เงิน” ประกาศดังกล่าวเป็น การวางพื้นฐานไว้สำหรับการยกเลิกระบบไพร่ในรัชกาลต่อมา

นอกจากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดหย่อนแรงงานไพร่ทำงานหลวงอันเป็นผลพลอยได้ จากนโยบายส่งเสริมการปลูกข้าว เพื่อเป็นสินค้าออกแล้ว พระองค์ทรงปรับปรุงด้านสังคมอีกหลาย อย่าง กล่าวคือ ในปี พ.ศ.๒๔๑๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศยกเลิกประเพณีที่พ่อแม่และ สามีสามีสิทธิขายบุตรหรือภรรยาลงเป็นทาส เป็นเงินจำนวนมาก เพื่อนำเงินมาชำระหนี้สินหรือค่าปรับ ทั้งนี้เนื่องจากทรงพิจารณาเห็นว่า สิทธิดังกล่าวไม่เป็นการยุติธรรมสำหรับเด็กและผู้หญิง ประกาศ ดังกล่าวช่วยให้ค่าตัวทาสต่ำลงมีโอกาสหาเงินมาไถ่ถอนได้ง่ายขึ้น แต่ก็ยังไม่มีการยกเลิกระบบทาส แต่ ถือได้ว่าเป็นรากฐานการเลิกทาส ซึ่งมีผลในรัชสมัยต่อมา

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มยกฐานะสตรีให้สูงขึ้น มิให้ถูกกดขี่ เยี่ยงทาส ด้วยการประกาศห้ามสามีขายภรรยาเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ ทรงให้เสรีภาพแก่สตรีที่ มีอายุบรรลุนิติภาวะให้มีสิทธิเลือกสามีได้ โดยบิดามารดาจะเข้าไปบังคับไม่ได้แสดงถึงพระราชดำริที่ ก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังมีประกาศพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้บรรดาเจ้าจอมที่ไม่ พระโอรสพระธิดาหรือไม่เป็นผู้ได้รับเครื่องยศเบี้ยหวัดเงินปีในระดับสูง กราบถวายบังคมลาออกจาก พระบรมหาราชวัง ไปอยู่ภายนอกหรือแต่งงานใหม่ได้ ด้วยทรงเมตตาแก่หญิงเหล่านั้น ว่าต้องใช้ชีวิตเสมือน หนึ่งถูกกักขังอยู่ในเขตพระราชฐาน อาจทำให้ขาดความสุขและขาดเสรีภาพ

นอกจากการปรับปรุงสถานภาพทางสังคมด้านต่างๆ ดังกล่าวแล้วยังทรงออกประกาศ เพื่อการอยู่ดีมีสุขในสังคมไทยอีกหลายฉบับเช่น ประกาศเตือนไม่ให้ทิ้งซากสัตว์ลงแม่น้ำ ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิงและให้คิดทำลิมสลักรักษาเรือน ประกาศเรื่องทูลเกล้าถวายฎีกา ประกาศอนุญาตให้รักษาได้เฝ้าชมพระบารมี และกราบบังคมทูลในเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคและทางชลมารคได้เป็นต้น ประกาศต่างๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริในการปฏิรูปสังคมของพระองค์อย่างชัดเจน

พระราชกรณียกิจด้านการคมนาคม : พระองค์ทรงวางรากฐานการคมนาคมสมัยใหม่ไว้แก่ชาวไทย กล่าวคือ มีการสร้างถนนแบบฝรั่งขึ้น เพื่อใช้ในการคมนาคมและเป็นสง่าแก่บ้านเมือง ได้แก่ ถนนตรงหรือถนนพระรามที่ ๔ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครและถนนสีลม นอกจากนี้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนแล้ว ยังโปรดให้มีการขุดคลอง เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขนส่งทางน้ำ ได้แก่ คลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่ และคลองลัดยศาน เป็นต้น การขุดคลองดังกล่าว นอกจากจะเป็นประโยชน์ทางด้านคมนาคมขนส่งแล้ว ยังช่วยให้เกษตรกรได้อาศัยน้ำในคลองเหล่านั้น มาใช้ในการเพาะปลูกด้วย

นอกจากนี้ยังทรงสนับสนุนให้ต่อเรือกลไฟขึ้นใช้ในการเดินทาง และขนส่งอีกด้วย ทางด้านการโทรคมนาคมก็เริ่มขึ้นในรัชสมัยนี้ ทางอนุญาตให้สร้างสายโทรเลขผ่านดินแดนจากไทยลงไปยังเมืองสิงคโปร์ โดยให้อังกฤษเป็นผู้วางสายโทรเลข เพราะทรงพิจารณาเห็นแล้วว่าไทยจะได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการเหล่านี้ ที่เห็นได้ชัดคือ เงินที่บริษัทอังกฤษจะต้องใช้จ่ายลูกจ้างผู้ทำการจะตกอยู่ในพระราชอาณาจักร เช่น ตำบลต่างๆ ที่จะต้องตั้งที่พักตามรายทาง นอกจากนั้นกิจการโทรเลขแม้ว่าจะเป็นของชาวต่างประเทศ แต่ก็ยังช่วยในการเปิดพระราชอาณาจักรด้วยเนื่องจากชาวไทยได้มีหูตากว้างไกลกว้างขวางขึ้นได้รู้สิ่งใหม่ได้อย่างรวดเร็วตลอดทั้งช่วยในการติดต่อค้าขายด้วย

พระราชกรณียกิจด้านการศึกษา : พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในการศึกษาตั้งแต่ทรงผนวชอยู่ ทรงศึกษาวิทยาการสมัยใหม่สาขาต่างๆ จากชาวต่างประเทศ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ เพราะทำให้สามารถติดต่อสื่อสารกับชาวต่างประเทศได้ ในส่วนพระองค์เองก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนทรงพระปรีชาญาณรอบรู้สามารถเขียน อ่านและตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว พร้อมทั้งทรงสนับสนุนให้ศิษยานุศิษย์ของพระองค์เรียนภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง เป็นการเปิดศักราชการศึกษาวิทยาการตะวันตกอย่างกว้างขวางเป็นครั้งแรกในพระราชอาณาจักร

เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงเห็นความจำเป็นของการศึกษาแบบตะวันตกในการพัฒนาประเทศ เนื่องจากขณะนั้นประเทศไทยกำลังเผชิญกับการขยายตัวของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ทรงพระราชดำริว่า บรรดาพระเจ้าลูกเธอและพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจะต้องเป็นกำลังของประเทศในอนาคต จำเป็นจะต้องทราบความเป็นไปของโลกภายนอก เพื่อเตรียมพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับประเทศมหาอำนาจ พระองค์ทรงเริ่มให้สตรีมิชชันนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ และความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีภายในวังระหว่างปี พ.ศ.๒๓๙๔-๒๓๙๗ เช่น Mrs.Bradley, Mrs.Mattoon, Mrs.Jones เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ

ให้ติดต่อกับ Mrs. Anna Leonowens เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดี ภาษาอังกฤษให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาต่อมา

ส่วนด้านการศึกษาของราษฎร ทรงสนับสนุนให้มิชชันนารีอเมริกันตั้งโรงเรียนขึ้น ทั้งในพระนคร และต่างจังหวัด นอกจากนี้ยังมีการส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ ขุนมหาสิทธิโวหารเดินทางไปดูงานเรื่องการพิมพ์ที่ฝรั่งเศส ให้หมื่นวิจิตรไปเรียนวิชาการแก่นาฬิกาที่ลอนดอน เป็นต้น ดังนั้นพระราชกรณียกิจทางการศึกษาดังกล่าวเป็นการวางพื้นฐานและช่วยให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาในกาลต่อมา

พระราชกรณียกิจด้านอักษรและการพิมพ์ : ขณะยังทรงผนวช ได้เสด็จจาริกหรือเสด็จธุดงค์ไปในหัวเมืองต่างๆ เป็นประจำทุกปี เป็นเหตุให้ทรงพบหลักศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ซึ่งจารึกด้วยอักษรไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงและทรงเพียรพยายามอ่านจารึกดังกล่าวจนรู้เรื่องดังเป็นที่รู้จักกันทั่วไป พระองค์จึงทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกคนแรกของไทยด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาต่างๆ หลายภาษาทั้งภาษามคธและภาษาบาลีกับพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต ทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปลเลอแก้วส์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศส เจ้าอธิการวัดคอนเซ็ปชัน ใกล้กับวัดราชาธิวาส ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอบรัดเลย์และหมอเจซซี่ คาสเวล มิชชันนารีชาวอเมริกา ทรงรอบรู้ภาษาต่างๆ ดังกล่าวเป็นอย่างดี เป็นเหตุให้ทรงสามารถศึกษาวิทยาการต่างๆ ทั้งของไทยและของต่างประเทศได้อย่างลึกซึ้งกว่าใครในยุคนั้น

เมื่อหมอบรัดเลย์ มิชชันนารีชาวอเมริกา ได้ตั้งโรงพิมพ์หนังสือไทยขึ้นในสยามเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๘ เพื่อพิมพ์คำสอนของศาสนาคริสต์ออกเผยแพร่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นทรงผนวชอยู่ จึงได้ทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนา นับเป็นโรงพิมพ์ของคนไทยแห่งแรก พร้อมทั้งประดิษฐ์ตัวอักษรแบบใหม่ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม เรียกว่า “อักษรอริยกะ” มีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน ใช้เขียนได้ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย โรงพิมพ์ของพระองค์ได้จัดพิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา อาทิ หนังสือพระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น รวมทั้งยังมีการพิมพ์ด้วยตัวอักษรอริยกะที่ทรงประดิษฐ์ขึ้นด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย เรียกว่าแบบ “การยุด” ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยเป็นครั้งแรกและฉบับแรกเมื่อพ.ศ.๒๔๓๖ ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นนักอักษรศาสตร์ที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของไทย

จากพระราชประวัติและการประมวลพระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงพระจริยวัตรทางการศึกษาและพระปรีชาญาณในด้านต่างๆ ที่สะท้อนมาจากพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจในพระองค์ที่ทรงเป็น “นักการศึกษาแบบองค์รวม” ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ผู้ศึกษาจะเลือกพระราชกรณียกิจที่สะท้อนให้เห็นถึงความลุ่มลึกแห่งพระปรีชาญาณทาง “ด้านการศึกษา” ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบทต่อไป

สรุปได้ว่า แนวคิดและระเบียบวิธีวิจัยที่ผู้ศึกษาหยิบยกเนื้อหาในบทที่ ๒ นี้ มีความสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวិทยานิพนธ์ในหัวข้อ พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ โดยมี ๓ แนวคิดสำคัญทางด้าน พัฒนศึกษา อันได้แก่ ๑) แนวคิดในการศึกษาและความมั่งคั่งของชาติ ๒) พื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการศึกษา และ ๓) แนวคิดของความเป็นครูต้นแบบ ส่วนระเบียบการวิจัยนี้เป็นการศึกษาโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ จากการค้นคว้าจากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคลด้านพระราชประวัติและพระกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ตลอดทั้งการทบทวนวรรณกรรมในส่วนของงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับงานวิจัยด้านพัฒนาศึกษาศาสตร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องของการนำการศึกษาไปพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบ การศึกษาในรูปโรงเรียน ระบบการศึกษาไทย และการศึกษาคุณลักษณะของครูไทยอดีตและปัจจุบัน ส่วนงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์ในประเด็นต่างๆ อาทิ การรักษาเอกราชของพระราชอาณาจักร พระราชดำริทางการเมืองในพระองค์ ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ การธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ กรณีการขึ้นครองราชย์สมบัติ การศึกษาทางด้านสถาปัตยกรรมและโบราณคดีในสมัยรัชกาลที่ ๔ บทบาทมิชชันนารีภายใต้โปรแตสแตนท์ในการจัดการศึกษาเอกชนในประเทศไทย เป็นต้น ซึ่งนับได้ว่าเป็นงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนไม่น้อย แต่ผู้ศึกษาพบว่ายังขาดประเด็นที่สำคัญคือ “มิติทางการศึกษา” อันเกี่ยวข้องกับ การใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ ความเป็นครูต้นแบบ เป็นบุคคลที่ใฝ่การเรียนรู้ตลอดชีวิต และความเป็นกษัตริย์นักพัฒนา ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้การศึกษาในการรักษาพระราชอาณาจักรและพัฒนาชาติได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้การศึกษาในครั้งนี่ยังเป็นการศึกษาเพื่อค้นหาแบบแผน (model) ที่สามารถนำมาใช้ในงานพัฒนศึกษา และสามารถนำมาประยุกต์กับผู้บริหารองค์กรและหน่วยงานต่างๆ ได้ในปัจจุบัน

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยในเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ เป็นการวิจัยเชิงบรรยายโดยใช้ระเบียบวิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ ดังนี้

๑. เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจกับการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้

๔. เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

ในส่วนบทที่ ๓ นี้ผู้ศึกษาจะลำดับเนื้อหา ดังนี้

๓.๑ ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์

๓.๒ แผนการดำเนินงานวิจัย

๓.๑ ระเบียบวิธีการทางประวัติศาสตร์ มีขั้นตอนสำคัญ ๕ ขั้นตอน (เกษมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๑๒๑-๑๒๓, ๑๒๘ และ ๑๓๒ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕ : ๕๓-๕๕) ดังนี้

ขั้นตอนที่ ๑ การตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ คือ การกำหนดหัวข้อการศึกษาหรือการระบุปัญหาที่ชัดเจนว่าจะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในประเด็นที่ผู้ศึกษาสนใจ

ขั้นตอนที่ ๒ การค้นคว้าข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หลังจากที่กำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจน ผู้ศึกษาดำเนินการสืบค้นหาหลักฐานประวัติศาสตร์ทุกประเภทที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาและพยายามรวบรวมให้มากที่สุด อันได้แก่ แหล่งข้อมูลเอกสารต่างๆ การออกภาคสนาม การสัมภาษณ์บุคคล และการตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

แหล่งข้อมูล (ด้านเอกสาร)

๑. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒. สถาบันวิทยบริการของมหาวิทยาลัยต่างๆ อาทิ มหาวิทยาลัยศิลปากร

๓. หอสมุดแห่งชาติ

๔. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ

๕. ห้องสมุดกรมพระยาดำรงราชานุภาพ วังวรดิศ

การรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับคำถามหรือการศึกษาที่จะทำการศึกษาค้นคว้าหาความจริงให้มากที่สุด การแสวงหาหลักฐานต่างๆ ที่มีลักษณะแตกต่างกันไป ดังนี้

๑. หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ ตามลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ (ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๒๒)

๑) หลักฐานที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ หลักฐานประเภทสื่อโทรทัศน์และหลักฐานประเภทบุคคล ฯลฯ

๒) หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก ตำนาน พงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึกรความทรงจำ วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ หนังสือพิมพ์และรายงานการวิจัย ฯลฯ

คุณค่าและคุณภาพของความน่าเชื่อถือของหลักฐานต่างๆ ข้างต้นที่จะทำให้เกิดการศึกษา ค้นคว้าวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๕, ปิยนาด บุนนาค, ๒๕๕๒: ๒, ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) คือ หลักฐานปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ หลักฐานชั้นต้น (Primary source) หรือหลักฐานปฐมภูมิ หมายถึง บันทึกรหรือคำบอกเล่าของผู้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์หรือผู้พบเห็นเหตุการณ์ ตลอดทั้งผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ นอกจากนี้ยังได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ป้อมปราการ และเหรียญตรา รวมทั้งหลักฐานประเภทบุคคลที่มีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์ หรือเห็นเหตุการณ์นั้นด้วยตนเอง เป็นต้น หลักฐานประเภทนี้มีคุณค่ามากเพราะจะช่วยให้การศึกษานั้นๆ มีน้ำหนักของความจริงและความน่าเชื่อถือได้มาก แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ในการใช้หลักฐานของผู้ศึกษาด้วย อาทิ พระราชหัตถเลขา จดหมายเหตุรายวัน เอกสารต่างๆ พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในการวิจัยดังกล่าวหลักฐานปฐมภูมิ ถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่สุดที่ใช้ในการวิเคราะห์และตีความเพื่อใช้ในการศึกษาแนวพระราชดำริแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเริ่มตั้งแต่ก่อนทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อครั้งทรงผนวชในรัชกาลที่ ๓ เนื้อหาเรื่องราวส่วนใหญ่ครอบคลุมทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ พระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับนิติราชประเพณี การพระศาสนา ภาษาวรรณคดี วิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและวิทยาการต่างๆ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยมีทั้งที่ทรงร่างพระอักษรด้วยพระองค์เองบ้าง หรือให้กรมพระอาลักษณ์เรียบเรียงใส่สมุดถือนี่แล้วนำมาคัดลงใส่สมุดทรงสมุดรองทรง หรือ สมุดร่าง ตามความสำคัญของเรื่องนั้นๆ นอกจากนี้ยังได้พระราชทานลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เพื่อโปรดให้เป็นบรรทัดฐานต่อไป ทั้งนี้พระราชนิพนธ์ดังกล่าวจำแนกออกได้เป็น ๕ ประเภทคือ (บรรณนานุกรมและสาระสังเขปพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๗: ๘-๑๓)

๑. พระราชหัตถเลขา พระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่เป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีถึงผู้ทรงคุ้นเคย อาทิ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผู้แทนทางการต่างประเทศ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายลักษณะพระราชหัตถเลขาไว้ว่า

“พระราชหัตถเลขา คือ หนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด ถาลงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ ในหนังสือซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจว่าเป็นของมีขึ้นใหม่ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ก่อนมาหนังสือรับสั่งมีไปถึงที่โดยอ้อมมีผู้รับสั่งคือเสนาบดีเจ้ากระทรวง เป็นต้น เขียนหนังสืออ้อมรับสั่งไป แลประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญหาได้ใช้ประเพณีลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษก่อนเจ้านายประเทศอื่นตัวนอก พระปรีชญาณปรากฏไปถึงนานาประเทศเป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศที่เป็นนักปราชญ์บ้าง เป็นข้าราชการบ้าง แม้จนพวกพ่อค้าแลมิชชันนารีจะใคร่คุ้นเคยกับพระองค์ ต่างเขียนหนังสือเข้ามาถวาย จึงมีพระราชหัตถเลขาตอบ ตามแบบอย่างฝรั่งต่างประเทศ มีหนังสือไปมาถึงกัน กล่าวคือที่เขียนเองแลข้างทำหนังสือลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญนั้น จึงเลยอนุโลมเป็นแบบอย่างต่อมาถึงพระราชหัตถ์ซึ่งทรงในภาษาไทยด้วย”

นอกจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีถึงผู้คุ้นเคยแล้ว บางฉบับยังกล่าวถึงธรรมเนียมยุโรปด้วย พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์มีการรวบรวมไว้ ๖ ครั้ง เนื่องในโอกาสที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๔ มีพระชนมายุ ๖๔ ปี เสมอด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้รวบรวมจัดพิมพ์พระราชหัตถเลขา ดังนี้

ครั้งที่ ๑ พ.ศ.๒๔๖๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ โปรดให้พิมพ์

ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๔๖๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สรรพสิทธิประสงค์ โปรดให้พิมพ์

ครั้งที่ ๓ พ.ศ.๒๔๖๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

โปรดให้พิมพ์

ครั้งที่ ๔ พ.ศ.๒๔๖๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โปรดให้พิมพ์

ครั้งที่ ๕ พ.ศ.๒๔๖๙ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า

โปรดให้พิมพ์

ครั้งที่ ๖ พ.ศ.๒๔๗๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

โปรดให้พิมพ์

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้นฉบับเป็นภาษาอังกฤษ ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยมีถึงบุคคลต่างๆ อาทิ ๑) To the Gentlemen G.W.Eddy ๒) To Mr. & Mrs.Eddy of the New York ๓) To Mr. & Mrs. Eddy of Waterford และ ๔) To His Excellency Sir John Bowring ภายหลังการพิมพ์ เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๐ แล้วได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยเพิ่มขึ้นอีกเป็นหลายเป็นหลายฉบับ

ผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๒๑๐,๒๑๒,๒๑๔,๒๑๖) ดังนี้

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย ๒๔๖๔. ๙๑ หน้า. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สรรพสิทธิประสงค์โปรดให้พิมพ์ เมื่อปีระกา พ.ศ.๒๔๖๔) ความว่าพระราชหัตถเลขาจำนวน ๑๗ ฉบับว่าด้วยลักษณะการเคารพพระรัตนตรัย พระกระแสนงแนะนำวิธีแผ่เมตตาริจิตต่อเทพารักษ์ เรื่องพระเขี้ยวแก้ว เรื่องพระพุทธรูป

โบราณ ตำรัสเล่าถึงการเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี เขาพระพุทธรบาท หัวเมืองปากใต้ พระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ เรื่องเจ้าเมืองเสด็จไปหัวเมืองโดยไม่ได้ทูลลา เรื่องกงสุลอบาแตร และนางแอนนาเลียวโนเวนส์ เรื่องหมอฮูเฮนสตาร์เคน เรื่องตั้งกงสุลไทยในยุโรป เรื่องเงินขอมต้มผืนเถื่อนและเรื่องฝรั่งจะของเงินไทย

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๕. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙. ๑๗๙ หน้า. (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้าโปรดให้พิมพ์ในการบำเพ็ญพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคล เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ.๒๔๖๙) ความว่าพระราชหัตถเลขาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชทูตไทย ไปเจริญทางพระราชไมตรียังราชสำนักสมเด็จพระราชาธิบดีวิกตอเรีย ประเทศอังกฤษ พ.ศ.๒๔๐๐ จนทูตานุทูตกลับเมื่อปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๐๑ รวมทั้งพระราชสาสน์ ๓๑ ฉบับ พระราชสาสน์ถึงสมเด็จพระราชาธิบดีวิกตอเรียก่อนราชทูตออกไป ๒ ฉบับ กับพระราชสาสน์มีไปที่หลังอีก ๒ ฉบับ รวม ๓๕ ฉบับ

- พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙. ๔๓ หน้า. (มูลนิธิมหามงกุฎราชวิทยาลัย พิมพ์ในการรับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ พระโศภนคณาภรณ์ วัดบวรนิเวศน์วิหารเป็นพระราชอาคันตุกะชั้นราช ที่พระราชวรालังการในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๐๙) ความว่า พระราชหัตถเลขาพระราชอาคันตุกะ ประกาศเฉลิมพระชนมพรรษา ๒๔๐๗ ประกาศให้ใช้คำ กั๊, แก่, แต่, แต่, ต่อ, ใน, ยัง, ในที่ควร ประกาศให้ใช้คำต่อและใช้คำตาย ประกาศให้คำว่าใส่

- พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษพระราชทานไปยังเซอร์ ยอห์น เบาริง ราชทูตอังกฤษปีเถาะ พ.ศ.๒๓๙๘ ในข้อมูลประวัติศาสตร์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แพร่การช่าง, ๒๕๔๒. หน้า ๕๕-๕๘. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางพวงปราบอั้งวะ (พวง เปรูนาวิน) วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๒๔ ความว่าต้นฉบับพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงแปลไว้ ในพระราชหัตถเลขาทรงกล่าวว่าได้พระราชทานหนังสือเรื่องต่างๆ แก่ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้แก่ หนังสือไวยากรณ์ภาษาละติน-ไทยแต่งโดยพระสังฆราชปลลแก้วซ์ พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงสยาม สำเนาอักษรไทยโบราณ ขณะนี้พระองค์กำลังพระราชนิพนธ์พระราชพงศาวดารสยามฉบับที่ถูกต้อง ร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท มีพระราชประสงค์ที่จะได้หนังสือเรื่องคณะเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสมาเจริญทางพระราชไมตรีในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์เล่มหนึ่งและพระราชทานสิ่งของแก่เซอร์ จอห์น เบาริง อีกหลายอย่าง

๒. ประกาศและพระบรมราชาธิบาย ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบาย ได้ความตอนหนึ่งว่า

...ประกาศในขั้นต้นเมื่อยังไม่ได้ตั้งโรงพิมพ์หลวงนั้น มีแต่สำเนาเป็นหนังสือเขียน ประกาศตอนหลังเมื่อตั้งโรงพิมพ์หลวงแล้ว มีสำเนาเป็นหนังสือพิมพ์...การที่รวบรวมประกาศรัชกาลที่ ๔ พิมพ์ขึ้นใหม่ให้เป็นสาธารณประโยชน์ได้จัดทำเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณ ทรงบัญชาการโรงพิมพ์หลวงแลเป็นผู้จัดการหนังสือราชกิจจานุเบกษา ซึ่งกลับพิมพ์อีกในรัชกาลที่ ๕ นั้น ได้ทรงหาสำเนาประกาศครั้งรัชกาลที่ ๔ มาพิมพ์ไว้ในราชกิจจานุเบกษาบ้าง... ประกาศรัชกาลที่ ๔ มีฉบับในหอ

พระสมุทฯ เป็นประกาศพระราชนิยมก็มีเป็นประกาศพระราชบัญญัติก็มี ความที่ประกาศ
ยังคงใช้กฎหมายและประเพณีอยู่ก็มี ยกเลิกเสียแล้วก็มี การที่หอพระสมุทฯ พิมพ์ประสงค์
จะพิมพ์ประกาศรัชกาลที่ ๔ บรรดามีไม่เลือกกว่าอย่างใดใด ความมุ่งหมายมีแต่จะให้
ประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีแล้ววรรณคดีเป็นประมาณ...

ประกาศในรัชกาลที่ ๔ หอพระสมุทวชิรญาณได้รวมพิมพ์เป็นภาคๆ เรียงตามลำดับปี
ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจนถึงสวรรคตมีทั้งหมด ๗ ภาคคือ

ภาคที่ ๑ ประกาศปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ รวม ๓ ปี
เป็นประกาศ ๒๓ ฉบับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี โปรดให้พิมพ์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

ภาคที่ ๒ ประกาศปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นประกาศ ๔๗ ฉบับ
รวม ๒ ปี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรัตนศิริเชษฐ์ โปรดให้พิมพ์เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕

ภาคที่ ๓ ประกาศปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ รวม ๒ ปี เป็นประกาศ
๓๑ ฉบับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน โปรดให้พิมพ์เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๖๖

ภาคที่ ๔ ประกาศปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นประกาศ ๕๗ ฉบับ พิมพ์แจกในงาน
พระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ครบศตมหะเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๖๖

ภาคที่ ๕ ประกาศปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔
รวม ๓ ปี เป็นประกาศ ๓๙ ฉบับ พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวง สรรพสิทธิประสงค์

ภาคที่ ๖ ประกาศปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ รวม ๓ ปี
เป็นประกาศ ๔๙ ฉบับ พิมพ์แจกในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ เมื่อปีกุน
พ.ศ. ๒๔๖๖

ภาคที่ ๗ ประกาศปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ปีมะโรง
พ.ศ. ๒๔๑๑ รวม ๔ ปี เป็นประกาศ ๔๐ ฉบับ อำมาตย์เอกพระศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ) พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

นอกจากนี้ยังมีพระราชปกิณกะเป็นประกาศที่ปรากฏวันเดือนปีข้าง ไม่ปรากฏวัน
เดือนปีข้าง พิมพ์ภายหลังจากภาคที่ ๑-๗ แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็น ๒๖ ฉบับ ส่วนหนึ่งเป็น
๓๑ ฉบับ

ส่วนพระบรมราชาธิบายเมื่อหอพระสมุทวชิรญาณนำมาจัดพิมพ์และตัดบางส่วนมา
จากประกาศเรียกชื่อใหม่ว่า พระบรมราชาธิบาย พิมพ์ครั้งแรกในงานพระเมรุพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าศรีนาคสวาทิ เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นเรื่องต่างๆ รวมแล้ว ๒๒ เรื่องภายหลังจากหอสมุ
ทวชิรญาณ ได้รวบรวมพระราชธิบายขึ้นอีกครั้ง แยกเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกในการค้นคว้า
รวม ๔ ภาค สมเด็จพระศรีสวริยทีราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอมาตย์เจ้าโปรดให้พิมพ์ทุกภาคสำหรับ
ประทานในวันขึ้นปีใหม่ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๕ ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดีรวม ๒๕ เรื่องพิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๒ ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณรวม ๗ เรื่องพิมพ์เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๓ ภาคที่ ๓ หมวด

โบราณคดีว่าด้วยราชจารีตโบราณ พ.ศ.๒๔๗๔ ภาคที่ ๔ หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุพิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๕

ผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวประกาศและพระบรมราชธิบาย (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๔๔,๕๐-๕๒, ๖๐-๖๑,๗๗-๗๘,๘๐) ดังนี้

- ชุมชมพระบรมราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑ หมวดวรรณคดี ว่าด้วยอักษรและศัพท์นามข้าราชการและนามสถานที่ต่างๆ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. ๒๕ หน้า. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า โปรดให้พิมพ์เปนมิตรพลีขึ้นปีใหม่ พ.ศ.๒๔๗๒

- ชุมชมพระบรมราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ หมวดราชประเพณีโบราณว่าด้วยประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิน ประเพณีลงทรงโสกันต์ ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดและเงินแก่เจ้านายในพระราชวังบวร ประเพณีพระราชทานเบี้ยหวัดพระราชวงศานุวงศ์ทรงผนวช ประเพณีพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่พ่อค้าต่างประเทศประเพณีเสด็จพระราชทานพระกฐิน พระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา ประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริต ทำน้ำพระพุทธมนต์ในพระราชวังชั้นใน (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๒. ๓๕ หน้า. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า โปรดให้พิมพ์เปนมิตรพลีขึ้นปีใหม่)

- ชุมชมพระบรมราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องทรงคัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบิล โบราณคดีสโมสร ๒๔๕๗ หน้า ๑๑๓-๑๑๖ พิมพ์แจกในงานพระเมรุพระองค์เจ้าศรีนาคสวาทิ ๒๔๕๗

- ราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๑ จ.ศ.๑๒๓๖ (พ.ศ.๒๔๑๗), ๑๕๕ เรื่อง ให้ใช้คำว่า เป็ด ตา ตีตรา ให้ถูกต้อง

- ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง เดือนให้สติมาที่ ๑ เดือนผู้ใช้คำหยาบ ราชกิจจานุเบกษา ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ ๒๕๓๗ หน้า ๓๑-๓๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประกอบหุตะสิงห์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๓๗ ความว่า ชอบเนื้อเอจริญใจ ติดเนื้อต้องใจ ไว้เนื้อเชื่อใจ ขึ้นเนื้อขึ้นใจ และคำอื่นๆ ที่นำคำว่าเนื้อมาใช้ควบกับคำว่าใจนั้น ล้วนเป็นคำหยาบไม่ควรใช้ในหนังสือราชการ

- ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๑ จ.ศ.๑๒๓๖ (พ.ศ.๒๔๑๗), ๑๕๖-๑๖๖ เรื่อง เดือนให้สติมาที่ ๒ คำว่า ชากศพ ให้กราบบังคมทูลว่า อาศภ อศภ อาศุก คำว่าต้นแผ่นดินใช้หมายถึง แผ่นดินที่ล่วงมาแล้วห้ามใช้แผ่นดินปัจจุบัน คำว่าภูษามาลา ห้ามใช้คำว่า มาลาภูษา

- ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง เดือนให้สติมาที่ ๗ ข้าราชการทำการโดยหน้าที่ ในราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ ๒๕๓๗ หน้า ๑๕๕-๑๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายประกอบหุตะสิงห์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๓๗

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๕ เรื่อง ประกาศรักษาพระนครคราวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์. พระนคร : เดลิเมล์, ๒๔๗๔. หน้า ๒๕๑-๒๕๔ ความว่า การเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกและหัวเมืองขึ้นกรมทำในพ.ศ.๒๔๐๐ นานเดือนเศษทรงมอบพระราชอำนาจในการรักษาพระนคร แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้านาย ๔ พระองค์ สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติและขุนนางผู้ใหญ่ช่วยกันดูแลทรงอธิบายวิธีการปฏิบัติราชการต่างๆ หากมีเหตุการณ์เกิดขึ้น

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๕ เรื่อง ประกาศทรงพระราชปฏิญาณอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกนอกราชการ ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์. พระนคร: เดลิเมล์, ๒๔๗๔. หน้า ๙๖-๙๙ ความว่า ถ้าข้าราชการฝ่ายในไม่สมัครใจทำราชการในที่ซึ่งทำอยู่ให้กราบทูลถวายบังคมลาออก เจ้าจอมมารดาในแผ่นดินที่ล่วงแล้ว ถ้าต้องการมีสามีต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้วตัดขาดออกจากพระองค์เจ้า หากไม่ได้กราบบังคมทูลมีสามีเป็นพระองค์เจ้าจะโปรดลดเบี้ยหวัดลงกึ่งหนึ่ง เป็นหม่อมเจ้าหรือข้าราชการมีบรรดาศักดิ์ยกเบี้ยหวัดและเสียภาษีปีละ ๑๒ ตำลึง มีสามีเป็นข้าราชการบรรดาศักดิ์น้อยหรือไพร่ให้ลงพระราชอาญา ถ้ามารดาหม่อมเจ้าต้องการมีสามีให้ยกเลิกเบี้ยหวัด หากสามีเป็นไพร่มิใช่เจ้าต้องเสียภาษีปีละ ๖ ตำลึงเงินภาษีที่เรียกเก็บทั้ง ๒ ประเภทนี้จะพระราชทานแก่พระองค์เจ้าและพระองค์เจ้านั้นๆ

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๖ เรื่อง ประกาศการพระราชพิธีลงสรงโสกันต์ รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์, พระนคร : เดลิเมล์, ๒๔๗๔. หน้า ๓๐๗-๓๒๑ ความว่า มูลเหตุที่โปรดเกล้าพระราชทานอิสริยยศบรรดาศักดิ์พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงพระชนิษฐาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เฉลิมพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณควดี และโปรดให้จัดพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์เป็นพิเศษ คือ พระองค์เจ้าหญิงทักษิณา พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี พระองค์เจ้าหญิงประภัสสร และหม่อมเจ้าหญิงในพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิฆณนารณินิภาธร อีก ๑ องค์รวม ๔ การเฉลิมพระนามและโสกันต์ครั้งนี้ผู้ใดจะถวายของสมโภชหรือไม่ก็ได้ อย่างนำเงินทองผ้าผ่อนของสิ่งใดมาสมโภชพระเจ้าลูกเธอจะไม่ทรงรับ

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๖ เรื่อง ประกาศดาวหางปีระกาศรีศก ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์.พระนคร : เดลิเมล์, ๒๔๗๔. หน้า ๒๔๕-๒๔๙ ความว่า ดาวหางนั้นไม่ได้เป็นเรื่องประหลาดเพราะนานๆ เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง เช่น แผ่นดินไหว และมีผู้ที่สามารถคำนวณรู้ล่วงหน้าได้ตั้งการเกิดสุริยุปราคา จันทรุปราคา อย่างได้ต้นตอใจ ทรงเตือนสติราษฎรซึ่งเกรงว่าฝนจะแล้งและเกิดเจ็บไข้เพราะการเกิดดาวหางนั้น ให้รีบทำนารักษาตัวและบ้านเรือนให้สะอาดเตรียมยาสำหรับโรคไว้ อย่าเชื่อหมอดูและคำเล่าลือที่ผิด

- ประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๗ เรื่อง ประกาศพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่ ๑ รวบรวมโดย ร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณและบุญธรรม ศิริฤทธิ์.

พระนคร : เดลิเมต์, ๒๔๗๔. หน้า ๙๗-๑๐๐ ความว่า การเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษานั้น แม้จะเป็นงานใหญ่แต่ไม่มีพระราชประสงค์ที่ทำให้ผู้ใดเดือดร้อนหรือผู้ที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณแล้ว ให้จัดงานเพียงวันเดียว ในวันอังคารเดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดฉศก ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๐๗ ผู้ใดจะทำหรือไม่หรือมิได้ทรงบังคับถ้าจัดงานเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว ให้กราบบังคมทูล พระราชกุศลให้ทรงทราบด้วย

- พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่มที่ ๑ กรุงเทพฯ : โรงอักษรพิมพ์การ, ร.ศ.๑๑๐ (พ.ศ.๒๔๓๔) หน้า ๓ เรื่อง ประกาศเตือนผู้ที่ใช้อักษรผิดให้ถูกแบบ พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๔ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.๑๑๔ (พ.ศ.๒๔๓๘) หน้า ๘๗๔-๘๗๕ เรื่องประกาศเตือนสติคำว่าใส่

นอกจากนี้ยังมีเอกสารชั้นต้นที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ อันได้แก่ ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔ ประชุมหมายรับสั่ง พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔

ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔ จากหนังสือรวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ (๒๕๔๘: ๑๙, ๒๔, ๔๖ และ ๑๙๔) ดังที่จะคัดประกาศบางเรื่องมาเสนอ ซึ่งเป็นประกาศที่เกี่ยวข้องกับทางศาสนา มีดังนี้

- ประกาศเรื่องให้สักพระสงฆ์สามเณรที่สุบผื่น ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู จ.ศ. ๑๒๑๕

...จึงมีรับสั่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ศรีสุคติขัตติยวงศ์ สั่งว่าให้พระราชอาณาเขตทั้งปวงผู้เป็นเจ้าของอารามสังฆานานุกรม สั่งเจ้าคณะให้ตรวจตราดูแล พระสงฆ์สามเณรในอารามของตน ถ้ามีการสุบผื่นกินกัฐากินสุราเล่นเบี้ยก็อย่าให้ขับไล่ ให้สักเสียทีเดียว... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๙)

- ประกาศว่าด้วยการสร้างวัด คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๘ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๑๕

... ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้พระสงฆ์ราชาคณะ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ราษฎรไทย จีนที่มีศรัทธามากมีศรัทธาอุทิศสร้างวัดวาอาราม ปฏิสังขรณ์ทำนุบำรุงซ่อมแซมอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญหอไตรหอรบชัง โดยประณีตให้งามดี ด้วยมีศรัทธามาก ทำตามใจรักกลางที่ก็ซุ่มประตู่ซุ่มหน้าต่าง เป็นซุ่มจรนำแลคหามีข้อฟ้าไ้ระกาไม่มีก็มีบ้าง หากสังเกตได้ว่าวัดหลวงวัดราษฎร์ไม่ ก็ตามใจเจ้าของที่มีศรัทธาเกิด มิใช่จะห้ามปราม แต่ให้มาบอกแก่พระยาบำรุงศาสนาจางวางข้าพระเสี้ยก่อน... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๒๔)

- หมายประกาศเขตรังวัดผู้ร้ายขุดวัด คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีชลา ฉศก

...ถ้าที่วัดอารามเจดีย์สถานใดๆ มีผู้ร้ายขุดตัดทำลายในอุโบสถ วิหาร เจดีย์ พระพุทธรูป ให้ชำระตักพังลงให้ชาวบ้านที่อยู่ในรางวัด ๔ เส้นรอบที่นั้นเข้าชื้อกันมาทำคำตราสิน ร้องเรียนนายอำเภอรังแขวงกรมการเสียในเร็วๆ ภายในหนึ่งเดือน ถ้าไม่มาร้องเรียนตรา

สาเหตุที่เกิดในวัดใกล้บ้านของตัวในกำหนดเดือนหนึ่ง จนมีผู้อื่นนอกที่รังวัดไปเห็นเข้ามา กล่าวขึ้นก็ดี มีผู้ฟ้องร้องกล่าวโทษผู้ร้ายที่ชุดที่ทำลาย จึงให้ข้าหลวงแลกรรมการไปสืบได้ ความว่ามีผู้ร้ายชุดจริงก็ดี ชาวบ้านในรังวัดถ้าเพิกเฉยเสียไม่เข้าชื้อกันมาตราสินร้องเรียน เสียในเดือนหนึ่งนั้นจะมีพินัยเสียค่าปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมสิ่งของในอารามที่ชำรุดลงเพราะ เหตุนั้นกว่าจะสำเร็จดั่งเก่า ถ้าเป็นแขกฝรั่งนอกพระพุทธศาสนาไม่ยอมศรัทธาทำวัด ก็จะปรับให้เอาตัวมาทำการพระนครให้ถ้วน...(รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๔๖)

-ประกาศผู้ถือศาสนาแลผู้ถือผิด ปิมะเมีย สัมฤทธิศก

... ว่าธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรม มิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการถือศาสนาเป็นที่พึงของตัวๆ ในเวลาที่สุดแลการเบื้อหน้า ทรงอนุญาตยอมให้คนถือศาสนาตาอ้อฮาศัย ด้วยการถือศาสนา ลางสิ่งก็ต้อกัน เหมือนกันอย่างไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินในการเมณสังวาสทำชู้กับภรรยาผู้อื่น แลไม่เจรจาคำเท็จ แลไม่เสพสุรา แลอดความโกรธ มีเมตตากฎณาแก่กัน แลเชื้อสัตว์ กตัญญูกตเวทิต์ แลป็นสิ่งของ ฉะลี่ยความสุขแก่กันแลทำความดีอื่น ซึ่งเป็นคุณประโยชน์แก่กัน ก็มีอีกหลายอย่างคนทุกชาติ ทุกภาษาทุกศาสนาก็เห็นพร้อมกันว่าเป็นความดีความชอบ เป็นยุติธรรม ก็ลางสิ่งซึ่งเป็นการขัดต่อการแผ่นดินบ้านเมืองถึงคนบางจำพวกที่เป็นคนใกล้จะเสียจริตนับถือว่าใครทำได้เป็นคนดีมีศรัทธาแก่กล้าจะเห็นว่าเป็นบุญกุศลมาก ด้วยได้ฟังคำเล่าลือ และได้ฟังพระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษาพระไตรปิฎก ธรรมให้รู้จริงมาเทศนาเลอะๆ ลามๆ ใกล้จะเสียจริต พรรณนาสรรเสริญว่าเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงใหลเห็นตามไปเหมือนอย่างเผาตัวบูชาพระรัตนตรัย และเชือดคอเอาศิระษะบูชาพระ เชือดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงตามบูชา แลทำการอื่นที่ขัดต่อราชการแผ่นดินก็ดี มิโดยชุกชุม เหมือนอย่างสามเณรสุกเผาตัวที่วัดหงสาราม แลนายเรือง นายนกเผาตัวบูชาพระที่หน้าพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แลนางชีผู้หนึ่งเผาตัวบูชาพระพุทธบาท เป็นตัวอย่างเห็นอยู่ทั่วกัน ดังนี้ ผู้ครองแผ่นดินที่เป็นธรรม แลท่านเป็นคนฉลาดทั้งปวง ไม่เห็นว่าเป็นความดีความชอบด้วยเลยสักศาสนาหนึ่ง ก็การเผาตัวบูชาพระก็ดี เชือดเนื้อรองโลหิตใส่ตะเกียงตามบูชาพระก็ดี ตัดศิระษะบูชาพระก็ดี เห็นว่าไม่ใช่ทำทางของคนฉลาด เป็นหนทางของคนเสียจริต แลคนที่ใกล้จะเสียจริต ไม่ควรที่คนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นการบุญการกุศลในพระพุทธศาสนา... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๙๔)

- ประชุมหมายรับสั่ง ดังที่จะคัดประชุมหมายรับสั่งบางเรื่องมานำเสนอ ซึ่งเป็นประกาศที่เกี่ยวข้องกับทางการศาสนา (ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๕ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๒๑๓, ๒๕๔๘: ๒๙, ๔๔, ๑๓๙ และ ๑๔๔) อาทิ หมายรับสั่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธี ได้แก่เรื่องพระราชพิธีสงกรานต์ เรื่องพระราชพิธีจรดพระนังคัล เรื่องพระราชพิธีตรุษ และเรื่องหมายกำหนดการในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

- พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘) ดังนี้

- พระบรมราชาธิบาย หมวดวรรณคดี ภาค ๑ ว่าด้วยอักษรและศัพท์ ภาค ๒ ว่าด้วยนามข้าราชการ ภาค ๓ ว่าด้วยนามสถานที่ต่างๆ

- พระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณคดี ภาค ๑ ว่าด้วยพระราชประเพณีโบราณ ภาค ๒ ว่าด้วยราชจารีโบราณ

- พระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ภาค ๑ ว่าด้วยโบราณสถาน ภาค ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ

- นอกจากนี้ยังมีประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ หมวดปกิณกะภาค ๑ หมวดปกิณกะภาค ๒

๓. พระราชดำรัสพระบรมราชาโหวาท แบ่งออกเป็น ๓ ประเภทคือ

๓.๑ พระราชดำรัสและพระบรมราชาโหวาทที่พระราชทานแต่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ มีทั้งการตักเตือนแนะนำสั่งสอน ตลอดจนความหวังใยแทรกอยู่เสมอประกาศสงกรานต์ ประกาศพระราชทานพรในการเฉลิมชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษา

๓.๒ พระราชดำรัสสั่งได้แก่กระแสพระบรมราชโองการและหมายรับสั่งที่มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการไปปฏิบัติประมาณ ๑๖๕ เรื่อง

๓.๓ พระราชดำรัสตรัสเล่าหรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิด ซึ่งจดจำสืบต่อมาแล้วเรียบเรียงเป็นหนังสือต่างๆ เช่น ราชพิธี ๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขานพระศรีของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

๔. พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วร้อยกรอง ทรงพระบรมราชนิพนธ์ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุต และอักษรอริยกะ นอกจากนี้ยังมีพระราชนิพนธ์ด้านศาสนา กล่าวถึงคุณพระรัตนตรัย คำสวดมนต์นมัสการต่างๆ พระตรีลักษณ์ะญาณ พระคาถาสวดสาธยายในรัชกาล ทำพระราชพิธีพระราชปุจฉา พระราชนิพนธ์มหาชาติ คาถาอธิฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาวิเสก น้ำพระพุทธรูปมนต์ ตลอดทั้งทรงแก้ไขคาถานมัสการพระพุทธรูปเจ้าใหม่ วิธีลงยันต์ปถมังของเก่า ทรงประดิษฐ์อักษรการยุต สำหรับใช้เขียนภาษาไทยแทนการเขียนภาษาบาลี ทรงประดิษฐ์อักษรอริยกะ ใช้สำหรับเขียนภาษาบาลีแทนภาษาเขมร โดยการดัดแปลงมาจากอักษรโรมัน นอกจากนี้ยังมีตำราช่าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ตำนานพระพุทธรูปและตำนานวัด เป็นต้น

นอกจากนี้ยังปรากฏจารึกที่ทรงไว้ในแผ่นศิลาแทนการเขียนไว้ในสมุดไทยหรือกระดาษ ได้แก่ จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกที่บางปะอิน จารึกวัดบวรนิเวศ จารึกพระพุทธรูป จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ ความทั้งหมดส่วนใหญ่ทรงพระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว

พระราชนิพนธ์ร้อยกรองมีไม่มากนัก ได้แก่ บทละครเบิกโรงเรื่องรามเกียรติ์ พระรามเดินดง รามเกียรติ์ตอนพิราพ บทละครตอนพระนารายณ์ปราบหนทุก บทเบิกโรงละครหลวงบทราคอกไม้เงินทอง จักรบรรพ์ และโครงประกอบใบกำกับพระพระสุพรรณบัฏ ตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอ

๕. พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด ได้แก่ พระนามและนามพระราชทานตั้งแต่พระราชโอรสพระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรมขุนนาง นามพระสงฆ์ นามเมืองและนามวัด เป็นต้น

จากข้อมูลทั้งหมดนี้ถือเป็นหลักฐานชั้นต้นในการวิภาคและวิเคราะห์ในงานวิจัยดังกล่าว ยังมีหลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่มีผลมาจากการตีความ ขยายความและวิเคราะห์โดยเฉพาะตัวของหลักฐาน เพื่อจะได้คำตอบที่แท้จริงที่ซ่อนอยู่ภายใต้หลักฐานปฐมภูมิ ซึ่งเป็นหลักฐานที่ไม่สามารถเพิกเฉยได้ต่อการให้ความสำคัญซึ่งจัดอยู่ในหมวดที่เรียกว่าหลักฐานทุติยภูมิ

๒.๒ หลักฐานทุติยภูมิ (Secondary source) หมายถึง บันทึกหรือคำบอกเล่า ซึ่งได้มีการจัดทำขึ้นหลังจากที่เหตุการณ์นั้นๆ ได้เกิดขึ้นแล้ว โดยอาศัยคำบอกเล่าที่เล่าสืบต่อกันมา หรือจากบันทึกที่คัดลอกสืบทอดกันมา ซึ่งอาจทำให้ข้อเท็จจริงผันแปรไปจากเรื่องเดิมไม่มากนักน้อย (ปิยนาค บุณนาค, ๒๕๒๐: ๖๖-๖๗) ดังนั้นหลักฐานประเภทนี้ จึงมีน้ำหนักของความน่าเชื่อถือลดลง เมื่อเทียบกับชนิดแรกนอกจากนี้ยังได้แก่ งานศึกษาวิจัย ตำรา บทความต่างๆ ซึ่งนำเสนอจากหลักฐานเอกสารที่ผ่านการวิเคราะห์และตีความแล้ว เช่น งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือและบทความ ตำนานพงศาวดาร วรรณกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ดังที่ได้นำเสนอเป็นบางส่วนไว้ในเนื้อหาข้างต้นบ้างแล้ว ทั้งวิทยานิพนธ์ หนังสือและบทความต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้ผู้ศึกษาจะขอนำเสนอพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้าบุนนาค) พ.ศ. ๒๕๔๗ ที่เป็นหลักฐานสำคัญอีกหลักฐานหนึ่ง ซึ่งมีการตีพิมพ์ถึง ๖ ครั้ง ในปัจจุบัน โดยเป็นการขยายความรู้เพิ่มเติมทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปวัฒนธรรม ราชประเพณี รวมทั้งสภาพการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี โดยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ นี้ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๙๕ - พ.ศ.๒๔๑๑ อาทิ เนื้อหาบางส่วนในปีพ.ศ.๒๓๙๖ เรื่อง อัญเชิญสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎฯ เสด็จจากวัดบวรนิเวศน์, อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเสวยราชย์, สำเร็จราชการแผ่นดิน พระราชพิธีบรมราชาภิเษก, พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและตั้งพระราชอาคันนะ เป็นต้น

๓.๒ การสัมภาษณ์บุคคล

การสัมภาษณ์ (Interview) เป็นเครื่องมือหนึ่งถึงการได้มาถึงหลักฐานจากการบอกเล่า เป็นคำพูดหรือเรียกได้ว่าประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า มีการใช้กรรมวิธีในการบอกเล่าเป็นสื่อในการถ่ายทอด การใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์ ผู้ศึกษาจะต้องเข้าใจว่าหลักฐานประเภทนี้เป็นเพียงหลักฐานชั้นหนึ่งเท่านั้นและอาจจะมีความน่าเชื่อถือหรือไม่น่าเชื่อถือก็ได้ สิ่งสำคัญผู้สัมภาษณ์ ผู้ให้สัมภาษณ์และการบันทึกจะต้องมีวิธีการอย่างเป็นระบบสร้างบรรยากาศให้มีความเป็นธรรมชาติให้มากที่สุด (แกมสุข นุ่มนนท์, ๒๕๓๑: ๙๙-๑๐๐)

การสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์เป็นการเจาะลึกประเด็นต่างๆ ที่ผู้ศึกษาสนใจ อาจใช้สัมภาษณ์เป็นรายบุคคลหรือเป็นกลุ่มก็ได้มีหลายประเภทอาจแบ่งได้ดังนี้

๑. การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) หรือการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างเป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้ศึกษาได้เตรียมคำถามและข้อกำหนดไว้แน่นอนตายตัว โดยปกตินักวิจัยเชิงคุณภาพมักจะไม่ใช้วิธีการนี้เป็นหลัก เพราะไม่ได้ช่วยให้ได้ข้อมูลที่ลึกซึ้งและครอบคลุมเพียงพอ โดยเฉพาะในแง่ของวัฒนธรรม ความหมายและความรู้สึกนึกคิด

๒. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (informal interview) มักจะใช้ควบคู่ไปกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้เห็นภาพและเข้าใจปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม โดยเตรียมคำถามกว้างๆ มาล่วงหน้า การสัมภาษณ์แบบนี้อาจแบ่งออกได้อีก คือ การสัมภาษณ์โดยเปิดกว้างไม่จำกัดคำตอบ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (indepth interview) การตะล่อมกล่อมเกลา (probe) เป็นการซักถามที่ล้วงเอาส่วนลึกของความคิดออกมาและการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant interview) โดยกำหนดตัวผู้ตอบบางคนแบบเจาะจงเพราะมีข้อมูลที่ดี ลึกซึ้ง กว้างขวางเป็นพิเศษ รวมถึงการเงี่ยหูฟัง (eavesdropping) จากคำสนทนาของผู้อื่นโดยผู้ศึกษาไม่ต้องตั้งคำถามเองก็เป็นเทคนิคของการวิจัยเชิงคุณภาพอีกอย่างหนึ่ง ตลอดจนการสนทนางroup (focus group discussion) โดยการจัดกลุ่มสนทนา ประมาณ ๘ - ๑๒ คน ที่มีคุณลักษณะบางประการคล้ายคลึงกัน

โดยในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาเลือกใช้การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ (formal interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบการเจาะลึกกับบุคคลที่มีความเชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาในแต่ละส่วนของงานวิจัยชิ้นนี้ อาทิ พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

๓.๓ การตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ

การวิจัยในเรื่อง “พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้” เป็นการผสมผสานการวิจัยทั้งทางประวัติศาสตร์และทางครุศาสตร์ (พัฒนศึกษา) ผู้เชี่ยวชาญในการตรวจสอบเครื่องมือและข้อมูลต่างๆ ในงานวิจัยชิ้นนี้จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องใช้การบูรณาการของศาสตร์ทั้งหมด

การรวบรวมหลักฐานประเภทต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น มิได้หมายความว่าหลักฐานเหล่านั้นจะสามารถนำมาใช้ได้ทันที ทั้งนี้เนื่องจากข้อมูลของหลักฐานนั้นๆ ยังไม่ได้รับการตรวจสอบวิเคราะห์และเลือกสรร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือได้ว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุดและตรงประเด็นที่ต้องการจะศึกษามากที่สุดจะต้องผ่านขั้นตอนที่ ๓ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔) การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์

ขั้นตอนที่ ๓ การวิเคราะห์และตีความหลักฐานประวัติศาสตร์ เมื่อได้หลักฐานต่างๆ แล้วต้องตรวจสอบความน่าเชื่อถือและจัดลำดับความสำคัญว่ามีความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษามากน้อยเพียงไร และนำมาวิเคราะห์ตีความเพื่อหาข้อเท็จจริงหรือความเป็นจริงที่มีอยู่ในหลักฐานนั้นๆ และเมื่อได้ข้อเท็จจริงแล้วต้องเลือกสรรว่า ข้อเท็จจริงจากหลักฐานใดมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายหรือคำถามที่กำหนดไว้บ้าง ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดที่ไม่เกี่ยวข้องก็ต้องแยกแยะออกไป

ข้อเท็จจริงใดจากหลักฐานใดสัมพันธ์สอดคล้องกับเป้าหมายที่ศึกษาก็นำมาใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ซึ่งจะต้องพิจารณาด้วยความรอบคอบและมีหลักเกณฑ์จะต้องมีการคัดเลือกหลักฐาน การวิเคราะห์ตีความ ประเมินหลักฐานที่ได้รวบรวมไว้

ในการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์มีการตรวจสอบและการประเมินคุณค่าในส่วนหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า การวิพากษ์หลักฐาน ซึ่งมีวิธีการ ๒ ขั้นตอนดังนี้ (มยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๕: ๔๓-๔๕)

๑. การประเมินภายนอก (External criticism or External appraisal) เป็นการตรวจสอบหาความแท้ของหลักฐานเอกสารหรือตรวจสอบว่าเป็นเอกสารดั้งเดิมหรือไม่อย่างไร ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการตรวจสอบและพิสูจน์แหล่งที่มาของข้อมูล เช่น อาจใช้การตรวจสอบลายเซ็นลายมือ ต้นฉบับ การสะกดคำ การใช้ภาษา ส่วนวนโวหารในการเขียน ตลอดจนค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องในสมัยเดียวกัน เป็นต้น โดยตรวจสอบถึงลักษณะทั่วไปของหลักฐานเอกสารนั้นในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ ใครเป็นผู้แต่ง เวลาที่เขียนหรือแต่ง ลักษณะการเขียนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเอกสารอื่นๆ

๒. การประเมินผลภายใน (Internal criticism or Internal appraisal) หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นการตรวจสอบที่เน้นการวิเคราะห์ในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระของเอกสารนั้นๆ และนำเนื้อความในเอกสารนั้นๆ ไปเปรียบเทียบกับความในเรื่องเดียวกันที่ปรากฏอยู่ในเอกสารอื่นๆ เพื่อตรวจสอบว่าความในเอกสารนั้นๆ กล่าวตรงตามยุคสมัยและสอดคล้องกับหลักฐานอื่นๆ ที่มีอายุร่วมสมัยหรือไม่มีความถูกต้องและมีคุณค่าเพียงใด

การประเมินผลภายนอกและภายในเพื่อตรวจสอบหลักฐานและวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ โดยหลักฐานประเภทเอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น มีความน่าเชื่อถือได้มากเพราะอยู่ติดกับเหตุการณ์หรือร่วมสมัยแต่ต้องพิจารณาให้ถี่ถ้วนมีหลักในการวิเคราะห์ เช่น เอกสารที่น่าเชื่อถือมากที่สุดเช่น คำสั่ง ระเบียบข้อบังคับ กฎหมาย ภาษี รายงานปกปิด จดหมายส่วนตัว บันทึกความทรงจำ อัตชีวประวัติ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรอง ก็สามารถให้ข้อมูลแก่นักประวัติศาสตร์ได้แต่ต้องผ่านการตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลเช่นเดียวกัน ซึ่งต้องมีการตรวจสอบข้อมูลบางประการที่น่าเสนอว่าถูกต้องหรือไม่ ก่อนจะนำหลักฐานนี้ไปอ้างอิง (ณรงค์ พวงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๔-๑๑๕)

ขั้นตอนที่ ๔ การสังเคราะห์ข้อมูล เป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก การศึกษาประวัติศาสตร์ตามวิธีการทางประวัติศาสตร์ยังไม่จบสิ้นลง ถึงแม้จะมีการตีความหลักฐานประวัติศาสตร์และได้ข้อเท็จจริงจากหลักฐานแต่ละประเภทแล้ว ข้อเท็จจริงที่ได้มาทั้งหมดต้องถูกนำมารวบรวมและเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราว พร้อมคำอธิบายที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ได้มาจากหลักฐานนั้นๆ มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไร มีเหตุผลต่อกันหรือไม่อย่างไร ซึ่งเรียกว่า การสังเคราะห์ข้อมูล ซึ่งผู้ศึกษาจะได้นำเสนอ ดังนี้

๑. พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ความเป็นมาต่างๆ ความหมายที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในฐานะฐานข้อมูล

๒. แนวคิดหรือวิธีคิดรูปแบบต่างๆ อันแสดงถึง พระอัจฉริยภาพทางภูมิปัญญาไทยและความเหมาะสมต่อการเลือกนำไปปฏิบัติ

๓. สรุปผลที่ได้เป็นรูปแบบของการถ่ายทอดและสร้างองค์ความรู้

ขั้นตอนที่ ๕ การนำเสนอผลการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เป็นขั้นตอนสุดท้ายของวิธีการทางประวัติศาสตร์ เมื่อสังเคราะห์ข้อเท็จจริงที่ได้มาจากหลักฐานประวัติศาสตร์ หรือที่เรียกว่าข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ตั้งเป้าหมายไว้แล้ว โดยนำเสนอพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจ ออกเป็นแต่ละประเด็น เพื่อชี้ให้เห็นถึงแนวพระราชดำริ ตลอดทั้งพระอัจฉริยภาพแห่งความเป็นครูต้นแบบ ทรงปราชญ์ทางการศึกษาที่รู้จักนำความรู้เดิมและความรู้ใหม่มาประยุกต์ปรับใช้กับสังคมที่เริ่มเข้าสู่การเปลี่ยนแปลง แต่ในขณะเดียวกันยังทรงทำนุบำรุงรักษาพระราชอาณาจักรและกระตุ้นให้เกิดความตระหนัก ความภาคภูมิใจในคุณค่าทางภูมิปัญญาไทยที่สั่งสมมาเป็นเวลานานควบคู่กันไป

องค์ความรู้ที่ปรากฏในพระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระราชกรณียกิจตามแบบพระราชสำนักอันเป็นไปตามโบราณราชประเพณี, การพระศาสนาและคติความเชื่อ, อักษรศาสตร์และการศึกษา, การเมืองการปกครอง, เศรษฐกิจ, สถาปัตยกรรมและศิลปกรรม, การต่างประเทศ และวิทยาการจากตะวันตก ฯลฯ โดยพระราชกรณียกิจต่างๆ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหล่านี้ นับได้ว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่พระองค์ทรงใช้และปฏิบัติกับพระราชอาณาจักรของพระองค์ตลอดทั้งพระสหาย คณะบุคคล เหตุการณ์และบริบทบาทสังคมที่อยู่ในช่วงเวลาเดียวกันจนนำไปสู่รูปแบบ แนวพระราชดำริในการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่อาณาประชาราษฎร์และความมั่นคงในพระราชอาณาจักร ซึ่งย่อมส่งผลต่อความมั่งคั่งแห่งพระราชบัลลังก์ของพระองค์เองในที่สุด โดยจะเห็นได้ว่าสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่พระองค์ทรงใช้ เพื่อให้วัตถุประสงค์ดังกล่าวสำเร็จตามพระราชประสงค์ โดยผู้ศึกษามีความเห็นว่าพระองค์ทรงใช้ และให้ความสำคัญกับการศึกษา หรือความรู้เป็นอาวุธทางปัญญา ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีคุณลักษณะที่เพียบพร้อมไปด้วยองค์ความรู้แบบองค์รวม หรือ อาจจะเรียกได้ว่าเป็น “พระมหากษัตริย์นักพัฒนาศึกษา” ส่วนในเนื้อหาบทต่อไปผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นถึงข้อมูล บทบาท อิทธิพล กระบวนการ และบริบททางประวัติศาสตร์ อันมีแนวพระราชดำริในการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ แห่งองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่ ๔

ภูมิหลังทางการศึกษาและปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งผลต่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้

การศึกษาเป็นส่วนสำคัญของการพัฒนาในทุกๆ ด้าน บุคคลใดที่มีความรู้ความเข้าใจต่อการศึกษาไม่ว่าจะเป็นประเภทใดแขนงใดนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลและขับเคลื่อนกระบวนการความคิดต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ในการศึกษาบทดังกล่าวนี้จะชี้ให้เห็นถึงภูมิหลังทางการศึกษาที่ส่งผลถึงการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญหลายประการที่มีส่วนผลักดันต่อแนวพระราชดำริ นับตั้งแต่ ๑) ปัจจัยในเรื่องตัวบุคคลขององค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ๒) สถานภาพของการดำรงพระองค์ในฐานะสมาชิกแห่งพระราชสำนักในหลายๆ บทบาท นับตั้งแต่ดำรงตำแหน่งพระราชโอรสในชั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ เจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ เจ้าฟ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชบิดา เป็นต้น ๓) อิทธิพลและบทบาทของผู้ประสพความรู้ในสรรพวิชาต่างๆ ยังเป็นส่วนสำคัญที่ปลูกฝังพระอัจฉริยภาพของพระองค์ จนทำให้พระองค์เป็นผู้ที่ทรงความรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างลึกซึ้งอย่างแตกฉาน นับตั้งแต่ทรงมีความศรัทธาเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาอันมีพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ มีเหล่าครูอาจารย์ในพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด ขุนนางเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ ๔) ตลอดทั้งสถานการณ์บ้านเมืองอันเป็นปัจจัยเสริมที่สำคัญที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริ ในที่นี้ผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นถึงปัจจัยสำคัญถึงภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้จัดเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

๔.๑ ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๑.๑ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช

๔.๑.๒ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช

๔.๑.๓ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

๔.๒ ปัจจัยที่ส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร

๔.๒.๑ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๑ ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แนวคิดทางพัฒนศึกษาในด้านพื้นฐานแนวคิดและความหมายทางการเรียนรู้ นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญ โดยสามารถศึกษาได้ ๓ รูปแบบดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนบทที่ ๒ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ซึ่งการศึกษาทั้ง ๓ รูปแบบนี้สามารถผสมผสานกัน

เพื่อพัฒนาคนได้อย่างต่อเนื่องและเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต ดังนั้น “การให้การศึกษา” กระทำได้หลายรูปแบบมิได้จำกัดอยู่เพียงการให้การศึกษาในระบบโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษา ในการศึกษาที่จัดขึ้นนอกระบบนั้น เป็นการเสริมสร้างและยกระดับความรู้ความเข้าใจอันเป็นประโยชน์แก่มหาชนทั้งอาณาจักร ซึ่งเป็นหนึ่งในหน้าที่แห่งพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจโดยที่จะไม่ทรงลืมความสำคัญและประโยชน์ของการศึกษาของประชาราษฎร์ ในประวัติศาสตร์พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ได้แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยที่จะพระราชทานการศึกษาแก่พสกนิกร ในลักษณะต่างๆ อันพึงจะกระทำได้ในแต่ยุคสมัยนั้น จากพระราชกรณียกิจต่างๆ มากมายอเนกประการ จึงได้เป็นรากฐานแห่งการให้การศึกษา และจัดการศึกษาทั้งในระบบนอกระบบ และตามอัธยาศัยสืบต่อมาถึง ณ ปัจจุบัน และอาจกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยพระบารมี ตลอดทั้งพระราชอำนาจในการที่จะทรงริเริ่ม โนมนำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาในคนในชาติได้มากยิ่งขึ้นกว่าบุคคลใด

พระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาแก่พสกนิกรในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นช่วง รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ นั้น ทรงพระราชทานการเรียนรู้ ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม โดยดำรงไว้ซึ่งศิลปวิทยาการที่มีมาแต่โบราณ รวมไปถึงทรงรับวิทยาการใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นคู่ขนานกับสังคมไทยในสมัยต่างๆ เสมอมาพระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาแห่งพระมหากษัตริย์ไทยได้เริ่มขึ้น นับตั้งแต่พระราชประเพณีการพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่ “ราชบัณฑิต” เพื่อให้เป็นผู้สืบทอดวิชาต่างๆ อันเป็นมรดกแต่ครั้งบรรพบุรุษ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นลักษณะการเรียนรู้ของบุคคลในยุคสมัยนั้น ยังมีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ศูนย์กลางทางการศึกษาของบุคคลชั้นสูง อันได้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและลูกหลานส่วนใหญ่เริ่มต้น ณ พระราชวัง ซึ่งเป็นแหล่งต้นแบบในการฝึกอบรมวิชาหนังสือศิลปวิทยาการต่างๆ ทั้งวัฒนธรรม ประเพณีชั้นสูง ตลอดจนการฝึกหัดรับราชการ การช่างหมู่เหล่าต่างๆ โดยการให้การศึกษาแก่บุคคลระดับนี้ จึงอาจเทียบเคียงได้กับ การให้ศึกษาระดับอุดมศึกษาชั้นวิชาชีพเฉพาะด้าน ทั้งนี้เพื่อเป็นการผลิตบุคลากรระดับสูงไปทำหน้าที่เป็นผู้นำในงานด้านต่างๆ ของบ้านเมืองในเวลาต่อมา

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ทรงรื้อฟื้น และทำนุบำรุงฝีมือช่างในด้านต่างๆ เพื่อรักษาและถ่ายทอดวิชาเชิงช่างโบราณ ให้คงปรากฏอยู่มิให้เสื่อมสูญไป โดยวิชาการเชิงช่างสาขาต่างๆ เหล่านี้ หากจะเปรียบเทียบกับการศึกษาสมัยใหม่ อาจจะสามารถเทียบได้กับแผนกวิชาชีพสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และวิจิตรศิลป์ นอกจากนี้ยังทรงรื้อฟื้นภูมิความรู้ทางวรรณคดี และนาฏศิลป์ อันแสดงถึงวัฒนธรรมชั้นสูงของชาติ เช่น วรรณกรรมที่เป็นมรดกทางภูมิปัญญาหลายเรื่อง อาทิ รามเกียรติ์ อุณรุท ดาหลัง (อิเหนาใหญ่) ฯลฯ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่พระราชสำนักเป็นผู้รวบรวมไว้ นับตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาสิ้นสุด นอกจากนี้ยังมีเรื่องจินตวิสามานยนานๆ ได้รวบรวมไว้อีก เช่น หนังสือกลอน ซึ่งบำรุงขึ้นในครั้งรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน บทละครเรื่องไกรทอง มณีพิไชย สังข์ทอง เป็นต้น

ส่วนในด้านการศึกษาของราษฎรในยุคสมัยนั้น มักจะจำกัดอยู่ ณ “วัด” เป็นสำคัญ โดยมีวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก ทว่าทั้งพระราชอาณาจักร มี “พระภิกษุสงฆ์” เป็นครูสอนให้เด็กอ่านเขียนหนังสือไทยเบื้องต้น ด้วยวิธีการสอนแบบท่องจำ มีการอบรมศีลธรรม จรรยา และมารยาท ตลอดจน

เรียนวิชาช่างรวมทั้งการแพทย์แผนโบราณเท่าที่พระภิกษุในวัดเหล่านั้นจะสั่งสอนและอบรมให้ได้ ผู้ปกครองนำบุตรหลานมาฝากเรียนตามวัด หรือเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวบ้านในละแวกที่วัดตั้งอยู่ เมื่อถึงอายุครบวชกุลบุตรเหล่านี้ จะอุปสมบทและบวชเรียนอยู่ระยะหนึ่งก่อนสึกไปประกอบอาชีพและสร้างครอบครัว ด้วยเหตุนี้บ้านกับวัด จึงมีความสัมพันธ์กันเช่นเดียวกันกับบ้านและโรงเรียนในปัจจุบัน

ด้านพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่เป็นพุทธมามกะและองค์อัครศาสนูปถัมภก อีกทั้งยังทรงมีพระราชศรัทธาในบวรพุทธศาสนาสืบเนื่องมาตั้งแต่โบราณกาล ดังได้ดำรงพระองค์ในวิถีทางแห่งพุทธธรรมเสมอมาตลอดทุกพระองค์ ส่งผลให้การพระศาสนาได้รับการส่งเสริม คำจุน ทำนุบำรุงด้วยความเอาพระทัยใส่และตั้งหมั่นในพระราชศรัทธา มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ในพระราชอาณาจักร และยังทำนุบำรุงคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่อง โดยนัยนี้เท่ากับทรงพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ทางการศึกษาทางอ้อม ต่อราษฎรของพระองค์ผ่านการทำนุบำรุงบวรพระศาสนา และพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นที่เคารพของประชาชนทั้งระดับสูง และชนชั้นสามัญ (นงเยาว์ กาญจนจารี, ๒๕๓๘: ๑๖๓-๑๖๗)

การทำนุบำรุงบวรพระศาสนา ในองค์พระมหากษัตริย์ยังคงสืบมาอย่างต่อเนื่องเฉกเช่นเดียวกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นพระราชกรณียกิจต้นๆ ในการธำรง รักษา พัฒนา ตลอดทั้งถ่ายทอดภูมิปัญญาความรู้ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่พสกนิกร และพระราชอาณาจักรเป็นสำคัญ พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่มีพื้นฐานแนวคิดทรงมีพระปรีชาญาณที่จะให้ความสำคัญในเรื่องของ “การศึกษา” เป็นตัวนำในการพัฒนาชาติบ้านเมือง และโดยเฉพาะบริบททางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้น ณ ช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านสู่สังคมสมัยใหม่ที่ต้องทัดเทียมและเท่าทันต่อกระแสอำนาจใหม่แห่งโลกตะวันตก ที่กำลังคืบคลานเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่งผลกระทบอย่างใหญ่หลวงหลายอย่างเด่นชัดถึงพระราชอำนาจของผู้นำและผู้ปกครองในภูมิภาคแห่งนี้ ตลอดทั้งสยามประเทศเองด้วย ผลกระทบจากอำนาจใหม่ของโลกตะวันตกดังกล่าวนี้ หลายชาติในภูมิภาคได้พยายามปรับตัวท่ามกลางกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลง และอาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำประเทศสยามพระองค์หนึ่งทีริเริ่มและต้านทานกระแสดังกล่าวด้วยพระปรีชาสามารถโดยมิใช้กำลัง แต่พระองค์ทรงทั้งธำรงรักษาและพัฒนาประเทศชาติให้รอดพ้น โดยการใช้ “พื้นฐานทางการศึกษา” เป็นหนึ่งในยุทธปัจจัยใหม่ที่ใช้ในการส่งเสริมพระราชอาณาจักรโดยพลิกวิกฤตการณ์สู่โอกาส เดินหน้าสู่ความทันสมัยและมีความมั่นคงได้อย่างทันทั่วทั้งที่ เมื่อเปรียบเทียบกับนานาชาติในภูมิภาคเดียวกันนี้ที่แวดล้อมอาณาจักรสยาม

ฉะนั้น ในส่วนของเนื้อหาต่อไปนี้ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลถึง รากฐานพระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างลุ่มลึก เพื่อให้เข้าใจถึงกระบวนการ รูปแบบ วิธีในการศึกษา วิธีคิดของพระองค์ท่าน และปัจจัยที่ส่งเสริมให้พระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณที่จะธำรงรักษาและพัฒนาชาติ ยังประโยชน์สุขให้แก่พสกนิกรในสมัยนั้น ให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกที่เข้ามาระยะแรกแห่งสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งๆ ที่นานาชาติแวดล้อมสยาม ได้สูญเสียเอกราชของชาติไปแทบสิ้น

๔.๑.๑ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช

ในส่วนเนื้อหาต่อไปนี้จะเป็นการรวบรวม พระราชประวัติทางการศึกษาที่เป็นรากฐาน ภูมิความรู้ในพระองค์ที่จะทรงพัฒนาชาติบ้านเมือง ให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองทั้งภายใน และภายนอกประเทศดังนี้

ตามธรรมเนียมราชตระกูล มีพระราชประเพณีว่า เจ้าฟ้าจะได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏ เฉลิมพระนาม โดยจะตั้งพระนามจริงเมื่อพระชนมายุ ๘-๙ พรรษา ก่อนหน้านั้นเรียกกันแต่พระนาม ลาลองอย่างสามัญ ว่า “เจ้าฟ้าใหญ่” หรือ “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” แต่บัตรหมายรัชกาลที่ ๒ ใช้ว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” ครั้นพ.ศ.๒๓๕๖ เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุ ๙ พรรษา มีการประกอบพระราชพิธีลงทรงสนาน สมเด็จพระบรมราชชนกนาถ รัชกาลที่ ๒ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมตวิวงศ์พงศ อิศวรกระษัตริย์ ชติยราชกุมาร” แต่โบราณราชประเพณีไม่นิยมเอ่ยพระนามเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินโดยตรง คงเรียกพระนามลาลองตลอดมา จะมีอยู่บางทีที่ใช้ในจดหมายเหตุ ครั้งรัชกาลที่ ๓ ว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” “เจ้าฟ้ามงกุฎ” “ทูลกระหม่อมพระ” หรือ “ท่านฟ้าใหญ่” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายความหมายและที่มาของพระนามที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจตรงกัน ทรงมีพระราชหัตถเลขาไว้ก่อนเสด็จก่อนเสด็จถึงถวัลยราชสมบัติ ฉบับแปลเป็นภาษาไทยลงฉบับที่ ๑ ดังนี้

ฉบับที่ ๑

จดหมายมายังนาย ยี.ดับเบิลยู. เอ็ดดี้ ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ ให้ทราบ

นามซึ่งคนธรรมดาในสยามเรียกข้าพเจ้านั้นคือ “ทูลกระหม่อมฟ้าใหญ่” แล “เจ้าฟ้าใหญ่” ทั้งสองนามนี้ ข้าพเจ้าทราบว่ามักใช้เรียกข้าพเจ้าในต่างประเทศ นามต้นเป็นคำแสดงความนับถืออย่างสูง แลใช้กันโดยมากในพวกที่มียศต่ำกว่า แลผู้ที่พึงพำนักข้าพเจ้าตามกฎหมายแลประเพณี เช่น อนุชา ขนิษฐา ไอร์ส มหาดเล็ก แลราชบุรุษ เป็นต้น นามท้ายเป็นนามใช้กันตามพวกที่สมมติว่ามียศสูงกว่า ข้าพเจ้าแลผู้ที่ไม่สู้รู้สำนึกตนว่าต้องพึงพำนักข้าพเจ้า หรือผู้ที่ต้องรับผิดชอบต่อข้าพเจ้า คำว่า ทูล แปลว่าวางไว้ที่สูง กระหม่อมแปลว่า กลางยอดแห่งศีรษะ คำว่าเจ้านั้น ตรงกับคำอังกฤษว่า ลอร์ด หรือคำลาตินว่า โคมิเนส ฟ้าคือ สโก แต่ถ้าใช้กับชื่อบุคคล ก็เป็นคุณศัพท์ เพื่อแสดงบรรดาศักดิ์สูง แลมีใจความเท่ากับประโยคว่าสูงเท่าฟ้า คำอีกคำหนึ่ง คือ ใหญ่ แปลว่า โต หรือ แก่กว่า แลการที่เขาเรียกข้าพเจ้าเช่นนั้นก็เพราะจะให้ผิดกับพระอนุชาผู้มีชนมายุอ่อนกว่าข้าพเจ้า

แต่นามซึ่งสมเด็จพระชนกนาถของข้าพเจ้า คือพระเจ้าแผ่นดินสยามก่อนพระองค์เดี่ยวนี้พระราชทานข้าพเจ้า แลได้จารึกลงไว้ในแผ่นทองคำนั้นคือ “เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมตวิวงศ์” คำทั้งหมดนี้คำต้นสามคำเท่านั้น เป็นคำซึ่งในเวลานั้นมักใช้กันในหนังสือสำคัญทางราชการ มงกุฎแปลว่า เคราน์ นามซึ่งเรียกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎจึงแปลว่า “เจ้าชายทรงยศสูงแห่งมงกุฎ” หรือ “เจ้าฟ้าผู้เป็นรัชทายาท” เมื่อมีตรของข้าพเจ้าเขียนจดหมายหรือส่งห่อของขวัญมายังข้าพเจ้าฯ ชอบให้ใช้นามนี้ แลให้มีอักษร ท.ญ. นำหน้าเป็นที่หมายดังซึ่งเขายอมเรียกข้าพเจ้าอยู่แล้ว ตามกฎหมายแลตามหนังสือสำคัญทางราชการแห่งสยาม

แต่มิตรของข้าพเจ้าบางคนซึ่งอยู่ประเทศลังกา ผู้รู้ภาษามคธ เรียกนามข้าพเจ้าว่า “วชิรญาโณ” อันเป็นนามซึ่งพระอุปัชฌาย์ให้ข้าพเจ้าใช้ในทางพุทธศาสนา คำนั้นแปลว่า “ผู้มีความสามารถอันสว่างประดุจเพชร” เพราะฉะนั้นชาวสิงหลจึงออกนามข้าพเจ้าดังนี้ “มกุฏ วชิรญาโณ เถโร” มกุฏนั้นเปลี่ยนจากภาษาสยามเป็นภาษามคธ เถโรเป็นคำใช้เรียกหัวหน้าพระสงฆ์ผู้บุคคลพึงนับถือ โดยความรู้ทางศาสนา

ข้าพเจ้ามีเกียรติเป็นมิตรอันมีความจริงต่อท่าน

(พระอภิไธย) ท.ญ.เจ้าฟ้ามงกุฏ

วัดบวรนิเวศ

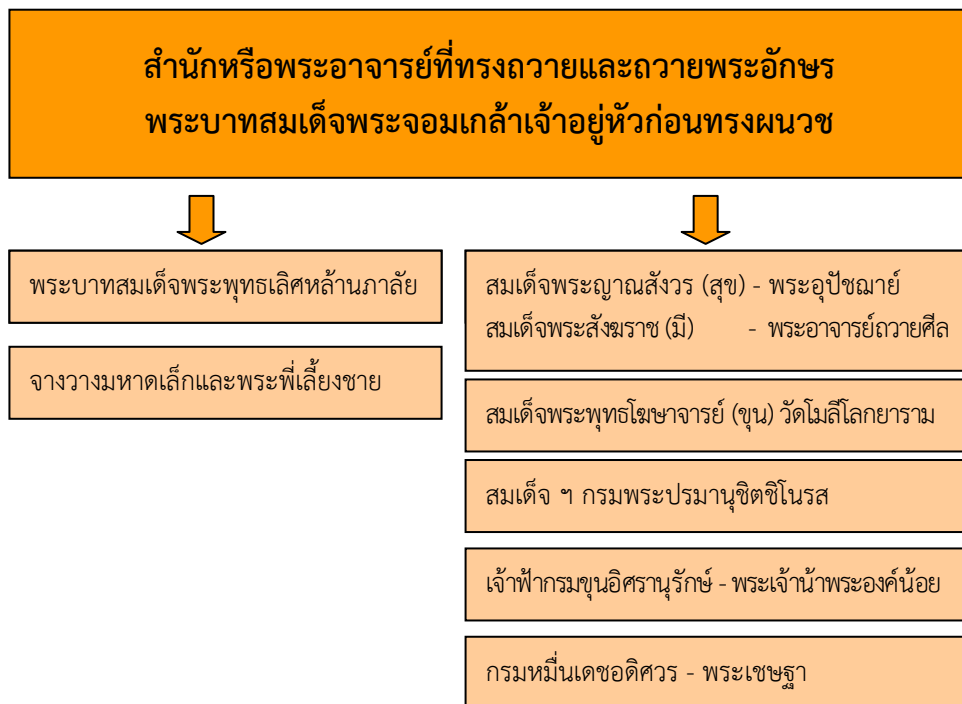
ถนนหลวงด้านเหนือ กรุงเทพฯ สยาม

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๔๘ (พ.ศ.๒๓๙๑)

(รวมพระราชนิพนธ์ในพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๑๗)

ครั้งทรงพระเยาว์ ทรงประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมาร (แผนภูมิที่ ๑ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

แผนภูมิที่ ๑ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พึงสันนิษฐานได้ว่าวิชาความรู้ทุกอย่างที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ชัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้นๆ ทุกอย่าง ข้อนี้ปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและปืนไฟได้ไม่เสื่อม ถ้ากล่าวโดยย่อ วิชาความรู้ทุกอย่างซึ่งตามคติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ทรงควรศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ศึกษาวิชาการทุกอย่างสมบูรณ์ทุกอย่างนับเนื่องตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๖) ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักการศึกษาระดับสูงในธรรมเนียมลัทธิของพราหมณ์ ด้วยมูลเหตุที่ว่าพราหมณ์เป็นผู้ให้การยกย่องต่อสถาบันกษัตริย์สรรพวิชาที่ศึกษาจากพราหมณ์นั้นจึงเป็นแนวทางที่ส่งเสริมแห่งศาสตร์ของความเป็นกษัตริย์โดยแท้เปรียบเทียบกับความนิยมของพราหมณ์ (ผาสุข อินทรารุช, สัมภาษณ์ ๑๕ เมษายน ๒๕๕๖) ซึ่งในสมัยโบราณมีศิลปะศาสตร์สำคัญอยู่ ๑๘ ประการ คือ (เดช ตูลวรรธน, ๒๕๒๒: ๔๕-๔๖)

๑. สุตติ การรู้จักเลี้ยงสัตว์ที่ล้อมบอฤดูกาล
๒. สมมติ การรู้จักกำเนิดต่างๆ ในโลก
๓. สังขยา การรู้คำนวณ
๔. โยโค การรู้ช่างฝีมือ
๕. นิติ รู้กฎหมายระเบียบแบบแผน
๖. วิเสสิกา การรู้เลี้ยงปวงชนให้เป็นสุข
๗. คณิกา รู้ตำราขัตฤกษ์ ดาราศาสตร์
๘. คันธัพพา รู้การดนตรี
๙. ติกิฉา รู้แพทยศาสตร์
๑๐. จุพเพธา รู้ศรศิลป์การยิงธนู
๑๑. ปุราณะ รู้ประวัติศาสตร์
๑๒. อติหาสา รู้ทิศมงคลไม่เป็นมงคล
๑๓. โขติสา รู้คัมภีร์พยากรณ์
๑๔. มายา รู้สิ่งที่มายา อุบาย
๑๕. เหตุ รู้เหตุและผล
๑๖. อันตา รู้การเลี้ยงปศุสัตว์
๑๗. ยุทธนา รู้ตำราพิชัยสงคราม
๑๘. ฉันทสา รู้อักษรศาสตร์รู้ฉันทลักษณ์

ศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขาวิชาดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับธรรมเนียมปฏิบัติของการศึกษาตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีแห่งพระราชสำนักที่กล่าวถึง สรรพศาสตร์ความรู้ของชัตติยราชกุมารที่มีมาตั้งแต่โบราณกาล ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับหลักศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขา ปรากฏหลักฐานได้จากพระนามพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์หนึ่งว่า “เกษมศรีศุภโยค” ทรงมีพระราชประสงค์ให้สอดคล้องกับพระเจ้าลูกยาเธออีกพระองค์หนึ่งพระนามว่า “ศุขสวัสดิ์” ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอที่ร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกันคำว่า “โยค” ในสร้อยพระนามยังมีความหมายพิเศษตามหลักศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขา หมายถึง “โยโค” แปลว่า การรู้ช่างฝีมือซึ่งราชกุมารจะต้องศึกษา หมายถึง ยัตตราศาสตร์ หรือ กลศาสตร์ คือการใช้เครื่องกลไก ถ้าแปลอย่าง

กว้าง หมายถึงวิชาช่างนั่นเอง สอดคล้องกับพระนิสัยของพระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๙ สิงหาคม ๒๕๕๕) ตามที่ทรงพระราชทาน และทรงทำนายไว้ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยคทรงมีความชำนาญในด้านการช่างโดยเฉพาะ “งานช่างมุก” และเป็นงานที่สร้างชื่อเสียงให้กับพระองค์อย่างมาก ถึงขนาดมีการตั้งสังกัดเป็นกรมช่างมุก สังกัดกรมพระคลังพิเศษ หรือกรมพระคลังมหาสมบัติ ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ยังมีการแบ่งส่วนของกรมช่างมุกทางฝ่ายพระราชวังบวรอีกด้วย (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๕๐: ๒๐ และ ๔๙) จากข้อมูลข้างต้นนี้ ผู้ศึกษาพบว่าหลักศิลปศาสตร์ ๑๘ สาขา ที่มีมาแต่โบราณกาล เป็นสิ่งที่ถูกนำมาใช้และปฏิบัติได้จริงสำหรับวิชาความรู้แห่งราชกุมาร ซึ่งในบางยุคบางสมัยอาจมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามความเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทของสังคมในแต่ละยุค การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอตามธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้บันทึกไว้ในหนังสือ บันทึกความทรงจำ (๒๕๐๙: ๙-๑๑) มีรายละเอียด ดังนี้

การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ในระดับต้น จะศึกษากับครูผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังเหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง เมื่อพระชันษาได้ถึง ๓ พรรษาจะตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนถึงชันษา ราว ๗ พรรษา และเมื่อบรรดาเจ้านายฝ่ายชายเมื่อมีชันษามากขึ้น มักจะได้รับการฝึกฝนการเล่าเรียนวิชาความรู้ต่างๆ พร้อมกับทรงเริ่มปฏิบัติราชการในการเสด็จขึ้นเฝ้า เมื่อแต่ครั้งทรงพระเยาว์ หรือที่เรียกว่ายังอยู่ในทวารภวีสัย ซึ่งจะมีเจ้าจอมมารดาพาขึ้นเฝ้า กาลต่อมาหลังจากเลิกเรียนในตอนเช้าในแต่ละวันบรรดาพระเจ้าลูกเธอทุกรุ่นตั้งแต่วัยใหญ่ กลาง เล็ก จะเสด็จขึ้นเฝ้าพร้อมกันในเวลาเสวยกลางวัน ธรรมเนียมดังกล่าวเป็นที่ยึดถือปฏิบัติมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ และ ๕

ส่วนการศึกษาในระดับกลางขั้นต้นไปจนถึงพระชนมายุครบประกอบพระราชพิธีโสกันต์นั้น (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ พรรษา พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ พรรษา) การเล่าเรียนของพระองค์ชายและพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาเรียนแตกต่างกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ ส่วนพระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยการอ่านหนังสือต่างๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามารยาเริ่มกวัดข้นตั้งแต่ขั้นนี้

ขั้นต่อมาในระดับกลางชั้นปลาย พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณรเรียนพระธรรมกับทั้งฝึกปฏิบัติพระวินัยและเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างตามพระอัธยาศัย ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง หรือมากกว่านั้น จึงลาผนวช เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง เรียนวิชาเฉพาะอย่าง การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มีโรงเรียน เริ่มตั้งแต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบกว่ากลุ่มอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในห้องพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมืองได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง ด้วยเข้าเฝ้าทุกๆ วัน ซึ่งในการศึกษาขั้นนี้จะปฏิบัติตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ พรรษา ถึงการศึกษาาระดับสูง จะทรงผนวชอีกครั้งเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับวิชาอาคมชั้นสูง ให้เชี่ยวชาญ เปรียบกับการเข้าเรียนในระดับมหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็สำเร็จการศึกษาสามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่พระราชพิธีโสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับนับแต่การศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชา

เฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป เจ้านายพระองค์หญิงมีโอกาสศึกษากับทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยในสมาคมกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามรรยาทสำหรับกุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ชอบส่งธิดาไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณ

ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงย้ายไปอยู่ในความดูแลของจางวางมหาดเล็กและพี่เลี้ยงชาย ซึ่งเป็นไปตามธรรมเนียมปฏิบัติของพระราชสำนัก โดยพระองค์ทรงศึกษาศาสตร์ต่างๆ ที่จำเป็นต่อการปกครองประเทศ ตามแบบที่เจ้านายไทยชั้นสูงศักดิ์ทรงกระทำกันมา เช่น การศึกษาภาษาบาลี เบื้องต้น วรรณคดี ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ไทย ศิลปการสงคราม การใช้อาวุธการทรงม้าและช้าง พระพุทธศาสนา และพระราชจริยาวัตรของพระมหากษัตริย์ (Abbo Low Moffat, ๑๙๖๘: ๕ อ้างถึงใน สุวรรณ สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๑๙-๒๐) โดยทรงศึกษาวิชาสงครามแต่เจ้าพระยาศรีธรรมไตรราช ซึ่งเป็นตระกูลหมอเฒ่าสืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ ในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวงอย่างคล่องแคล่วทุกสิ่งทุกประการ (บรรเจิด อินทุจันทร์ยง, ๒๕๓๙: ๑๐๓)

พระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จคุมเสปียงอาหารไปรับคร่อมอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี ทางด้านด่านเจดีย์สามองค์ ที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งมาเป็นจำนวนมาก โดยอาจจะเบียดเบียนประชาชน จึงต้องแต่กำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีเสปียงอาหารไปแจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จไปในครั้งนี้ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระราชนิพนธ์ เรื่อง บันทึกความทรงจำ โดยทรงวิเคราะห์ว่า

...ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพ ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพม่ามาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพม่าว่าโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับ ข้าศึกจะได้ครั้นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่นใจที่ได้มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร... (สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๗-๓๘)

ถึงปีชวด พ.ศ.๒๓๕๙ พระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลุกเขาไกรลาสและที่สงสานเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏจากพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎมุตีเทวาวงษพงษ์ชชิตรกระษัตริย์ชติยกุมาร” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๔๗: ๖๑) ทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ทั้งนี้เพื่อฝึกให้คุ้นเคยกับกฎทางพระพุทธศาสนาและทรงเรียนภาษาบาลีขั้นต้น ประทับอยู่วัดมหาธาตุ ๗ เดือน แล้วลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์สถิตอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีลทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๔ สถิตอยู่ ณ วัดเดียวกันซึ่งเดิมทรงประทับอยู่ที่วัดราชสิทธิาราม (วัดพลับ) เมือง

ธนบุรี คนทั่วไปรู้จักกันในนาม “สมเด็จพระสังฆราชโกเถื่อน” อันหมายถึง ผู้ทรงไว้ด้วยอำนาจแห่งเมตตา สูงจนไต่ป่าและสัตว์ป่าติดตามมาอาศัยอยู่ด้วย (สันตติกรรมีย์, ๒๕๑๖: ๑๕๗)

อย่างไรก็ตามข้อมูลจากหนังสือ “๑๗ สมเด็จพระสังฆราช” ที่เขียนโดยสันตติกรรมีย์ (เป็นนามแฝงของนักเขียนหนังสือแนวเกร็ดความรู้ทางประวัติศาสตร์ นามแฝง ชื่อ นายสมชาย พุ่มสะอาด) กล่าวถึงข้อมูลที่เกี่ยวกับพระอุปชฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศีกพบว่า มีข้อมูลไม่ตรงกันกับหนังสือเรื่อง ความทรงจำ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมากนั่งหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างเป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมาแต่ก่อน น่าจะได้เป็นพระอุปชฌาย์และมีหลักฐานประกอบอีกหลักฐานหนึ่งด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทรงลังกาตามแบบพระราชนิมิตที่สืบค้นได้จากพุทธประวัติและมีการทรงเครื่องเป็นลายปูนปั้นสร้อยสังวาลย์ถวายอย่างงดงามขึ้น ๒ องค์ เป็นคู่กันอยู่ลานหน้าวัดราชสิทธิาราม (อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งพระนามว่า “พระสิริสาสนเจดีย์” ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์หนึ่งมีนามว่า “พระสิริจุมภรเจดีย์” เป็นพระบรมราชูทิศในพระนามของพระองค์เอง ยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ ดังนั้นข้อมูลจากหนังสือเรื่อง ความทรงจำ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ หลักฐานและน้ำหนักความน่าเชื่อถือของผู้นิพนธ์มากกว่าข้อมูลจากหนังสือ “๑๗ สมเด็จพระสังฆราช” ของสันตติกรรมีย์ที่เขียนขึ้นในสมัยหลังกว่ามาก

จากหลักฐานเอกสารต่างๆ ส่วนใหญ่ระบุว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้เริ่มอักษรสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลกยารามเป็นพระอาจารย์ (ร่วมพระอาจารย์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แต่ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังเดิม (สมเด็จพระญาณสังวรดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๖) นอกจากนี้ พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี (๒๕๔๘: ๓) ได้กล่าวถึง หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนทรงพระเยาว์ มีความดังนี้

...สมณทูตจากพม่าเข้าเฝ้าฯพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตอบเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นไปของคณะสงฆ์ให้พม่าทราบ โดยมีการทำความถึง สมเด็จพระปรमानุชิตชินโรสว่า ทรงเป็นพระอาจารย์ของพระองค์ตอนทรงพระเยาว์ โดยทรงเรียนอักษรวิธี พุทธวจน คติโลกต่างๆ จากสำนักของสมเด็จฯ กรมพระปรमानุชิตชินโรส เป็นปฐม... (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๔๘: ๓)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรमानุชิตชินโรส ทรงเป็นพระบรมวงศ์ในจักรีบรมราชวงศ์พระองค์แรก ที่ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก อันเป็นตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์สูงสุดแห่งพุทธจักร ทั้งยังดำรงพระองค์เป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาล ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเป็นรัตนกวีนักปราชญ์ผู้มี

ความรอบรู้เชี่ยวชาญลึกซึ้ง ในศาสตร์หลายแขนงทั้งทางโลกและทางธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางวรรณคดี ทรงพระปรีชาสามารถยอดเยี่ยมในทางประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองบทพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านกลายเป็นวรรณคดีมรดกของชาติสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๓: ๗-๘) อาทิ พระนิพนธ์ทางด้านตำรา พระปฐมสมโพธิกถา กฤษณาสอนน้องกลอนเพลงยาวเจ้าพระยา จักรทีปน์ตำราฉันทมาตราพฤติและวรรณพฤติ โคร่งฤกษ์ตัดตน พระนิพนธ์ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ประเภทยอพระเกียรติ ลิลิตตะเลงพ่าย โคร่งต้นเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน เป็นต้น ความสามารถของพระองค์ได้เป็นที่ประจักษ์ทั่ว ต่อสายตาชาวไทยและชาวต่างชาติมาช้านานจนได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ถวายพระเกียรติคุณในฐานะปูชนียบุคคล ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมระดับโลก ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงได้รับการถวายพระสมญาว่า “อมตกวีแห่งรัตนโกสินทร์”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวชจากสามเณรมาประทับในบริเวณพระราชวังข้างฝ่ายหน้าเสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทใกล้ประตูสุวรรณภิมงคลอยู่ตรงที่สร้างโรงกาษาปณ์ใหม่ ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า หอราชพิธีธรรม สมเด็จพระบรมชนกโปรดฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการอย่างอื่นอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เป็นนิจ ทรงฝึกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐) นอกจากนี้พระบรมราชบิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระอาจารย์องค์สำคัญแห่งพระองค์ด้วย คือ “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย” (รัชกาลที่ ๒) พระองค์ทรงดูแลการศึกษาของพระโอรสด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงเป็นกวีเอกและปลูกให้พระโอรสทรงมีความรักในภาษา และการใช้ถ้อยคำทรงวางรากฐานสำหรับการใช้ภาษาที่กระชับและมีความหมาย ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนิยมในภายหลัง ในขณะที่เดียวกันบรรดาพระปิตุลาภิทรังสั่งสอนวิชาการเกี่ยวกับบ้านเมืองแต่พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสนพระทัยในวรรณคดียิ่งกว่าการปกครองบ้านเมือง จึงทรงมอบให้พระโอรส ซึ่งเกิดจากพระสนม คือ พระเชษฐาต่างพระมารดาของเจ้าฟ้ามงกุฎ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓) ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่มาเป็นเวลานาน (เอ.บี.คริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๒๐-๒๑)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาวิชาสามัญต่างๆ สำหรับพระราชกุมาร ด้วยเสด็จประทับอยู่ในพระบรมหาราชวัง จนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ ครั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ (พระนามเดิม “จ้อย” สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเป็นพระราชโอรสในกรมสมเด็จพระศรีสุदारักษ์ พระเชษฐภคินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นหนึ่งในสองพระเชษฐภคินีที่ทรงให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างยิ่ง อีกพระองค์หนึ่งมีพระนามว่า กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี พระโอรสธิดาที่ประสูติจากทั้งสองพระองค์นี้ทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงเป็นต้นสกุล มนตรีกุล และมีพระบิดานามเจ้าขรัวเงิน ในทางราชการ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกรมวังและกระทรวงมหาดไทย) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงพระราชทานพระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เสด็จออกอยู่ต่างวัง เมื่อชันษาได้ ๑๘ พรรษา แต่ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี

ในปีวอก พ.ศ.๒๓๖๗ พระชันษา ๒๑ พรรษา เสด็จออกผนวชเป็นพระภิกษุตามโบราณราชประเพณี ทรงผนวชได้เพียง ๑๕ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีได้ทรงดำรัส สั่งมอบราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นรัชทายาท ซึ่งในเวลานั้นตามนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในฐานะสมควรจะได้รับราชสมบัติสืบต่อ เนื่องจากเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระราชโอรสองค์ใหญ่ อันเกิดด้วยพระอัครมเหสี แต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ โดยทรงเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดาของเจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นบุคคลสำคัญที่ได้ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่มาเป็นเวลานาน (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๒๐-๒๑) กรมหมื่นเจษฎาบดินทรทรงบังคับบัญชาราชการต่างพระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๒ จึงมีผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก และที่ประชุมเห็นควรถวายราชสมบัติแก่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึงอาศัยเหตุที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่ ให้ไปทูลถามว่าจะทรงปรารถนาราชสมบัติ หรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงทราบกิตติศัพท์ของพระเชษฐาอยู่แล้ว จึงคิดถวายราชสมบัติ และทรงพิจารณาเห็นว่า ถ้าหากพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายในบ้านเมือง และได้ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ ซึ่งเป็นพระเจ้าน้ำพระองค์น้อย ซึ่งทูลแนะนำว่า ควรจะคิดเอาราชสมบัติตามที่มีสิทธิ์ เจ้าฟ้ามงกุฎไม่ทรงเห็นชอบด้วยจึงไปทูลปรึกษากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระปิตุลา ซึ่งทรงผนวชอยู่ และกรมหมื่นเดโช อิศวรพระเชษฐา ซึ่งพระองค์ทรงนับถือมาก ซึ่งทั้งสองพระองค์ตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะปรารถนาอย่างห้วงราชสมบัติดีกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงฟังคำถามจึงตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป (สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

การตัดสินใจพระทัยอยู่ในสมณะเพศของพระองค์ ตลอดครั้งแรกของพระชนม์ชีพ นับว่าเป็นผลดีต่อพระองค์เองและเมืองสยาม คือ ในประการแรก บรรดาพระภิกษุที่เป็นพระสหายที่เป็นสมณะเพศของพระองค์นั้น ต่างมาจากพื้นภูมิลำเนาต่างที่หลากหลาย และเมื่อพระองค์เสด็จจาริกไปตามที่ต่างๆ ในพระราชอาณาจักรร่วมกับบรรดาพระภิกษุเหล่านี้ นับเป็นโอกาสที่หาได้ยากยิ่งสำหรับเจ้านายที่ระดับสูงในสมัยนั้นที่จะได้ทรงพบปะไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่ในสถานะเจ้านายชั้นสูงทั่วไปไม่ได้มีโอกาสเช่นนี้มาก่อน ทำให้พระองค์ทรงได้สัมผัสรับรู้ชีวิตความเป็นอยู่ของข้าแผ่นดินเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง ประการต่อมาโดยเหตุที่ในระหว่างที่ทรงพระผนวชอยู่นั้น ได้ทรงศึกษาภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาที่ใช้บันทึกพระธรรมและคำสั่งสอนศาสนา ทำให้พระองค์ทรงรอบรู้หลักธรรมในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งยิ่งกว่าที่ควรเป็น หากว่าพระองค์ทรงผนวชอยู่เพียงช่วงระยะเวลาสั้นๆ กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงของราชตระกูลเพียงพระองค์เดียวที่ทรงสอบได้เปรียญชั้นสูง นอกไปจากนั้นระหว่างที่ทรงครองสมณะเพศอยู่ ยังได้ทรงศึกษาภาษาละตินควบคู่ไปด้วยทั้งที่ไม่ทรงหวั่นไหวไปกับพระราชดำรัสของพระองค์ที่เคยทรงมีเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ว่า

...สิ่งที่พวกท่านเพียรสอนให้คนทำนั้นเป็นสิ่งที่น่าสรรเสริญ แต่เรื่องที่ท่านตั้งหน้าตั้งตาสอนให้คนเชื่อนั้นเป็นเรื่องเหลวไหล... (สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

นอกจากนี้ท่านทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนอาจารย์ผู้ทรงถวายการสอนได้เอ่ยปากเกี่ยวกับภาษาอังกฤษของพระองค์ไว้ว่า

...ติดจะเป็นภาษาหฺรุๆ สละสลวย เจ้าบทเจ้ากลอน... (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ราชานุกาพ, ๒๕๐๙: ๓๙-๔๐)

ด้วยความรู้ต่างๆ ทั้งวิชาการและภาษาได้ช่วยทำให้พระองค์สามารถติดตามหนังสือตำรา
และความก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์สาขาต่างๆ ทำให้พระองค์ได้รับความรู้ความคิดที่แปลกใหม่ และนี่
จึงเป็นสาเหตุสำคัญ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ผู้ทรงเป็นพระเชษฐาทรง
สวรรคตในปี พ.ศ.๒๓๙๔ พระองค์จึงได้รับการปราบบัณฑุกุมพลให้ขึ้นครองราชย์ ขณะทรงมีพระชนมายุได้
๔๖ พรรษาเนื่องด้วยความพร้อมในทุกๆ ด้านที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองต่อไป การดำรงอยู่ใน
กรอบวินัยพระธรรมอย่างเคร่งครัดระหว่างการถือครองสมณะเพศ พระปรีชาญาณอันปราดเปรื่องรอบรู้
และการที่ทรงมีโอกาสได้รู้จักคุ้นเคยกับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินระดับกลางทำให้พระองค์ทรงมีดุลยพินิจ และสาย
พระเนตรที่ยิ่งกว้างไกลขึ้น ทรงตระหนักดีว่าบ้านเมืองของพระองค์ ที่ยังคงยึดติดอย่างลึกซึ้งกับ
ขนบประเพณีมีศรัทธาที่มั่นคงในศาสนา งมงายในไสยศาสตร์ และยอมรับความเหลื่อมล้ำต่ำสูงของบุคคล
ตามยศถาบรรดาศักดิ์ ควรจะต้องมีการปรับเข้าสู่โลกสมัยใหม่ที่ละชั้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป (นริศรา จักร
พงษ์และไอลิน ฮันเตอร์ ๒๕๓๘: ๑๐-๑๒) นับได้ว่าเป็นสาเหตุ และเป็นผลของการทรงอยู่ในสมณะเพศใน
ระหว่างช่วงของรัชกาลที่ ๓ มาโดยตลอด และยังคงส่งผลอันก่อให้เกิดประโยชน์ในรัชสมัยของพระองค์ใน
เวลาต่อมา นอกจากนี้เมื่อนำมาเทียบเคียงกับกระแสพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจะพบได้ว่ามีสาเหตุและผลซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ดังความว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้นที่จริงกลับเป็นคุณแก่
ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาความรู้
แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองทราบเพียงเท่ากับเจ้านายองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติใน
เวลานั้น พระบรมราชาโง่ในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นไปในทางเดียวกันกับ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไป
เที่ยวธุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมือง
ต่างๆ ด้วยพระองค์เอง กับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งเริ่ม
แผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิเคราะห์ดูราวกับชาติบ้านเมืองบันดลให้เสด็จมาเป็นพระเจ้า
แผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยการปฏิรูปได้ตามความต้องการของบ้านเมือง...
(สมเด็จพระนเรศวรมหาราชราชานุกาพ, ๒๕๐๙: ๔๐-๔๓)

**สรุปข้อมูลภูมิหลังทางการศึกษาในช่วงต้นพระชนม์ชีพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว** ทรงได้รับการศึกษาตามรูปแบบธรรมเนียมตามราชประเพณีอันว่าด้วยวิชาความรู้แห่งขัตติยราช
กุมาร ซึ่งเป็นปัจจัยที่มาพร้อมกับพระอิสริยยศอันตั้งแต่ประสูติ ทั้งนี้เนื้อหาวิชาส่วนใหญ่เน้นไปในเรื่อง
ของความเตรียมพร้อมที่เกี่ยวกับศีลธรรมจรรยาแบบแผนประเพณีปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นทางโลกและทาง
ธรรม โดยได้รับความรู้จากพระอาจารย์ และอาจารย์ที่มีความชำนาญในวิชาการต่างๆ เป็นผู้ประสาวิชา
ให้โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบรมราชชนก (รัชกาลที่ ๒) ทรงเป็นผู้ใส่พระทัยในการศึกษาของพระราชโอรส
เป็นอย่างดีจะเห็นได้ว่า ทรงเริ่มให้การศึกษาทាំងทั้งเป็นการศึกษาในระบบ ซึ่งเทียบได้กับการศึกษาวิชาตาม
ธรรมเนียมโบราณราชประเพณี ในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวเป็นการศึกษาองค์ความรู้ต่างๆ ที่เหมาะสม
สำหรับราชกุมารโดยผ่านสุนทรียศาสตร์ในเรื่องของวรรณกรรมต่างๆ ทั้งประเภท กาพย์ กลอน ฉันท์ ลิลิต

โคลงสั้น เป็นต้น และการบวชเรียนในระดับสามเณร อันเป็นสิ่งที่ปฏิบัติเป็นแบบฉบับเรื่อยมา ตลอดทั้ง การศึกษาเรียนรู้ได้ด้วยตนเองจากการที่ทรงให้เข้าเฝ้า ณ ท้องพระโรงรับฟังราชการมาตั้งแต่ครั้งทรงพระ เยาว์ อีกทั้งทรงให้ออกราชการสงครามพร้อมกับพระราชบิดา นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งที่จะให้พระราช โอรสได้เรียนรู้งานจากประสบการณ์ตรง จะเห็นได้ว่า การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเยาว์เป็นรูปแบบการศึกษาที่คู่ขนานกันระหว่างศิลปวิทยาและศีลธรรมจรรยาทาง ศาสนามาโดยตลอด และยังคงเห็นรูปแบบแบบนี้จนกระทั่งเสด็จสวรรคต

๔.๑.๒ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช

พระราชประวัติเมื่อครั้งยังทรงผนวช นับเป็นช่วงสำคัญที่สามารถนำมาวิเคราะห์ถึง พระปรีชาญาณที่นำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม เวลานั้นได้เป็นอย่างดี การศึกษาถือเป็นรากฐานสำคัญจะเห็นได้จากเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ ทรงเป็น เจ้านายที่มีความสนพระทัยในเรื่องของการศึกษาหาความรู้ตามแบบแผนโบราณราชประเพณี ตลอดทั้ง สถานภาพของการดำรงพระยศในชั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้า ย่อมได้รับการอบรมถ่ายทอดจาก ครู และสำนักที่มีชื่อเสียงต่างๆ อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาหาความรู้อย่างลุ่มลึกในช่วงต่อมา ดังจะ เห็นได้จากพระประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วงทรงผนวช มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๒ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นเจ้าของสำนักทางการศึกษาใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระนามในทางพระว่า “พระวชิรญาณมหาเถระ” ทรงผนวช (แผนภูมิที่ ๒ แสดงรายพระนาม รายนาม ผู้ทรงเป็นเจ้าของสำนักทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) อยู่ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๐๗) โดยช่วงระยะเวลาดังกล่าว นับได้ว่าเป็นส่วนสำคัญในช่วงสมัยของพระองค์อย่างยิ่งในการศึกษาหาความรู้ในเรื่องของพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้ง ตลอดจนสอดคล้องกับพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังนั้นย่อมส่งผลดีต่อพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎด้วย เพราะไม่ว่าจะเป็นพระภิกษุใดก็ตามในพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็มักจะได้รับ การส่งเสริมสนับสนุน จากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชอยู่เสมอ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นอีกพระองค์ที่ทรงเปรียบได้กับบรมครูอีกพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกื้อหนุน และส่งเสริมพระภิกษุ กิจของพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎมาจนตลอดรัชสมัย ในส่วนแผ่นดินรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาแล้วพระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ มีความถนัดในด้านการค้าขายโดยการแต่งสำเภากับจีน รัชสมัยของพระองค์เป็นช่วงที่พระราชอาณาจักรมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก รายได้ของแผ่นดินบางปีถึง ๒๕ ล้านบาท และยังเป็นช่วงที่ความรู้และวิทยาการจากตะวันตกเริ่มเข้ามา ดังเช่น พระองค์ทรงใช้สถิติทางอุทกวิทยา โดยทรงมีพระบัญชาให้ตั้งเสาระดับน้ำเป็น “เสาหิน” เครื่องวัดระดับน้ำสูงสุดในแต่ละปีที่พระนครศรีอยุธยา และพระองค์ยังได้ทรงเปิดโลกทัศน์รับความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องทูตทางการค้าเป็นสำคัญ เช่น เซอร์ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ทูตการค้าของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย เดินทางเข้ามาในเมืองไทยในปีพ.ศ. ๒๓๖๕ (สำนักเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ๒๕๔๑: ๑๖ และ ๒๒)

เมื่ออยู่ในสมณะพระภิกษุสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นศึกษาทางคัมภีร์ที่เน้นศึกษาพระไตรปิฎกแทนการศึกษาทางวิปัสสนาธุระ เหมือนอย่างเจ้านายพระองค์อื่นๆ ที่ทรงประพฤติกันและโดยส่วนใหญ่จะบวชเพียงพรรษาเดียวเท่านั้น สำหรับการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุนั้นแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง เรียกว่า คัมภีร์ คือ เรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า วิปัสสนาธุระ คือ เรียนวิธีชำระใจของตนเองให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส โดยการเรียนคัมภีร์ต้องเรียนหลายปีเพราะต้องเรียนภาษามคธก่อนแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกได้เข้าใจ ซึ่งพระอาจารย์ที่ให้คำปรึกษาพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ คือ พระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิต ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งเป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวายทรงขะมักเขม้นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบรู้ จนกิตติศัพท์เลื่องลือถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้แปลพระปริยัติธรรมถวายตามประสงค์ของรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระมหาเถระผู้สอนในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปลทุกวัน (การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช) วันแรกแปลคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้มหาเถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดีดำรัสว่า เห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์มงคลทีปนี

สำหรับประโยค ๔ ที่เดียวเกิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์บาสิมุตสำหรับ ประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ เมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษัรณเรศร (เรียกกันภายหลังว่าหม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการ ถาม พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกฯ อันเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรม และได้ตั้ง เป็นผู้สอบอยู่ด้วยว่า “นี้จะทรงปล่อยกันไปถึงไหน” เมื่อพระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบก็น้อย พระหฤทัยให้นำความขึ้นกราบทูลพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้นว่า พระองค์หาได้ปรารถนายศศักดิ์ แต่อย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรีทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปล ต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความขุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตาม พระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค ให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา (สมเด็จพระอมรินทราบหาราชานุกาฬ, ๒๕๐๙: ๔๖-๔๙) พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง และทรงอยู่ในสมณเพศยาวนานถึง ๒๗ ปี ทำให้พระองค์ได้ทรงฝึกฝนสภาพจิต การรักษาศีลวัตร อันส่งผลให้ทรงมีพระราชหฤทัยอัน เข้มแข็ง รู้หลักแห่งการถ่อมพระองค์และหลักแห่งอนัตตา ตลอดทั้งทรงมีโอกาสศึกษาและเรียนรู้ วิทยาการต่างๆ อย่างลึกซึ้ง พระองค์ทรงมีโอกาสเสด็จออกธุดงค์ไปไกลยังถิ่นต่างๆ ของพระ ราชอาณาจักร การเสด็จธุดงค์ทำให้พระองค์ทรงมีความรู้ด้านสภาพแวดล้อม การคมนาคมที่ลำบากทำ ให้พระองค์ทรงมีความอดทนและได้สัมผัสต่อชีวิตชนบท ทำให้ทรงทราบถึงจิตใจ วิถีชีวิตและสภาพ ความเป็นอยู่ สภาพเศรษฐกิจและสังคมการปกครองและความต้องการของประชาชนในหัวเมือง ห่างไกลได้เป็นอย่างดียากที่ผู้ปกครองในสมัยนั้นจะกระทำได้ (เอ.บี.คริสโวลด์, ๒๕๔ อ้างถึงใน สุมน อมรวิวัฒน์ และคณะ, ม.ป.ท. : ๑๒) โดยพระองค์ทรงเสาะแสวงหาและเสด็จเยี่ยมไปตามวัดต่างๆ เพื่อ พบปะพูดคุยสนทนาธรรมกับอาจารย์ที่เหมาะสมที่สุดเกี่ยวกับวิธีการต่างๆ ในการบำเพ็ญสมาธิ (เอ.บี.คริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๒๕) นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงศึกษาภาษาอื่นๆ อีกหลายภาษา เป็นต้นว่า ภาษาสันสกฤต ภาษาสิงหล (สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๖๗)

พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาพระธรรมวินัย และประพฤติตามพระพุทธบัญญัติ อย่างเคร่งครัดทรงมีความวิตกกังวลต่อวัตรปฏิบัติของสงฆ์โดยทั่วไปที่ไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยทรง ไม่พอพระทัยในความเฉื่อยชาการไร้ซึ่งระเบียบวินัย ตลอดจนความซอฉลของพระสงฆ์บางรูป การประพฤติปฏิบัติอย่างไม่จริงจังที่ส่งผลให้พิธีกรรมกลายเป็นเรื่องไร้สาระ ทำให้พระองค์สลดพระทัย เกรงว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเสื่อมลงไม่ช้าจะถึงแก่การดับสูญ พระองค์จึงตั้งสังกิริยาธิษฐานขอให้ พระองค์ทรงพบหรือได้ยินข่าวภิกษุที่เนื่องมาแต่พระพุทธเจ้าภายใน ๓ วัน ๗ วัน มิฉะนั้นจะทรงเข้า พระทัยว่าศาสนวงศ์สิ้นแล้ว และจะสึกเป็นฆราวาสถือศีล ๕ ศีล ๘ เป็นที่สุด จากนั้นไม่นานทรงได้รับ ฟังกิตติศัพท์ทราบถึงพระภรรณว่า มีพระเถระมอญองค์หนึ่ง ชื่อ ชาย นามฉายาว่า พุทธวงศ บวชมาแต่ เมืองมอญ มาอยู่ที่วัดบวรมงคลได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนีเป็นผู้เชี่ยวชาญพระวินัยปิฎกและ ประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎจึงเสด็จไปทรงธรรมวิสาสะสนทนากับ พระสุเมธมุนี และได้ถวายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญวัดกัลยาณี ให้ทราบเป็นแบบอย่าง การศึกษาพระธรรมวินัยดังกล่าว การศึกษาพระธรรมดังกล่าวเป็นต้นรากของการสถาปนา “ธรรมยุติกนิกาย” (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: ๓๒-๓๔)

“ธรรมยุติกนิกาย” หมายถึง “ผู้ที่ยึดมั่นในพระธรรมวินัย” เน้นหลักธรรมคำสอนที่สำคัญของพุทธศาสนาว่าด้วยการละเลิกการปฏิบัติกิจทั้งหลายทั้งปวงที่ไม่มีผลอื่นใดนอกเหนือไปจากการปฏิบัติ ไปสืบทอดต่อๆ กันมา และการถือปฏิบัติตามกฎระเบียบบางข้อที่มีปรากฏอยู่ในพระธรรมวินัยรวมไปถึงการปฏิบัติกิจที่มีความสำคัญรองลงมาเป็นต้นว่า การเดินบิณฑบาตด้วยลักษณะท่าทางที่กำหนดไว้ และสวดภาษาบาลีด้วยน้ำเสียงที่ออกไปทางอินเดีย และได้ยึดถือปฏิบัติมาจนถึงเมื่อคราวเสวยราชพระองค์ทรงวางระเบียบแบบแผนไว้เป็นหลักปฏิบัติให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยให้พระภิกษุสงฆ์ปฏิบัติดังต่อไปนี้ ทรงวางระเบียบการทำวัดให้ไว้พระเข้าเย็น และจัดลำดับสูตรสำหรับสวดมนต์ทำวัตร ทรงวางระเบียบห้ามมีสวณะและพระอุโบสถขึ้นตามหลักฐานที่มีในพระคัมภีร์ทรงวางระเบียบบรรพชาอุปสมบท ทรงวางระเบียบในการครองผ้าทรงวางระเบียบการอ่านอักษรบาลีตามหลักสากลนิยม ทรงวางระเบียบการทำวินัยกรรมต่างๆ ทรงวางระเบียบการทำวิสาขบูชา รวมทั้งมาฆบูชาในวันสำคัญของพุทธศาสนา และทรงวางหลักการปฏิบัติพระวินัยแห่งคณะธรรมยุติ (๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๖ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ, ๒๕๔๓ : ๓๔๐) ทรงมีรับสั่งให้พระราชโอรส พระนัดดาของพระองค์เปลี่ยนมานับถือศาสนานิกายใหม่นี้ด้วยกันทั้งสิ้นและโปรดให้ทรงผนวชที่วัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นแหล่งศูนย์กลางสำคัญแห่งหนึ่งของพุทธศาสนานิกายดังกล่าว โดยมีเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทรงปฏิบัติตามเป็นพระองค์แรกด้วยการผนวชเป็นสามเณรอยู่นานถึง ๖ เดือน ขณะที่ทรงมีพระชนมายุ ๑๓ พรรษา (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๓)

ความเปลี่ยนแปลงจากการเรียนแบบโบราณของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไปตามประวัติศาสตร์ เหตุบ้านการเมืองแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในปลายรัชกาลที่ ๓ โดยคณะมิชชันนารีเข้ามาสู่เมืองไทยในครั้งนั้น โดยเฉพาะนิกายโปรเตสแตนต์อเมริกันซึ่งประกอบไปด้วยแพทย์ ครู นักวิทยาศาสตร์ นักหนังสือพิมพ์ เป็นอาทิ กิจการที่นักมิชชันนารีนำเข้ามาซึ่งประกอบด้วยรากฐานทางวิทยาการสมัยใหม่ เช่น การปลูกฝ้าย การตั้งโรงพิมพ์ การออกหนังสือพิมพ์ การจัดตั้งโรงเรียนแบบทางตะวันตกและการริเริ่มจัดการศึกษาสำหรับสตรีต่างได้รับการสนับสนุนด้วยดีจากพระมหากษัตริย์เจ้านายและข้าราชการ ซึ่งมีบทบาทและมีอิทธิพลในการนำความเปลี่ยนแปลงมาสู่สังคม ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยในการปลูกฝ้ายป้องกันไข้ทรพิษถึงกับสนับสนุนให้แพทย์หลวงไปศึกษาเรื่องการปลูกฝ้ายกับมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งเท่ากับเป็นการเริ่มต้นรับวิทยาการการแพทย์สมัยใหม่เข้าสู่ประเทศโดยปริยาย (นริศรา จักรพงษ์และไอสิน ฮันเตอร์ ๒๕๓๙ :๑๑) ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงมีความสนพระราชหฤทัยในการศึกษาจนทรงเป็น “องค์วิชาการ” ด้วยพระองค์เองทรงเล็งเห็นความสำคัญทางการศึกษาภาษาอังกฤษเป็นอย่างยิ่งว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการเรียนรู้วิทยาการ และการเข้าใจความคิดความอ่านของชาวตะวันตก พระราชอุทิศสวาทะ ศึกษาภาษาอังกฤษด้วยพระองค์เอง จนอยู่ในขั้นใช้การได้เป็นประโยชน์เพื่อติดต่อและเรียนรู้วิทยาการต่างๆ ของตะวันตก เนื่องด้วยเหตุนี้จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ กรมหมื่นวิศุณนารณิภาธร (ต้นราชสกุล สุประดิษฐ์) ไปศึกษาหาความรู้และวิทยาการจากประเทศสิงคโปร์พร้อมกับเจ้านายชั้นหม่อมเจ้า ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๑๒ ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙ ความว่า

...อนึ่งเมื่อครั้งกรมวิศุณนารณกับคุณศรีสุริยวงศ์ลาไปเที่ยวเมืองสิงคโปร์นั้น พวกที่ไปในลำทั้งสอง ลำในหลวงก็ให้เรียกเอาบาญชีแจกเสื้อผ้าหมด ครั้งนั้นหม่อมเจ้าสององค์ในกรม

หมื่นสุนทรารักษ์และหม่อมเจ้าเฉ่งในกรมขุนอิศเรศบรม ตามคุณศรีสุริยวงศ์ไปด้วยในเรือ ท่าน ในหลวงก็ได้ตามไปถึงปากสด หม่อมเจ้าสามองค์นั้นก็หลบหน้าเสีย...เห็นความว่า หม่อมเจ้าได้ไปไกลๆ ก็เจริญความรู้วิชาและอะไรๆ ไปดีกว่าข้างไว้ ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่าน เห็นดังนี้ แต่ในหลวงยังดื้ออยู่ไม่เห็นด้วย ในหลวงก็ไม่ห้ามหวงใครดอก ถ้าได้ลาแล้วก็ให้ไป แต่ที่จะลอบหนีไปดั่งนั้น จะเป็นทางที่ให้แผ่นดินร้าวทะลุนัก ใครไปไหนไปได้ก็จะตามใจตัว ไม่เกรงไม่กลัวในหลวง...ก็จะเป็นรังถ้อยรังความกิดขวางแก่ความแผ่นดิน ฤาเสียเกียรติยศ แผ่นดินตั้งว่ามาแล้ว ในหลวงจึงตั้งประกาศให้ลาอยู่ เมื่อใครลาแล้วควรให้ไปก็ให้ไป... (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๗: ๑๒๕-๑๒๖)

นอกจากนี้แม้แต่สตรีในพระราชสำนักได้เรียนภาษาอังกฤษกับเจ้าของภาษาที่อยู่ในประเทศ เพราะโบราณราชประเพณีไม่เอื้อต่อการส่งพระองค์ท่านหรือท่านเหล่านั้น ไปทรงศึกษาหรือศึกษาในประเทศที่ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาชาติ (นงเยาว์ กาญจนจารี, ๒๕๓๙: ๑๖๓-๑๖๗) พระภิกษุสมเด็จพระเจ้า ฟ้ามงกุฏ ขณะประทับอยู่ ณ วัดราชธิวาส ทรงเริ่มศึกษาภาษาละติน อันเนื่องจากเขตวัดที่ประทับ มีพื้นที่ติดต่อกับวัดวัดคอนเซ็ปชัน (Immaculate Conception Church) ของพวกโรมันคาทอลิก พระองค์ทรงรู้จักบาทหลวงชื่อ ปาเลอกัวซ์ (Pallegoisse) พระสังฆราชฌ็อง-บัปติสต์ ปัลเลอกัวซ์ (Bishop Jean-Baptiste Pallegoix) ชาวฝรั่งเศส ผู้มีความรอบรู้ในภาษาสยามมากที่สุดคนหนึ่ง และทรงได้ศึกษาภาษาละติน ตลอดจนวิชาคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์จากบาทหลวงผู้นี้ บาทหลวงรูปดังกล่าวมักทูลถามความรู้ด้านภาษา และขนบธรรมเนียมไทยจากพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏอยู่เสมอ และโปรดให้บาทหลวงปาเลอกัวซ์สอนภาษาละตินถวายแก่การสอนภาษาบาลีประทานแก่ บาทหลวงปาเลอกัวซ์ รวมทั้งได้สอนเรื่องราวเกี่ยวกับการสอนหลักธรรมของศาสนาคริสต์กับโรมันคาทอลิก เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนและทรงช่วยในการแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ แม้ว่าท่านทั้งสองนี้จะมีศรัทธาไม่ต่างกัน แต่ก็มีความเคารพซึ่งกันและกันเป็นอย่างมาก และคงเป็นมิตรต่อกันตราบจนพระสังฆราชปาเลอกัวซ์ถึงแก่อสัญกรรม ในปี.ศ.๒๔๐๕ (เอ.ปี.คริสตวาลด์, ๒๕๑๑: ๓๖ และ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๕)

พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏ ทรงรู้จักมิชชันนารีอีกหลายท่าน เช่น หมอบรัดเลย์ หมอแมตตูน และหมอเฮาส์ บางครั้งพระองค์ทรงบอกให้มิชชันนารีไปเข้าเฝ้าที่วัด มิตรภาพระหว่างพระองค์กับชาวตะวันตกทำให้พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้ทรงสนทนากับมิชชันนารีเหล่านี้ให้ทรงสะดวกอย่างยิ่ง (สุวรรณา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๖๙-๗๐) จากศึกษาภาษาละตินของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏจึงได้หัดเขียนพระราช หัตถเลขา เมื่อทรงเสวยราชแล้วเป็นภาษาละตินอยู่เนื่องนี้ แต่การศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จมาวัดราชธิวาส ส่วนภาษาอังกฤษนั้นเมื่อเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศแล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อกับมิชชันนารีอเมริกัน พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านเหล่านี้ทรงเรียนพูดและเขียนได้อย่างคล่องแคล่วแม้ว่าจะไม่สู้ถูกต้องนัก พวกหมอสอนศาสนาได้ช่วยเหลือให้พระองค์ศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่และทรงให้คำแนะนำศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ และถวายหนังสือให้พระองค์ทรงยืม พระองค์ทรงส่งหนังสือมาจากต่างประเทศเสมอ ทรงอ่านอย่างกระตือรือร้นและสนทนาถึงหนังสือเหล่านี้กับบรรดาหมอสอนศาสนา พระองค์ทรงเห็นว่าสิ่งดีๆ อยู่เป็นอันมากในศาสนาคริสต์เตียน (เอ.ปี.คริสตวาลด์, ๒๕๑๑: ๓๗)

พวกมิชชันนารีอเมริกัน กับพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามาสอนคริสต์ศาสนาอันเดียวกัน ก็ดี ถือกติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง พวกบาทหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิกวางตัวเป็นพระ พยายามบำรุงรักษาศาสนาและอุปถัมภ์บำรุงการฝึกสอนคนเข้ารีตเป็นสำคัญ ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรแตสแตนต์ ซึ่งแตกต่างจากโรมันคาทอลิกวางตัวเป็นครูนำทั้งศาสนาและอารยธรรม (Civilization) มาสอนชาวต่างประเทศนี้ทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีให้เกิดประโยชน์ต่างๆ เช่น รักษาโรค และสอนวิชาความรู้เป็นต้น เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกันจึงเข้ากับไทยได้ จนมีเจ้านายไทยสูงศักดิ์เป็นคนชั้นหนุ่ม บรรดาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายพระองค์ อาทิ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงเสด็จไปศึกษาวิชาทหารพระองค์หนึ่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่นใคร่จะศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่งพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระยาบรมศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิ ใคร่จะศึกษาเรื่องต่อเรือกำปั่น

ในระหว่างพ.ศ. ๒๓๘๒-๒๓๘๘ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับ หมอบรัดเลย์ (John Blofeld, ๑๙๗๒: ๓๑ อ้างถึงใน สุวรรณมา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐) พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ อันเนื่องจากสภาพแวดล้อมของสังคมในตอนนั้น ฝ่ายสยามต้องทำหน้าที่สื่อสารกับชนชาติต่างๆ และถึงคราวที่โลกจะเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้นทางตะวันออก ปีพ.ศ. ๒๓๘๘ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจริงจังกับอนุศาสนาจารย์ แคสเวล มิชชันนารีอเมริกันบอร์ด (American Board) สัปดาห์ละ ๔ ครั้งๆ ละ ๑ ชั่วโมง (George Haws Feltus, ๑๙๒๔: ๔๘ อ้างถึงใน สุวรรณมา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐) มิสเตอร์แคสเวล ไม่ยอมรับค่าจ้างทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนาได้ที่วัดบวรนิเวศน์ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงประทานอนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เรียนภาษาอังกฤษจนสามารถอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกยิ่งกว่าใครๆ เนื่องจากมีหลักฐานปรากฏ เมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์ เจมส์ บรีค เป็นทูตเข้ามาตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมากับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกา ชื่อ มิสเตอร์โจน (หมอยอนส์) กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อ เจมส์เฮสส์ (เสมียนยิ้ม) ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษแล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรวจทานทุกฉบับ (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๖๓) จากการเรียนกับมิสเตอร์แคสเวล ทำให้พระองค์ทรงสามารถตรัสและทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษได้ แม้ว่าจะไม่ตรงตามหลักไวยากรณ์ และไม่ใช้ภาษาพูด แต่เป็นสำนวนโวหารที่ทรงจดจำมาจากหนังสือวรรณคดี ซึ่งพระองค์ทรงใส่พระทัยศึกษาอย่างจริงจัง ทรงใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาที่สองและได้ทรงถ่ายทอดวิชาให้แก่พระราชโอรสของพระองค์เองด้วย ในสมัยนั้นภาษาอังกฤษได้กลายเป็นภาษาที่ใช้ในทางการทูต และเริ่มเปิดสอนตามโรงเรียนต่างๆ บ้าง แล้ว เจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้เวลาเรียนเพียงไม่กี่ปี พระอาจารย์คนหนึ่งของพระองค์บันทึกไว้ว่า “พระเจ้าอยู่หัวสามารถตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว แต่ยังเป็นลักษณะภาษาเขียน ประหนึ่งว่าทรงเรียนรู้จากหนังสือมากกว่าการสนทนา” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๖ และ สุวรรณมา สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๗๐-๗๑)

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ (๒๕๐๙: ๖๔) ทรงสันนิษฐานว่า มิสเตอร์แคสเวลสอนภาษาอังกฤษแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๖ และมิสเตอร์แคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ นับว่ามีเวลาสอนอยู่ ๖ ปี (ซึ่งอาจจะไม่ถึง) ทรงสามารถอ่าน

ภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้โดยสะดวกแล้วก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีการเรียนอย่างนี้ใช้มาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนพระเกียรติคุณแพร่หลายไปถึงนานาประเทศด้วยพวกมิชชันนารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ บอกเล่ากันต่อๆ ไป จนมีนักเรียนชาวประเทศอื่นทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมายมาถวายทูลถามหาความรู้ต่างๆ อันเกี่ยวข้องกับประเทศสยามก็มีพระราชหัตถเลขาตอบตามประสงค์ หมอสมิธได้บรรยายไว้ว่า “ตลอดระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงติดต่อกับคณาจารย์ชาวต่างชาติเหล่านั้น นับเป็นช่วงเวลาที่สำคัญยิ่งในพระชนม์ชีพของพระองค์ มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า รูปแบบการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่ยึดถือปฏิบัติกันประเทศฝรั่งเศส อเมริกาและอังกฤษ น่าจะมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการวางนโยบายในการบริหารประเทศของพระองค์ ในสมัยก่อนมิชชันนารีมิได้มีความสำคัญเพียงแต่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับประเทศหรือกิจการของประเทศนั้นๆ เท่านั้น แต่ยังมีบทบาทสำคัญในการชี้แนะพระเจ้าอยู่หัวด้วยในขณะเดียวกัน” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๖)

วิชาความรู้ต่างๆ ที่พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏแต่ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๑ ประวัติศาสตร์อย่าง ๑ กบการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ศึกษาวิชาคณนาวิธีและโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราชา และการที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีหลักฐานปรากฏอยู่ในหนังสือเซอร์จอห์น เบาริง แต่งว่า เมื่อจะมาเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญพระราชไมตรี ใน พ.ศ.๒๓๙๘ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคยเข้ามากรุงเทพฯ แต่ก่อนเป็นแต่ทูตของอุปราชาในอินเดียหรือ ทูตของรัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาสน์มาต่างพระองค์ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย จะต้องให้รับผิดชอบ เซอร์ จอห์น เบาริง ค้นหาแบบอย่างของไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบในหนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับ เซวเลีย เดอโซมอง ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ.๒๒๒๘ เอรายการในหนังสือนั้นมาเปรียบเทียบข้างฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะตำราศูนย์เสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงพงศาวดารการเกี่ยวข้องในระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดว่า เซอร์ จอห์น เบาริง ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรดฯ ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่ง มาใช้ในการรับเซอร์ จอห์น เบาริง (สมเด็จพระบรมราชโอรส, ๒๕๐๙: ๖๔-๖๕)

ในปีพ.ศ.๒๓๗๙ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเข้ามาประทับอยู่วัดบวรนิเวศ ทรงจัดให้มีกระบวนแห่เสด็จอย่างพระมหาอุปราชา และโปรดฯ ให้สร้างตำหนักหลักที่เรียกว่าพระตำหนักปั้นหยากับท้องพระโรงให้เสด็จอยู่เป็นผาสุก และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอื่นเป็นอันมาก การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ มาประทับอยู่วัดบวรนิเวศนั้น ดูเหมือนว่าวัดดังกล่าวจะเป็นที่สถิตของพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่แต่ก่อนมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระหฤทัยที่ได้เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศ ด้วยเหตุหลายสถานเพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส วัดนั้นมีพระราชอาคันตุกะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่เดิมทรงจัดวางระเบียบธรรมเนียมปฏิบัติกันมาได้สะดวกเพียงวัตรปฏิบัติส่วนตัวพระภิกษุแล้วแต่จะจัดต่อไปถึงระเบียบสงฆ์ เช่น การทำสังฆกรรม เป็นต้น ยังขัดข้อง

เพราะอยู่ปะปนกันกับพระสงฆ์ต่างสังฆวาสกัน ที่สุดธรรมยุติกนิกายที่มีขึ้นก็ต้องแยกอาศัยอยู่ตามวัดต่างๆ เพราะเสนาสนะ ไม่พอจะอยู่ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศได้ทรงครองวัดสามารถรับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่ก็บวชเป็นธรรมยุติทั้งนั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศก็เป็นธรรมยุติกนิกายทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบของคณะสงฆ์และการปกครองวัดตลอดจนสั่งสอนสัปบุรุษให้บริบูรณ์ ตามคติธรรมยุติกนิกายได้ตั้งพระประสงค์ (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: ๓๗-๓๘)

ขณะที่ครองวัดบวรนิเวศนั้นพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงตั้งใจศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมทางพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างละเอียดถี่ถ้วน ผลการศึกษาทำให้พระองค์ประจักษ์ว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในขณะนั้นย่อหย่อนคลาดเคลื่อน จากพุทธบัญญัติอันมากเป็นเหตุให้ทรงดำริแก้ไขความประพฤติปฏิบัติของพระองค์เองขึ้นทำก่อนเป็นแบบอย่างสิ่งใดไม่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติแม้จะทำกับเป็นประเพณีก็นิมนต์ให้ปฏิบัติตามสิ่งใดที่ไม่เคยมีใครปฏิบัติ แต่เป็นที่ถูกต้องตามพระธรรมวินัยก็ทรงริเริ่มปฏิบัติขึ้นจึงมีพระภิกษุสามเณรมาถวายตัวเป็นสិทธิศึกษาและปฏิบัติตามอย่างพระองค์เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นสำนักอาจารย์สำนักหนึ่ง แต่พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์นั้นยังไม่ได้มารวมในสำนักเดียวกัน ยังคงอยู่ในสำนักเดิมของตนเพียงแต่มาร่วมกันศึกษาและปฏิบัติกิจพุทธศาสนาร่วมกันตามโอกาสเท่านั้น

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงผนวชอยู่ให้เสด็จมาครอบครองอยู่วัดบวรนิเวศน์วิหาร เมื่อพ.ศ.๒๓๗๙ นั้นเป็นปัจจัยสำคัญทำให้พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาอยู่รวมกันในสำนักเดียวกันวัดบวรนิเวศน์วิหาร จึงเป็นวัดพระสงฆ์ธรรมยุติที่รวมกันได้วัดแรก จำนวนพระภิกษุสามเณรก็เพิ่มขึ้นจนกลายเป็นพระสงฆ์หมู่หนึ่งซึ่งครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ เรียกว่า สำนักวัดบน คือ วัดบวรนิเวศน์วิหาร ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๔ เรียกว่า คณะวัดบวรนิเวศน์ถึงพ.ศ.๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕ จึงได้ชื่อว่า คณะธรรมยุติกนิกายอย่างเป็นทางการ เมื่อได้ทรงครองวัดเป็นเอกเทศแล้ว จึงสะดวกพระทัยในการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ตามแนวพระดำริ พระองค์จึงได้ทรงตั้งธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ในสำนักของพระองค์ขึ้น เช่น ธรรมเนียมทำวัตรเช้า ธรรมเนียมวัดธรรมสวณะธรรมเนียมบูชาในวาระสำคัญ คือ มาฆบูชา วิสาขบูชา อัฐมีบูชา พร้อมทั้งมีพระราชนิพนธ์บดสวดสำหรับทำวัตรเช้า และบดสวดสำหรับพิธีบูชาวันสำคัญต่างๆ ขึ้นด้วยธรรมเนียมดังกล่าวนี้ใช้สืบมาในธรรมยุติ และเป็นที่นิยมใช้ในวัดป่าทั่วไปสืบมาจนทุกวันนี้ (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๑๘)

เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศ บางครั้งก็มีสมณะทูตจากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทไปยังอีกประเทศหนึ่งเพื่อให้หรือขอความช่วยเหลือ ซึ่งในอดีตได้มีการแลกเปลี่ยนแบบนี้หลายครั้งระหว่างเกาะลังกา และประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และ ๒๐ เมื่อเชื่อกันว่าเกาะลังกาเป็นแหล่งของพุทธศาสนาบริสุทธิ์ พระสงฆ์ไทยไปยังเกาะลังกา เพื่อศึกษา และกลับมาสั่งสอนยังประเทศไทยในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เมื่อคณะสงฆ์ลังกาเสื่อมลง พระสงฆ์ไทยยังไปเกาะลังกาเพื่อช่วยสร้างคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป ได้เดินทางเข้ามาบูชาพุทธสถานที่สำคัญในประเทศไทย เนื่องจากพระสงฆ์เหล่านี้ อาจติดต่อกับชาวไทยแต่ทางภาษาบาลี

อย่างเดียว พระสงฆ์เหล่านี้จึงพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ จึงทำให้พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมัททรวงสนทนากับพระสงฆ์ลังกาเหล่านี้เสมอเพื่อทรงซักถามเกี่ยวกับประเพณีทั้งหมดของพระสงฆ์ลังกา ต่อจากนั้นจึงส่งสมณทูตไปยังเกาะลังกาประกอบด้วยสงฆ์ ๕ รูป ที่คัดเลือกจากสาธุศิษย์ที่ดีที่สุดของพระองค์สมณทูตไทยพักอยู่ที่เกาะลังกา ๑ ปี เพื่อสืบถามเกี่ยวกับภาวะของพุทธศาสนานั้น และรวบรวมหลักฐาน มาซ่อมแซมพระไตรปิฎกที่เมืองไทย ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ คณะสงฆ์ไทย ได้พาเอาพระสงฆ์ และชาวลังกาจำนวนหนึ่งกลับมาด้วย ท่านเหล่านี้ล้วนพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมัททรวงปรึกษากับท่านเหล่านี้ และเริ่มทรงมีสมณสาสน์ติดต่อกับพระภิกษุลังกาที่คงแก่เรียนที่สุดเกี่ยวกับทางด้านหลักธรรมของพุทธศาสนาและวินัยทุกด้าน ทรงมีสมณสาสน์กับพระสงฆ์ลังกาหลายฉบับ โดยทรงพระนิพนธ์เป็นภาษาบาลี เช่น สีมาวิจารย์ เป็นต้น ในที่นี้จะขอนำตัวอย่างพระสมณสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับที่ ๑ เรื่องส่งเครื่องบรรณาการไปให้พระธีรนนท์ที่ลังกา ความว่า

...พระสมณสาสน์นี้ อันพระเถระทั้งหลายฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายสืบพระองค์ ผู้เปนเจ้าคณะมีคณะวัดบวรนิเวศเปนอาทิ ในรัตนโกสินทร์เทพมหานครราชธานี ในสยามรัฐ ซึ่งประกาศความปรากฏแห่งรัตนตรัยมีวิสุทธิพุทธรัตนเปนอาทิได้ส่งไปแก่พระธีรนนท์เถระ ผู้เปนศิษย์แห่งมรัมมะวังคิยะสังฆนายก ฌวาลุกการาม เพื่อประโยชน์ให้สร้าง บัดนี้สมเด็จพระมหาเถระวชิรญาณมกุฏสมมตวงศ์ ผู้พระราชกนิษฐภคินีแห่งสมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราช ผู้เปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ของแคว้นแคว้นมีสยามรัฐเปนอาทิ ทรงเลื่อมใสด้วยความเป็นผู้ฉลาดของท่าน พระราชทานทัฬหกรรมเหล่านี้ขอท่านจงรับทัฬหกรรมเหล่านี้ทั้งหมดของข้าพเจ้าเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ข้าพเจ้าสืบกาลนานฯ... (ศานติ ภัคดีคำ, ๒๕๕๕: ๒๘)

พระสมณสาสน์ ตอบ เรื่องสีมากถา ดังนี้

...อันสมเด็จพระเถระทรงพระนิพนธ์แล้วโดยพิสดารตามอนุมัติแห่งพระเถระทั้งปวง โปรดให้เขียนแล้วในแผ่น (กระดาษ) เย็บเปนเล่มหนึ่งบรรจุในหีบ อนึ่งนอกจากคทาพระนิพนธ์สีมานั้น สมเด็จพระเถระทรงพระนิพนธ์คทาทั้งหลายแสดงไตรสิกขา เปนปาละที่ควรสาธยายอันทรงไว้ก่อนแล้วก็โปรดให้เขียนประธานไปด้วย ขอท่านจงพิจารณาดูความด้วยญาณอันสุขุม จงสำคัญว่าพระสมณสาสน์นี้ควรที่ท่านควรที่จะแสดงอื่นๆ หากว่าพระสมณสาสน์นี้เป็นของควรให้แพร่หลาย จงไม่รังเกียจส่งข่าวตอบฯ

พระสมณสาสน์นี้ประทานไปแต่วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ มิกคสิรมาส พระพุทธศาสนายุคกาลแต่พุทธปรินิพาน ๒๓๘๗ ปีฯ... (ศานติ ภัคดีคำ, ๒๕๕๕: ๒๘)

นอกจากนี้ยังมีสมณสาสน์ที่กล่าวถึง การยึดคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏตัวเล่มในสยามประเทศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความจำนงที่จะขอยืมคัมภีร์ต้นฉบับเพื่อที่จะนำมาศึกษาพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง หลังจากทางพระสงฆ์ลังกาได้ทราบพระประสงค์ในการเสาะหาคัมภีร์ที่มีในลังกาแต่ไม่มีในสยามแล้ว จึงให้ยึดคัมภีร์เหล่านั้นแล้ว มีสมณสาสน์ตอบกลับมาในสมณสาสน์นั้น มีข้อความที่น่าสนใจคือ คัมภีร์ส่วนหนึ่งที่สยามไม่มีต้นฉบับเป็นคัมภีร์ที่ลังกาได้ต้นฉบับมาจากพม่า รวมทั้งบางเรื่องที่พระสงฆ์สยามได้กลับมาเป็นคัมภีร์ภาษาสันสกฤต ดังความในสมณสาสน์ว่า

...ได้ความว่าพระเถรานุเถระในสยามประเทศ แลสมเด็จพระบรมมหาราชธานีราช และทนายผู้มีศรัทธามาก มีความปรารถนาจะใคร่ได้คัมภีร์ที่แปลกประหลาดกว่าฉบับที่มีในกรุงนั้น เพื่อจะสร้างขึ้นไว้ให้บริบูรณ์อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา... จึงได้จัดคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์...คัมภีร์หนึ่ง ฎีกามัชฌิมนิคาย...คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์สีมาลังการะ... คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์นลาตะธาตุงศ์...คัมภีร์หนึ่ง เข้ากันเป็นหนังสือ ๕ คัมภีร์จำลองเป็นอักษรสิงห์ ออกจากฉบับพม่า ซึ่งท่านอาจารย์ธรรมชั้นระ ท่านเอามาแต่เมืองอัมระระบรูระอังวะครั้งโน้น จัดเตรียมไว้ค้อยทำภิกษุสยาม ๕ องค์...ครั้งนี้ท่านอาจารย์ธรรมชั้นระสมะระนาย กุณนางอังกฤษได้ขอบพอคันเคยรักใคร่กับพระอะมะระภิกษุที่ ๒ ที่ออกไปนั้น จึงได้ให้พระคัมภีร์โยคสิงห์เป็นภาษาสะกะวะ เขียนด้วยอักษรสิงห์ คัมภีร์หนึ่ง คัมภีร์อะมะละโกฏ เป็นภาษาสะกะวะ สำแดงอย่างอภิธานข้างสะกะวะคัมภีร์หนึ่ง...(ศานติ ภัคดี คำ, ๒๕๕๕: ๓๐)

ในกาลต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งสมณทูตออกไปลังกาอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๕ แต่เป็นเพียงการนำคัมภีร์ที่ยืมมาไปคืนเท่านั้น และเป็นครั้งสุดท้ายที่มีการส่งสมณทูตไปลังกาเพื่อสืบหาคัมภีร์ทางพุทธศาสนา

หลังจากนั้นในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาผ่านฉบับพิมพ์ที่นักวิชาการชาวยุโรป ได้ศึกษาตรวจสอบชำระ และจัดพิมพ์ในยุโรป แทนการคัดลอกคัมภีร์โบราณ เช่นเดียวกับที่สยามได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นครั้งแรก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ทางวรรณกรรมทางพุทธศาสนาภาษาบาลี ระหว่างสยามกับลังกา จึงยุติลง (ศานติ ภัคดี คำ, ๒๕๕๕: ๓๐) เพราะไม่ต้องพึ่งพระไตรปิฎกฉบับภาษาลังกาอีกต่อไป เพราะได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยขึ้นแทน

ประเพณีของพระสงฆ์ลังกาซึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคร่งครัดในการปฏิบัติตามพระสงฆ์มอญมากยิ่งขึ้น ทั้งสองประเพณีนี้ (มอญ-ลังกา) ช่วยให้พระองค์ทรงหันกลับไปยังหลักการที่บริสุทธิ์ในพระพุทธศาสนา (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๓๓-๓๕) อย่างแท้จริงพระองค์ทรงเป็นพระสงฆ์รูปแรกโดยไม่ทอดพระเนตรพระคัมภีร์มีผลให้ประชาชนจากทั่วทุกสารทิศเดินทางมาที่วัดบวรนิเวศจนแน่นขนัด และส่งผลให้วัดนี้กลายเป็นศูนย์กลางของแหล่งความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้อักษรบาลีของประเทศ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒ : ๑๕)

ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาเสนาบดีได้ปรึกษากันเห็นสมควรที่จะอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเสวยราชสมบัติ โดยมีเจ้าพระยาพระคลัง อัครมหาเสนาบดีว่าการกรมกลาโหมและกรมพระคลังกับพระยาศรีพิพัฒน์เป็นผู้สนับสนุน เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบก็ตรัสว่าทรงจำเป็นต้องเป็นกษัตริย์เพื่อป้องกันมิให้มีการจลาจล (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, ๒๕๑๔: ๓๕๘) แต่ทรงขอให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณีพระราชอนุชาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และโปรดให้ดำรงพระยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกันที่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงได้รับในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรด้วย (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่๑๓, ๒๕๐๙: ๘๐) ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ.๒๓๙๔ วันรุ่งขึ้นพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีได้ทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จออกจากวัดบวรนิเวศมาประทับในพระอุโบสถ

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาในวันที่ ๖ เมษายน ทรงลาผนวชขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๔ แห่งบรมราชวงศ์จักรี (สุวรรณา สัจจวีรวรรณ, ๒๕๑๙: ๒๓)

พระราชกรณียกิจสำคัญที่ทรงปฏิบัติ มาตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์จนถึงสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญ กับพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการสืบทอดวัตรปฏิบัติทางพุทธศาสนา และการถ่ายทอดวิชาความรู้ทางธรรม และทางโลกให้กับพระสหายโดยทั่วไป ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่างจากพระราชกรณียกิจแล้ว โดยมากจะเสด็จทรงพระแครงคนหาออกมาทางประตูเทวภิรมย์มายังวัดราชประดิษฐฯ และทรงมีพระราชปฏิสันฐานประทับสนทนาธรรมกับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวะ) แห่งวัดราชประดิษฐสถิตยมหาสีมาราม อยู่ที่กุฏิของท่านนานๆ จนบางครั้งลงบรรทมค้ำคูกัน (พิชญา สุ่มจินดา, บรรณาธิการ, ๒๕๕๓: ๔๒ และ ๔๔) สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวะ) ทรงเป็นพระอาจารย์ที่ทรงยกย่องและมีความผูกพันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งนัก ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันฐานประทับสนทนาธรรมกันอย่างสม่ำเสมอ และปรากฏหลักฐานเมื่อครั้งวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระศรีสุนทรโวหาร (ภัก) เชิญพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีทรงลาและคำขอขมาพระสงฆ์พร้อมด้วยเครื่องสักการะไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ที่วิหารหลวงในวัดราชประดิษฐฯ เมื่อเวลาค่ำ ก่อนพระสงฆ์ทำพิธีมหาปวารณา พบถึงเวลา ๙ นาฬิกา (๒๑ น.) ก็สวรรคตเล่ากันว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทวะ) ทรงนั่งน้ำตาไหล จากพุทธภาษิตที่ทรงพระราชนิพนธ์และคำอ้อลาที่พระราชทานไปที่วัดราชประดิษฐ์ ดังนี้

...โย ปุพเพ กตกลยาโณ อากา โลเก สุกกุรี
 ปจฉา กริยา น วา กยิรา อจจนต์ ปุชนารโห
 แปลว่า ท่านผู้ใด มีอุปการคุณที่ดั่งมอันได้ทำก่อนแล้ว
 ท่านผู้นั้นจัดว่าได้ทำกิจที่ท้าทายในโลก ในภายหลังท่านจะทำอีกหรือไม่ก็ตามนับว่าท่าน
 เป็นบุคคลน่าบูชายิ่งนักแล... (พระเทพมงคลสุธี, ๒๕๔๗: คำนำ)

พระราชนิพนธ์ที่ส่งผ่านมาทางการจดคำขอขมาและอ้อลาพระสงฆ์ ตั้งแต่ต้นจนจบและโปรดให้จัดเชิญไปพร้อมกับพระราชนิพนธ์นี้ ไปยังที่ประชุมสงฆ์ที่มีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังสี สุริยพันธ์เป็นประธาน พระสงฆ์เหล่านี้ประชุมพร้อมกันทำพิธีมหาปวารณา พระสาส์นโศภณ (สา ปุสฺสเทโว) ได้อัญเชิญคำขอขมาและอ้อลาพระสงฆ์ออกอ่านในท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งคณะสงฆ์รับฟังด้วยความตื่นตันใจ

สรุปข้อมูลภูมิหลังทางการศึกษาในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช โดยจะเห็นได้ว่าจากเมื่อพระองค์ทรงพระเยาว์นั้น ได้รับการศึกษาความรู้ตามการศึกษาแบบระบบจารีตแห่งราชกุมาร และเมื่อพระองค์ทรงมีชันษาได้ ๑๘ พรรษา จึงบรรพชิตเป็นพระภิกษุ ช่วงเวลาดังกล่าว นับว่าเป็นช่วงที่พระองค์ทรงเผชิญวิกฤตครั้งสำคัญของพระชนม์ชีพ เกิดจากขึ้นจากการสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่งผลให้วิถีพระชะตาของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเปลี่ยนแปลง จึงเป็นช่วงเวลาแห่งการรอคอยจังหวะที่เหมาะสม ในอนาคตสำหรับการเป็นพระมหากษัตริย์ ในระหว่างนี้เองการศึกษา และการแสวงหาความรู้จึงเกิดขึ้น ซึ่งเป็นโอกาสอันดีสำหรับพระองค์ที่จะบ่มเพาะองค์ความรู้ให้เท่าทันสังคมโลกในสมัยนั้น เริ่มตั้งแต่การสืบค้นทั้งจากผู้รู้

อาทิ พระอาจารย์, พระสงฆ์ และสมเด็จพระสังฆราช และยังศึกษาด้วยตนเองอย่างลึกซึ้งทางด้าน พระพุทธศาสนาจนเกิด “ธรรมยุดิกนิกาย” และสร้างแบบแผนอันถูกต้องขึ้น โดยพระองค์ยัง ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองอย่างต่อเนื่องจนจบจนถึงปลายของพระชนม์ชีพ นอกจากนี้ยังทรงศึกษา เรียนรู้ภาษาต่างประเทศจากบาทหลวง และมีชนนารีต่างชาติอีกหลายท่านจนได้รับความรู้ทางด้าน ทางภาษาทั้ง การฟัง พูด อ่าน และเขียน ตลอดทั้งได้ทราบถึงวัฒนธรรมและสังคมของโลกตะวันตก ผ่านกลุ่มมิชชันนารีเหล่านี้ นับว่าเป็นช่วงแห่งการเปิดโลกทรรศน์ใหม่ๆ สำหรับพระองค์ต่อไปในอนาคต

๔.๑.๓ พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

ภายหลังการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหม พระยาราชาสุภาวดีว่าที่สมุหนายก กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพากันออกไปเชิญเสด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ให้ทรงนิวัติกลับสู่พระราชวังเพื่อทรงรับสิริราชย์สมบัติสืบต่อจากพระเชษฐาธิราช แรกเมื่อเสด็จเข้าสู่พระบรมหาราชวัง ทรงประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยเสด็จเข้าไปทรงน้ำพระบรมศพ หลังจากเสร็จสิ้นการตั้งพระบรมศพเป็นที่เรียบร้อยแล้วทรงเสด็จเข้าสู่การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกโดยสมบูรณแบบ ซึ่งจะต้องประกอบพระราชพิธีให้ถูกต้องครบถ้วนตามโบราณราชประเพณีตลอดทั้งจะต้องทรงประกอบพระราชพิธีอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องทั้งนี้เพื่อความถูกต้องเหมาะสมและความเป็นพระมหากษัตริย์ที่สมบูรณเป็นการแสดงพระบารมีให้ประจักษ์โดยทั่วกัน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗ : ๑-๒) อันได้แก่

การเสด็จเลียบพระนครโดยกระบวนพระยุหยาตราทางสถลมารค พระราชพิธีอุปราชาภิเษก ทรงตั้งพระราชอาณาเขตแสดงถึงทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเลื่อนกรมและตั้งกรม พระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ราชการซึ่งมีบำเน็จความชอบเร่งชำระความที่ค้างอยู่ที่ศาลโดยไม่เรียกเก็บค่าฤชาธรรมเนียมและพระราชทานเงินพินัยไม่เรียกจากคู่ความ ปล่อยนักโทษซึ่งสมควรจะได้รับพระราชทานอภัยโทษ สักเลขขึ้นทะเบียนพล เดินสวนเดินนา (ณัฐภัทร จันทรวิช, ๒๕๓๐: ๓๔)

การพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษก ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีขึ้นเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๓๙๔ ซึ่งเป็นวันเดียวกับวันวิสาขบูชาและวันพระประสูติด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗ : ๑-๒ และ ๗) ซึ่งในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางระเบียบแบบแผนไว้แน่ชัดเหมือนกับการพระราชพิธีราชาภิเษกของประเทศทางฝั่งตะวันตก หรือที่เรียกว่า Coronation จะเห็นได้จากทรงเริ่มแก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าให้สวมเสื้อก่อนที่จะมีการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และเป็นครั้งแรกที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้คนต่างชาติต่างภาษา ทั้งที่พำนักในพระราชอาณาจักร และนอกพระราชอาณาจักรเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย จะได้เห็นชมเชยพระบรมศิริวิลาส เหนวิเสศในการพระบรมราชาภิเษก ตลอดทั้งทรงปราศรัยด้วย ที่เข้ามาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ให้ล่ามแปลตามภาษาไทยให้แขกเมืองฟังบ้างเล็กน้อย และทรงจัดงานเลี้ยงสำหรับแขกเมืองต่างประเทศ

ด้วย นอกจากนั้นแล้ว เมื่อถึงครั้งเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารค ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้หัวเมืองประเทศราช และพวกแขกหัวเมืองต่างๆ ไปคอยดูกระบวนแห่ที่ศาลาหน้าท้องสนามใหญ่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗ : ๑๔-๑๔, ๒๐ และ ๒๕) ความยิ่งใหญ่และสำคัญของการพระราชพิธีราชาภิเษก ได้ถือปฏิบัติตามโบราณราชประเพณีแทบจะกล่าวได้ว่าเป็นพระราชพิธีต้นแบบที่สมบูรณ์มากที่สุด เพื่อส่งเสริมสถานภาพของลัทธิเทวราชาให้สูงมากยิ่งขึ้น จนได้ขยายเป็นแนวทางปฏิบัติให้กับพระราชสำนักอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง ปรากฏหลักฐานในหนังสือตำราพราหมณ์ของราชบัณฑิตยสภา สมุดหมายอักษร ก. พบข้อความว่า มีพราหมณ์สยามเคยส่งไปยังประเทศเขมร ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการราชาภิเษกสมเด็จพระนโรดม (ป.ศาสตรี, ๒๔๗๔: ๑๕-๑๖)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฑามณี ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งไม่เคยปฏิบัติและปรากฏในธรรมเนียมทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงพระปรีชารอบรู้ในพระนครแลการต่างประเทศ แลขนบธรรมเนียมต่างๆ แลศิลปศาสตร์ในการณรงค์สงครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็นิยมยินดีนับถือมากจึงทรงให้ตั้งกาลพระราชพิธีอุปราชาภิเษก อย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อนไม่จึงโปรดพระราชทานให้มียศยิ่งใหญ่กว่า แต่ก่อนได้จารึกพระนามประดิษฐานไว้ในแผ่นพระสุพรรณบัตร มีพระนามอันวิเศษคล้ายกับพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชวงศานุวงศ์ เสนาบดีทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ออกพระนามว่า สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชโองการทั้งสองพระองค์ผิดแต่คำนำหน้าที่ว่า พระบรมราชโองการและพระบวรราชโองการ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการพระราชพิธีดังกล่าว ณ พระที่นั่งพุทธไธยสวรรค์ภายในพระบรมหาราชวัง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ, ๒๕๔๗: ๓๕)

แผนภูมิที่ ๓ แสดงรายนามบุคคลผู้มีบทบาททางความคิดและเปิดโลกทัศน์สู่ความสมัยใหม่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสด็จถึงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แล้วทรงมีแนวพระราชดำริจะสถาปนาความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรตามแนวทางพระราชนิยม และตามแบบโบราณราช

ประเพณีที่พระมหากษัตริย์ครองแผ่นดินสืบมา เมื่อใดที่เป็นราชอาณาจักรที่ให้มั่นคงสืบไปภายหน้านี้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก จนนำไปสู่การเรียนรู้เพื่อที่จะรู้จักเขารู้จักเรา ในกรณีนี้ทำให้สยามประเทศรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้น จะเห็นได้จากทรงมีแนวพระราชดำริที่จะติดต่อกับชาวต่างชาติในหลายๆ ช่องทาง ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการตลอดรัชสมัยของพระองค์ ดังเช่น เซอร์ จอห์น เบริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษแห่งพระราชสำนักสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ที่เดินทางเข้ามายังประเทศสยามเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับพระราชสำนักสยามเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๘ (สนธิสัญญาเบาริง) ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้นำมาคัดลอกมาไว้ในนี้ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศทำให้เราได้ทราบถึงพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์ การเมืองและธรรมเนียมการรับราชทูตได้เป็นอย่างดี พระราชหัตถเลขาฉบับภาษาไทยมีเนื้อความดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙๐-๙๑, ๙๔)

ฉบับที่ ๔

ราชมณฑลเสียม

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ

วันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ.๑๘๕๕ (พ.ศ.๒๓๙๘)

จดหมายมายังมิตรอันประเสริฐของข้าพเจ้า ให้ทราบ

วันนี้ข้าพเจ้ามีปริดาปราโมทย์ยิ่งที่ทราบว่าท่านจะเข้ามาถึงนี้เร็วๆ นี้แน่แลเวลานี้ท่านยังอยู่ในเรือ “แรตเลอร์” ซึ่งมีเรือรบมาด้วยลำหนึ่งข้าพเจ้าไม่อาจระงับไว้ได้กว่าชั่วโมงที่จะส่งความแสดงความทักทายไมตรีมายังท่านด้วยความยินดี ข้าเจ้าขอส่งคนใช้ส่วนตัวชื่อมิสเตอร์นายขำ นายสนอง และมิสเตอร์นายภู พร้อมกับผลไม้มาให้ท่านเพื่อแสดงความนับถือมาเบื้องต้นแลเพื่อแสดงความปิติอย่างมากที่สุดในการที่จะได้รับรองท่านด้วยตนเองทั้งในทางราชการแลรโหฐาน ให้สมกับที่เป็นมิตรสนิทกันตลอดเวลาที่ท่านอยู่ที่นี่ ภายหลังจากที่เจ้าหน้าที่ในรัฐบาลของเราติดต่อกับท่านเสร็จแล้วตามประเพณีสยาม

เชิญท่านเข้าปากน้ำในเมื่อข้าพเจ้าได้ส่งเจ้าหน้าที่ที่ศูนย์ในทบวงการต่างประเทศให้ลงไปปากน้ำในวันนี้ ณ ที่นั้นท่านจะได้พบกับผู้นั้นที่หอบลูกชิ้นใหม่สำหรับรับรองท่าน

เมื่อได้สนทนากับเจ้าหน้าที่ที่ศูนย์ ณ ที่นั้นแล้ว จะได้พาท่านมายังกรุงด้วยความนับถือเป็นอันมากให้สมกับที่ท่านได้เป็นมิตรของข้าพเจ้า ขอท่านจงอนุญาตให้เราสำแดงความนับถือแก่ท่านตามอัธยาศัย สยาม ที่พักของท่านทางนี้ได้จัดไว้เสร็จแล้ว เราเตรียมพร้อมนานแล้วเพื่อพร้อมรับรองท่าน

ข้าพเจ้าคงเป็นมิตรอันซื่อตรงของท่าน

(พระปรมาภิไธย) ส.ป.ป.มงกุฎ

พระเจ้าแผ่นดินสยาม

ป.ล. ข้าพเจ้าเพิ่งกลับจากอยุธยาอันเป็นนครเก่าของสยามเมื่อ ๑๕ วันมาแล้ว ได้พาช่างฟังอย่างงามมาด้วยตัวหนึ่ง ซึ่งท่านจะได้เห็นเมื่อท่านเข้าถึงกรุงเทพฯ

(พระปรมาภิไธย) ส.ป.ป.มงกุฎ

พระเจ้าแผ่นดินสยาม

ถึง เซอร์ ยอน เบริง ไนต์

ดอกเตอร์ออฟโลว์ ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ทางเซอร์จอห์น เบาริง ต่างก็ได้มีการเขียนตอบทั้งที่เป็นทางการและเรื่องส่วนตัวและเป็นผู้ได้นำพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ลงตีพิมพ์ประวัติบรรพบุรุษต้นราชวงศ์จักรีในหนังสือเรื่อง “ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม” (The Kingdom and People of Siam) นับเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์แรกที่ทรงยอมเปิดเผยที่มาแห่งพระราชวงศ์ (เซอร์จอห์น เบาริง, ๒๕๔๗) โดยในการติดต่อสัมพันธ์ดังกล่าวทางพระราชสำนักสยามได้ให้การต้อนรับอย่างสมเกียรติจนเป็นที่ประทับใจของอัครทูตอังกฤษมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เซอร์จอห์น เบาริงเข้าเฝ้าเพื่อเป็นการเจรจาภายในก่อนการแสดงพระราชประสงค์ที่จะปลูกฝังมิตรครั้งนี้ด้วยน้ำพระทัยอันแท้จริงประทับใจกับอัครราชทูตอังกฤษมากเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงแสดงความหวาดหวั่นในการติดต่อกับอังกฤษและชาติอื่นๆ จะเห็นได้จากการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียที่กรุงลอนดอน พ.ศ. ๒๔๐๐ เพื่อเป็นการตอบแทนที่สมเด็จพระราชินีอังกฤษโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเซอร์จอห์น เบาริงเป็นอัครราชทูตมาจากสำนักอังกฤษโดยตรง มิใช่ในนามของผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียหรือเป็นทูตที่รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษส่งมาตั้งเช่น ทูตอังกฤษคนก่อนๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาริงเป็นอัครทูตไทยประจำกรุงลอนดอนมีอำนาจในการเจรจาทางไมตรีกับประเทศอื่นๆ ตามนโยบายของไทย และเจรจาแก้ไขปัญหายุ่งยากต่างๆ ทั้งทางการเมืองและการค้าบางประการกับประเทศในยุโรป เซอร์จอห์น เบาริงได้รับราชการเป็นที่พอพระทัยมากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ “พระยาสยามนุกุลกิจ สยามมित्रมหายศ” ทั้งนี้เป็นการตอบแทนที่อังกฤษส่งกงสุลของตนมาประจำที่กรุงเทพฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙๐-๙๑, ๙๔) นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวที่ชี้ให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเซอร์จอห์น เบาริง อย่างเห็นได้ชัดกล่าวคือ ประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนภาษาอังกฤษ เซอร์จอห์น เบาริงทูลแนะนำให้มีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาความขัดข้องว่าไม่สามารถจะทรงแต่งสำนวนให้เหมือนกับคนอังกฤษได้ เซอร์จอห์น เบาริงทูลตอบว่าถึงพระราชินีพินธ์ไม่เหมือนคนอังกฤษแต่ใครอ่านก็เข้าใจตามพระราชประสงค์ได้ชัดเจนอย่าให้ทรงพระวิตกเลยจึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๖๕)

พ.ศ.๒๔๐๑ อเล็กซานเดอร์ อังรี มูโฮต์ (Alexander Henri Mouhot) นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสเดินทางเข้ามาในประเทศอินโดจีน มีจุดมุ่งหมายเข้ามาสำรวจดินแดน ไทย ลาว และกัมพูชา เพื่อศึกษาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนที่อาศัยในดินแดนแถบนี้ โดยในระหว่างการเดินทางสู่อินโดจีนนั้นเขาได้เข้าสู่ประเทศสยามได้บรรยายถึงความประทับใจครั้งแรกต่อประเทศสยามและกรุงเทพฯ เมืองหลวง การต้อนรับภายในวัง รวมทั้งกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินสยามทั้งสองพระองค์ ดังนี้

...วันที่ ๑๖ ตุลาคม ขณะที่ข้าพเจ้ากำลังเตรียมตัวออกเดินทางขึ้นสู่ดินแดนตอนเหนือของประเทศและแวะเยือนประเทศกัมพูชาตลอดจนอารยชนที่อาศัยในดินแดนแถบนี้ ก็เป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปร่วมในงานเลี้ยงพระกายหารค่ำที่จะพระราชทานแก่ชาวต่างชาติที่พำนักอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นประจำทุกปี เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาข้าพเจ้าได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวผ่านทางบาทหลวงปาเลอกัวร์

การต้อนรับของพระองค์เปี่ยมไปด้วยเมตตาและทรงมีพระอัจฉริยภาพอ่อนโยน ชุดทรงของพระองค์ประกอบไปด้วยผ้าผืนใหญ่ ฉลองพระองค์สีน้ำตาลตัดเย็บด้วยผ้าเนื้อบาง พระมาลายอดแหลมทำด้วยทองแดงลักษณะคล้ายกับหมวกคล้ายกับพวกกลาสีเรือ และทรงประดับกระบังตามไว้ข้างพระวรกาย...พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสัมพันธ์กับผู้ที่มาเข้าเฝ้าเป็นรายบุคคลเมื่อข้าพเจ้าได้ไปถวายบังคมทูลลากลับ พระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานถุงใบเล็กๆ ตัดเย็บด้วยผ้าไหมสีเขียวภายในบรรจุเงินเหรียญทั้งทองและเงินให้แก่ข้าพเจ้านับเป็นพระมหากรุณาธิคุณที่ข้าพเจ้าไม่เคยคาดคิดมาก่อนจึงได้ถือโอกาสกล่าวแสดงความขอบคุณ... พระองค์ทรงใฝ่ศึกษาหาความรู้ด้านภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของชาติรวมทั้งวิชาดาราศาสตร์ ฟิสิกส์ การปกครองและภาษาศาสตร์และไม่เพียงแต่ทรงรอบรู้ภาษาท้องถิ่นของสยามและภาษาแถบประเทศอินโดจีนเท่านั้น แต่ยังทรงรอบรู้ภาษาสันสกฤตโบราณและภาษาอังกฤษถึงขั้นที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือภาษาอังกฤษหลายเล่มไว้ด้วยกัน หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่ออกในฮ่องกงได้กล่าวชมเชยบทความของพระองค์ว่าทรงเป็นผู้เขียนบทความที่ทรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศอันสูงส่งพระองค์นี้ทรงได้รับการคัดเลือกให้เข้าเป็นสมาชิกสมาคม Asiatic แห่งลอนดอน ซึ่งนับเป็นหนึ่งในจำนวนผู้ทรงคุณวุฒิที่ทรงมีฐานันดรชั้นที่ ๑... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘: ๒๑๔-๒๑๕)

นอกจากนี้ มูอิตยังได้กล่าวต่อไปถึงความประทับใจ ดังนี้

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีมิตรสหายเป็นชาวต่างประเทศด้วยกันหลายท่านซึ่งแต่ละท่านนั้นก็ทรงคบอยู่ในฐานะพระสหายมาเป็นเวลายาวนานดังเช่นบาทหลวงปาเลอกัวร์ อยู่ในฐานะพระสหายนาน ๓๐ กว่าปี ทำให้พระองค์เป็นผู้ที่ทรงรอบรู้วิชาการต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง ในบางสาขาวิชาพระองค์ทรงศึกษาด้วยตนเองโดยแทบไม่มีผู้ใดถวายการสอน พระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านภาษาแสดงให้เห็นถึงระดับการศึกษาและพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดของพระองค์ได้เป็นอย่างดี... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘: ๒๑๖)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้ข้าราชการสำนักของพระองค์ได้มีโอกาสเรียนรู้อังกฤษ ซึ่งเป็นภาษาที่ยอมรับในฐานะภาษาที่สองของประเทศในขณะนั้น โดยพระองค์ทรงมีรับสั่งให้จัดหามิชชันนารีชาวอเมริกันเข้าไปทำการสอนวิชาภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไปแก่สตรีในราชสำนักหลังจากที่พระองค์เสด็จครองราชย์ได้เพียง ๕ เดือน เหตุการณ์ดังกล่าวถูกบันทึกไว้ในหนังสือบางกอกคาเลนเดอ์ฉบับประจำปี พ.ศ.๒๔๐๒ ในหัวข้อ “บันทึกเหตุการณ์ที่น่าสนใจประจำปี” ดังนี้

...วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ เป็นวันที่ระลึกเนื่องในพระวริยะอุตสาหะของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ แห่งกรุงสยามในการริเริ่มนำความรู้ภาษาอังกฤษเข้ามาเผยแพร่แก่สตรีในราชสำนัก ในการประชุมมิชชันนารีคราวหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้มิชชันนารีโปรแตสแตนท์ทั้ง ๓ คณะผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปสอนอาทิตย์ละ ๒ วัน ซึ่งแผนการณ์ดังกล่าวยังคงดำเนินสืบเนื่องมาตราบจนทุกวันนี้แม้ว่าจะหยุดชะงักไปในช่วง ๓ ปีแต่ก็ส่งผลให้ความรู้ในศาสตร์สาขาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็ด้านศาสนาหรือวิทยาศาสตร์ได้

แพร่หลายออกไปสู่พระราชวังอันประกอบไปด้วยสมาชิกที่มีความสำคัญมากมายอยู่มีใช้น้อย... พระองค์ทรงตัดสินพระทัยที่จะรอคอยจนกว่าพระโอรสและพระราชธิดาเหล่านั้นทรงเจริญพระชันษาและทรงว่านอนสอนง่ายมากขึ้น หลังจากนั้นได้มีการจัดหาพระพี่เลี้ยงเข้ามาปฏิบัติงานอย่างเร่งด่วน... (กรมศิลปากร, ๒๕๓๘ : ๒๑๖)

นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ (Anna Harriette Leonowens) สตรีชาวอังกฤษมีลูกติด ๑ คน เมื่ออายุได้ ๒๘ ปี มีอาชีพเป็นครูสอนลูกผู้ต้อยที่สิงคโปร์ ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๐๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง มิสซิสเลียวโนเวนส์ สุภาพสตรีชาวอังกฤษ ซึ่งพำนักอยู่ที่ประเทศสิงคโปร์เพื่อว่าจ้างให้นางเข้ามารับหน้าที่สั่งสอนอบรมพระราชมโอรสและพระราชธิดาภายในราชสำนัก โดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงมิสซิสเลียวโนเวนส์ความว่า

...มาตาม... เราารู้สึกยินดีและพอใจเป็นอย่างยิ่งที่คุณเต็มใจเข้ามารับภาระในการศึกษาแก่โอรสและธิดาอันเป็นที่รักของเรา เราหวังเป็นอย่างยิ่งว่าคุณจะปฏิบัติหน้าที่ในการให้ความรู้ทั้งวิชาภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดีอย่างดีที่สุดโดยไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องคริสต์ศาสนาเพราะในฐานะพุทธศาสนิกชนย่อมยึดมั่นในพลังแห่งสัจธรรมและคุณธรรมของศาสนาตนเช่นเดียวกับคริสตศาสนิกชนโดยทั่วไป และหวังที่จะศึกษาหาความรู้ในวิชาภาษาอังกฤษและวรรณคดีมากกว่าเรื่องราวของศาสนาที่แปลกใหม่ เราใคร่ขอเชิญคุณมาที่พระราชวังของเราเพื่อถ่ายทอดวิชาความรู้แก่เราตลอดจนโอรสและธิดาของเราด้วยความวิริยะอุตสาหะ... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒ : ๔๒-๔๓)

มิสซิสเลียวโนเวนส์มาถึงสยามก่อนมหาสงครามเปลี่ยนแปลงปีศักราช พ.ศ. ๒๔๐๕ ราว ๑ เดือน โดยใช้พระที่นั่งทรงธรรมอาคารที่อยู่ตรงสวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวังเป็นที่ทำการสอนหนังสือ เธอได้มาปฏิบัติหน้าที่ในราชสำนักสยามนานกว่า ๕ ปี (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๑๓๑) มิสซิสเลียวโนเวนส์มีภาระหน้าที่หลักในการถวายการศึกษาแก่พระราชมโอรสและพระราชธิดา และยังคงเคยได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเลขานุการส่วนพระองค์ของพระเจ้าอยู่หัวด้วย หมอสมิธได้กล่าวว่าบุคคลทั้งสองมักจะมีข้อโต้แย้งกันอยู่เนืองๆ เนื่องจากมีทัศนคติในการมองชีวิตคนละด้านอย่างสิ้นเชิง (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๓)

จากบันทึกของนางแอนนา เลียวโนเวนส์ ได้เขียนบันทึกถึงลักษณะของรัชกาลที่ ๔ ไว้ตอนหนึ่งว่า

...เป็นเวลา ๒๕ ปีที่พระองค์ (รัชกาลที่ ๔) ผู้ทรงเป็นทายาทอันแท้จริงแห่งราชบัลลังก์ได้ใช้เวลาที่ทรงรอคอยของพระองค์ไปในการศาสนาทางอุทิศพระองค์ด้วยพระอุตสาหะวิริยะให้กับการศึกษาภาษาสันสกฤต บาลี ศาสนา ประวัติศาสตร์ ธรณีวิทยา เคมี และโดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ทรงเป็นอาคันตุกะอย่างสม่ำเสมอที่บ้านของมิชชันนารี ชาวอเมริกันสองคน คือ ดร.เฮาส์ และ ดร.แมททูน ซึ่งตลอดรัชสมัยและพระชนม์ชีพของพระองค์มิชชันนารีทั้งสองได้ถวายความเห็น และคำปรึกษาที่มีประโยชน์หลายประการเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ของชาวยุโรป รวมทั้งได้ช่วยให้ความกระจ่างในแนวทางแห่งความรู้ ซึ่งทรงเริ่มศึกษาขึ้น และแม้แต่ความหยิ่งผยองอันเป็นสิ่งสำคัญและลักษณะของชาวสยามที่มีในพระองค์ก็มีอาจให้พระองค์ทรงเพิกเฉยต่อการยอมรับมิชชันนารีได้ดีและเป็นมิตรอันแท้จริงเหล่านี้ได้มีอิทธิพลด้านที่ติงามของพระองค์ด้วย...

(แอนนา เลียวโนเวนส์ อ้างถึงใน วรียา ศิวะศรียนนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, ๒๕๒๓: ๖๙)

ผู้ศึกษาเห็นว่าเอกสารที่เกี่ยวข้องและกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากนางแอนนา เลียวโนเวนส์นั้น มีข้อพิจารณาในเรื่องของความจริงและความถูกต้องของข้อมูล น่าจะนำมาพิจารณาและวิเคราะห์ก่อนที่จะตัดสินใจนำไปใช้และเชื่อถืออย่างละเอียดถี่ถ้วน ดังเช่น เนื้อหาในหนังสือ *The Romance of the Harem* ที่ได้กล่าวถึงพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่น่าสนใจ และน่าจะสอดคล้องกับความเป็นจริงกับเหตุการณ์บางตอนในหนังสือเล่มดังกล่าว ซึ่งหมอสมิธได้อธิบายไว้ถึงพระราชจริยวัตรในพระองค์ ในเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความรักที่ทรงมีต่อพระราชโอรสและพระราชธิดา และการที่ทรงอุทิศเวลาให้กับพระมเหสี และเจ้าจอมส่วนใหญ่ของพระองค์ได้อย่างชัดเจน มีสซิสตีโอโนเวนส์ ซึ่งได้เคยมีโอกาสเข้าเฝ้า พระเจ้าอยู่หัวขณะเสวยพระกระยาหารกลางวันอยู่บ่อยครั้งได้เขียนเล่าไว้ว่า พระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ที่จะได้ทรงพูดคุยกับพระมเหสี และเจ้าจอมของพระองค์ และได้ทรงโอบกอดพระราชโอรสและพระราชธิดาในอ้อมพระกร เพื่อทรงพูดคุยซักถามปัญหาตลอดจนคำถามสนุกๆ และทรงทำพระพักตร์ตลกหยอกล้อกับพวกเด็กๆ เสมอๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากทรงพอพระทัยพระมารดาคนไหน ความรักใคร่เอ็นดูก็จะแผ่ไปถึงพวกเด็กๆ มากเท่านั้น ความรักในพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ผู้เดียวดาย แต่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจพระองค์นี้ทรงคุณค่านิรันดร (Leonovens, A.H. *An English Governess at the Court of Siam* ๑๘๐๗ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๔-๔๕)

ผู้ศึกษาพบว่านับตั้งแต่เอกสารหมอสมิธ ซึ่งเป็นเอกสารร่วมสมัยของพระองค์ต่างก็ให้ค่าความจริงในประเด็นที่ต่ำมาก ดังเช่น หนังสือฉบับที่สองที่ ๒ ที่นางแอนนา เลียวโนเวนส์แต่งขึ้น คือ *The Romance of the Harem* ซึ่งหมอสมิธได้อธิบายหนังสือเล่มที่ ๒ ของนางไว้ดังนี้

...นางมีความสามารถในการแต่งเรื่องไม่จริงสุดแท้แต่ปากกาจะพาไป” (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๔-๔๕ อ้างถึงใน Leonovens, A.H. *An English Governess at the Court of Siam* ๑๘๐๗)

อย่างไรก็ตามข้อมูลที่ได้จากนางแอนนา เลียวโนเวนส์ เมื่อผู้ศึกษาได้นำมาใช้ในงานวิจัยดังกล่าว มักจะพิจารณาในเนื้อความที่ไม่กล่าวถึงเกินจริงมากกว่าปกติวิสัยที่พระมหากษัตริย์หรือผู้นำประเทศทรงกระทำได้เหมือนดังเช่นคนปกติโดยทั่วไป เป็นพื้นฐานพิจารณาข้อมูลที่จะนำมาใช้ในครั้งนี้

นอกจากนี้หมอสมิธยังได้กล่าวถึงพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงที่มีความผูกพันกับสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสีผู้ทรงอยู่ในวัยแรกรุ่งอย่างลึกซึ้ง แต่หลังจากที่ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมเหสีได้เพียง ๙ เดือนพระมเหสีองค์นี้ก็สิ้นพระชนม์ลง หลังจากนั้นพระเจ้าอยู่หัวได้ ทรงเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับพระอาการประชวรตราบจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ นำมาจัดพิมพ์แจกจ่ายแก่บรรดาพระสหายของพระนางเป็นการส่วนพระองค์ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๕-๔๖) รวมถึงการสิ้นพระชนม์ของ พระราชินีพระองค์ที่ ๒ หลักฐานจากในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒ ถึงนาย ว. อาดัมสัน ความว่า

...ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่ง จากจดหมายของท่านทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ท่านไม่ได้ทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระราชินี ผู้เป็นที่รักยิ่งของข้าพเจ้า พระนางรำเพยภมราภิรมย์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๙ เดือนที่ แล้ว แต่ก็หวังว่าท่านจะได้ทราบข่าวอันหน้าเศร้าสลดนี้จากหมายประกาศที่ส่งไปกับเรือกลไฟ “เจ้าพระยา” ถึงนาย ตันกิมจิ้ง เพื่อเอาไปลงในหนังสือพิมพ์ เชื่อว่าท่านคงจะเสียใจกับข้าพเจ้าในความทุกข์อันใหญ่หลวงนี้ด้วย (พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๔๖๔)

นอกจากนี้บันทึกของหมอสมิธยังได้บรรยายถึง พระจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่ผู้บรรยายไว้ดังนี้

...พระองค์ทรงมีพระวรกายบอบบาง สูงปานกลาง พระฉวีค่อนข้างซีดขาว พระพักตร์ขึงขัง พระโอษฐ์กว้างผิดธรรมดา มุมพระโอษฐ์ด้านหนึ่งตกอันเนื่องมาจากทรงมีพระอาการอัมพาตที่พระพักตร์ขณะพระชนมายุ ๒๙ พรรษา และไม่กลับเป็นปกติอีกเลยนับแต่นั้น และนักประวัติศาสตร์ได้บันทึกไว้ว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระพักตร์ของพระองค์แลดูขึงขัง พระเจ้าอยู่หัวทรงสูญเสียพระหนวดหนวดทั้งพระโอษฐ์ตั้งแต่ทรงมีพระชนมายุเพียง ๔๖ พรรษา ซึ่งถือเป็นความโชคร้ายที่มักจะเกิดขึ้นกับชาวสยามในยุคนั้น และทรงสวมพระหนวดด้วยไม้ฝาง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็งสีแดงเข้มที่บริเวณต้นพระหนวส่วนล่าง พระเจ้าอยู่หัวทรงมีความจำเป็นเลิศ และทรงเป็นนักพูดที่สามารถ พระองค์ทรงกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นในเรื่องใดๆ ก็ตามโดยมิได้เกรงกลัวและบ่อยครั้งที่เป็นเรื่องรุนแรง พระราชดำรัสของพระองค์ที่ตรัสกับผู้อื่นมีความจริงใจเช่นเดียวกันกับที่ทรงจริงใจกับพระองค์เอง และไม่ทรงลังเลพระทัยที่จะยอมรับข้อผิดพลาดที่พระองค์ทรงกระทำ พระองค์โปรดการโต้แย้งและในระหว่างการโต้แย้งก็จะทรงพระดำเนินขึ้นๆ ลงๆ โดยจะประทับหยุดยืนถูกรอบที่หมุนตัวกลับมาเพื่อทรงพิสูจน์ข้อโต้แย้งนั้นๆ พระอารมณ์ของพระองค์เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว และไม่เคยที่จะทรงลืมหือให้อภัยกับบุคคลที่มีข้อ พิพาทกับพระองค์ได้โดยง่าย พระองค์ทรงห่วงใยต่อคำสรรเสริญเยินยอ... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๕-๔๖)

ข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ชัดถึงพระจริยวัตร พระอุปนิสัยของพระองค์และควมมีพระราชหฤทัยกว้าง รวมทั้งยังให้โอกาสแก่บุคคลที่สามารถโต้แย้งในข้อมูลส่วนพระองค์และด้านการวิชาการต่างๆ ได้ ดังเช่นเหตุการณ์ในปี พ.ศ.๒๕๐๖ ในหนังสือบางกอกคาเลสเตอร์ มีดังนี้

...บทความของบรรณาธิการหนังสือบางกอกคาเลสเตอร์ที่ตีพิมพ์ข้อมูลถึงจำนวนพระมเหสีและเจ้าจอมของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ว่ามีมากกว่าของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๒ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระอนุชา... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙)

บันทึกของหมอสมิธยังได้บรรยายว่า พระองค์ทรงควบคุมดูแลและส่วนใหญ่จะทรงเขียนด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เองเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวกับพระราชวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๒ ซึ่งดูเหมือนว่าตัวบรรณาธิการจะเข้าใจคลาดเคลื่อนบางประการเกี่ยวกับข้อมูล

ดังกล่าวอยู่ หลังจากนั้นไม่นานหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ฉบับปีพ.ศ. ๒๔๐๖ จึงได้นำคำชี้แจงข้อผิดพลาดดังกล่าวมาลงพิมพ์ ปรากฏเนื้อความดังต่อไปนี้

...ตามที่หนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ได้ลงพิมพ์ข้อมูลเกี่ยวกับเจ้าจอมของพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่สองไว้ว่า พระองค์ทรงมีเจ้าจอมที่มีเชื้อสายลาว ๒๐ คน และชาวสยาม ๕ คนนั้น เจ้าจอมทั้ง ๒๕ คนเป็นเพียงเจ้าจอมที่เป็นที่โปรดปรานที่สุดและตามเสด็จฯ พระองค์ไปที่พระตำหนักสีทา (พระราชวังแห่งใหม่ ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือ) ด้วยเท่านั้นจริงๆ แล้วในปีที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงมีเจ้าจอมอยู่ถึง ๔๘ คน และจำนวนเจ้าจอมก็เพิ่มมากขึ้นทุกๆ ปี โดยปกติพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่สองมักโปรดปรานเจ้าจอมที่มีเชื้อสายลาว และหากนับจนถึงปัจจุบันจำนวนเจ้าจอมของพระองค์ก็มีไม่ต่ำกว่า ๑๒๐ คนแล้ว... (หมอสุมิต อ่างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙)

บรรณาธิการหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ยังได้เพิ่มข้อคิดเห็นของเขาไว้อีก ดังนี้

...เขาได้แถลงการณ์แก้ไขดังกล่าวเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๖ จึงไม่อาจนำมาลงตีพิมพ์ในหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์ฉบับปีนั้นได้ทันจึงนำมาลงพิมพ์ไว้ ณ ที่นี้แทน อย่างไรก็ตามมันจะไม่เป็นการแสดงถึงความเสื่อมเสียอย่างใหญ่หลวงหรือหากพระเกียรติยศของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินจะเพิ่มพูนขึ้นตามจำนวนพระมเหสีและเจ้าจอม และข้อเขียนเพียงไม่กี่บรรทัดของพระองค์ที่กล่าวถึงพระอนุชาที่ตีพิมพ์ลงในหนังสือบางกอกคาเลนเดอร์นั้นจะไม่เป็นความพยายามทำให้สิ่งที่ขัดแย้งกับความรู้สึกรู้สึกที่ว่าการมีภรรยามาเป็นเรื่องอันทรงเกียรติหรือ... (หมอสุมิต อ่างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๙-๔๐)

เรื่องดังกล่าวนับว่าเป็นการโต้ตอบเป็นกรณีพิเศษระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับประชาชนคนหนึ่งของพระองค์ ฝ่ายหนึ่ง นั้นไม่ได้รู้สึกอะไรนอกจากความจริงใจที่พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงนำเรื่องราวเกี่ยวกับพระชนม์ชีพส่วนพระองค์ออกมาเผยแพร่ต่อสาธารณชน และมีความกล้าหาญพอที่จะตีพิมพ์พระองค์ในเรื่องดังกล่าว หมอสุมิตมีความเห็นว่าพระองค์ก็ทรงมีข้อดีประการหนึ่ง คือ พระทัยกว้างต่อคำวิพากษ์วิจารณ์ของผู้อื่น ด้วยสัมพันธภาพอันดีงามที่พระองค์ทรงมีต่อมิชชันนารีเสมอมา และการที่พระองค์ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเขาดำเนินกิจการด้านการพิมพ์ได้อย่างเสรีก็นับเป็นการแสดงออกซึ่งน้ำพระทัยอันกว้างขวางของพระองค์อย่างหาที่สุดมิได้แล้ว

รายละเอียดเกี่ยวกับพระราชวงศ์ของพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ที่จัดพิมพ์ไว้ล่าสุดในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ (ฉบับปี พ.ศ. ๒๕๑๑) บันทึกไว้ว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่ ๑ ทรงมีพระราชโอรส ๓๙ พระองค์ พระราชธิดา ๔๑ พระองค์และสิ้นพระชนม์ในพระครรภ์พระมารดาขณะพระชนมายุ ๔ เดือนอีก ๑ พระองค์ ส่วนพระเจ้าอยู่หัวองค์ ที่ ๒ ทรงมีพระราชโอรส ๓๐ พระองค์ พระราชธิดา ๒๗ พระองค์ และสิ้นพระชนม์ในพระครรภ์อีก ๖ พระองค์ ประสูติแต่พระมารดา รวม ๓๑ พระองค์

ในกรณีดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งให้จัดทำบทความแก้ไขข้อผิดพลาดส่งแก่นักพิมพ์ ซึ่งเป็นข้อสังเกตได้ว่าพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น พระองค์สามารถเลือกใช้พระราชอำนาจที่จะปกปิดข้อมูลอันเป็นเรื่องส่วนพระองค์ และเป็นเรื่องมิบังควรควรจะลงพระราชอาญาด้วยซ้ำ แต่กลับทรงเลือกการชี้แจงแก้ไขให้ถูกต้องและไม่ทรง

กร็วอย่างไม่ทรงจะเป็นแสดงให้เห็นว่าทรงมีใจเปิดกว้างต่อสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนโดยเฉพาะเรื่องส่วนพระองค์

เรื่องราวทุกเรื่องที่เราได้รับทราบเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระองค์แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ได้เป็นอย่างดี มีสเตอร์รอปบิ้น มิซซันนารีชาวอเมริกา ผู้หนึ่งได้กล่าวถึงพระองค์ไว้ว่า

...ทรงมีพระสติปัญญาเฉลียวฉลาดที่สุดในกลุ่มชนชั้นสูงด้วยกัน... (หมอสมิธ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๖)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเรียนรู้ด้วยพระองค์เองมาตลอดพระชนม์ชีพ และพระนิสัยดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นสาเหตุที่นำไปสู่การเสด็จสวรรคตในบั้นปลาย ถึงแม้จะไม่โดยตรงนักก็ตาม (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๖) จากบันทึกของหมอสมิธที่บรรยายถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๑๑ เกี่ยวกับปรากฏการณ์สุริยุปราคาเต็มดวงได้อุบัติขึ้นในประเทศสยาม ดังนี้

...หากกล่าวในเชิงดาราศาสตร์แล้วการเกิดสุริยุปราคาครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่สำคัญยิ่งกว่าครั้งหนึ่ง เพราะช่วงระยะเวลาที่เกิดยาวนานถึง ๖ นาที ๔๖ วินาที คณะสำรวจการเกิดสุริยุปราคาเดินทางหลาย ๆ ประเทศในทวีปยุโรป และนักดาราศาสตร์ชาวฝรั่งเศสได้เลือกคาบสมุทรสยามเป็นจุดสังเกตการณ์เพราะถือว่าเป็นจุดผ่านของการเกิดสุริยุปราคาและเป็นสถานที่ที่สุริยุปราคาเต็มดวงจะปรากฏให้เห็นนานที่สุด พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นหนทางที่จะอธิบายให้ประชาชนตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ ความเชื่อของประชาชนโดยทั่วไปเข้าใจว่าสุริยุปราคาเกิดขึ้นจากมีราหูอมจันทร์ วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องก็คือต้องจุดดอกไม้เพลิงเพื่อให้ราหูตกใจและคายเหยื่อ ซึ่งจริงๆ แล้วการที่พระอาทิตย์กลับขึ้นมาปรากฏอีกครั้งนั้นไม่ใช่เกิดจากการจุดดอกไม้เพลิงจำนวนมากมาย และเหตุการณ์ในครั้งนั้นแม้ว่าพระเจ้าอยู่หัวจะไม่อาจฆ่าร่าหูลงได้ แต่พระองค์ก็สามารถแสดงให้เห็นประชาชนประจักษ์ว่าพระองค์ทรงคำนวณระยะเวลาหรือแม้แต่นาทีที่จะเกิดปรากฏการณ์ราหูอมจันทร์ได้ เหตุการณ์ครั้งนี้ นับว่ามีส่วนสำคัญในการเอาชนะความคิดของอีกฝ่ายหนึ่งลงได้ แต่เหนือสิ่งอื่นใดก็คือ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรการเกิดสุริยุปราคาด้วยพระองค์เอง เพราะทั้งพระองค์สมุหพระกลาโหมล้วนแต่เป็นผู้ที่ใฝ่ศึกษาในวิชาดาราศาสตร์อย่างจริงจัง... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๔๗-๔๘)

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ฯ (ข้า บุนนาค) ได้บันทึกเหตุการณ์เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาจับหมัดดวง ในหมวดเบ็ดเตล็ด บันทึกไว้ว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้แต่คำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน แต่พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่สุริยุปราคาจะมีในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยาม จึงมีหนังสือมาถึงกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ในพระนครนี้ ได้กราบทูลขอที่จะเข้ามาดูสุริยุปราคา...(กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๓๐-๔๓๒ และ๔๓๗)

นอกจากนี้ในพระราชพงศาวดารฯ ดังกล่าวยังมีข้อมูลเกี่ยวกับการสอนให้คนได้รู้วิทยาการ ความรู้ใหม่ที่เป็นเรื่องจริงแทนความรู้เก่าประเทศสยามที่เชื่ออย่างมงายเกี่ยวกับสุริยุปราคา พระองค์ ทรงสอนผ่านรูปแบบการทัศนกรรม เพื่อให้ผู้ถูกลงโทษดังกล่าวได้เรียนรู้ถึงข้อมูลความเป็นจริงที่ ถูกต้องด้วยตัวของเขาเอง ดังกรณี ทำทัศนกรรมโหราและทำวสมศักดิ์และทำวโสภาก

...ณ วันเสาร์เดือนสิบขึ้นห้าค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม มีพระบรมราชโองการรับสั่งถามพระโหราธิบดีว่า สุริยุปราคาที่กรุงเทพมหานครจับก็ส่วน ยังเหลือก็ส่วน พระโหราธิบดีและโหรมีชื่อ กราบทูลพระกรุณาไม่ถูก ทรงพระพิโรธ ให้ไป ชัดศิลาที่วังสราญรมย์อยู่วันหนึ่ง แล้วให้ทำทัศนกรรมไว้ภายใต้ห้องอาลักษณ์รูปประจำหอ ยิงสวมคอกินข้าวน้ำด้วยกะลาาบหมากเป็นภาชนะใส่กับเข้าอยู่แปดวันจึงให้พ้นโทษ

แล้วเสด็จขึ้นรับสั่งถามทำวสมศักดิ์โสภาก ว่าสุริยุปราคาจับเท่าใดยังเหลือเท่าใด ทำว สมศักดิ์โสภากแลทำวแก่กราบทูลว่ายังเหลืออยู่ประมาณนิ้วกึ่ง จึงรับสั่งว่าเขาวัดนิ้วแต่ของ ผู้ชายดอก กราบทูลก็ไม่ถูกเปนทำวเปนนางเสียเปล่าๆ ให้เถ้าแก่ทำวนางไปชัดศิลาที่วัง สราญรมย์อยู่วันหนึ่ง จึงให้พ้นโทษ แล้วกริ้วเจ้าแลขุนนาง ซึ่งอยู่รักษาพระนครว่าไม่บอก การสุริยุปราคาที่กรุงออกไปให้ทรงทราบ แล้วพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ให้ทำใบบอกออกไปกราบบังคมทูลไว้ที่ห้องอาลักษณ์ตามพระราชประสงค์... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๓๐-๔๓๒ และ๔๓๗)

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะ และคุณลักษณะบางประการ ของรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงเป็นผู้ใส่พระทัยแสวงหาความรู้จากทุกวิถี จะเห็นได้จากทรงเสาะแสวงหาและ ศึกษาทั้งโลกทัศน์ความเชื่อดั้งเดิมทางพระพุทธศาสนา และทรงสนพระทัยในวิชาการหลายสาขา (multidisciplinary) ทรงยอมรับโลกทัศน์วิทยาการใหม่ๆ จากชาวต่างประเทศ อาทิ การศึกษา ภาษาอังกฤษ ตลอดทั้งทรงยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ดังที่ทรงได้เยี่ยมเยียนมิชชันนารีทั้งสองเป็น ประจำ เพื่อจะได้มีโอกาสสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับเขาเหล่านั้น จะเห็นได้ว่าพวกมิชชันนารี มิได้มีความสำคัญเพียงแต่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับประเทศหรือกิจการต่างๆ ของประเทศนั้นๆ เท่านั้น แต่ยังมีบทบาทในการชี้แนะพระองค์ด้วยในขณะเดียวกัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยเป็นอย่างยิ่งที่ได้ติดต่อคบค้าสมาคม ชาวต่างชาติ นับตั้งแต่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์มีชาวต่างชาติเข้ามารับราชการอยู่เป็นจำนวนมาก และเมื่อถึงวันที่ ๑๘ ตุลาคม ของทุกปี ซึ่งเป็นวันพระราชสมภพพระสหายพิเศษเหล่านี้ จะได้รับเชิญ ร่วมในงานพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหารค่ำ ที่จัดขึ้นภายในพระบรมหาราชวังเป็นประจำทุกปี งานพระราชทานเลี้ยงสำหรับชาวต่างชาติที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรก และถือเป็นครั้งยิ่งใหญ่ถูกจัดขึ้นเมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๐๒ เนื่องในพระราชพิธีเฉลิม ฉลองพระราชวังแห่งใหม่ แกรับเชิญมีทั้งพระสหายชาวอเมริกันและชาวยุโรปมาชุมนุมกันอย่างเนืองแน่น (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๑๗) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกจากจะทรงศึกษา วิทยาการต่างๆ ผ่านการศึกษาด้วยตนเองโดยการเสาะแสวงหาข้อมูล ทั้งจากการเรียนโดยตรงและการ แลกเปลี่ยนทางความรู้จากผู้รู้ต่างๆ การคบมิตรสหาย ตลอดทั้งยังทรงถ่ายทอดสู่พระราชโอรสและพระราช ธิดาในพระองค์อย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงแสวงหาและเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง

มาโดยตลอด อาทิ จากหนังสือนิตยสารที่ส่งมาจากต่างประเทศ เช่น หนังสือที่มาจากสหรัฐอเมริกา พระองค์ทรงอ่านได้ (เนื่องจากมีความรู้ทางภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศเป็นพื้นฐานในสมัยนั้น) โดยเป็นหนังสือที่ทรัพย์สินทางปัญญาเรื่องของ เปตันท์ เป็นหนังสือที่จดทะเบียนหมดทุกอย่างตั้งแต่ กระสุน เรือ เครื่องกล ฯลฯ พร้อมภาพประกอบ พระองค์จึงทรงทราบวิวัฒนาการสิ่งของใหม่ในโลกที่มีสิทธิบัตร และหนังสือชุดนี้อยู่ในหนังสือส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ศุภวัตรย์ เกษมศรี, ๒๕๔๗: ๕)

นอกจากหนังสือนิตยสารดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์จากต่างประเทศ ทำให้พระองค์ทรงทราบประวัติศาสตร์ต่างประเทศ ข่าวสารตลอดจนเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ที่เกิดขึ้นในโลก ยังผลให้พระองค์ทรงมีพระเนตรพระกรรณกว้างไกลกว่าคนอื่นๆ ในสมัยนั้น รวมทั้งทรงมีพระสหายเป็นชาวต่างประเทศที่พำนักอยู่ ณ ต่างแดน ทำให้พระองค์เป็นที่รู้จักกว้างขวางในวงต่างประเทศมากยิ่งขึ้น เช่น นาย ยี. ดับเบิลยู. เอ็ดดี แห่งกรุงนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกาได้เขียนจดหมายมาทูลถามความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวกับประเทศไทย (ประยูทธ สิทธิพันธ์, ๒๕๑๖: ๖๒-๖๓) รวมถึงนายพันโท ดับบลิว.เอ.บัตเตอร์เวิร์ธ (W.J. Butterworth) ผู้ว่าการเกาะปีนังในขณะนั้น (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, ๒๕๑๔: ๓๗๐) โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกได้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชพิธีดังกล่าวเป็นภาษาอังกฤษ เป็นสำนวนของพระองค์เอง และส่งไปพระราชทานแก่พันโท บัตเตอร์เวิร์ธ ในบทพระราชนิพนธ์ดังกล่าว ยังทรงกล่าวถึงการเตรียมพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งการสร้างพระเมรุมาศสูง ๒๘๐ ฟุต เพื่อการนี้ด้วย ลายพระราชหัตถเลขาว่า

...การเตรียมพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพใหญ่โตมาก ความจำเป็นเช่นนี้เนื่องมาจากพระพิธีโบราณแต่เก่าก่อน จำต้องใช้จ่ายเงินกับท้องพระคลังเป็นจำนวนมาก ประชาชนทุกชั้น ในพระราชอาณาจักรต้องเสียสละทั้งแรงงานเวลาและกำลัง ความจริงเป็นประเพณีที่ไม่มีประโยชน์อะไรแต่ก็เป็นประเพณีเก่าแก่ของประเทศ เป็นที่รู้จักและเคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ถ้าจะฝ่าฝืนไม่กระทำหรือทำแต่เฉพาะที่จำเป็นจริงๆ บรรดาหัวเมืองใหญ่ๆ ในพระราชอาณาจักรและประเทศราชต่างๆ ก็จะทำว่าไม่ถูกต้องและเห็นว่าเป็นความคิดที่เลวทรามมาก...(เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๔๗ และ ๕๓)

นายอาลาบาสเตอร์ (Alabaster) พระสหายอีกท่านหนึ่งที่ได้แลกเปลี่ยนความรู้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนนำไปสู่การแต่งหนังสือ “พระธรรมจักร” (The Wheel of the Law) หนังสือเล่มนี้ปัจจุบันยังคงเป็นหนังสือที่ดีที่สุดในภาษาต่างประเทศที่แต่งเรื่องพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทย (เอ.บี.กริสโวลด์, ๒๕๑๑: ๙๔) นับเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ใช้ให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกได้เป็นอย่างดี ความรู้ต่างๆ ที่พระองค์ทรงได้เรียนรู้มาเพื่อนำมาใช้ปรับปรุงบ้านเมืองใช้ให้เป็นผลสัมฤทธิ์ได้ส่งต่อพระราชโอรสพระเจ้านั่งยาเธอ ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์โดยทั่วถึงกันไม่ว่าจะเป็นทางตรงและทางอ้อมแต่ละพระองค์จะชำนาญในวิชาสาขาต่างๆ ที่พระองค์ได้เคยสนพระราชหฤทัยเป็นต้นว่าทางด้านศาสนากฎ การปกครอง กฎหมาย ภาษาศาสตร์ วรรณคดี ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และโบราณคดี

นอกจากนี้ยังส่งผลต่อพระราชันต์ดาที่มีอยู่หลายพระองค์ ที่ทรงสืบทอดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางรากฐานไว้แล้ว

จากอิทธิพลและบทบาทของครูในฐานะผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาในสำนักต่างๆ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญ แต่ถึงอย่างไรก็ตามหากองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระทัยใฝ่ในเรื่องของการศึกษา และการแสวงหาความรู้ ตลอดทั้งเปิดโลกทัศน์รับวิทยาการใหม่ๆ จากชาติตะวันตกด้วยแล้ว กระบวนการถ่ายทอดความรู้ไม่ว่าจะเป็นจากครูท่านใด สำนักใดคงจะไม่ประสพสัมฤทธิ์ผล ถ้าขาดซึ่งความกระตือรือร้นทางปัญญา จะเห็นได้จากทรงเสาะแสวงหาผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในศาสตร์วิชาต่างๆ อย่างลึกซึ้ง นับตั้งแต่หลักพระธรรมคำสั่งสอนในทางพุทธศาสนาอันเป็นบริสุทธิคุณจนนำไปสู่การตั้งธรรมยุติกนิกาย รวมทั้งทรงรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกจากการศึกษาที่มีทั้ง “ฟัง พูด เขียน” ที่มีภาษาอังกฤษเป็นพื้นฐานแล้ว พระองค์ไม่หยุดเพียงเท่านั้นแต่ยังทรง “อ่าน” เพื่อให้รู้ “เขา” (ชาติมหาอำนาจต่างๆ) ทั้งนิตยสารและหนังสือพิมพ์ของตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงพร้อมเผชิญกับอำนาจใหม่ที่จะปรากฏขึ้นในรูปแบบลัทธิการล่าอาณานิคม และประกอบกับที่พระองค์ทรงใฝ่รู้ทางวิชาการ และวิธีการต่างๆ ที่อาจกล่าวได้ว่าแทบทุกศาสตร์เท่าที่มีในสมัยนั้น ทำให้เท่าทันนานาอารยะประเทศมหาอำนาจ นอกจากความเท่าทันต่างๆ แล้ว ทรงวางพระองค์ให้เป็นมิตรกับบรรดาอารยะประเทศ ทรงมีพระสหายเป็นชาวต่างประเทศหลายท่าน ทำให้มีทั้งแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกันอย่างไม่ปิดกั้น นับว่าทรงเปิดโลกทัศน์รับรู้ข้อมูลจากโลกใหม่ในทุกด้าน ทำให้พระองค์ทรงสามารถรักษา ปรับปรุงและพัฒนาบ้านเมืองเป็นไปด้วยดีตลอดรัชกาล

นอกจากนี้ทรงเปิดโอกาสกับบุคคลคนทุกชนชั้นในสังคม ให้มีสิทธิเท่าที่สถานภาพของแต่ละบุคคลจะกระทำได้ ทำให้เป็นตัวเสริมอำนาจพระบารมีให้เพิ่มมากยิ่งขึ้น เช่น การเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติในระดับชนชั้นนำ เข้าร่วมชมงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยของพระองค์เป็นครั้งแรกเป็นต้น องค์ความรู้ในสรรพวิชาต่างๆ ที่ทรงศึกษาเล่าเรียนมายังได้ขยายต่อไปสู่ภายนอกราชสำนัก นับเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการสร้างสรรค์สังคมแห่งการเรียนรู้หรือสังคมแห่งภูมิปัญญาจะเห็นได้จากทรงจัดทำเอกสารเสมือนตำราทางวิชาการต่างๆ เพื่อประกาศต่อสาธารณชนทั่วไปสิ่งเหล่านี้มีความคล้ายคลึงกับการเปิดโอกาสให้บุคคลโดยทั่วไปได้อ่าน ได้รู้ ได้เข้าใจสมุดบันทึกของพระองค์ ซึ่งต่อมาได้มีการรวบรวมและรู้จักกันดีในนามเอกสารสำคัญที่ชื่อว่า “ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔” “ประชุมหมายรับสั่งภาคต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔” “พระบรมราชาธิบาย” “ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔” และ “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๔” เป็นต้น

นับได้ว่ารูปแบบการศึกษา ในช่วงขึ้นครองราชย์ต่อเนื่องถึงตลอดสมัยของพระองค์ ส่วนหลักแล้วเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย โดยมาจากพื้นฐานของการศึกษาทั้งในและนอกระบบในช่วงต้น และเป็นการสร้างพระอุปนิสัยแห่งการศึกษาตลอดชีวิต โดยเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงคุณลักษณะความเป็นตัวตนที่โดดเด่นด้านหนึ่งของ “วงการการศึกษา” ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจนที่สุด ถึงแม้ในขณะนั้นการศึกษาในระบบจะยังไม่มีใครรู้จักก็ตาม โดยพระองค์ทรงพยายามที่จะจัดรูปแบบการศึกษาในระบบ (ตามแบบสมัยนั้น) เพื่อรากฐานของการศึกษาของชาติในการต่อมา โดยที่ไม่ละทิ้งภูมิปัญญาและองค์ความรู้พื้นฐานของรัฐพุทธศาสนา ที่ชาติยึดถือมาโดยตลอดตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษที่เชื่อมั่น และศรัทธาในบวรพุทธศาสนาอันมีพระสัมมาสัมพุทธเป็นที่ยึด

จากพระราชประวัติทางการศึกษานับตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ เสด็จออกผนวชและครองพระราชสมบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพระพุทธศาสนามาตั้งแต่แรกในฐานะพุทธศาสนิกชนพระองค์หนึ่งและฐานะองค์เอกอัครนุปลัมภภัก์ ตามแบบอย่างโบราณราชประเพณีพระองค์ทรงยึดมั่นในวิถีปฏิบัติตามแนวทางของพุทธบัญญัติอันบริสุทธิ์ ดังที่ปรากฏเป็นธรรมเนียมตักนิทาย พระองค์ทรงใช้พระธรรมคำสั่งสอนซึ่งเป็นองค์ความรู้ในโลกธรรมมาปฏิบัติส่งเสริมกิจการบ้านเมืองในฝ่ายอาณาจักรอยู่เสมอจนแทบจะกล่าวได้ว่า ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักแห่งชีวิตไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหา หรือตอบปัญหาใดใดตลอดพระชนม์ชีพ ดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า “สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” แห่งพุทธศาสนาเปรียบเสมือนครุต้นแบบแห่งสรวงของพระองค์และถือได้ว่าทรงเป็นครุผู้มีบทบาทและความสำคัญมากที่สุดใพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังจะเห็นได้ว่าทุกครั้งที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ พระองค์จะทรงสาธุการองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นปฐมฤกษ์อยู่เสมอ ถึงขณะวาระสุดท้ายของ พระชนม์ชีพยังมีทรงสืบทอดพระพุทธคุณอยู่เป็นนิจ ดังปรากฏหลักฐานในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อย่างเป็นทางการโดยจะขอยกรายละเอียดบางส่วนของประกาศดังนี้

...ประกาศว่าด้วยสังฆทาน คัดจากหมายรับสั่งเดือน ๙ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ ทรงขึ้นต้นประกาศด้วยคำสาธุการดังนี้ ศิริศุภมัสดุ อติตกาลพุทธศักราชขโมยสหัสสังวัจฉระ ไตรสตารฤกษ์บุญจตุสังวัจฉะปัตยุบันการมุสิกสังวัชระ อาสาธมาสศุกรปักษ์ปัญจมีตฤคติวาร ปริเนทการกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่...สนองพระเดชพระคุณรักษา พระคุณพระราชศรัทธาให้เจริญพระราชกุศลตามพระราชดำริทุกพระอารามตามข้อวินัยกติกา ซึ่งประการนี้

ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศล ในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับอุณาโลก พระพุทธรัตนปฏิมากร (ณ วันจันทร์เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ปีชาล ฉศก) มีพระบรมราชโองการมาพระบิณฑุสรุสสังฆนาถในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลให้ท่านทั้งปวงที่เป็นชนยังถือพระพุทธศาสนา...ด้วยพระราชมหัทคฆบรีจาดังนี้ขอท่านทั้งปวงที่ยังนับถือพุทธศาสนาเชื่อพระพุทธเจ้าเป็นอนุตรเขต จงมีใจเลื่อมใสศรัทธาอนุโมธนารับส่วนพระราชกุศลในพระพุทธบูชานั้นเถิด...ขอถวายพระพุทธเจ้าเป็นพระราชกุศล และเป็นพระเกียรติยศในคนเป็นอันมากที่ถือพระพุทธศาสนาที่ยอดหนึ่งเถิดขอท่านทั้งปวงจงยินดีอนุโมทนา... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๑๑-๑๔, ๑๖-๑๘ และ ๕๗-๕๘)

ในส่วนของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ (ข้า บุนนาค) หมวดเบ็ดเตล็ด ว่าด้วยการสวรรคตในรัชกาลที่ ๔ เรื่องคำแปลคาถาทรงลาและขอขมาพระสงฆ์ ดังนี้

...แปลคำที่ทรงลาและขอขมาพระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์...เมื่อครั้งเปนภิกษุบัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์จักทำอะไรที่อย่างใดว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้นฉันส่งเครื่องสการะบูชาพระสงฆ์ ซึ่งทำปวารณากำม ด้วยเครื่องสการะเหล่านี้ทำให้เปนของแทนตัวฉัน...ความเจ็บไข้ของตัวฉันก็เจริญทวีมากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตายลงในวันนี้ฉันขอลาพระสงฆ์เจ้าข้า ฉันขออภิวาทไหว้ต่อพระผู้มีพระภาคผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปริณิพานแล้วนานฉันขอนมัสการพระ

ธรรมของพระผู้มีพระภาค ฉันทนอนบ้น้อมพระอริยสงฆ์ด้วย ตัวฉันผู้ได้ถึงพระรัตนไตรย์เป็นที่พึ่งที่รฤกแล้ว...ขอพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเกิด ฉันทขอลาของไหว้ นมัสการข้อใดเป็นความผิดพลั้งเป็นของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงอดโทษเป็นความคิดทั้งปวงของท่านเกิด ครั้นเมื่อกายของท่านแม้ถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตรจะไม่เป็นของกระสับกระส่าย ศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไปตามคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๔๓-๔๔๘, ๔๔๙)

หมวดเบ็ดเตล็ด เรื่องทรงขอมมาพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี ดังนี้

...นักปราชญ์ทั้งหลายก็ถึงความดับเป็นอันมากในวันเพ็ญดังนี้ ควรพระชนมายุจะหมดจะดับในวันนี้เป็นแน่แล้ว...ครั้นเวลาย่ำค่ำแล้วรับสั่งให้พระยาบุรุษย์รัตนราชพัลลพเข้าไปเฝ้าให้พยุงพระองค์พลิกพระเศียรทับพระพาหาเหมือนอย่างพระไสยาสน์ จึงตรัสว่าเขาตายกันดังนี้... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๔๔๓-๔๔๘, ๔๔๙)

จากที่ได้ยกตัวอย่างข้างต้นถึงเรื่องการให้ความสำคัญต่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระพุทธรูปเหล่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความระลึกถึงและปฏิบัติอยู่เป็นประจำตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากกฎธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ที่ทรงตราขึ้นและพระราชกรณียกิจสำคัญๆ ในรัชสมัยของพระองค์ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความกตัญญู อาศிரวาท เป็นการปลูกฝังพื้นฐานของความเคารพนบอนุบอบครูบาอาจารย์ที่ประสิทธิประสาทให้ คุณลักษณะดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความใส่ใจพระทัยและความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง สังเกตได้จาก พระราชหัตถเลขาแบบต่างๆ ของพระองค์มักจะมีคำกล่าวต้นและคำลงท้ายที่ แสดงให้เห็นถึงการสรรเสริญผู้มีพระคุณแทบทั้งสิ้น เสมือนมีนัยยะแฝงว่า ทรงปฏิบัติเป็นต้นแบบ เป็นประจำอยู่เสมอมิได้ขาด

สรุปได้ว่าภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจ และการให้ความสำคัญในด้านการศึกษาตลอดพระชนม์ชีพ ไม่ว่าจะพระองค์จะทรงอยู่ในสถานภาพใดก็ตาม ทรงมีความสนพระทัยใฝ่รู้สอบถามแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และเสาะแสวงหาความรู้ทุกศาสตร์สาขา จากการฟัง พูด อ่าน เขียน และส่งผลสู่วิถีคิด การกระทำที่ทรงปฏิบัติในพระองค์มาโดยตลอดพระชนม์ชีพ เปรียบได้กับลักษณะของการศึกษาตลอดชีวิต (Life long Education) อันหมายถึง การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ นอกกระบบ และอัยาศัยเพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดเวลาซึ่งสามารถใช้ได้กับประชาชนทั่วไปที่จะนำมาใช้เป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่สังคมที่มีส่วนเน้นในเรื่องของการศึกษา ประกอบกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง (ธเนศ ขำเกิด, ๒๕๔๙: ๓๑-๓๒)

ในเรื่องภูมิหลังทางการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์จวบจนถึงการขึ้นครองราชย์ไปจนถึงตลอดรัชสมัย จากข้อมูลดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการปลูกฝังบ่มเพาะพื้นฐานทางความคิดของพระองค์ อันเป็นคุณลักษณะพิเศษเฉพาะในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาด้านต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบคล้ายคลึงกับการศึกษาแบบสหวิทยาการ โดยไม่ทรงละทิ้งความดั้งเดิมของชาติและเลือกรับความรู้ใหม่ๆ จากภายนอก

นอกจากนี้แล้วปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องเนื่องจากพระองค์เอง ในเรื่องของสถานภาพอิสริยยศได้เอื้ออำนวยให้ทรงมีโอกาสศึกษาความรู้ ทั้งที่เป็นแบบธรรมเนียมปฏิบัติ ความรู้ในทางโลกธรรมทรงแตกฉานอยู่เป็นที่ประจักษ์ ตลอดทั้งความรู้ของโลกสมัยใหม่ควบคู่ไปด้วย โดยที่พระองค์ทรงได้ผู้ชี้แนะแนวทาง หรือ “ครู” ที่มีความรู้อย่างลึกซึ้งในศาสตร์นั้นๆ จากการศึกษาภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการศึกษาอันว่าด้วย การเรียน การสอน การอบรม การค้นคว้า เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำมาตลอดพระชนม์ชีพ จะพบว่าสิ่งแวดล้อมรอบพระองค์ได้ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ รวมทั้งความใฝ่รู้ของพระองค์เองนั้นก็ปัจจัยในการส่งเสริมให้เกิดความรู้อย่างถึงที่สุด

บทบาทของครูที่ทำหน้าที่สอนสั่งในทุกช่วงชั้นของพระชนม์ชีพ ต่างมีส่วนสำคัญต่อการให้ความรู้ เกิดแรงกระตุ้นทำให้เกิดความอยากรู้ พระองค์ทรงขนขวาย ด้วยความมุมานะด้วยพระองค์อย่างสม่ำเสมอ ดังนั้น “การอบรมสั่งสอน” จึงมีบทบาทสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการผลิตบุคคลากรที่มีภูมิปัญญา มีความรู้ มีความคิด และมีศีลธรรมจรรยา ซึ่งเป็นคุณลักษณะของมนุษย์ที่ได้ชื่อว่าเป็น “ปัญญาชน” จากการศึกษาพบว่า ภูมิหลังของการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่าด้วยเรื่องของปัจจัยทางสถานภาพ บทบาทของพระอาจารย์ในเรื่องของการสอน บทบาทในการเรียนที่เป็นคุณลักษณะของพระองค์ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์เป็นบุคคลที่มี “คุณลักษณะพิเศษรอบด้าน” หรือที่เรียกได้ว่าความเป็น “องค์รวม” ที่สามารถพัฒนาไปสู่ความเป็น “ครูต้นแบบ” ต่อไปในอนาคต

๔.๒ ปัจจัยที่ส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร

ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริที่จะธำรงรักษาพัฒนา และถ่ายทอดความรู้ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ บริบททางประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีส่วนสำคัญในการกระตุ้นความคิดทั้งในการแก้ไขอุปสรรค หรือพัฒนาความเจริญให้กับพระราชอาณาจักร โดยผู้ศึกษาได้มุ่งประเด็นความสนใจในด้านการธำรงรักษาพระราชอาณาจักร ตลอดทั้งพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เกิดความมั่นคงเป็นหลักก่อนที่จะสร้างปฏิสัมพันธ์กับอาณาอารยประเทศ ในการสร้างความมั่นคงดังกล่าวกระทำได้ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่ ๑) คติความเชื่อในทางศาสนา ๒) กฎจารีตประเพณี และ ๓) ความเชื่อที่แสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ ฯลฯ สิ่งต่างๆ เหล่านี้นับได้ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญ ที่ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ หรือพระราชอาณาจักรในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความมั่นคง และศักดิ์สิทธิ์ ธำรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพแห่งพระราชอำนาจ โดยเนื้อหาในส่วนนี้ ผู้ศึกษาจะค้นคว้าข้อมูลที่เน้นไปสู่ปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่คาดว่าจะส่งผลต่อการเรียนรู้ การพัฒนา และการธำรงรักษาชาติของพระองค์ ดังนี้

๔.๒.๑ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจัยที่เป็นตัวส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในด้านต่างๆ นั้น ยังมีอีกหลายประเด็น อาทิ บริบททางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องในช่วงรัชสมัยของพระองค์ ดังที่จะนำเสนอต่อไป

๑) การเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวที่ทรงผนวชอยู่นานถึง ๒๗ ปีก่อนขึ้นครองราชย์ ซึ่งนับว่ามีลักษณะพิเศษไปจากรัชกาลอื่นๆ และถือว่าเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมและเกื้อหนุนให้พระองค์ทรงมีแนวคิดที่จะธำรงรักษาและพัฒนาชาติ ตลอดทั้งการถ่ายทอดความรู้ต่อไป เหตุการณ์ที่สำคัญในพระองค์หลายเหตุการณ์เป็นวิกฤตการณ์ที่มีผลกระทบโดยตรงต่อพระองค์ทั้งสิ้น แต่อีกมิติหนึ่งกับเอื้ออำนวยให้พระองค์ได้มีโอกาสศึกษาทบทวน และสั่งสมประสบการณ์ความรู้เพื่อจะแก้ไขวิกฤตการณ์นั้นๆ ต่อมา

ดังเช่นเหตุการณ์ช่วงก่อนขึ้นครองราชย์สมบัติของพระองค์ ซึ่งได้กล่าวไปแล้วในส่วนของภูมิหลังทางการศึกษาของพระองค์ นับว่าเป็นการพลิกผันวิกฤติเป็นโอกาสได้เป็นอย่างดี จากผลสืบเนื่องมาจากกรณีการสืบราชสมบัติ โดยมูลเหตุดังกล่าวเป็นผลทำให้พระองค์ต้องดำรงพระองค์อยู่ในความเป็นบรรพชิตเป็นเวลานาน นับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๓ ซึ่งส่งผลทำให้พระองค์มีโอกาสในการสั่งสมภูมิความรู้ และประสบการณ์ต่างๆ ซึ่งมีไขแต่หลักคำสอนทางศาสนาเท่านั้น ที่ทรงมีความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและบริสุทธิ์ และทรงทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับบ้านเมือง พสกนิกร และองค์ความรู้ทางวิชาการต่างๆ จากการเสด็จจรดงค์ นับว่าเป็นการแสวงหาความรู้ โดยการศึกษาหาข้อมูลจากสถานที่จริง ส่งผลให้ทรงได้ความรู้เชิงประจักษ์ และเห็นสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองในขณะนั้น

สิ่งที่น่าพิจารณาประการหนึ่ง คือ “การจรดงค์” ถือเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่งของสมณเพศ เพื่อจาริกแสวงหาการหลุดพ้นมุ่งสู่ความสงบสุข แต่การจรดงค์ของพระภิกษุในนามวชิรญาณเถร นั้นเป็นการจาริกของสมเด็จพระเจ้าฟ้าในฐานะตำแหน่งรัชทายาทควบคู่ไปด้วย ทรงเสด็จไปศึกษาพระธรรม ประวัติศาสตร์และโบราณคดี ตามหัวเมืองต่างๆ ที่มีความสำคัญ เช่น เมืองสุโขทัย เป็นมูลเหตุทำให้พระองค์ทรงพบหลักฐานสำคัญๆ อาทิ ศิลาจารึก หลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลาจารึกหลักที่ ๔ ของพระมหาธรรมราชา ลีไท ในพ.ศ.๒๓๗๖ และการพบพระแท่นมิ่งมงคลศิลาอาสน์ ซึ่งโบราณวัตถุที่พระองค์ทรงพบเหล่านี้ เป็นหลักฐานและปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนความรู้ที่แสดงความเป็นอารยะทางประวัติศาสตร์ และรากฐานความเป็นมาของชาติ จนกาลต่อมาพระองค์ทรงได้บันทึกลำดับประวัติศาสตร์สยามที่มีความยาวนานนับตั้งแต่สมัยอาณาจักรสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ตลอดทั้งลำดับสายราชวงศ์จักรี เป็นเอกสารส่งให้กับเซอร์จอห์น เบาริง หูดอังกฤษเป็นครั้งแรก

ดังกรณีความสำคัญของพระแท่นมิ่งมงคลศิลาอาสน์ พบว่า พระแท่นดังกล่าวทรงใช้เป็นพระแท่นสำคัญในการประกอบพระราชพิธีสำคัญๆ ของพระราชสำนักเพื่อแสดงความเกรียงไกร

แบบไทยเหมือนกรอบความคิดของชาติตะวันตกในธรรมเนียมของอังกฤษก็ใช้พระแท่นเก้าโบราณของพระเจ้าอาเธอร์ในการประกอบพระราชพิธีที่สำคัญเช่นกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๔๔: ๑๗)

นอกจากนี้ความรู้ที่พระองค์ทรงได้เห็น ตลอดทั้งการปฏิสัมพันธ์กับบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่างๆ นั้น ถ้าเป็นพระภิกษุโดยทั่วไป ความรู้และประสบการณ์ที่ได้คงถูกนำมาใช้อยู่ในโลกของพระธรรมเท่านั้น ความรู้ทั้งหมดเหล่านี้ที่พระองค์ได้รับการสั่งสม โดยการถ่ายทอดและทรงศึกษาอย่างลึกซึ้ง ประกอบกับได้ถูกนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ เมื่อพระองค์ได้เปลี่ยนสถานภาพจาก “พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ” เป็น “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

นับได้ว่าตั้งแต่ช่วงเวลาที่ทรงประสูติจนถึงการขึ้นครองราชย์ สำหรับตำแหน่งรัชทายาทแล้วคงจะต้องมีการเตรียมแผน และความพร้อมเพรียงเพื่อนำไปสู่ความเป็นกษัตริย์ที่สมบูรณ์ ซึ่งเป็นจารีตประเพณีของทุกอาณาจักร นอกจากนี้ยังมีปัจจัยส่งเสริมพระองค์อีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เป็นไปเพื่อความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและเป็นกลไกสำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ นั่นคือ ความสมัครสมานสามัคคีของทั้งในกลุ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ระดับชั้นต่างๆ และกลุ่มขุนนางจากสกุลขุนนาง สกุลดั่งกล่าวมีบทบาทและหน้าที่สำคัญในการจัดการบริหารราชการแผ่นดินไม่ว่าจะเป็นข้าราชการทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า นับเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมาสืบมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ สกุลดั่งกล่าวยังมีบทบาทต่อไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

๒) บทบาทของขุนนางสกุลขุนนางกับพระราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสัมพันธ์กับฝ่ายในและฝ่ายหน้าในระดับต่างๆ ลงไปเป็นความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับคหบดีในกลุ่มดั่งกล่าวเป็นการสร้างความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์เพื่อตอบแทนผู้ที่มีความจงรักภักดีและเพื่อกระชับความสัมพันธ์ทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ รูปแบบดั่งกล่าวนี้เป็นสิ่งที่พระราชสำนักปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาอันด้วยเหตุผลการดูแลคนที่ใกล้ชิด การรับบุตรธิดาเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้มีอิทธิพลสูงในแขนงต่างๆ จึงเป็นวิธีที่ผูกพันกับขุนนางเหล่านั้นไว้กับองค์พระมหากษัตริย์เท่ากับเป็นการใช้สตรีเป็นตัวประกันความจงรักภักดีหากสตรีนั้นๆ มีพระราชโอรส พระราชธิดา บิดาจะดำรงตำแหน่งขรัวตาของพระองค์เจ้า ซึ่งเท่ากับเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับพระบรมวงศานุวงศ์ได้อย่างใกล้ชิด กรณีตัวอย่างความสัมพันธ์พระราชสำนักในรัชกาลที่ ๔ กับสายสกุลขุนนาง ซึ่งถือรับใช้มาโดยตลอดตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา อันมีจำนวนข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเป็นจำนวนมากที่สุดและมีบทบาทมากที่สุด

ข้าราชการฝ่ายใน จากสกุลขุนนาง อาทิ เจ้าคุณนวล หรือเจ้าคุณโต ภริยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาง) ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ขนานนามในราชการว่า เจ้าคุณพระอัยยิกา ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงให้เรียกนามว่า เจ้าคุณพระราชพันธุ์ชั้นที่ ๑ ในฐานะผู้ทรงอภิบาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาตานี ในรัชกาลที่ ๑ ธิดาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาง) ชาววังเรียกกันว่า เจ้าคุณวัง เจ้าคุณหญิงนุ่น หรือเจ้าคุณวังหลวง

เจ้าคุณหญิงคัม หรือเจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณหญิงต่าย หรือเจ้าคุณปราสาทในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง เทพยวดี พระธิดาในรัชกาลที่ ๑ เจ้าคุณหญิงแข หรือเจ้าคุณตำหนักใหม่ เจ้าคุณหญิงปุก หรือเจ้าคุณ กลาง เจ้าคุณหญิงหรั่ง หรือเจ้าคุณหญิงน้อย ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เจ้าคุณหญิงนุ่ม หรือเจ้าคุณตำหนักเดิม ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้าคุณจอมมารดาสำลี เจ้าจอมหนูสุด เจ้าจอมวัน ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์หรือเจ้าจอมมารดาแพ เจ้าจอมมารดาโหมด เจ้าจอมเทริยญ เจ้าจอมอัน เจ้าจอมก๊กอ (อ่อน ได้รับตำแหน่งเจ้าจอมมารดา) เอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน) เจ้าจอมแส เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมจิ้น เจ้าจอมเยื่อน เจ้าจอมวร เจ้าจอมอบ เจ้าจอมพิศว์ เจ้าจอมเรียม เจ้าจอมแถม เจ้าจอมเซย เจ้าจอมปุก ในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น

ข้าราชการฝ่ายหน้า จากสกุลบุนนาค อาทิ เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) รับราชการอยู่ที่สมุทกลาโหมในรัชกาลที่ ๑ ต่อถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุทกลาโหม เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เสนาบดีว่าการต่างประเทศ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) รับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔ สมัยรัชกาลที่ ๕ มี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๖ พระยาสุริยวงศ์ ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ที่สมุทกลาโหม สกุดตั้งกล่าวนับเป็นกลุ่มขุนนางที่มีบทบาทสำคัญต่อการขับเคลื่อนงานราชการและการดำรงอยู่ของพระราชสำนัก (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๓๕) นับตั้งแต่ช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

สกุลบุนนาค เป็นสกุลเก่าแก่บรรพชนของสกุลนี้สืบเชื้อสายมาจากชาวเปอร์เซียมีนามว่า “เณกอะหมัด” หรือ เจ้าพระยาบวรราชนายก เข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีโดยมาตั้งห้างค้าขายในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชพ.ศ.๒๑๓๓ - ๒๑๔๘ โดยเดินทางมาจากเมืองกุม (Qum) ประเทศอิหร่าน ด้วยเรือสำเภาวานิสของพ่อค้าสองพี่น้องนามผู้พี่ เณกอะหมัด และนามผู้น้อง มหมัด สะอิด ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ท่ากายอันเป็นชุมชนของชาวเปอร์เซียมาจากคำว่า อากายี หรือ อากออี คำว่า อากอ หมายถึง หัวหน้า ส่วนคำว่า ยี ที่ใช้ต่อท้ายคำว่า อากอ เป็นคำแสดงคำยกย่อง อันเป็นที่ยอมรับในชุมชน (นันทวรรณ เหมินทร์ภู่ว่าง, ๒๕๔๒ : ๗๙) ทำการค้าขายเครื่องหอม แพรพรรณและนำสินค้าไทยบรรทุกสำเภาไปค้าขายยังต่างแดน ในรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม เณกอะหมัด ได้ช่วยราชการแผ่นดินโดยทางพานิชยกิจร่วมกับเจ้าพระยาพระคลังปรับปรุงรัชกาลกรมท่าทำให้งานมีความเจริญก้าวหน้าเป็นอันมากโดยเฉพาะงานด้านการค้าขายทั้งกรมท่าซ้าย (จีน ญี่ปุ่น) กรมท่ากลาง (ฝรั่ง) และกรมท่าขวา (เปอร์เซีย อาหรับ) จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็น พระยาเณกอะหมัด รัตนราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าขวา และจุฬาราชมนตรี ซึ่งนับได้ว่าท่านเณกอะหมัดเป็นปฐมราชมนตรีของชาวมุสลิมแห่งประเทศไทย เณกอะหมัดจึงเป็นต้นตระกูลของขุนนางไทยและสืบสายมาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์บุตรหลานได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณประเทศชาติมาเป็นระยะเวลาเกือบ ๔๐๐ ปี บรรดาบุตรหลานได้แยกสายสกุลออกเป็นตระกูลใหญ่ๆ ทั้งที่นับถือศาสนาพุทธ และศาสนาอิสลาม อาทิ บุนนาค รานนท์ จาติกรัตน์ ศุภมิตร ศรีเพ็ญ วสุธาร วิชญาภัย ภาณุพงศ์ อหะมัดจุฬา อากาหยี จุฬารัตน์ ช่วงรังสี ชิตานูวัตร สุวกุล เป็นต้น สกุลบุนนาคยังมีบทบาทเป็นฐานนะ ราชนิกุล หมายถึง พระญาติของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนับทางฝ่ายสมเด็จพระบรมราชินี โดยเฉพาะผู้สืบสายจากเจ้าคุณนวลซึ่งเป็นน้องของพระเจ้าบรมมรินทรามาตย์

(นาก) ในรัชกาลที่ ๑ จักรราชินิกุล ณ บางช้าง นอกจากนี้สกุลชูโต ยังเป็นอีกหนึ่งสกุลที่สืบสายจากความ เป็นราชินิกุลด้วยเช่นกัน (สกุลขุนนาค, ๒๕๔๒: ๒๕ และ ๓๔)

ในบรรดาขุนนางสกุลขุนนาคที่มีบทบาทสำคัญต่อหน้าทำงานราชการ ตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีกรณีศึกษาที่น่าสนใจอยู่ ๔ ท่านด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พ.ศ.๒๓๓๑-๒๓๙๘ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล พ.ศ.๒๓๒๑ เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑ ได้รับพระราชทานตำแหน่งเป็นนายสุจินดา พุ่มแพรมหาดเล็ก หลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก จมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก พระยาสุริยวงค์มนตรี จางวางมหาดเล็ก เจ้าพระยาพระคลัง ในรัชกาลที่ ๒ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ได้ว่าการกลาโหมและกรมท่าตลอดทั้งแผ่นดิน เรียกว่า เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชทานนามยศใหม่ว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุดมบรมวงศาเสนาบดี พ.ศ.๒๓๙๔ เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ คนทั่วไปรู้จักกันดีในนามสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ ท่านดังกล่าวมีความสั่นไหวในการต่อเรือ มีงานราชการสำคัญได้แก่ ทักษิณบดินทร์เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ปราบเงินตัวเหี้ยอะเชิงเทรา และเป็นผู้ทำสัญญาต่างๆ ทั่วประเทศตลอดทั้งสร้างวัดวาอารามอีกเป็นจำนวนมาก ถึงแก่พิราลัยพ.ศ.๒๓๙๘ สิริรวมอายุ ๖๗ ปี ได้รับพระราชทานเป็นตราสุริยมณฑล เทพบุตรจักรกษัตริย์ราชกาลที่ ๔ ปีพ.ศ. ๒๓๙๔ ภายหลังได้รับการสถาปนาให้มีเกียรติเสมอเจ้าทรงกรมเป็น “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” ได้เป็นหนึ่งในห้าท่านของคณะผู้แทนฝ่ายสยามพิจารณาทำสนธิสัญญากับเซอร์จอห์น เบาริง ทูตอังกฤษ (ประชุมประกาศ, ๒๕๔๘ : ๑๒๑)

๒. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) พ.ศ.๒๓๒๔-๒๔๐๐ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล และเป็นน้องของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) มีบทบาทช่วยปกครองประเทศตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ -รัชกาลที่ ๔ เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ ๑ ที่นายสนิท พุ่มแพรมหาดเล็ก สมัยรัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นจมื่นเด็กษา หัวหมื่นมหาดเล็กวังหน้าไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ เมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคต พ.ศ.๒๓๖๐ ย้ายกลับมารับราชการในพระบรมหาราชวงศ์ที่ พระยาศรีสุริยวงค์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา จางวางพระคลังสินค้า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหาพิไชยญาติ หรือ ที่เรียกกันว่า สมเด็จพระยาองค์น้อย ท่านเคยเป็นแม่ทัพลงไปปราบหัวเมืองมลายูและยังเป็นผู้เจรจาแก้ไขหนังสือสัญญาต่างๆ นอกจากนี้ทรงเป็นแม่กองสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม พระปรางค์เขาทองวัดสระเกศ สระปทุมวัน วัดปทุมวนาราม และแม่กองสร้างพระอภิเนาว์นิเวศน์อีกทั้งแม่กองสร้างสวนนันทอุทยานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) และได้รับการสถาปนาให้มีเกียรติเสมอเจ้าทรงกรมเป็น “ผู้สำเร็จราชการพระนคร” เป็นหนึ่งในห้าท่านของคณะผู้แทนฝ่ายสยามพิจารณาทำสนธิสัญญากับเซอร์จอห์น เบาริง ทูตอังกฤษ (ประชุมประกาศ, ๒๕๔๘: ๑๒๓) ถึงแก่พิราลัยพ.ศ.๒๔๐๐ สิริรวมอายุ ๖๖ ปี นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งจากพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นตราจันมณฑลเทพบุตรจักรถ ภายหลังพระราชทานเป็นตราเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

๓. สมเด็จพระเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรชายคนโตของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันท์ เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๒ และร่วมทำงานด้านพระคลังกรมท่ากับผู้บิดา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนที่นายไชยสรรค์ มหาดเล็กหุ้มแพร (ช่วง บุนนาค) ต่อมาขึ้นเป็นหลวงสิบนายเวรมหาดเล็ก ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า หลวงนายสิบนับเป็นนายช่างไทยคนแรกที่สามารถต่อเรือแบบฝรั่งได้และทำน้อมเกล้าถวายรัชกาลที่ ๓ ในปีพ.ศ.๒๓๗๘ โปรดพระราชทานนามว่า “เรือแก้วกลางสมุทร” (อาเรียล) ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุคคลที่มีความสำคัญมากในการปกครองประเทศสยาม มีคุณูปการกับประเทศจำนวนมาก เช่น แม่กลองชุดคลองผดุงกรุงเกษม คลองดำเนินสะดวก ควบคุมการสร้างถนนริมคลองข้างวัง และถนนจากพระบรมหาราชวัง ด้านทิศใต้ หรือที่มีชื่อว่าถนนเจริญกรุง (new road) เป็นแม่กลองสร้างพระนครคีรีเมืองเพชรบุรี ถึงแก่อุปราชด้วยโรคลม พ.ศ. ๒๔๒๕ บนเรือที่ปากคลองกระทุ่มแบน สิริอายุได้ ๗๔ ปี

๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) พ.ศ.๒๓๕๖-๒๔๑๓ เป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นนายพรหมพันธ์ มหาดเล็กหุ้มแพร ได้เลื่อนตำแหน่งจมีนราชามาตย์พลชั้นตรี ตำแหน่งปลัดกรมพระตำรวจเป็นแม่กลองสร้างป้อมที่แหลมด่านปากน้ำ สมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาที่เจ้าพระยาผู้ช่วยกรมท่า เป็นบุคคลสำคัญที่ร่วมแก้สัญญาการค้าและทางพระราชไมตรีกับอังกฤษในสมัยสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย และโปรดให้เป็นแม่กลองดำเนินการขุดคลองมหาสวัสดิ์ คลองถนนตรงคลองเจ็ดยี่บูชา และยังเป็นผู้เรียบเรียงคั่นคว่าหนังสือหลายเล่ม เช่น เรื่องพระปฐมเจดีย์ลำดับเสนาบดีจดหมายเหตุปฐมเจดีย์ สกลบุนนาค หนังสือพงศาวดารจีนชยุถึง หนังสือแสดงกิจการนักฎิรและพระราชพงศาวดารตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงแก่อุปราชในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ.๒๔๑๓ รวมอายุได้ ๕๗ ปี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดที่มีมาอย่างยาวนาน ระหว่างพระราชสำนักและขุนนาง ตลอดทั้งบุคคลในตระกูลบุนนาค เพื่อเป็นประโยชน์ในการดำเนินวิเทศบายในทางราชการของบ้านเมืองตลอดทั้งความเป็นปีกแผ่นมั่นคงของพระราชสำนักและพระราชอาณาจักรซึ่งได้เอื้อประโยชน์ต่อการประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้เป็นอย่างดีปัจจัยความสัมพันธ์ดังกล่าวมีผลทำให้สกุลบุนนาคเป็นกำลังสำคัญหรือเป็นกองหนุนสำคัญที่จะธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรได้อย่างที่ทรงต้องพระราชประสงค์ ทั้งนี้สกุลบุนนาคนับจำนวนได้หลายท่านทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่ได้ดำรงตำแหน่งและบังคับบัญชาบ้านเมืองที่สำคัญๆ ซึ่งได้ก่อให้เกิดประโยชน์โดยแท้ต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรืออาจจะเรียกได้ว่าทรงสร้างความสมานฉันท์สมัครสมานสามัคคีทั้งในเฉพาะกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตลอดจนความสัมพันธ์ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์กับขุนนางที่ได้กล่าวข้างต้นให้มีการผูกสัมพันธ์ด้วยกันเป็นอย่างดี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงพยายามสร้างความแตกต่างระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงถูกเน้นให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น

พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์องค์แรก ที่ทรงแยกการเงินส่วนพระองค์ ออกจากพระราชทรัพย์แผ่นดิน เช่น มีพระราชดำรัสว่า

...เมื่อข้าพเจ้าเป็นเจ้าของแผ่นดินอยู่นี้ข้าพเจ้าไว้ตัวเป็นผู้รักษาแผ่นดินไม่ได้สำคัญเงินทองพระคลังของเก่าของใหม่ข้างในข้างหน้าว่าเป็นทรัพย์สินของตัวพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นสถาบันและพระบรมวงศานุวงศ์ในฐานะสมาชิกแห่งสถาบันได้รับความสำคัญเพิ่มขึ้นอย่างมาก... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๖๙)

ดังนั้น ความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรตลอดทั้งการประสานความร่วมมือระหว่างองค์พระมหากษัตริย์และข้าราชการขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ประสานความร่วมมือในการบริหารราชการแผ่นดินผ่านรูปแบบการดำเนินงาน ราชการในด้านต่างๆ นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สร้างความมั่นคงซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของพระราชอาณาจักร การประสานความร่วมมือดังกล่าว หากไม่เกิดขึ้นและไม่มีความร่วมมือกันแล้ว การจะพัฒนาพระราชอาณาจักรในด้านต่างๆ ก็คงจะไม่มี ความหมาย ฉะนั้นเมื่อพระราชอาณาจักรหรือในที่นี้มีความหมายรวมไปถึงพระราชสำนักได้ถึงพร้อมถึงซึ่งความมั่นคงย่อมส่งผลให้การดำเนินนโยบายเป็นไปด้วยดี ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับวิสัยทัศน์และวิเทโศบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ เพื่อนำไปสู่การดำรงรักษา และพัฒนา อีกทั้งกระบวนการถ่ายทอดความรู้ได้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องเผชิญกับอำนาจใหม่ที่เข้ามาทดสอบความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักร ในรูปแบบ “ลัทธิการค้าอาณานิคม” เป็นสำคัญ

๓) วิเทโศบายทางการเมืองกับการธำรงไว้ซึ่งพระราชอาณาจักร

ในส่วนของสยามนั้น การต่อสู้กับอำนาจภายนอกที่เข้ามากระทบกับสถานภาพความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักรในประวัติศาสตร์ของชาติปรากฏให้เห็นหลายครั้งหลายครา รูปแบบและวิธีการของการต่อสู้จึงขึ้นอยู่กับบริบทของสังคมในช่วงนั้นเป็นสำคัญ นับตั้งแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐ ช่วงเหตุการณ์ดังกล่าวมีผลกระทบต่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักรมาเป็นเวลายาวนาน ประเด็นหลักในช่วงนั้นเน้นไปในเรื่องของกรอกบฏเอกราชของบ้านเมือง โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศใช้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะชาวจีนเป็น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ความสำคัญของการพัฒนาบ้านเมืองเน้นหนักไปในทางฟื้นฟูพระราชอำนาจและสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้เกิดขึ้นโดยเร็ว ตัวอย่างกรณี สงครามเก้าทัพ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทั้งนี้เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่พระราชอาณาจักร และประกาศสถานภาพความเข้มแข็งแก่พระราชสำนัก หลังจากผ่านช่วงยุคการจลาจลนับตั้งแต่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศได้ขยายไปถึงประเทศตะวันตกในมิติการค้า และการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมระหว่างกัน เริ่มตั้งแต่การเปิดสถานกงสุลโปรตุเกสประจำสยามเป็นแห่งแรก

มูลเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้มหาอำนาจตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (เวียดนาม ศรีลังกา, ๒๕๔๒: ๓๓-๓๔ และ ๓๙) ตลอดทั้งราชอาณาจักรสยาม มีปัจจัยส่งเสริมที่สำคัญที่ทำให้เกิด การปฏิสัมพันธ์ทั้งในด้านบกและในด้านลบ ซึ่งมีสาเหตุมาจากแรงจูงใจหลายประการไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ แรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจ สินค้าหายากราคาแพง เช่น เครื่องเทศ ซึ่ง

เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงมาก นอกจากนี้ปัจจัยเรื่องของการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญอีกทั้งการทดสอบเทคโนโลยีที่ทันสมัยที่ผลิตจากตะวันตก และความอยากทดสอบเทคโนโลยีอันทันสมัยของโลกตะวันออก ต่างเป็นแรงจูงใจซึ่งกันและกันที่นำมาสู่การสำรวจดินแดนไปจนถึงการล่าอาณานิคมในที่สุด อีกทั้งการเปิดรับความรู้และเทคโนโลยี เพื่อจะเปิดโลกทัศน์ของโลกตะวันออกด้วย ซึ่งในแต่ละพระราชอาณาจักรมีทั้งการเปิดรับที่เต็มใจและการถูกกดขี่บังคับ ข้อสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เรื่องของลัทธิชาตินิยมที่เกิดขึ้นจากชาวตะวันตก ที่เชื่อในเรื่องความสามารถของคนที่มีศักยภาพสูงกว่าโดยเฉพาะคนผิวขาวอันมีปัจจัยเสริมมาจากทฤษฎีของชาลส์ ดาร์วิน ซึ่งเป็นนักคิดนักทฤษฎีท่านสำคัญในช่วงจักรวรรดินิยมสมัยใหม่ (New Imperialism) หรือลัทธิชาตินิยมสมัยใหม่ ลัทธิดังกล่าวแพร่หลายปลายคริสต์วรรษที่ ๑๙ โดยกลุ่มปัญญาชนนิยมได้กระตุ้นความรู้สึกชาตินิยมและสนับสนุนลัทธิจักรวรรดินิยมโดยเฉพาะเรื่อง “Social Darwinism” โดยใช้หลักการคัดเลือกตามธรรมชาติ หรือ “ผิวขาวเป็นเผ่าพันธุ์ที่ได้รับการคัดเลือกแล้ว ความเจริญและความสามารถของผิวขาวมีเหนือกว่าผิวสี” นอกจากนี้ยังมีนักเขียนและนักปกครองที่สำคัญคือ รุดยาร์ด คิปลิง (Rudyard Kipling) ได้เสนอผลงานสำคัญเล่มหนึ่ง ชื่อ “The White Man’s Burden” อันมีใจความสำคัญว่าเป็นหน้าที่ของคนผิวขาวที่จะออกไปทำหน้าที่นำอารยธรรมที่สูงกว่าไปเผยแผ่ในหมู่คน “ครึ่งผีครึ่งเด็ก” ซึ่งมีส่วนสนับสนุนการขยายอาณานิคมออกไป นอกจากนี้ก็คิดสำคัญดังกล่าวแล้ว สมาคมองค์กรและหน่วยงานทางวิชาการสำคัญต่างๆ ในยุโรปต่างก็ให้การสนับสนุนแนวคิดต่างๆ เช่นกัน อาทิ สมาคม Royal Colonial Institute ในอังกฤษ และ Kolonialverein, Society for Commercial Geography and the Promotion of German Interests Abroad ในเยอรมัน เป็นต้น รวมทั้งกลุ่มสื่อสารมวลชนในยุโรป ต่างก็ได้ช่วยเผยแพร่ว่าความรู้สึกชาตินิยมดังกล่าวให้มากขึ้น เช่น ในอังกฤษ ไวเคาน์ นอร์ธคิลฟี พิมพ์หนังสือพิมพ์ประเภท Yellow Press ลงข่าวเกี่ยวกับลัทธิจักรวรรดินิยมที่มีชื่อเสียงมาก หนังสือพิมพ์ของเขามีส่วนสร้างมติมหาชนให้มีความรู้สึกก้าวร้าวถือว่าการมีอาณานิคมเป็นสิ่งจำเป็นของมหาอำนาจ

นับตั้งแต่ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผู้ปกครองของพระราชอาณาจักรสยามจะต้องเผชิญกับการผันแปร และบีบคั้นทางเมืองของมหาอำนาจตะวันตกที่พยายามแสวงหาที่มั่นหรืออาณานิคมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความผันแปรทางการเมืองในกลุ่มประเทศเพื่อนบ้านไม่ว่าจะเป็นกรณีอังกฤษเข้ายึดครองพม่าทางตอนใต้ ภายหลังสงครามอังกฤษ-พม่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๖๙ และ พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๓๙๖ การล้มราชบัลลังก์ศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ การพ่ายแพ้ในสงครามฝิ่นของจีน พ.ศ. ๒๓๘๔-๒๓๘๕ และการพยายามแสวงหาที่มั่นของฝรั่งเศสในอินโดจีนได้สร้างความหวาดวิตกให้กับราชสำนักแห่งรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมากโดยเฉพาะช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ และ ๕ ผู้นำไทยเล็งเห็นความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างอำนาจและรูปแบบรัฐจารีตเดิมเสียใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพความผันแปรทางการเมืองของยุคสมัยแห่งตน ผลของการขยายตัวของจักรวรรดินิยมตะวันตก (The Expansion of the Western Colonial Empire) นับตั้งแต่การขยายอิทธิพลของบริษัทอินเดียตะวันตกของอังกฤษ (The East India Company) ในอนุทวีปอินเดีย ช่วงครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๔ มีเหตุการณ์เผชิญหน้าทางการเมืองระหว่างอังกฤษ และพระราชสำนักของรัฐจารีตต้องระงับเป็นปรากฏการณ์แรกสุดและต้นตอสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อกรปรับเปลี่ยนทัศนคติทางการเมืองการปกครองตลอดถึงการปฏิรูปความสัมพันธ์กับบ้านเมือง

ประเทศราชผู้ของราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ในสมัยต่อมา และเป็นรากฐานการเปลี่ยนแปลง ความรู้สึกนึกคิดและอรรถาธิบายของผู้ปกครอง โดยเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์การเปลี่ยนแปลงมีปรากฏ นับแต่ช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ทิศทางการเปลี่ยนแปลงในขั้นแรก นั้น คือ การหลีกเลี่ยงที่จะเผชิญหน้าพร้อมกับการพยายามโอนอ่อน ประนีประนอมกับมหาอำนาจ หน้าใหม่และการจำกัดทั้งบทบาท และขอบเขตอำนาจ ที่เคยมุ่งขยายสู่แนวตะวันตกของเทือกเขา ตะนาวศรี โดยเฉพาะการยกกำลังไปบริบทรับจับเชลยซึ่งทำกันมาเป็นเรื่องปกติ การถอนตัวไม่เข้าไป แทรกกิจการภายในเมืองท่าฝั่งตะวันออกของทะเลอันดามัน อย่างที่เคยทำกับพระราชสำนักพม่าได้ยุติ ลง หลักได้ทราบข่าวหัวเมืองอันมีเกาะตะมะเย ทวาย และมะริด ได้ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของ กองทัพเรืออังกฤษเป็นที่เรียบร้อยแล้ว นโยบายที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นสัมพันธ์โดยตรงกับการ ปรับเปลี่ยนทัศนคติที่ผู้ปกครองสยามจะพึงมีต่อพม่ามหาอำนาจที่เป็นคู่แข่งเดิม และจักรวรรดินิยม ตะวันตกซึ่งเป็นกลุ่มอำนาจใหม่ ตลอดถึงรัฐจารีตสยามจะต้องเลือกถือปฏิบัติให้สอดคล้องกับการผัน แปรของสถานการณ์ ซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงยึดถือ และปฏิบัติตามทั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ (สุนทร ชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔: ๑๕๕-๑๕๖, ๑๕๘) นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สยาม ยังได้ทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษเป็นครั้งแรก โดยส่งร้อยเอกเฮนรีเบอร์นี เข้ามาเจริญ สัมพันธไมตรี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี คือ “สนธิสัญญาเบอร์นี” ในปีพ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อมารัฐบาลอังกฤษแต่ให้ เซอร์ เจมส์ บรุก เป็นทูตมาขอทำหนังสือสัญญาเพื่อแก้ไขในภายหลัง แต่ฝ่ายสยามบอกปิดมียอมแก้ไข รัฐบาลอังกฤษ จึงสั่งให้ดำเนินการทุกอย่าง แม้แต่จะมีการรบพุ่งก็ตาม เพื่อให้สยามได้ยอมทำ สนธิสัญญา ซึ่งในเวลาดังกล่าวเป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนรัชกาล ทางฝ่ายอังกฤษทราบกิตติศัพท์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อม กว้างขวาง เปิดวิชาความรู้ สมัยใหม่ของตะวันตก ทั้งทรงทราบภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นๆ ทาง ตะวันออกในสมัยนั้น อังกฤษจึงได้ส่ง เซอร์ จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ให้เป็นราชทูตพิเศษ เชิญพระราชสาสน์ของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียมาถวายโดยตรงจากกรุงลอนดอน (ขุนนวมบทความ ไทยกับต่างประเทศ, : ๘-๙)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพ.ศ. ๒๓๙๔ พระองค์ทรงตระหนักว่า ถึงเวลาแล้วที่ประเทศสยามจะต้องยอมเปิดสัมพันธภาพกับประเทศตะวันตก โดยทำสนธิสัญญาใน ลักษณะใหม่และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าเอียงอารยะประเทศ ความผันแปรทางการเมืองใน ประเทศเป็นการสร้างความวิตกให้แก่พระราชสำนักสยาม ในขณะนั้นอังกฤษและฝรั่งเศสต่างพยายาม แสวงหาที่มั่นทั้งในพม่า และอินโดจีน เพื่อให้เป็นบันไดไปสู่ยูเนียนและทิเบต อังกฤษยึดพม่าตอนใต้เป็น ที่มั่นหลังจากพิชิตพม่าในสงคราม ๒ ครั้งคือ พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๖๙ และพ.ศ. ๒๓๙๕-๒๓๙๗ ในขณะที่ จีนต้องยอมจำนนต่ออังกฤษในสงครามฝิ่น ทางตะวันออกฝรั่งเศสกำลังพยายามแสวงหาที่มั่นใน อินโดจีนทางใต้อังกฤษขยายอิทธิพลเข้ามาในแหลมมลายูหลังจากยึดสิงคโปร์ และปีนังได้แล้ว แม้แต่ ญี่ปุ่นซึ่งเคยดำเนินนโยบายอยู่อย่างโดดเดี่ยวมาเป็นเวลา ๒๐๐ ปีเศษก็จำเป็นต้องเปิดประเทศและ ยอมทำสนธิสัญญา “คานะงะวะ” (Treaty of Kanagawa) กับสหรัฐอเมริกา ปีพ.ศ. ๒๓๙๖ (เพ็ญศรี ตึก, ๒๕๔๒: ๔ และ ๖) ด้วยเหตุการณ์เหล่านี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ เสนาบดีคนสำคัญของพระองค์ ได้แก่ หลวงสิทธิ และนายโหมต อมาตยกุล ซึ่งนับเป็นตัวอย่างชนชั้น นำหัวก้าวหน้าในสมัยนั้น ตระหนักถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับประเทศ พระองค์จึงเล็งเห็นความจำเป็น

ที่จะต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายของประเทศไทยจากที่เคยติดต่อกับต่างประเทศอย่างระมัดระวัง มาเป็นการยอมทำสนธิสัญญาตามเงื่อนไขของประเทศตะวันตก และพยายามรักษาไมตรีนั้นไว้ให้ดีเพื่อความอยู่รอดของประเทศ ดังนั้น เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษทรงแต่งตั้ง เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นอัครราชทูตที่มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาส์นมาเจรจาทางสนธิสัญญาทางไมตรีกับสยามในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงต้อนรับอย่างสมเกียรติจนเป็นที่พอใจของอัครราชทูตอังกฤษมาก

จากการทำสนธิสัญญาดังกล่าวประเทศสยาม มีทั้งส่วนได้ และส่วนเสีย (เพ็ญศรี ติ๊ก , ๒๕๔๒: ๗ และ ๙) สำหรับส่วนดีทางการเมือง ถ้าไม่ทำสนธิสัญญาดังกล่าวประเทศสยามคงต้องถูกอังกฤษใช้กำลังบังคับ เซอร์ จอห์น เบาริง อาจจะหวนกลับมาพร้อมกองทัพเรืออังกฤษ หรืออาจจะรวมกำลังกับฝรั่งเศส และอเมริกาบังคับไทย แต่เมื่อทำสัญญาแล้วได้มีการเดินเรือไปมาหาสู่กันตลอด ทั้งส่งทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศต่างๆ ในยุโรป ซึ่งนับว่าการกระชับสัมพันธไมตรีให้แน่นแฟ้นต่อไป ความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจจากระบบผูกขาดมาเป็นระบบการค้าเสรี เป็นปัจจัยทำให้การค้าทั้งภายใน และภายนอกประเทศเจริญขึ้นหลังจากทำสนธิสัญญาเพียงหนึ่งปีเท่านั้น มีเรือต่างชาติเข้ามาค้าขายเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก เรือสินค้าสยามก็ทวีขึ้นเช่นกัน ประเทศสยามอนุญาตให้ส่งข้าวให้เป็นสินค้าส่งออกได้ ทำให้ข้าว และไม้สักเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย ด้านการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย นโยบายการเปิดประเทศสัมพันธภาพกับประเทศยุโรป ส่งเสริมให้สยามได้รับอิทธิพลอารยธรรมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ริเริ่มและวางรากฐานในการปฏิรูปประเทศให้เจริญก้าวหน้าในส่วนผลเสียนั้น ชื่อเรียกร้องอันใดที่อังกฤษต้องการสยาม ต้องตอบสนองจนเป็นที่พอใจ เช่น การขอจัดตั้งสถานกงสุล เพื่อพิจารณาคดีคนบังคับอังกฤษไม่ต้องขึ้นศาลสยาม หรือเรียกได้ว่าการให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) แก่คนบังคับอังกฤษ นับเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่สยามให้กับชาวต่างประเทศ สยามต้องเสียอำนาจอธิปไตยทางการค้าให้กับอังกฤษ ยกเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้า ยกเลิกระบบการเก็บภาษีสินค้าจากวิธีวัดความกว้างของปากเรือ ซึ่งอังกฤษเห็นว่าไม่ยุติธรรมและกำหนดอัตรา ร้อยละ ๓ เปอร์เซนต์ ทางสยามเองได้แต่งตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ในปีพ.ศ.๒๔๐๐ โดยไปพร้อมกับการอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปถวาย หลังจากกลับจากยุโรปแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งเป็น สมุหพระกลาโหม ฝ่ายเหนือ โปรดเฉลิมพระนามว่า “พระยามนตรีสุริยวงศ์ ดำรงอิทธิฤทธิ์อำนาจมาตยาธิบดี จุลคชสีห์บุรธาธร สถาพรพิริยะพาหะ” (ชมรมสายสกุลบุนนาค, ๒๕๔๒: ๙๘) นอกจากนี้สยามยังได้ทำสนธิสัญญาไมตรีพาณิชย์ และการเดินเรือกับประเทศต่างๆ ได้แก่ เดนมาร์ก พ.ศ. ๒๔๐๑ โปรตุเกส พ.ศ.๒๔๐๒ เนเธอร์แลนด์ พ.ศ.๒๔๐๓ ปรัสเซีย พ.ศ.๒๔๐๕ สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม และอิตาลี พ.ศ.๒๔๑๑ ออสเตรีย-ฮังการี พ.ศ.๒๔๑๒ สเปน พ.ศ.๒๔๕๐ และอีก ๑๐ ปีต่อมาสยามได้ลงนามในสนธิสัญญากับญี่ปุ่นตามแบบฉบับสนธิสัญญาที่ทำกับตะวันตก ส่วนรัสเซียสยามได้ลงนามในปฏิญญาว่าด้วยการพาณิชย์และการเดินเรือ ในปีพ.ศ. ๒๔๔๒

การปฏิบัติวิเทโศบายดังกล่าวราชสำนักสยาม ได้มีตัวอย่างให้เห็นเป็นเชิงประจักษ์ถึงความล่มสลายไม่ว่าจะเป็น ทั้งพม่าและเวียดนาม แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นแรงผลักดันที่สำคัญให้เกิด

กระแสนี้จะต้องหันกลับมามองตนเองในกรอบของเจ้ามหาอำนาจเก่า ซึ่งถูกแทนที่ด้วยมหาอำนาจใหม่ ที่มีศักยภาพทางการทหารสูงกว่า จากหนังสือจดหมายเหตุสยาม (The Bangkok Recorder) ฉบับเดือนกุมภาพันธ์ ปีพ.ศ. ๒๔๑๐ ของหมอบรัดเลย์ (Dr. Bradley) ซึ่งเป็นสื่อทั้งชี้แนะและสะท้อนเสถียรภาพ ฐานะของสยาม ในกรอบความคิดใหม่ที่เทียบเคียงกับพม่ามหาอำนาจเดิมเป็นอย่างดี มีข้อความดังนี้

กรุงเทพฯ เทียบเมืองพม่า

...จดหมายเหตุรากุ้งแตม, ได้เปรียบเทียบเมืองพม่ากับกรุงสยามเป็นใจความว่า, คนทั้งปวงได้รู้แล้วว่ากรุงสยามไม่ได้เสียแผ่นดินแก่เมืองอื่น. เพราะได้ยอมเปนไมตรีกับเมืองอังกฤษและเมืองอเมริกา, แลฝรั่งเศสแล, พุตเกต, แลเมืองเดนหมาก, แลเมืองฮันเสียอดีตติดสติดแลเมืองดัซเซ, แต่พม่าได้เสียที่แผ่นดินมาก, เพราะไม่ยอมเปนไมตรีกันกับเมืองอื่นที่ใหญ่กว่าตัว...เหตุไฉนเมืองสยามที่มีกำลังน้อย, ทุกวันนี้แต่มีความสุขเจริญมาก. แลเมืองพม่าที่แต่ก่อนมีกำลังมาก ทุกวันนี้ก็เสื่อมลงๆ เล่า เมืองทั้ง ๒ เมืองผิดกันดังนี้, เพราะเมืองสยาม, ยอมรับว่ามีกำลังน้อยจึงได้พึ่งอาศัยรายแก่เมืองใหญ่ต่างๆ ยอมเปนไมตรีกันด้วยเมืองนั้น. ถ้าอังกฤษปราฐานจะทำสงครามกับกรุงเทพฯ มาตีชิงเอาเมือง, ฝรั่งเศสแลเมืองอยู่ในทิศเทศคงจะห้ามไว้ เมืองอังกฤษคงจะรอไว้หลายเดือนไม่อาจลงมือทำ. ถ้าเมืองอยู่ในทิศเทศจะมาตีกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสแลอังกฤษคงจะอุสาห์เพื่อจะได้ห้าม. การที่เมืองเปนไมตรีกันดังนั้นก็เปนประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย.ๆ ที่มีกำลังน้อยได้ชูกำลังขึ้นเพราะเมืองใหญ่เปนไมตรีกัน. เมื่อเมืองใหญ่เมืองน้อยอยู่ใกล้เคียงกัน ถ้าไม่มีไมตรีกันก็จะเกิดวุ่นวายบ่อยๆ. เมืองเล็กคงจะดีขึ้นพร้อมเมืองใหญ่...(The Bangkok Recorder, ๒: ๒๔ (๑๘๖๗): ๕๘๔-๕๘๕ อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔: ๑๕๐-๑๕๑)

เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นทั้งในพระราชอาณาจักร และนอกพระราชอาณาจักรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแรงผลักดันที่สำคัญ และส่งผลให้พระองค์ปรับยุทธวิธีในการรักษาพระราชอาณาจักร จากสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากประวัติศาสตร์การต่อสู้หรือสงครามเพื่อรักษาพระราชอาณาจักรดั่งสมัยโบราณ แต่ในรัชสมัยของพระองค์ต้องเปลี่ยนวิธีการไป โดยทรงใช้ “การศึกษา” ทุกด้านและทุกทางเท่าที่พระองค์จะทรงศึกษาหาความรู้มาได้ เพื่อนำมารักษารฐานพระราชอำนาจในพระองค์และป้องกันรวมทั้งต่อต้านวิกฤติการณ์การล่าอาณานิคมรูปแบบใหม่ในทีก่อตัวขึ้นภายในภูมิภาค และพระราชอาณาจักรของพระองค์ ดังนั้น การศึกษาชาติตะวันตกและเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงเรื่องที่พระองค์ต้องสะสมภูมิความรู้เหล่านี้เพื่อเป็นเกราะสำหรับป้องกันพระราชอาณาจักร ดังนั้นผู้ศึกษาเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะทรงศึกษาผู้นำสำคัญๆ ของประเทศมหาอำนาจ โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสที่ประสบความสำเร็จในการบริหารการจัดการชาติของตน สามารถขยายพระราชอำนาจทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่แผ่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยที่พระองค์ทรงสานสัมพันธ์ไมตรีทั้งอย่างเป็นทางการโดยการทูตระหว่างประเทศ และทั้งเป็นการส่วนพระองค์ เช่น ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง เป็นต้น ผู้ศึกษาจึงยกตัวอย่าง พระเจ้าแผ่นดินของอังกฤษและฝรั่งเศสที่ร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ๑) สมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียพระประมุข

แห่งสหราชอาณาจักร บริเตนใหญ่และไอร์แลนด์และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย แห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์ และ ๒) จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พระประมุขแห่งจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ แห่งราชวงศ์โบนาปาร์ต และผู้ศึกษาได้ยกตัวอย่างพระราชอาณาจักรข้างเคียงในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ร่วมรัชสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และคาดว่าพระองค์ได้ทรงเรียนรู้ความเป็นไปของพระราชอาณาจักรเหล่านี้ ที่ประสบกับปัญหาและวิกฤติการณ์ต่างๆ ในช่วงระยะเวลาเดียวกันและมีวิธีการที่แตกต่างกันโดยพบว่ามีการก่อเหตุการณที่มีความคล้ายคลึงกัน ซึ่งมีทั้งรักษาและอ้าง พระราชอาณาจักรไว้ได้ หรือบางพระราชอาณาจักรก็สลายลงในที่สุด ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวมหาอำนาจตะวันตกไม่ว่าจะเป็นอังกฤษ และฝรั่งเศสต่างเข้ามามีผลกระทบอย่างเห็นได้ชัดกับพระราชอาณาจักรเกือบทั่วทุกแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้ศึกษาจึงยกตัวอย่าง ดังนี้ ๑) กรณีศึกษาของราชวงศ์คอนบวงของพระราชสำนักพม่า และ ๒) พระราชวงศ์เหิงยงของประเทศเวียดนาม ทั้งสองพระราชอาณาจักรที่มีรูปแบบการต่อสู้รักษาพระราชอาณาจักร เหมือนหรือต่างกับพระราชสำนักสยามอย่างไร ดังที่จะได้กล่าวต่อไป

๔.๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองอยู่จำนวนมากทั้งที่เป็นประโยชน์ทางตรงและทางอ้อม ทั้งนี้ยังทรงใช้พระราชกรณียกิจเป็นเรื่องนำทาง เพื่อกระตุ้นความสนใจต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นของโลกในขณะนั้น นอกจากนี้ยังเป็นการเสริมสร้างสรรพวิชาความรู้ เพื่อเปิดโลกทัศน์และมุมมองของชนชั้นปกครองและชนชั้นถูกปกครองให้กว้างขวางยิ่งขึ้น บริบททางประวัติศาสตร์ที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว ตรงกับช่วงแห่งการแพร่ขยายอำนาจจากประเทศทางยุโรปซึ่งเป็นทวีปที่มีศักยภาพในการพัฒนาทางด้านความเจริญที่รุดหน้าที่สุดในสมัยนั้น เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของโลกมีจุดกำเนิดมาจากทวีปยุโรปโดยส่วนมากแล้วได้ส่งผลต่อแนวคิดของชนชั้นนำทั่วไปเกือบทั่วโลกไม่ว่าจะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนเป็นเวลานานหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับผู้นำแต่ละประเทศนั้นๆ ยุโรปในยุคนี้จึงได้ชื่อว่า ยุโรปสมัยใหม่ โดยเริ่มเหตุการณ์สำคัญจากการปฏิวัติฝรั่งเศส (French Revolution) ค.ศ.๑๗๘๙ เป็นต้นมา โดยเกิดการเปลี่ยนแปลงในยุโรปหลายด้าน เช่น การขยายตัวของการปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution) ในภาคพื้นทวีปการปฏิวัติของชนชั้นกลางเพื่อความเป็นประชาธิปไตยตามแนวทางเสรีนิยม (Liberalism) เกิดระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (Capitalism) อุดมการณ์ลัทธิมากซ์ (Marxism) อุดมการณ์ชาตินิยม (Nationalism) ซึ่งนำไปสู่กระบวนการสร้างชาติทั้งในยุโรปและโพ้นทะเลจึงเกิดเป็นลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) หรือที่เรียกว่า การล่าอาณานิคม (Colonization) เป็นการจัดระเบียบโลกตามความต้องการของชาติมหาอำนาจของยุโรป (สุจิตรา วุฒิเสถียร, ๒๕๕๐: ๕) กระทั่งการเกิดโรงพิมพ์เพื่อออกไปประกาศต่างๆ ก็มีความเจริญมาจากทวีปยุโรปทั้งสิ้นโดยเฉพาะในสมัยปลายของยุคกลางหรือยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ ชาวตะวันตกได้มีความรู้เกี่ยวกับการหลอมและการผสมโลหะมากขึ้นกล่าวคือ ก่อให้เกิดการประดิษฐ์แท่นพิมพ์และตัวหล่อพิมพ์โลหะโดยใช้เทคนิคการพิมพ์แบบเรียงพิมพ์ว่า Movable metal printing โดยโยฮันน์ กูเตนเบิร์ก (Johann Gutenberg ค.ศ.๑๔๐๐-๑๔๖๘) แห่งเมืองไมนซ์ (Mainz) ในดินแดนเยอรมัน ปลายทศวรรษ ๑๔๕๐ นับเป็นการปฏิวัติในภูมิปัญญาของชาติตะวันตกที่นำความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงมาสู่วิถีชีวิตของชนชั้นต่างๆ (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๓: ๙๕) ส่วนในเรื่องของลัทธิการ

ล่าอาณานิคมของมหาอำนาจทางตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งทำให้ประเทศต่างๆ ในแถบทวีปเอเชีย และใกล้เคียงต่างก็ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงและพร้อมที่จะลุกขึ้นปรับปรุงพัฒนาประเทศให้มีความเจริญเหมือนอย่างประเทศมหาอำนาจที่แสดงตนว่าเป็นผู้มีอารยะโดยใช้รูปแบบการพัฒนาและการขยายอิทธิพลที่นำไปสู่โลกสมัยใหม่ (Modernization) ที่มีวิถีความเป็นตะวันตกเป็นตัวควบคุมหรือที่เรียกว่าการทำให้เป็นวัฒนธรรมตะวันตก (Westernization) พัฒนาการทางด้านความเจริญของประเทศในแถบยุโรปเริ่มปรากฏเหตุการณ์สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงถึงแม้บางเหตุการณ์จะเกิดขึ้นก่อนหน้ารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ยังคงมีส่วนผลักดันให้สังคมมีพัฒนาการอย่างเป็นลำดับ (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๔: ๓๒๑ และ ๓๓๒) อาทิ

การปฏิวัติภูมิปัญญา (Intellectual Revolution) ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งให้ความสำคัญด้วยการอธิบายสังคมตามแบบวิธีทางวิทยาศาสตร์และหลุดพ้นจากอำนาจของคริสตจักรส่งผลให้สังคมมีความเปลี่ยนแปลงสามารถแสดงความคิดเห็นและเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพได้มากขึ้นและเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชาติตะวันตกเข้าสู่ความเจริญในยุคใหม่ ช่วงเวลาดังกล่าวจึงได้รับสมญาว่ายุคแห่งการใช้เหตุผล (Age of Reason) หรือ ยุคภูมิธรรม (Age of Enlightenment) กระบวนการดังกล่าวส่งผลต่อการใช้สติปัญญาและความมีเหตุผลในการพัฒนาตนเองและสังคมสะท้อนให้เห็นเด่นชัดในรูปแบบของลัทธิการปกครองโดยกษัตริย์ทรงภูมิธรรม (Enlightened Despotism) เพราะกษัตริย์จะนำเอาแนวคิดที่ใช้เหตุผลหรืออุดมการณ์เป็นหลักในการปกครองและบริหารราชการแผ่นดิน ทั้งนี้โดยพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีเทวสิทธิราชย์ (Divine Right of King) ว่าเมื่อกษัตริย์ทรงได้รับอำนาจในการปกครองแล้วก็เป็นเหตุผลอันสมควรที่จะทรงปฏิบัติกิจการดังกล่าวด้วยความรู้สึกรับผิดชอบในการดูแลสวัสดิการของผู้อยู่ภายใต้การปกครองและให้สิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลตามสถานภาพของบุคคลนั้นๆ

กษัตริย์ทรงภูมิธรรมจึงถือว่าพระองค์เป็นผู้รับใช้ประชาชนและรัฐ (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๔: ๓๔๙) ในฐานะผู้รับผิดชอบต่อชีวิตและความเป็นอยู่ของพลเมือง กษัตริย์จะทำหน้าที่ในการพัฒนารัฐในช่วงเวลาดังกล่าวจะให้ความสำคัญและส่งเสริมงานทางอุตสาหกรรมและระบบเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เน้นการศึกษาของพลเมืองให้อ่านออกเขียนได้ให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาและมีนโยบายส่งเสริมความเจริญทางด้านศิลปวัฒนธรรม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงร่วมรัชสมัยของพระองค์ที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ เช่น การปฏิวัติอุตสาหกรรมในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ อันมีพัฒนาการมาจากยุคแห่งภูมิธรรมและยังคงให้ความสำคัญในเรื่องของวิทยาศาสตร์จนนำไปสู่การพัฒนาเครื่องจักรกลและเทคโนโลยีการผลิต อันเป็นกุญแจสำคัญไปสู่การปฏิวัติดังกล่าว หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าระบบอุตสาหกรรมนิยม (Industrialism) ซึ่งเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และต่อเนื่องนับเป็นเวลาศตวรรษโดยเกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศอังกฤษจนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ก็ได้แพร่หลายไปในประเทศตะวันตกต่างๆ และส่วนอื่นๆ ของโลก

อำนาจและอิทธิพลจากตะวันตกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวย่อมน่าจะมีปัจจัยส่งผลมาจากเหตุการณ์ดังกล่าว จนนำไปสู่การแข่งขันเพื่อขยายอิทธิพลทางการเมืองระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสโดยแสวงหาอาณานิคมให้มากที่สุดเพื่อสร้างความยิ่งใหญ่ให้กับประเทศของตน การเป็นคู่แข่งกันทำให้ประเทศทั้งสองต่างคุมเชิงซึ่งกัน และกันไม่ยอมให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีอิทธิพลในดินแดนต่างๆ เหนือกว่ากัน ดังจะเห็นได้จากบทบาทของอังกฤษในพม่า

หรือบทบาทของอังกฤษและฝรั่งเศสในสยาม นอกจากนี้ยังมีการแข่งขันหาเส้นทางไปยังมณฑลยูนนานของอังกฤษในพม่าและของฝรั่งเศสในเวียดนามซึ่งแม้จะมีจุดประสงค์ในด้านเศรษฐกิจแต่ก็เป็นการแข่งขันกันสร้างอิทธิพลของตนมากกว่าและมีผลให้อังกฤษรวบรัดยึดพม่า ส่วนฝรั่งเศสเข้ายึดแคว้นตั้งเกียเป็นที่น่าสนใจเท่าถึงแม้อังกฤษและฝรั่งเศสจะมีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจและทางการเมืองในสยาม แต่ประเทศทั้งสองยังไม่เคยใช้กำลังอาวุธเข้ารุกรานเขตแดนของสยาม ในทางตรงข้ามอังกฤษกับสนับสนุนความเป็นเอกราชของสยาม ซึ่งในสมัยต่อมาฝรั่งเศสให้ความเห็นชอบด้วยทั้งนี้ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสต่างต้องการให้สยามเป็นรัฐกันกระทบ (Buffer State) ความขัดแย้งที่อังกฤษและฝรั่งเศสที่มีต่อสยามในสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเกิดขึ้นต่อในดินแดนที่เป็นพระราชอาณาเขตของสยามหาได้กระทบกระเทือนเนื้อที่ที่เป็นของสยาม (สุวรรณา สัจจวิวรรธน์, ๒๕๑๙: ๑๙๗) เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลให้ชนชั้นนำในแต่ละประเทศ รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะต้องทรงปรับวิสัยทัศน์และแนวทางการจัดการที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญตามกระแสสังคมหลักในช่วงนั้น พร้อมกันกับการทำนุบำรุงรักษาประเทศที่ดำรงความเป็นเอกราชของชาติไว้ได้สิ่งดังกล่าวนี้มิได้สามารถทำขึ้นและปฏิบัติเฉพาะชนชั้นนำกลุ่มเดียวเท่านั้นแต่ต้องส่งผ่านถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ คหบดี ตลอดจนทั้งประชาชนโดยทั่วไปเพื่อให้รับรู้ ได้ทราบ ถึงอิทธิพลรูปแบบ วิธีการ ของการพัฒนาและดำรงรักษาพระราชอาณาจักร บริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาดังกล่าวต่างได้รับผลกระทบจากอิทธิพลและอำนาจของชาติตะวันตกแทบทั้งสิ้น หากพิจารณาถึงประเทศใกล้เคียงสยาม กรณีศึกษาประเทศพม่า และเวียดนามต่างมีวิถีปฏิบัติกับการแก้ไขปัญหาคู่ที่แตกต่างกันไป ดังกรณีศึกษา

- ๑) กรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพล และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๒) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์คอนบวงแห่งพระราชสำนักพม่า
- ๓) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์เหงียนแห่งพระราชสำนักเวียดนาม

๑) กรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพล และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังที่กล่าวข้างต้นในเรื่องของบทบาทและอิทธิพลของผู้นำกับการนำพาประเทศหรือพระราชอาณาจักรให้รอดพ้นจากวิกฤตการณ์ต่างๆ หรือมุ่งไปสู่ความสำเร็จเป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลกเป็นคุณลักษณะที่เกิดขึ้นพิเศษเฉพาะบุคคลบริบททางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ การเกิดขึ้นของนวัตกรรมทางความคิดและภูมิปัญญา เพื่อการพัฒนาจึงเป็น ๒ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้นำและพระราชอาณาจักรนั้นๆ ประสบความสำเร็จเป็นตัวอย่างสำหรับผู้นำในยุคเดียวกันและกล่าวขานกันถึงปัจจุบัน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกรณีศึกษาเรื่องราวดังกล่าวนี้ผู้ทำการศึกษาจะได้ของยกกรณีศึกษา ๒ พระองค์ ได้แก่

๑. สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย พระประมุขแห่งสหราชอาณาจักรบริเตนใหญ่และไอร์แลนด์ (United Kingdom of Great Britain and Ireland) ค.ศ.๑๘๓๗-๑๙๐๑ และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย (Empress of India) ค.ศ.๑๘๗๖-๑๙๐๑ แห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์

๒. จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พระประมุขแห่งจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ (Second Empire of France) ระหว่างค.ศ.๑๘๕๒-๑๘๗๐ แห่งราชวงศ์โบนาปาร์ต

๑. สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ประสูติเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ค.ศ.๑๘๑๙ ณ พระราชวังเคนซิงตัน (Kensington Palace) กรุงลอนดอน ทรงเป็นพระธิดาองค์เดียวของเจ้าชายเอ็ดเวิร์ด ออกัสตัส ดยุกแห่งเคนต์ และสเตรทเธอร์ (Edward Augustus, Duke of Kent and Strathearn ค.ศ.๑๗๖๗-๑๘๒๐) พระโอรสองค์ที่ ๔ ในพระเจ้าจอร์จที่ ๓ (George III ค.ศ.๑๗๖๐-๑๘๒๐) ส่วนพระมารดาคือ เจ้าหญิงมาเรีย ลุยซา วิกตอเรีย แห่งซัคส์-โคบูร์ก-โกทา (Maria Louisa Victoria of Saxe-Coburg-Gotha ค.ศ.๑๗๖๘-๑๘๖๑) พระธิดาของดยุกแห่งซัคส์-โคบูร์ก-ซาลเฟลด์ (Duke of Saxe-Coburg-Saalfeld) พระบิดาและพระมารดาทรงละทิ้งถิ่นพำนักที่ฟรังโกเนีย (Franconia) ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของรัฐบาวาเรีย (Bavaria) ด้วยความปรารถนาที่จะให้รัชทายาทซึ่งจะมีสิทธิในการสืบราชบัลลังก์อังกฤษถือกำเนิดในดินแดนอังกฤษ เจ้าหญิงวิกตอเรียทรงมีพระนามเดิมว่า อะเล็กซานดรีนา วิกตอเรีย (Alexandrina Victoria) คนในพระราชสำนักและผู้ใกล้ชิดเรียกพระนามเล่นว่า ดรินา (Drina) สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย ทรงศึกษาวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และพระคัมภีร์ไบเบิล ทรงเรียนเปียโนและวาดภาพซึ่งเป็นงานอดิเรกที่ทรงโปรดปราน ส่วนภาษาเรียนภาษาเยอรมันในชั้นแรกจนพระชันษา ๓ ปี จึงทรงเรียนภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส จากนั้นเมื่อพระชันษา ๑๓ ปีทรงเริ่มบันทึกประจำวันซึ่งทรงกระทำไปตลอดพระชนม์ชีพ ภายหลังมีการพิมพ์เผยแพร่เรื่องราวที่ทรงบันทึกไว้ด้วย บันทึกประจำวันของพระองค์ คือ *Leaves from the Journal of Our life in the Highlands* (ค.ศ.๑๘๖๘) และ *More Leaves* (ค.ศ.๑๘๘๓) นอกจากนี้ยังมีพระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่ได้รับการจัดพิมพ์ออกมาเป็น ๓ ระยะเวลาจำนวน ๙ เล่ม (ค.ศ.๑๘๐๗, ค.ศ.๑๘๒๖-๑๘๒๘ และ ค.ศ.๑๘๓๐-๑๘๓๒) ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ใช้พระราชวังบักกิงแฮม (Buckingham Palace) จนเป็นศูนย์กลางถึงทุกวันนี้

สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย พ.ศ.๒๓๖๒-๒๔๔๔ (ชาคริต ชุ่มวัฒนธรรม, ๒๕๕๕ : ๒๗๕-๒๗๗, ๒๘๘, ๒๙๐ และ ๒๙๓-๒๙๗) ทรงเป็นประมุขแห่งสหราชอาณาจักรบริเตนใหญ่และไอร์แลนด์ (United Kingdom of Great Britain and Ireland) ค.ศ.๑๘๓๗-๑๙๐๑ และจักรพรรดินีแห่งอินเดีย (Empress of India) ค.ศ.๑๘๗๖-๑๙๐๑ ทรงเป็นกษัตริย์อังกฤษพระองค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์แฮโนเวอร์ ซึ่งปกครองอังกฤษมาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๑๔ รัชสมัยที่ยาวนานถึง ๖๓ ปี ทำให้ทรงเป็นประมุขของอังกฤษที่ครองราชย์นานที่สุดและนำความเป็นปึกแผ่นคงคืบสู่สถาบันกษัตริย์สมัยของพระองค์กลายเป็นสัญลักษณ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ศีลธรรม และความสำคัญของสถาบันครอบครัว อันเนื่องมาจากพระจริยวัตรของพระประมุข ซึ่งเรียกว่า วัฒนธรรมวิกตอเรีย (Victorian Culture)

พระนามของพระองค์ได้เป็นชื่อเรียกสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ของอังกฤษซึ่งนิยมนับกันว่าเริ่มตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๑๘๓๐จนถึง ๑๙๐๑ เมื่อเสด็จสวรรคตว่า สมัยวิกตอเรีย (Victorian Age) นับเป็นเวลาที่รุ่งโรจน์ที่สุดของการที่อังกฤษเป็นมหาอำนาจเหนือดินแดนโพ้นทะเลที่สำคัญที่ครอบคลุมแคนาดา ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ อินเดีย และส่วนใหญ่ของแอฟริกา เป็นช่วงที่อังกฤษมีความก้าวหน้าทางสังคมและเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ๆ เช่น รถไฟและโทรเลข การขยายตัวของอุตสาหกรรมอย่างไม่รู้ใครคาดคิดมาก่อน ในสมัยนี้

วิทยาศาสตร์ วรรณกรรม และศิลปะก็กลับมีความหมายขึ้นมากอีกครั้งหนึ่ง ทางด้านการเมืองมีการพัฒนาในรูปแบบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข การขึ้นครองราชย์ที่ยาวนานทำให้พระประมุขทรงยืนหยัดเป็นสัญลักษณ์แห่งสันติสุขและความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ

เหตุการณ์สำคัญที่น่าสนใจในสมัยพระองค์ คือ การจัดนิทรรศการครั้งใหญ่ (Great Exhibition) ในค.ศ.๑๘๕๑ ทั้งในขณะนั้นภาคพื้นทวีปยุโรปกำลังเกิดเหตุการณ์ปฏิวัติ ค.ศ.๑๘๔๘ (Revolutions of ๑๘๔๘) แต่ทางราชสำนักอังกฤษยังคงยืนยันที่จัดการดังกล่าวโดยเฉพาะเจ้าชายอัลเบิร์ตพระราชสวามีทรงยืนหยัดไม่ทรงเปลี่ยนพระทัย ทรงเห็นว่าควรจัดแสดงเพื่อให้เห็นความมั่งคั่ง ความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีศักยภาพในการผลิตสินค้าและอุตสาหกรรมของอังกฤษและเป็นที่ประจักษ์แก่โลกอันเป็นผลพวงมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมของประเทศ อาคารจัดแสดงขึ้นเอกเป็นอาคารแบบเรือนกระจกที่เรียกว่า พระราชวังแก้ว (Crystal Palace) ซึ่งสร้างขึ้นโดยโครงเหล็กและกระจกอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนตั้งอยู่ ณ สวนสาธารณะไฮด์ปาร์ก (Hyde Park) ความสำเร็จของงานทำให้สมเด็จพระราชินีนาถ ยังทรงภาคภูมิใจในพระอัจฉริยภาพของพระสวามีเป็นอย่างยิ่ง กำไรที่ได้จากงานนี้ได้กลายเป็นทุนในการก่อสร้างวิทยาลัยอิมพีเรียล (Imperial College) และพิพิธภัณฑสถานหลายแห่งในเขตเซาท์เคนซิงตัน (South Kensington) รวมทั้งพิพิธภัณฑสถานวิกตอเรียและอัลเบิร์ต (Victoria and Albert Museum) เมื่อยามบ้านเมืองเกิดสงครามทรงแสดงความสนพระทัยในทุกด้านจนเป็นที่ประจักษ์สายตาแก่หมู่ประชาชน อาทิ ตอนเกิดสงครามไครเมีย (Crimean War ค.ศ.๑๘๕๓-๑๘๕๖) เป็นสงครามที่ทรงไม่เห็นด้วยกับการเข้าร่วมครั้งนี้ซึ่งค้านกับความรู้สึกของประชาชน แต่ก็ทรงหันมาสนับสนุนการดำเนินงานของฟลอเรนซ์ ไนติงเกิล (Florence Nightingale) อีกทั้งทรงเยี่ยมทหาร ณ สถานพยาบาลทรงแจกเหรียญและทรงสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์แห่งความกล้าหาญ โดยใช้พระนามของพระองค์เองที่เรียกว่า “กางเขนวิกตอเรีย” (Victoria Cross)

สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียเป็นผู้มีบุคลิกภาพสง่างามจวบจนทรงพระชรา แม้จะทรงเคยปรารถนาว่า ทรงค่อนข้างเตี้ยเกินไปสำหรับพระประมุขทรงมีพระสุรเสียงแจ่มใสดังระฆังเงิน นอกจากนี้ภาษาอังกฤษและภาษาเยอรมันแล้วยังรับสั่งเป็นภาษาฝรั่งเศสได้อย่างคล่องแคล่วและในช่วงหลังทรงรับสั่งภาษาฮินดูสตานี (Hindustani) ได้บ้าง สำหรับภาษาอังกฤษนั้นทรงรับสั่งโดยไม่มีสำเนียงต่างชาติแม้แต่น้อย แม้จะทรงได้รับการเลี้ยงดูจากพระราชมารดาและพระพี่เลี้ยงที่เป็นชาวเยอรมันก็ตาม

รัชสมัยที่ยาวนานนี้เป็นช่วงที่สังคมและการเมืองอังกฤษมีพัฒนาการมากมีการเลิกทาสในอาณานิคมอังกฤษ การผ่านการปฏิรูปการเลือกตั้งสมาชิกสภาสามัญ กฎหมายสงเคราะห์คนยากจน กฎหมายโรงงาน การปฏิรูปกองทัพ การสอบคัดเลือกบุคคลเข้ารับราชการ การยกเลิกกฎหมายข่าวกฎหมายที่รัฐรับผิดชอบการศึกษาขั้นต้นของราษฎร การเรียกร้องสิทธิสตรี สมัยของพระองค์จักรวรรดิอังกฤษได้ขยายตัวโดยครอบคลุมดินแดน ๑๐,๓๖๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ประชากร ๑ ใน ๔ ของโลก ซึ่งมีประมาณ ๑๒๔ ล้านคน อังกฤษมุ่งขยายอาณานิคมเพื่อสร้างฐานอำนาจและอิทธิพลในดินแดนต่างๆ ทั้งในทวีปเอเชียและทวีปแอฟริกา เช่น การครอบครองเกาะฮ่องกงจากการทำสงครามฝิ่น (Opium War ค.ศ.๑๘๓๙-๑๘๔๒) กับจีน การเข้าไปปกครองอินเดียโดยตรงแทนการร่วมมือกับบริษัทอินเดียตะวันออก (East India Company ค.ศ.๑๘๕๒) นโยบายการสร้างจักรวรรดิอังกฤษเด่นชัดขึ้นในรัฐบาลซึ่งมีเบนจามิน ดิสเรลีย์ (Benjamin Disraeli)

ต่อมาพระราชทานบรรดาศักดิ์เอิร์ลที่ ๑ แห่งบีคอนส์ฟีลด์ (1st Earl of Beaconsfield) เป็นนายกรัฐมนตรี โดยเขาได้ปลุกจิตสำนึกของชาวอังกฤษให้เห็นว่าการมีอาณานิคมในดินแดนต่างๆ ทั่วโลกเป็นความจำเป็นที่จะนำเกียรติภูมิมาสู่ประเทศทั้งจะทำให้อังกฤษมีฐานะมั่นคงทางเศรษฐกิจและเป็นมหาอำนาจในโลกได้นอกจากนี้ยังชักจูงให้รัฐสภาออกกฎหมายสถาปนาสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียเป็นจักรพรรดินีแห่งอินเดียในปีค.ศ. ๑๘๗๖ และดำเนินนโยบายสร้างอิทธิพลในอียิปต์กับตะวันออกกลางจากการซื้อหุ้นในบริษัทคลองสุเอซ (Suaz Canal Company) ค.ศ. ๑๘๗๕ การขยายอิทธิพลในอังกฤษไปยังแอฟริกาใต้ต้องทำสงครามบัวร์ (Boer War) ค.ศ. ๑๘๙๙-๑๙๐๒ กับชาวดัตช์ ในแอฟริกาใต้ซึ่งมีชื่อเรียกว่าพวกบัวร์ เพื่อครอบครองรัฐทรานซวาล (Transvaal) และเสรีรัฐออเรนจ์ (Orange Free States) เป็นต้น (อนันต์ชัย เลาหะพันธุ์, ๒๕๕๐: ๒๕๕-๒๕๖)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงสัมพันธไมตรีเป็นอันดีต่อพระราชสำนักสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียอย่างเป็นทางการ ทั้งนี้เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นและใช้ความสัมพันธ์ดังกล่าวอันนำมาเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชากรราษฎรพระองค์ได้ทรงแสดงความมีอารยะเพื่อให้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาชาวโลกผ่านทางพระราชสาส์นหลายฉบับ ซึ่งผู้ศึกษาได้นำพระราชสาส์นฉบับที่ ๑ ที่ทรงจารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏ พระราชทานมอบ เซอยอน โบวริง อัครราชทูตอังกฤษเชิญไปถวาย สมเด็จพระนางวิกตอเรียราชินี เมื่อปีเถาะพ.ศ. ๒๓๙๘ ความว่า

...พระราชสาสน ในสมเด็จพระมหาปรเมนทรมงกุฎพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทมหินทรายุธยา ขอคำนับเจริญทางพระราชไมตรีมายังสำนักสมเด็จพระนางวิกตอเรียราชินี ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ในทวีปบริตาเนียแลไอยิแลนได้ทรงทราบ...กรุงไทยเห็นแก่พระราชไมตรีก็ได้ตั้งพระเจ้านั่งยาเธอพระองค์๑ เสนาบดี๔ นายเป็น ๕ ด้วยกันมีนามในหนังสือแล้วนั้นให้ไปประชุมปรึกษากับทูตของพระองค์จัดแจงเปลี่ยนสัญญาเก่าแลเพิ่มการใหม่เข้าบ้างตามทูตของพระองค์ประสงค์ว่าควรนั้น การทำหนังสือสัญญาก็เป็นอันเสร็จลงใน ๗ วันทูตของพระองค์จึงได้มอบเครื่องราชบรรณาการ...ขอขอบพระคุณอุปการียินดีมาด้วยความสุจริต ขอให้ทางไมตรีสองพระมหานครติดพันอยู่เย็นเป็นสุขไปนานชั่วฟ้าและดินเทอญ แลบ้านเมืองของไทยที่ติดต่อกับอังกฤษดังนี้ จะเป็นสุขไปก็เพราะพระเจ้าบริตาเนียทรงพระเมตตากรุณาถึงในกาลเนืองๆ ครั้งนี้กรุงไทยได้ส่งเครื่องราชบรรณาการบางสิ่งที่มีมากับพระราชสาส์นนี้ ถึงไม่สู้ดีก็เป็นฝีมือช่างเมืองไทยของพระองค์จงโปรดรับไว้เป็นเครื่องระลึกถึงทางพระราชไมตรีเทอญ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๕๑)

๒. จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๕๐-๒๔๑๖ ทรงเป็นสมาชิกราชวงศ์โบนาปาร์ต และเป็นจักรพรรดิเพียงองค์เดียวที่ปกครองจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ (Second Empire of France) ระหว่างค.ศ. ๑๘๕๒-๑๘๗๐ ทรงเป็นพระภคิยานุ (หลานลุง) ของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๑ (Napoleon I ค.ศ. ๑๘๐๔-๑๘๑๔) พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการนำฝรั่งเศสไปสู่การเป็นสังคมนิยมใหม่ที่กำลังก้าวหน้าและทันสมัยมีความมั่นคงทางการเมืองเป็นเวลาเกือบ ๒ ทศวรรษ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๓ ในพระเจ้าหลุยส์ โบนาปาร์ต (Louis Bonaparte) ซึ่งเป็นพระอนุชาของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๑ และเป็นกษัตริย์แห่งฮอลแลนด์ ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๒๖-๑๘๓๐ ประสูติที่กรุงปารีสเมื่อวันที่

๒๐ เมษายน ค.ศ.๑๘๐๘ ออร์ตองส์ เดอ โบอาเน (Hortense de Beauharnais) พระราชมารดาเป็นพระราชธิดาของจักรพรรดินีโจเซฟิน (Joséphien) หรือ โจเซฟิน เดอ โบอาเน (Joséphien de Beauharnais) พระองค์มีพระเชษฐา ๒ องค์ พระเชษฐาองค์โตสิ้นพระชนม์ในวัยเยาว์และหนีไปเสียน หลุยส์พระเชษฐาองค์รองสิ้นพระชนม์ใน ค.ศ.๑๘๓๑

จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ทรงปกครองโดยมุ่งนำประเทศไปสู่ความยิ่งใหญ่และคำนึงถึงประโยชน์สุขของประชาชนเป็นหลักในช่วงต้นรัชสมัยระหว่าง ค.ศ.๑๘๕๒-๑๘๖๐ ทรงปกครองโดยมีพระราชอำนาจเกือบจะเด็ดขาดจึงได้ชื่อว่า สมัยจักรวรรดิอำนาจนิยม (Authoritarian Empire) ทรงมุ่งสร้างผลงานในการพัฒนาประเทศและส่งเสริมอุตสาหกรรมการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการค้า ในปีค.ศ. ๑๘๕๒ ทรงสนับสนุนการจัดตั้งสถาบันการเงินที่รัฐบาลค้ำประกันโดยเรียกว่า เครดิตฟองซีเยอร์ (Credit Foncier) เพื่อเป็นแหล่งระดมทุน นอกจากนี้มีการจัดตั้งสถาบันระดมเครดิต (Credit Mobilier) เพื่อระดมทุนในโครงการโยธาสาธารณะทำให้ช่วง ๑๐ ปีแรก ฝรั่งเศสมีความเจริญเติบโตและพัฒนาอย่างรวดเร็วแบบก้าวกระโดด ระหว่าง ค.ศ.๑๘๕๓-๑๘๖๔ การส่งออกเพิ่มจำนวนเป็น ๒ เท่า ความมั่งคั่งของฝรั่งเศสเป็นที่ประจักษ์ชัดในยุโรปเมื่อฝรั่งเศสจัดงานมหกรรมสินค้าอุตสาหกรรมในงานนิทรรศการในกรุงปารีส (Paris Exhibition) ในค.ศ.๑๘๕๕ และ ๑๘๖๗

พระองค์ทรงมุ่งหวังที่จะสร้างจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ ๒ ให้เป็นจักรวรรดิที่ทันสมัยและงดงามทรงโปรดให้สร้างบารงซอร์ซ เออแซน โอสมาน (Georges-Eugène Haussman) ผู้ว่าการกรุงปารีสเป็นผู้ดูแลวางผังเมืองเพื่อปรับปรุงกรุงปารีสให้เป็นมหานครที่ทันสมัยและสวยงาม สมกับเป็นนครหลวงของจักรวรรดิกรุงปารีส ในช่วงเวลาอันสั้นจึงเปลี่ยนรูปโฉมจากเมืองสมัยกลางที่อาคารบ้านเรือนปลูกติดกันแออัดและถนนสายแคบๆ ซึ่งมีดและมีความกว้างไม่เกิน ๒ เมตร เป็นเมืองที่มีการแบ่งเขตที่อยู่อาศัยในย่านการค้าเป็นสัดส่วน มีถนนกว้างใหญ่ที่มีแนวต้นไม้ขนานซึ่งเรียกว่า บูเลอวาร์ด (Boulevard) และสว่างไสวด้วยแสงไฟทั้งบาทวิถีก็กว้างเพื่อผู้คนใช้สัญจรได้สะดวก มีสวนสาธารณะ ๒ ซ้างทางมีการสร้างจัตุรัสใหญ่ที่ถนนสายต่างๆ มุ่งเข้าสู่ มีการติดตั้งระบบสาธารณูปโภคต่างๆ กรุงปารีสจึงเป็นต้นแบบของการก่อสร้างและวางผังเมืองในลักษณะใหม่และนำไปสู่การปรับปรุงเมืองในรูปแบบใหม่ทั้งในฝรั่งเศสและประเทศอื่นๆ ในยุโรป

นอกจากนี้ยังทรงกระตุ้นและส่งเสริมระบบเศรษฐกิจเสรีด้วยการลดอัตราภาษีขาเข้าด้านวัตถุดิบพื้นฐานและอาหาร เพื่อเปิดโอกาสให้อุตสาหกรรมในประเทศพัฒนาโดยได้ วัตถุดิบราคาต่ำ ประชาชนมีโอกาสเลือกซื้อสินค้าอาหารราคาที่ถูก ฝรั่งเศสจึงกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรมชั้นนำในยุโรป และเป็นคู่แข่งสำคัญของดินแดนเยอรมัน (สัญชัย สุวังบุตร, ๒๕๕๕ : ๒๐๕, ๒๑๐ และ ๒๑๒) ในส่วนที่เกี่ยวกับประเทศสยาม จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ทรงฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการทูตกับสยามอย่างเป็นทางการในปี ค.ศ.๑๘๕๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่ขาดช่วงไปถึง ๑๖๘ ปี ขณะเดียวกันการขยายอำนาจของฝรั่งเศสเข้าไปในเวียดนามทางตอนใต้ เป็นผลให้สยามต้องเสียเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสในปี ค.ศ. ๑๘๖๗ (เพ็ญศรี ติ๊ก, ๒๕๔๒ : ๒๐๙)

การทำความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ทางการต่างประเทศระหว่างสยามกับฝรั่งเศสมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาและเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ที่มีความเก่าแก่และมีพัฒนาการ สิ่งที่แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระราชอาณาจักรมี

ความสัมพันธ์แนบแน่นประการใดนั้นเราไม่สามารถละเลยในเรื่องของพิธีการทูตได้เลยว่าเป็นเปรียบประดุจเป็นหน้าต่างบานแรกที่สร้างความประทับใจและสานความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในเวลาต่อมา บทบาทและความสำคัญอันว่าด้วยพิธีทางการทูตทางสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามธรรมเนียมโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใฝ่ศึกษาเรียนรู้จากเอกสารโบราณอันว่าด้วยพิธีการทางการทูตในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในยุคดังกล่าวทางราชสำนักฝรั่งเศสมีความพึงพอใจเพียงใดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางพระราชสำนักฝรั่งเศสก็เป็นไปในทางเดียวกันดังจะได้อธิบายต่อไป

ในเรื่องความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างจักรวรรดิฝรั่งเศสที่ แห่งพระราชวงศ์โบนาบาร์ท กับพระราชสำนักสยาม แห่งราชวงศ์จักรี (กรมศิลปากร ๒๕๐๗: ๔๙-๕๐) มีความสัมพันธ์ที่มีพัฒนาการกันมาอย่างยาวนานและลึกซึ้งด้วยธรรมเนียมปฏิบัติว่าด้วยวิธีการทูตนับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องประเพณีการทูตของฝรั่ง ถือว่า ราชทูต เป็นผู้แทนพระองค์พระมหากษัตริย์ พระราชสาสน์ เป็นแต่หนังสือสำหรับแสดงว่า ผู้เชิญไปเป็นราชทูต เพราะฉะนั้นการรับรองเขาให้เกียรติยศแก่ตัวราชทูต ส่วนพระราชสาสน์นั้นจะเอาไปอย่างไรไม่ถือเป็นข้อสำคัญ แต่ประเพณีของไทยเราแต่โบราณถือพระราชสาสน์ต่างองค์พระมหากษัตริย์ ราชทูตผู้จำทูลพระราชสาสน์เป็นแต่อย่างข้าราชการที่ไปตามเสด็จแบบแผนข้อที่กล่าวนี้ถ้าพิจารณาดูในเรื่องราชทูตไทยส่งพระอุบาลีที่เมืองลังกา ซึ่งพิมพ์อยู่ในหนังสือประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีปนั้น ก็จะได้เห็นได้ชัดเจน ตั้งแต่พระราชสาสน์ออกจากพระราชวังก็แห่แหนอย่างกระบวนเสด็จพระราชดำเนินไปยั้งยั้งที่ไหนก็จัดเป็นที่ประทับ ถึงเวลาเสด็จออกมีประโคมแล้วทูตานุทูตเข้าไปถวายบังคมราชสาสน์อย่างเข้าเฝ้าทุกวัน แม้ขุนนางต่างประเทศที่มาต้อนรับราชทูตให้เข้าไปถวายบังคมพระราชสาสน์ อย่างว่าพาเจ้าเข้าไปเฝ้า เคารพพระราชสาสน์ไปโดยอาการอย่างนี้ จนได้ถวายถึงพระหัตถ์พระมหากษัตริย์ประเทศโน้น แล้วจึงเป็นเสร็จกิจถึงพระราชสาสน์มาแต่ต่างประเทศซึ่งประเพณีฝรั่งกับไทยผิดกันในเรื่องการพาราชาสน์ รัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งราชวงศ์ปราสาทกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งพระราชวงศ์บูร์บง ซึ่งคนโดยทั่วไปกล่าวขานรัชสมัยของพระองค์ว่าเป็นยุคทองทางการทูตสยามและฝรั่งเศสได้เริ่มต้นความสัมพันธ์ในสมัยดังกล่าวได้ส่งทูตไปเจริญสัมพันธ์ไมตรีถึง ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๑ ทรงจัดให้ออกญาพิพัฒน์ราชไมตรีเป็นราชทูต ออกขุนศรีวิสารสุนทรเป็นอุปทูต ออกขุนนครวิไชยเป็นตรีทูต เดินทางโดยเรือกำปั่นฝรั่งเศสเมื่อพ.ศ.๒๒๒๔ แต่ทว่าเคราะห์ร้ายเรืออับปางที่นอกฝั่งเกาะมาดากัสกา คณะทูตทั้งหมดสาบสูญและทางสยามก็ไม่ได้ข่าวคราวใดใด ครั้งที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ขุนนาง ๒ คนคือ ออกขุนพิชัยวาทิต และออกขุนพิชิตไมตรี กับบาทหลวงวาเชต์ (Vachet) ผู้เป็นล่ามไปด้วยอีกคนหนึ่งเดินทางออกไปสืบข่าวทูตที่ส่งไปคราวแรก คณะทูตเดินทางโดยเรืออังกฤษ ออกจากสยามเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ.๒๒๒๖ ไปขึ้นเมืองท่ามาร์เก็ตประเทศอังกฤษแล้วเดินทางไปลอนดอนจากนั้นข้ามไปประเทศฝรั่งเศส ทูตคณะดังกล่าวนี้ได้เชิญพระราชสาสน์ของสมเด็จพระนารายณ์ไปด้วยทางราชสำนักฝรั่งเศสให้การต้อนรับเป็นอย่างดีถึงแม้จะไม่ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อย่างเป็นทางการก็ตาม เพื่อเป็นการตอบแทนสัมพันธ์ไมตรีพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงแต่งตั้งราชทูตพร้อมทั้งพระราชสาสน์โดยให้เมอซิเออร์ เลอ เซวาลิเยร์ เดอ โชมองต์ เป็นราชทูต มีบาทหลวง เดอ ชัวซี เมอซิเออร์ เลอ เซวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบง บาทหลวงตาชาร์ด และขุนนางอีกหลายคนเดินทางเข้ามาด้วย เรือออกจากเมืองแบรสต์ เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ.

๒๒๒๘ ถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘ มีเรือทั้งหมด ๒ ลำ ชื่อ ลัวโซ (L'Oiseau) กับลา มาลีญ (La Maligne) และรับทูตไทยทั้งสองที่เดินทางไปกลับมาด้วย

สิ่งหนึ่งที่เห็นได้ชัดถึงความสัมพันธ์และความสำคัญว่าด้วยพิธีการรับราชทูต พระราชสาส์นตราตั้งจากพระประมุขเป็นสิ่งที่ให้เกียรติและยกย่องกับประเทศที่เข้ามาดำเนินพิธีการทูต เป็นการสร้างความรู้สึกคุ้นเคยฉันมิตร ซึ่งส่งผลต่อการดำเนินนโยบายในด้านต่างๆ ให้สัมฤทธิ์ผลต่อไป การต้อนรับคณะทูตในสมัยยุคจารีต ความอลังการยิ่งใหญ่และยึดธรรมเนียมปฏิบัติ ดำรงไว้ซึ่งสถานภาพอันสูงส่งของพระประมุขทั้งสองฝั่งยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงระดับความสัมพันธ์ระหว่างกัน ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ยังคงยึดถือปฏิบัติเรื่องมานับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน

ในที่นี้จะได้อันเชิญพระราชสาส์นอันจารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานไปถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ทั้งนี้เพื่อเป็นการเปิดสัมพันธ์ไมตรีระหว่าง ๒ พระราชอาณาจักรให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น อีกทั้งยังทรงเป็นการยกย่องพระเกียรติยศเพื่อสร้างมิตรไมตรีที่ดีต่อกันดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๕๑)

พระราชสาส์น จารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏ
พระราชทานมอบมองซิเออมองติงงิราชทูตฝรั่งเศส
เชิญไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓
เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙

พระราชสาส์น ในสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์มหินทรยุทธยาขอ คำนับเจริญทางพระราชไมตรีมายังสำนักสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่สาม อัมเปอรอดูร์เป็นเจ้าเป็นใหญ่ ในพระราชอาณาจักรกรุงฝรั่งเศสให้ทรงทราบด้วยในเดือนแปด ปีมะโรง นักษัตร อัฐศก ปีที่๖ ในรัชกาลอันเป็นปัจจุบันนี้ มองซิเออร์ซาเลส เด มงติงงิ เป็นราชทูตมาด้วยกำปนรบของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ด้วยหนังสือสำคัญของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเป็นที่เชื่อถือมาว่ากล่าวจัดแจงสัญญาการไมตรีและการค้าขายคืนต่อกับการซึ่งได้เป็นแล้วแต่หลัง ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้ากรุงลพบุรีโน้น มงติงงิ ทูตฝรั่งเศสมาขอให้กรุงสยามให้อิสราณูภาแก่ขุนนางบางนายออกไปคิดอ่านปรึกษาด้วยข้อสัญญา กรุงสยามเห็นแก่ทางพระราชไมตรีก็ได้ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์หนึ่งเสนาบดีสี่นายเป็น ๕ ด้วยกัน...ให้ไปประชุมปรึกษากับทูตพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส...ขอให้ทรงพระราชไมตรีสองพระมหานครติดพันอยู่เย็นเป็นสุขไปนานชั่วฟ้าและดินเทอญ...ครั้งนี้กรุงสยามได้ส่งเครื่องราชบรรณาการบางสิ่งมีบุญชีมากับพระราชสาส์นนี้ถึงไม่สู้ดีก็เป็นฝีมือของช่างเมืองไทยและเป็นของเมืองไทย ขอพระองค์จงโปรดรับไว้เป็นเครื่องระลึกถึงทางพระราชไมตรีเทอญ...

ธรรมเนียมการต้อนรับคณะทูตและพระราชสาส์นจากฝรั่งเศสชุดแรกก็เดินทางมายังประเทศสยามเป็นไปด้วยความยิ่งใหญ่อลังการและสมพระเกียรติยศกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นอย่างมากเพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในขณะนั้นมีความเกรียงไกรที่สุดในบรรดากษัตริย์ทั้งหลายในแถบตะวันตก การต้อนรับครั้งนั้นทำให้คณะทูตจากฝรั่งเศสทราบซึ่งในพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระ

นารายณ์พวกตนเป็นอย่างดี ครั้งที่ ๓ สมเด็จพระนารายณ์ต้องการเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์เพื่อเป็นการตอบแทนฝรั่งเศสส่งทูตมายังสยามจึงทรงจัดคณะทูตขึ้นชุดหนึ่งประกอบด้วยออกพระวิสุทสุสุนทร (ปาน) ออกหลวงกัลยาราชไมตรี เป็นอุปทูต ออกขุนศรีวิสารวาจา เป็นตรีทูต เดินทางพร้อมคณะทูต ของเขวาลีเยร์ เดอ โชมองต์ ซึ่งจะกลับฝรั่งเศสในคราวเดียวกันออกเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ.๒๒๒๘ ถึงเมืองแบรสต์ วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๒๒๙ แล้วเดินทางต่อไปเมืองนีองต์ (Nante) เมืองออร์เลอองส์ (Orléans) เมืองฟงแตนโบล (Fontainebleau) และที่สุดถึงกรุงปารีสในครั้งนั้นถือเป็นครั้งประวัติศาสตร์ของประวัติการทูตไทยมีการเขียนรายงานกิจกรรมของโกษาปานเผยแพร่ในวารสารแมร์กูร์ กาล็องต์ (Mercure Galante) ในปีพ.ศ.๒๒๒๙ และต่อมาแปลเป็นภาษาไทยในชื่อโกษาปานไปฝรั่งเศสในครั้งนี้ได้มีการเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ณ พระราชวังแวร์ซายส์ (Versailles) ที่ห้องท้องพระโรงกระจก (La Galerie des Glaces) ในโอกาสนี้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โปรดให้ทำเหรียญที่ระลึกการเข้าเฝ้าฯ ของคณะทูตสยาม (ปรีดี พิศภูมิวิถี, ๒๕๕๕: ๒๓-๒๔)

สิ่งหนึ่งที่สังเกตได้ในเรื่องระดับความสัมพันธ์และการยกย่องทางพระเกียรติยศกรณีธรรมเนียมการอกรับราชทูตอีกประการหนึ่งคือ สถานที่ที่พระประมุขทรงพระกรุณาให้คณะราชทูตเข้าเฝ้าตั้งกรณีทีคณะทูตสยามได้รับเกียรติให้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ณ ท้องพระโรงและพระราชวังดังกล่าว ในสมัยที่คณะทูตฝรั่งเศสเดินทางมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ก็ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างเรื่องของสถานที่อันสมพระเกียรติยศด้วยเช่นกันทรงโปรดเกล้าฯ ให้คณะทูตฝรั่งเศสชุดแรกเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ณ ท้องพระโรงพระที่นั่งสรรเพชรปราสาท ณ พระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา

ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างพระราชสำนักสยามกับพระราชสำนักฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่สำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงความพยายามที่จะทรงดำเนินวิเทศโศบายทางการต่างประเทศ เพื่อเป็นการผูกมิตรกับฝรั่งเศส การผูกมิตรดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่จะลดปฏิสัมพันธ์เชิงลบที่ฝรั่งเศสมีต่อสยามในเรื่องของการล่าอาณานิคมอยู่บ้างถึงแม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ตาม สิ่งที่แสดงถึงความตั้งพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการสานความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสนั้น จะเห็นได้ว่าทรงให้เวลากับการศึกษาโบราณราชประเพณี ตั้งแต่ความสัมพันธ์ทางการทูตสมัยแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช ธรรมเนียมปฏิบัติทางการทูตในสมัยดังกล่าว ตลอดทั้งทรงพิถีพิถันในการคัดเลือกเครื่องบรรณาการ อันหมายถึงของขวัญผูกมิตรได้อย่างสมพระเกียรติแก่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งในส่วนต่อไปนี้ผู้ที่ศึกษาจะขอยกกรณีตัวอย่างการแต่งทูตสยามไปเข้าเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส โดยชี้ให้เห็นถึงตัวอย่างธรรมเนียมประเพณีในการแต่งทูตสยามไปเจริญสัมพันธ์ไมตรีอย่างเป็นทางการกับประเทศมหาอำนาจในโลกตะวันตก ดังนี้ (ดวงกมล อัครมาส, ๒๕๕๐ : ๒๙-๔๘)

จากจดหมายเหตุ ของพระณรงค์วิจิต (จอน บุนนาค) ถือได้ว่าเป็นเกร็ดความรู้เกี่ยวกับการส่งทูต และเครื่องราชบรรณาการที่สยามส่งไปฝรั่งเศสในสมัยนั้น เป็นนัยยะทางการเมืองที่สำคัญแห่งยุคการล่าอาณานิคมของเหล่ามหาอำนาจในยุโรป รวมทั้งเป็นการหวนกลับมาเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสกันมา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีและพัฒนาสู่ความสัมพันธ์ครั้งใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนี้จากกล่าวได้ว่าสยามได้แสดงถึงความมี

อารยะ และทันสมัยเฉกเช่นเดียวกับนานอารยะประเทศในยุโรป รวมทั้งยังคงปฏิบัติและให้เกียรติแก่ประเทศเทศฝรั่งเศสเช่นเดียวกับเมื่อครั้งในอดีต และยังบ่งชี้ถึงความร่ำรวยและมั่งคั่งของสยามที่แสดงออกในรูปเครื่องราชบรรณาการที่นำไปมอบสู่จักรพรรดิฝรั่งเศสด้วย

พระราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นช่วงการติดต่อกับต่างชาติ ในระยะที่จักรวรรดินิยมเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นในการติดต่อทางการทูตจึงเป็นหนึ่งในกลยุทธ์ทางการเมืองที่สำคัญที่ทำให้สยามรอดพ้นจากการครอบครองของเหล่าชาติที่กระหายอำนาจและพยายามยึดครองแผ่นดินสยาม ทั้งนี้เป็นไปเพราะพระองค์ทรงใช้ความสัมพันธ์ทางการทูตเป็นในทางราชไมตรี บทบาทและความสำคัญทางการทูตระหว่างพระราชสำนักสยามกับราชสำนักอังกฤษและฝรั่งเศสดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ประเทศสยามได้มีพัฒนาการถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวโดยเฉพาะในเรื่องของการพระราชพิธีการออกรับทูตานุทูตต่างประเทศ สามารถย้อนไปถึงพระราชสำนักกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยของพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นยุคทองทางการทูตและเป็นการแสดงถึงพระราชไมตรีอันดีต่อกัน ระหว่างพระราชอาณาจักรในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงยึดถือปฏิบัติตามธรรมเนียมและให้ความสำคัญเช่นเดิม ดังกรณีตัวอย่างที่ผู้ศึกษานำเสนอ ดังนี้

ราชทูตสยามที่เดินทางไปประเทศฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ ได้ข้อมูลหลักได้จากจดหมายเหตุของพระณรงค์วิจิต (จอน บุนนาค) ท่านได้จดบันทึกและบรรยายเหตุการณ์จากการเดินทาง ซึ่งเป็นประสบการณ์ตรงของผู้เขียน (ท่านเดินทางในตำแหน่งตรีทูตและเป็นผู้บันทึกการเดินทาง) โดยลักษณะการเขียนจดหมายเหตุฉบับนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะสัมพันธ์หรือได้ตัวอย่างมาจากจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๐๐ ซึ่งจากพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๐ ว่า

...กระบวนที่แต่งจดหมายเหตุนี้ตั้งใจจะแต่งให้เป็นที่คู่กับจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย ซึ่งแต่งครั้งราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ถ้าว่าโดยทางวรรณคดีผิดกันที่พระณรงค์วิจิตมิได้เป็นกวีเหมือนเช่นหม่อมราโชทัย กระบวนเรียงความสำนวนไม่ถึงกัน แต่ควรชมความอุตสาหะที่ได้เรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวปรากฏอยู่... (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๗ ภาคที่ ๓๐, ๒๕๐๗: ๘๑)

พระณรงค์วิจิต (จอน บุนนาค) ท่านได้บันทึกตามคำบอกเล่าเรื่องท้องถื่น หรือระหว่างเส้นทางของการเดินทางในระหว่างการเดินทางไปฝรั่งเศส โดยได้ออกเดินทาง เมื่อปีระกา พุทธศักราช ๒๔๐๔ เป็นการเขียนที่เรียงลำดับเหตุการณ์ตามวันของการเดินทาง เนื้อหาแบ่งเป็นตอนๆ ทั้งหมด ๗ ตอน (เท่าที่พบ) ตอนปลายสูญหายไปจึงไม่ครบ สรุปความได้ดังนี้

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยราชทูตออกจากกรุงเทพฯ จนถึงเมืองสิงคโปร์

เนื้อความกล่าวถึงทูตานุทูตทั้ง ๓ ท่านและคณะที่ร่วมเดินทางทั้งหมดจำนวน ๒๘ คน ได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพพระมหานครไปเจริญสัมพันธไมตรีพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๓ ปีระกายังเป็นโทศก เพล่าบาย ๕ โมง ทูตานุทูตพร้อมกันที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในพระบรมหาราชวัง ได้เชิญพระราชสาส์นใส่พานทอง

๒ ขึ้น ขึ้นตั้งบนพระราชยานกงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม และตั้งขบวนแห่รวมทั้งมีการยิงสลุตส่งพระราชสาส์น ขึ้นเรือแหล่งลงไปถึงเมืองสมุทรปราการ เพื่อไปขึ้นเรือรบฝรั่งเศส เป็นเรือกลไฟชื่อเรือ ยีรอนเดอ ทอดอยู่นอกสันดร วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลา ๒ โมงเช้า เส้นทางผ่านเขาตะเกียบ-หน้าเมืองกำเนิดนพคุณ-หว่างเกาะหลักตรงกับเกาะมัน-แหลมมู แขวงเมืองตานี-เมืองกลันตัน-เมืองตรัง กานู-เมืองปะหัง-แหลมโรมแมเนียเกาะปูลูอ-เมืองสิงคโปร์ มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง ขึ้นรถเทียมม้าและพักที่โฮเต็ลชื่อ เลสเปอแรน และมีการเลี้ยงต้อนรับทูตานุทูต ซึ่งทูตานุทูตพักอยู่เมืองสิงคโปร์ ๗ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๒๔๑-๒๕๙)

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยราชทูตออกจากสิงคโปร์จนถึงเกาะลังกา

เนื้อความกล่าวถึง วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ออกเดินทางจากสิงคโปร์ ผ่าน มาลากา-เกาะหมาก เกาะปูลูเปรา-เกาะสุมาตรา-เกาะลังกาหรืออังกฤษเรียกเกาะชิลอน มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง เดินทางขึ้นรถถึงโฮเต็ลชื่อ ลีวีว อยู่ในป้อมแหลมคาลี ทูตานุทูตเที่ยวดูป้อมแหลมคาลี และพักอยู่ที่แหลมคาลี ๔ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๖๐-๒๖๙)

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยราชทูตออกจากเกาะลังกาจนถึงเมืองเอเดน

เนื้อความกล่าวถึง วันอังคารเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลา บ่าย ๓ โมงออกจากแหลมคาลี ผ่านแหลมคาร์ดาฟุมเป็นทวีปแอฟริกา-แหลมเอเดน เรือยีรอนเดอทอดสมอที่แหลมเอเดน มีการยิงสลุตรับ แวะเข้าเมือง เดินทางขึ้นรถถึงโฮเต็ลชื่อปรินสเว มีการเลี้ยงต้อนรับทูตานุทูต และมีการยิงสลุตส่งจากป้อมเอเดน ทูตานุทูตพักอยู่เมืองเอเดน ๓ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๒๗๐-๒๗๕)

ตอนที่ ๔ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองเอเดนจนถึงเมืองโกโรและเมืองอาเล็กซันดรี

เนื้อความกล่าวถึง วันศุกร์เดือน ๗ ขึ้น ค่ำ ๑ เวลาบ่ายโมงออกจากเมืองเอเดน ผ่าน ช่องแคบเวลแมนเดบเข้าทะเลแดง ที่มีเกาะเปรีน-เกาะแยแปนยูวา-เกาะเลบบาเยอ-ฝั่งเลซุม-ซาดอน เป็นช่องเข้าไปท่าสุเอซ ตั้งแต่ออกจากเมืองเอเดนรวม ๑๗ วันถึงท่าสุเอซ เรือทอดสมอท่าอ่าวสุเอซ มีการจัดเรือกลไฟมารับทูตานุทูต มีการยิงสลุตรับ พักโฮเทลใหญ่ของอังกฤษ (ไม่บอกชื่อโฮเทล) และทูตานุทูตขึ้นรถไฟ ต่อด้วยรถยนต์ รถเทียมม้า ต่อไปที่เมืองโกโร ไปตำหนักเจ้าโกโร วังนั้นอยู่ริมแม่น้ำไนล์ ทูตานุทูตไปดูของโบราณชุดได้ในแผ่นดิน และเที่ยวดูโบสถ์ สกูลโรงเรียนแห่งหนึ่ง ส่วนแห่งหนึ่ง ริมแม่น้ำไนล์ ในเมืองโกโร โดยทูตานุทูตพักอยู่เมืองโกโร ๓ วัน และขึ้นรถไฟเดินทางออกจากเมืองโกโรไปเมืองอาเล็กซันดรี ซึ่งเป็นเมืองชายทะเล ไปดูวังเมืองอาเล็กซันดรี และไปดูสวนอีกตำบล ๑ รวมทูตานุทูตพักอยู่เมือง อาเล็กซันดรี ๓ วัน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๗๖-๒๙๑)

ตอนที่ ๕ ว่าด้วยราชทูตออกจากเมืองอาเล็กซันดรีจนถึงเมืองตุลน เมืองมาเซ เมืองไลยอน และเมืองปารีส

เนื้อความกล่าวถึง วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ ไปขึ้นเรือโบตฝรั่งเศส ๔ ลำ ในอ่าวเมืองอาเล็กซันดรีมีเรือรบฝรั่งเศสทอดอยู่ ๓ ลำ มีการยิงสลุตรับ เรือรับทูตเป็นเรือฟารีเก้จจักรข้างชื่อ

เรืออ้อมเด และเดินทางออกจากเมืองอาเล็กซันดรี ผ่านเกาะกันดี-ผ่านระหว่างเกาะซิดซีลีข้างเหนือ และฝั่งแผ่นดินเอตทะเลียนข้างใต้-เรือพ้นช่องออกทะเลเรียกว่า ทะเลมัตเตแรนแน -เกาะตำบลหนึ่งที่ฝรั่งเศสเรียกว่าเขาไฟ-ถึงช่องเขา ๒ ฟาก ข้างขวาเรียกว่า เกาะกระสะ เป็นเขตแดนของฝรั่งเศส เป็นเมืองสมภพของพระเจ้าแอมเปอโรเนไปเลียนบอนนีปาด ฟากข้างซ้ายเกาะสะวะเดนเป็นของเอตทะเลียน-หน้าเมืองอาซัดเซีย-ปากอ่าวเมืองตุลน จากเมืองอาเล็กซันดรีถึงเมืองตุลนรวม ๘ วัน มีการยิงสลุตจากเรืออ้อมเด โดยพระเจ้าแอมเปอโรเนทราบว่าคุณทูตเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองพระองค์มาจึงให้ มองติคินี เป็นผู้มารับทูตานุทูตสยาม นำพระราชสาส์นขึ้นรถ มีปีพาทย์ฝรั่งประโคมและทหารปืนยืนค้ำบพระราชสาส์นสองข้างทาง

มองติคินี พาทูตานุทูตเข้าพักโฮเตลชื่อ กากกอล และพาทูตไปดูแห่พระเยซู มีการโปรยดอกไม้ คำจุดดอกไม้เพลิงต่างๆ นอกจากนี้พาทูตานุทูตไปดูเรือรบใหญ่ ดูเรือยอดเป็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแอมเปอโรเนเสด็จไปเที่ยวเล่นทะเล และไปดูสวนดอกไม้ในบ้านเจ้าเมือง ที่ข้างหล่อเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ข้างปั้นแห่งหนึ่ง ที่ข้างพื้นเชือกแห่งหนึ่ง ไปดูแมนูแฟกเจอร์ที่ข้างเหล็กแห่งหนึ่ง ที่ข้างกลิ้งแห่งหนึ่ง แล้วพาไปดูคลังสำหรับไว้เครื่องศตราวุธต่างๆ ไปดูเครื่องมือและเครื่องสวมตัวคนสำหรับทำการได้นำ ทูตานุทูตพักที่เมืองตุลน ๒ วัน และวันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมง ๑ มองติคินี พาทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองตุลน ถึงเมืองมาเซเวลาบ่าย ๔ โมง ขุนนางจัดรถเทียมม้ามาคอยรับทูตานุทูต พาไปอยู่โฮเตลชื่อ เดอกอลอนี และพาทูตานุทูตไปดูกำแพงกันคลื่นที่ปากอ่าว และไปดูสัตว์ต่างๆ ในวันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า มองติคินีเชิญทูตานุทูตขึ้นรถไฟไปจากเมืองมาเซ ถึงเมืองโลยอง และไปพักที่โฮเตลชื่อ การาน และมองติคินีพาทูตไปดูช่างทำของต่างๆ เป็นเมืองทำผ้าแพรดี และไปดูทหารที่ป้อมบนภูเขา ดูบ้านทหาร ไปดูสัตว์ต่างๆ ไปดูโรงละคร วันเสาร์เดือน ๘ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ มองติคินีเชิญทูตานุทูตไปขึ้นรถไฟไปจากเมืองโลยอง ไปกรุง ปารีส และพักที่โฮเตลชื่อ แปนเรคปิโร (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๒๙๐-๓๐๖)

ตอนที่ ๖ ว่าด้วยราชทูตเข้าเฝ้าแอมเปอโรเนฝรั่งเศส

เนื้อความกล่าวถึง วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ทูตานุทูตเข้าพบ มินิสเตอทูวแนล ผู้สำเร็จราชการต่างประเทศ และนัดถึงกำหนดการเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแอมเปอโรเน และมินิสเตอทูวแนล ใคร่ของดูเครื่องมงคลราชบรรณาการ และสมเด็จพระเจ้าแอมเปอโรเนมีกำหนดรับสั่งให้ทูตานุทูตเข้าเฝ้า ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง และทูตานุทูตจัดทำบายชีชื่อทูตานุทูตที่จะให้เฝ้านั้น ราชทูต๑ อุปทูต๑ ตรีทูต๑ ผู้กำกับเครื่องราชมงคลราชบรรณาการ หลวงอินทรมนตรี๑ นายสรรพรวิชัย ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร๑ หมื่นจักรวิจิตร๑ สี่คน นายสมบุญบุตร ราชทูต๑ นายชายบุตรอุปทูต๑ นายเอี่ยมมหาดเล็ก๑ เสมียน ขุนสมบัติบดี๑ หลวงชาติสุเรนทร์๑ ล่าม ขุนจรทะเล๑ นายเปี่ยม มหาดเล็ก๑ รวม ๑๔ คนนั้นให้เข้าเฝ้า และมองติคินีพาทูตไปดูละครโรงใหญ่ ในเมืองปารีส วันศุกร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาเช้า มองติคินีพาช่างเขียนถ่ายรูปมาที่โฮเตล โดยมีรับสั่งจากสมเด็จพระเจ้าแอมเปอโรเน ให้พาช่างมาขอให้ทูตแต่งตัวอย่างไทย จะให้ช่างถ่ายรูปไว้สำหรับแผ่นดิน โดยได้ถ่ายรูปราชทูต รูปนายสรรพรวิชัย ๒ คนแผ่นหนึ่ง รูปอุปทูต รูปนายชาย ๒ คนแผ่นหนึ่ง

ตรีทูตแผ่นหนึ่ง หลวงอินทรมนตรีแผ่นหนึ่ง ขุนมหาสิทธิโวหารแผ่นหนึ่ง รวม ๕ แผ่น แล้วเขียน ประสานให้สีเหมือนสีตัวด้วย

วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ เวลา ๒ โมง มงตินิกิพาขุนนางเจ้าพนักงานมารับ เครื่องมงคลราชบรรณาการ ไปตั้งที่พระราชวังฟอเตลโปล ราชทูตจึงให้หลวงอินทรมนตรี ขุนมหา สิทธิโวหาร แต่งตัวตามบรรดาศักดิ์ ๒ นายกำกับไปจะได้จัดตั้งด้วย และมีรถเชิญราชทูตและหีบพระ ราชสาส์นขึ้นรถมีขุนนางไปด้วยในรถ และมงตินิกิเชิญพระราชสาส์นขึ้นรถไฟ และขึ้นรถม้าไปไป ณ พระราชวังฟอเตลโปล (Chateaux de Fontainebleau) มีปีพาศ์ฝรั่งประโคนตลอดทาง จนถึง พระราชวัง ครั้นพอถึง ขุนนางฝ่ายกรมวังออกมารับราชทูตให้ทูตานุทูตหยุดพัก เปิดหีบพระราชสาส์ นออกแล้ว ราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้าสู่ห้องพระโรงที่สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอเสด็จประทับ และ ราชทูตอ่านทูลเบิกถวายพระราชสาส์นเครื่องมงคลราชบรรณาการ โดยสมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอทรง รับต่อพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าแอมเปอเรอและแอมเปเรศ พระมเหสี (สมเด็จพระจักรพรรดินียูเจนี) พระเจ้าลูกยาเธอเนโปเลียน เสด็จมาไต่ถามทุกข์สุขถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์และพระ บรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่และทูตานุทูต แล้วรับสั่งให้หาตัวนายชายมาให้พระเจ้าลูกยาเธอ เนโปเลียนจับมือนายชาย แล้วเสด็จเลยไปทอดพระเนตรเครื่องมงคลราชบรรณาการ รับสั่งว่าฝีมือ ช่างไทยทำทองลงยาสลักประดับเพชรประดับพลอยงามกว่าของประเทศอื่นแล้วเสด็จขึ้น

มงตินิกิพาทูตานุทูตไปคูห้องและพระแท่นของแอมเปเรศพระมเหสี และพามาห้อง หนึ่ง แอมเปเรศพระมเหสีเสด็จมายืนเสวยขนมอยู่ที่นั่น แล้วพระราชทานให้ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ได้รับขนมต่อพระหัตถ์แอมเปเรศพระมเหสี และแอมเปเรศพระมเหสี จึงรับสั่งให้หาตัวนายชาย (บุตรชายของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วอน) หัวหมื่นมหาดเล็ก เวรขวา ตำแหน่งอุปทูต) ไปให้ใกล้ และ ตรัสกับมงตินิกิว่าทรงเมตตานายชายมากจะทรงจับได้หรือไม่ได้ มงตินิกิทูลว่าได้ แอมเปเรศ พระ มเหสีก็ทรงจับนายชาย และประทานขนมให้ต่อพระหัตถ์แล้ว แอมเปเรศ พระมเหสี รับสั่งทูตานุทูตว่า สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยินดีมานั้นเป็นของงามดี จะเก็บรักษาไว้เป็นที่ทรงระลึกถึง สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ ทูตานุทูตทูลว่าของถวายนั้นเป็นเครื่องสำหรับชัตติยราช ตระกูลของกษัตริย์อย่างสูง ใช้ได้แต่ในหลวง แล้วแอมเปเรศพระมเหสีก็เสด็จขึ้น และมงตินิกิพา ทูตานุทูตกลับจากพระราชวังฟอเตลโปลขึ้นรถไฟกลับ เวลาทุ่มครึ่งถึงโฮเตลที่กรุงปารีส (ประชุม พงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐), ๒๕๐๗: ๓๐๗-๓๑๗)

ตอนที่ ๗ ว่าด้วยราชทูตเที่ยวดูสถานที่ต่างๆ

สรุปเนื้อความได้ดังนี้ : เนื้อความกล่าวถึงวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ มงตินิกิเชิญ ไปบ้าน เพื่อหารือการไปเฝ้าเจ้าหญิงพระน้องนางองค์หนึ่งกับมินิสเตอมริน ผู้ว่าการกำปั่นรบคนหนึ่ง และมงตินิกิแนะนำว่าควรไปพระราชวังแวดไซ ทำไว้แต่โบราณไม่ได้ดัดแปลง ครั้งแผ่นดินพระเจ้า ลูวิศที่ ๑๔ ทูตไทยได้ไปเฝ้าครั้งหนึ่ง พระเจ้าลูวิศเสด็จออกรับทูตที่นั่น ควรทูตานุทูตจะไปดู ราชทูต ตอบว่าชอบแล้ว มินิสเตอทูลว่า วันอาทิตย์เป็นวันเลิกการ ไปดูกันวันนั้น แล้วมงตินิกิพาทูตานุทูตไป ดูละครอีกแห่งชื่อละครม้า วันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มงตินิกิพาทูตานุทูตไป ดูคลังทำเงิน วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ มงตินิกิพาทูตานุทูตไปดูพระราชวังแวดไซ วันอังคาร

เดือน ๘ ทูตอาสา ชั้น ๒ ค่า เวลาบ่ายโมงหนึ่ง มองตึกนิพัทธานุทูตไปดูสวนและสัตว์ต่างๆ .. (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗: ๓๑๘-๓๒๘)

หมดฉบับเพียงนี้...

จดหมายเหตุของพระณรงค์วิชิต (จอมน บุนนาค) ถือได้ว่าเป็นเอกสารชั้นต้น ที่เป็น การจดบันทึกขึ้นร่วมสมัยกับเหตุการณ์ เพราะผู้เขียนเป็นผู้เดินทางไปด้วยตนเองและพบเห็น เหตุการณ์เหล่านั้น ความรู้จากจดหมายเหตุนี้มีมากมายอาทิ คณะเดินทางสำคัญทั้งหมด ๒๘ คน ทำให้เราได้ทราบตำแหน่งสำคัญๆ ทางกาทูตสยามที่ส่งไปฝรั่งเศส ดังนี้

ราชทูต ๑ คือ พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (แพ) จางวางพระคลังสินค้า อายุ ๔๓ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายบุญสม บุตรราชทูต๑ ขุนสมบัติบดี เสมียน๑ นายฮวดล่าม๑ ขุนราช สมบัติ คนใช้๑ หมื่นนราภักดี คนใช้๑ รวม ๖ คน

อุปทูต ๑ คือ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วอน) หัวหมื่นมหาดเล็ก เหวขวา อายุ ๓๓ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายชาย บุตรอุปทูต๑ นายหวาด บุตรพระยาอภัยสงคราม๑ หลวงชาติสุรินทร์ เสมียน๑ ขุนจรทะเล ล่าม๑ นายเอี่ยม มหาดเล็ก๑ นายเนตร มหาดเล็ก๑ พันทงสิงหนาท คนใช้๑ นายชุ่ม คนใช้๑ รวม ๘ คน

ตรีทูต ๑ คือ พระณรงค์วิชิต (จอมน) เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ในพระราชวังบวร อายุ ๒๖ ปี มีผู้ติดตาม ได้แก่ นายเปีย มหาดเล็กล่าม๑ หมื่นหาญณรงค์ เสมียน๑ พันสกลบันลือ คนใช้ ๑ รวม ๔ คน

บาทหลวงลุยวิสลอนนาดี ล่ามใหญ่๑ ผู้กำกับเครื่องมงคลราชบรรณาการ ในพระบรมมหาราชวัง หลวงอินทรมนตรี เจ้ากรมสรรพากรนอก ๑ นายสรรพวิชัย มหาดเล็กหุ้มแพร ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร ปลัดกรมอาลักษณ์๑ หมื่นจักรวิจิตรกรมพระแสงในซ้าย ๑ ขุนศรีวิสุทธิการ เสมียน๑ นายนิยมคนใช้๑ นายสัง คนใช้๑ นายเดช คนใช้๑ รวม ๘ คน

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานของฝรั่งเศส ที่คณะทูตสยามเดินทางไป ที่เป็นรูปภาพสีน้ำมัน รูปราชทูตถวายสาส์นต่อพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ วาดโดย ฌอง เล-อง เจโรม จิตรกรเอกประจำ ราชสำนักของฝรั่งเศส ซึ่งเขาได้บรรยายใต้ภาพว่า ...”ภาพวาดนี้ประมวลบทสรุปความยิ่งใหญ่อลังการ ของจักรพรรดิฝรั่งเศส แห่งราชสำนักนโปเลียนที่ ๓” (A SCENCE THAT SUMS UP THE IMPERIAL SPLENDOR OF NAPOLEON III COURT) (ไกรฤกษ์ นานา, ๒๕๔๗: ๑๓๖) และภาพสเก็ตช์ราชทูต ทั้ง ๓ คน วาดโดยฌอง เล-อง เจโรม พาดหัวข่าวในหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศส Le Gaulois du Dimanche (ไกรฤกษ์ นานา, ๒๕๔๗ : ๑๓๔,๑๔๐) ซึ่งแสดงถึงฝรั่งเศสให้มีความสำคัญและให้เกียรติต่ออาณาจักร สยามอย่างยิ่ง

พระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของสยาม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเรื่องราชทูตไทยไป ยุโรปแต่โบราณมา เรื่องพระราชสาส์น ไว้ดังนี้ ว่าด้วยพระราชสาส์นตามโบราณ ต้องจารึกลงในแผ่น สุพรรณบัฏเขียนจำลองแผ่นกระดาษแต่สำเนาซึ่งส่งไปกับศุภอักษรของเสนาบดี การที่จารึกลงใน

แผ่นทองถือว่าเป็นเครื่องหมายแห่งไมตรี แม้หนังสือสัญญาทางไมตรีที่มีต่อกันระหว่างประเทศก็ใช้จารึกในแผ่นสุพรรณบัฏและการที่หมายสำคัญใช้ประทับยอดหัวแหวนนครอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นคำพูดกันว่า “เป็นทองแผ่นเดียวกัน” และ “เป็นสุวรรณปัดพ้อันเดียวกัน” มาแต่โบราณ ประเพณีอันนี้ไม่มีในประเทศฝรั่งเศสและประเทศจีน (กรมศิลปากร, ๒๕๐๗: ๕๐-๕๑) ส่วนพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงพระจักรพรรดิ นโปเลียนที่ ๓ (กรมศิลปากร ๒๕๒๙: ๔๑-๔๒) ถวายเมื่อเข้าเฝ้าเป็นทางการที่พระราชวัง ฟองเตลโบล (Fontainebleau) เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน ค.ศ.๑๘๖๑ (พ.ศ.๒๔๐๔) ฉบับนี้ วัสดุ คือแผ่นทองขนาดกว้าง ๖.๕ ซม. ยาว ๔๐ ซม. พระราชสาส์นฉบับนี้ไม่ได้มีวัน แต่พบไปมาคล้ายกับหีบเพลงชัก คือลักษณะของสมุดไทย

บัญชีเครื่องพระสุพรรณบัฏแลเครื่องมงคลราชบรรณาการ จากข้อมูลพระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส (๒๕๐๒: ๖๘-๖๙)

บัญชีเครื่องพระสุพรรณบัฏจารึกพระราชสาส์น และเครื่องมงคลราชบรรณาการ เป็นของสมเด็จพระปรมณทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหญ่ ทรงยินดีมาถึงสมเด็จพระเจ้าโนโปเลียนที่ ๓ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ได้มอบให้ทูตกรุงสยามไปคุมไป แลได้ว่าในพระราชสาส์นนั้น คือ ดังนี้

๑. พระราชสาส์นจารึกในพระสุพรรณบัฏ ห่อในแผ่นทองคำแล้วใส่ในฝักทองคำลงยา
๒. พระราชสาส์นฉายาลักษณ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จนั่งใกล้โต๊ะมีเครื่องบางสิ่งในเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งมองซิเออซาเลศเดมองตินิกี้ได้ถวายว่า เป็นของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสส่งมาเป็นราชบรรณาการ เมื่อครั้งเข้ามาทำสัญญาในปีโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๗ นั้น
๓. พระสาทิสฉายาลักษณ์ ในพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์
๔. พระมหามงกุฎลงยา ประดับเพชรบ้าง มรกตบ้าง ทับทิมบ้าง ๑
๕. พระสังวาลลายกุดั่นประดับทับทิม ๑
๖. พระธำมรงค์นพเก้าใส่ตลับคำลงยา ๑
๗. ฉลองพระองค์พระกรน้อยมีมีดุมเพชร เจ็ด ๑
๘. ฉลองพระองค์ครุยมกรทอง ๑
๙. รัตพระองค์กุดั่นประดับเพชรบ้าง มรกตบ้าง สายทองมีประจำยามประดับมรกต ๑
๑๐. รัตพระองค์จรบาท (เจียรบาท) ตาดปักเลื่อม ๑
๑๑. รัตพระองค์กรองทอง ๑
๑๒. สนับเพลาเข็มขาบ เชิงอนลายทองคำลงยาราชาวดี ๑
๑๓. ผ้าทรงยกทอง ฝืน ๑
๑๔. ผ้าทรงลายกรวยเกี้ยวเขียนทอง ฝืน ๑
๑๕. ผ้าทรงปูมอย่างดี ๔ ฝืน ๑
๑๖. สังขุดตราวัฏจักรทองคำลงยาราชาวดี มีดอกนพรัตนมั่งสีทองคำจำหลักลงยา เป็นเครื่องรอง ๑

๑๗. ชั้นน้ำกับพานรองทองคำลงยาราชาชาติ	๑
๑๘. เครื่องชา (มี) ถาดทองคำ ๑ ป้านเลี่ยมทองคำ ๑ จานทองคำรองป้าน ๑ ถ้วย หยกใหญ่มีฝาเลี่ยมทองสำหรับ ๑ เรือทองคำรองถ้วย ๑	๕
๑๙. ถ้วยฝาทองคำลงยา ๑ ถ้วยฝาเงินถมยาคำตะทอง ๑ รวมเป็น	๒
๒๐. ซองบุหรีทองคำลงยา	
๑	
๒๑. หีบใส่กรรไกรสันประดับเพชร ๑ ทับทิม ๑ รวม ๒ สารเจียดงา กรอบแลด้ามทองคำลงยาประดับพลอยมรกตคู่ ๑	} หีบ ๑ = ๑
๒๒. หีบใส่ ซ่อม ๑ ซ้อน ๑ มีด ๑ (เป็น) ทองคำแลมีด้ามประดับเพชร	สำหรับ ๑
๒๓. โต๊ะเงินใหญ่ปากกาไหลทองคำลงยา	๑
๒๔. ดาบเหล็กสายฝักทองคำลงยา	๑
๒๕. หอกอย่างสยามฝักเงินกาไหลทองคำลงยา	๑
๒๖. ง้าวฝักเงินกาไหลทองคำลงยา	๑
๒๗. ทวนด้ามกาไหลทองคำลงยา	๑
๒๘. เครื่องม้าทองคำประดับพลอย	๑
๒๙. พระกลด	๑
๓๐. บังสุรย์	๑
๓๑. เครื่องสูง ฉัตร ๕ ชั้น ๒, ฉัตร ๓ ชั้น ๒, ชุมสาย ๒ รวมเป็น	๖
๓๒. พระราชยานกง	๑
๓๓. กลองมโหระทึกกับปี่งา	สำหรับ ๑
๓๔. ฉากรูปพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นที่นมัสการในพระบรมหาราชวังเขียนสามรูป ตามอย่างทรงเครื่องในฤดูทั้งสาม ซึ่งมีหนังสือชี้แจงมาเป็นนิทานด้วยนั้น	} ๑

....แอมแปรศ พระมเหสี รับสั่งทูตานุทูตว่า สิ่งของซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยินดีมา
นั้นเป็นของงามดี จะเก็บรักษาไว้เป็นที่ทรงระลึกถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทั้งสอง
พระองค์... (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐, ๒๕๐๗:
๓๐๗-๓๑๗)

นอกจากนี้พระเจ้าแผ่นดินไปเสียนที่ ๓ ยังทรงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสแต่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เครื่องราชนี้มีชื่อว่าตราลิจองดอนเนอร์ ซึ่งเป็นต้นแบบให้
ทรงคิดสร้างดวงตราฝ่ายไทยขึ้นเป็นครั้งแรกเรียกว่า ดวงตรารัตนาภรณ์ เมื่อทรงสร้างแล้วทรงส่งไป
ถวายพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ พร้อมรูปถ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดับ
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสรูปถ่ายนี้ส่งไปพร้อมกับพระราชสาส์นลงวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ.
๒๔๐๗ (เอเนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘ : ๑๕๖)

ปัจจุบันนี้เครื่องราชบรรณาการที่ส่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดินไปเสียนที่ ๓ ในครั้งนั้นทาง
ฝรั่งเศสเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ที่พระราชวังฟอเต็ลโปล และรูปของราชทูตไทยที่ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไป
เสียนยังอยู่ที่พระราชวังฟอเต็ลโปล (มานิจ ชุมสาย ๒๕๒๗: ๓๖, ไกรฤกษ์ นานา ๒๕๔๗: ๔๕,

ไกรฤกษ์ นานา ๒๕๔๗: ๑๐๐-๑๐๒) นอกจากอังกฤษและฝรั่งเศสแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงความสัมพันธ์ทางพระราชไมตรีกับประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งตรงกับสมัยของประธานาธิบดี ของสหรัฐอเมริกา ๓ ท่านได้แก่ ๑) แฟรงคลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๔ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๐๐ ๒) เจมส์ บูแคนัน (James Buchanan) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๕ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๐-๒๔๐๔ ๓) อับราฮัม ลินคอล์น (Abraham Lincoln) เป็นประธานาธิบดีคนที่ ๑๖ ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๐๔-๒๔๐๘ และสมเด็จพระสันตะปาปาปิอุสที่ ๙ (Pius IX) ดำรงตำแหน่งอยู่ระหว่างปี พ.ศ.๒๓๘๙-๒๔๒๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงพระราชสัมพันธ์ไมตรี ระหว่างกับประเทศสหรัฐอเมริกา เพื่อแสดงให้เห็นถึงสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันอย่างเป็นทางการ ดังนั้นผู้ศึกษาจึงได้ขอพระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีเจมส์ บูแคนัน (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๙๗) เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ ดังนี้

ฉบับที่ ๒๑

พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา

เมื่อปีมะแม พ.ศ.๒๔๐๒

สมเด็จพระมหาปรเมนมงกุฎ พระจอมเกล้ากรุงสยามเป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎร์ แวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพ และอุดร ลาวกาว แต่ทิศอีสานจนบุรีร์ กัมพูชา เขมร แต่บุรีร์จนพายัพ เมืองมาลาญเป็นอันมากแต่ทิศทักษิณจดหริดี และบ้านเมืองกระเหรียงบางเหล่า แต่ทิศประจิมจนพายัพและข้าของและชาติต่างๆ อื่นๆ อีกเป็นอันมาก และผู้ประจักษ์ในภาษามคร และคัมภีร์ในพุทธศาสนา ขอเจริญพระราชไมตรีมายัง เยม บูชแนน ปรีไฮเดนต์ ผู้บังคับการแผ่นดิน ยูไนติศเตศอเมริกาแสดงความให้ทราบเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะแมเอกศก เป็นเดือนเสบเตมเบอร์ คริสตศักราช ๑๘๕๙ นี้...มิสเตอร์จันเดลเลอร์ ก็ได้ยื่นอักษรสาส์นนับถึงมือกรุงสยามต่อหน้าผู้ใหญ่ทั้งปวงในที่ประชุม...ว่ากรุงสยามนี้ได้รับราชไมตรีอันสนิทติดต่อ ยูไนติศเตศอเมริกาเป็นประเทศอันใหญ่ และว่าของเครื่องราชบรรณาการที่กรุงสยามได้ส่งไปแล้วแต่ครั้งก่อนนั้นเป็นของตั้งไว้ให้ปรากฏแก่คนเป็นอันมากและปรากฏเป็นเกียรติยศแสดงนามและการไมตรีของกรุงสยามสืบไปภายหน้า กรุงสยามขอแสดงความยินดีมาให้ผู้ครองฝ่ายยูไนติศเตศทราบ...

๒) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์คอนบวงแห่งพระราชสำนักพม่า

พระราชสำนักในบริเวณใกล้เคียงเป็นตัวอย่างที่ทำให้พระราชสำนักสยามต้องพยายามลุกขึ้นปรับตัวให้ก้าวทันกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นพระราชสำนักพม่า ในสมัยราชวงศ์คอนบวง (Konbaung Dynasty) รัชกาลพระเจ้าปดุง หรือ มินตายาคยีพญา อันหมายถึง “เจ้าแห่งกฎหมายอันยิ่งใหญ่” และยังปรากฏพระนามอริยมุตไตรย หมายถึง พระโพธิสัตว์ เนื่องจากพงศาวดารรัชกาลของพระองค์เต็มไปด้วยอภินิหารเกี่ยวกับช้างเผือก พระองค์ทรงเชื่อว่าทรงได้รับการ

มอบหมายให้เป็นผู้ครองโลก (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๐๒ และ ๗๑๑) พระนามของพระมหากษัตริย์ในดินแดนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไม่ว่าจะเป็นในไทย เขมรโบราณ หรือ พม่า มักอธิบายสถานภาพความเป็นสมมติเทพเพื่อยกย่องให้เห็นความยิ่งใหญ่เหมือนกันแทบทั้งสิ้น โดยมีพื้นฐานสำคัญจากศาสนาพุทธ ทั้งมหายานและหินยาน หรือ ฮินดู ทั้งบูชาพระศิวะ หรือ พระนารายณ์ ซึ่งพระบรมราชานุญาตดังกล่าวในสมัยต่อมาได้ถูกทดสอบจากมหาอำนาจใหม่ที่มาจากการล่าอาณานิคมพร้อมกับอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัย สมมติเทพในนามพระมหากษัตริย์ในดินแดนดังกล่าวจึงได้คิดทบทวนถึงพระบรมราชานุญาตอันศักดิ์สิทธิ์ว่ายังคงใช้ได้หรือไม่ เมื่อพิจารณาแล้วจึงทรงเห็นได้ว่าสัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจเดิมไม่สามารถนำมาใช้อธิบายในโลกยุคปัจจุบันของพระองค์อีกต่อไป นี่คือการเห็นผลสำคัญที่ทำให้พระมหากษัตริย์ในมิติโลกทัศน์เก่าจะเป็นต้องลุกขึ้นเพื่อพัฒนาประเทศให้ก้าวทันกับแนวคิดใหม่ที่มาพร้อมกับรูปแบบอำนาจ ความเจริญ ที่แต่ละพระองค์ได้ประสบพบเห็นควบคู่ไปกับการธำรงรักษาไว้ซึ่งพระราชอำนาจแบบเดิมเข้าไปผสมด้วย ดังเช่น กรณีตัวอย่างของประเทศพม่าและเวียดนามที่จะได้ยกตัวอย่างประกอบ

พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับราชการบ้านเมืองที่สำคัญของพระเจ้าปดุงที่ชี้ให้เห็นถึงแนวคิดที่จะพัฒนาประเทศให้เป็นระบบระเบียบมากขึ้น นับตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลโปรดให้ตั้งเจ้าหน้าที่ขึ้นเพื่อทำสำมะโนภาษีอากรทั่วไประเบียงซึ่งบรรดาข้าหลวงของพระองค์ที่ได้จัดทำเพิ่มขึ้นหลังจากที่ได้สืบสวนหาหลักฐานจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และกำนันทั่วประเทศแล้วเรียกว่า ทะเบียนสำมะโนภาษีอากรของพม่า ทะเบียนนี้ทำให้พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบจำนวนภาษีที่จะเก็บจากราษฎรพระเจ้าปดุงได้ติดตามผลการสำรวจของปีค.ศ. ๑๗๘๔ ด้วยการสำรวจอีกครั้งหนึ่งในปีค.ศ. ๑๘๐๓ ทะเบียนเป็นจำนวนมากที่จารึกไว้บนใบลานและเขียนบนกระดาษข่อย ซึ่งถือได้ว่าเป็นการรวมหลักฐานเดิมที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีอยู่เกี่ยวกับสภาพสังคมและเศรษฐกิจของพม่า นับเป็นสิ่งที่หายากมาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นอกจากนี้ยังทรงยกทัพไปปราบปรามแคว้นยะไข่ ในปีค.ศ. ๑๗๘๔ พระเจ้าปดุงทรงตัดสินพระทัยยึดเมืองยะไข่จากการปกครองพระเจ้าสามาดา พระเจ้าสามาดาถูกจับกุมในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๗๘๕ พร้อมพระมเหสี ไอรสและพระธิดา และประชาชนไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ คน ถูกส่งไปสู่พม่า และนำเอาพระพุทธรูปมหายานมุนีอันมีชื่อไปด้วย ปัจจุบันนี้ประดิษฐานอยู่ในเจดีย์ยะไข่ที่เมืองมณฑลทะเลย์พระราชกรณียกิจการตียะไข่ในครั้งนี้มีผลสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพม่าเนื่องด้วยการยกทัพ ณ ดินแดนดังกล่าวและสามารถยึดครองได้นั้น ทำให้พรมแดนของพม่าขยายขึ้นไปจดพรมแดนอินเดียของอังกฤษ และนำพม่าไปสู่ยุคใหม่อันเป็นยุคแห่งความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพม่าซึ่งก่อให้เกิดผลอย่างใหญ่หลวงตามมา (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๑๐-๗๑๑) พระมหากษัตริย์ของพม่าโดยส่วนใหญ่แล้ว ยังทรงมีแนวคิดที่ยึดมั่นในกฎธรรมเนียมราชประเพณีแบบเก่าอย่างเคร่งครัดอันเป็นตัวจักรสำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่และการจบสิ้นของความเป็นอิสระของประเทศ การสามารถปรับตัวให้เข้าได้กับอำนาจใหม่ภายใต้จักรวรรดินิยมอังกฤษให้ได้มากที่สุด หรือ การยึดมั่นของระบบประเพณีความมีที่สุจริต และความโง่เขลาของพระราชสำนัก อังวะ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๒๘) จึงเป็นปัจจัยสำคัญของการปรับตัวและพัฒนาประเทศพม่าในการต่อมา

ตัวอย่างกรณีราชสำนักพม่าที่ไม่ยอมปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงจนทำให้เกิดการต่อต้านทั้งภายในและภายนอก เช่น ในรัชกาลพระเจ้าฟุกาม พระองค์ทรงเป็นพระราชที่ให้เกิดการตื่นตระหนกให้กับชาวอังกฤษและคนรุ่นหลังต่อมา พระองค์ได้ส่งขุนนางไปบริบทพหุสินขุนนางที่มั่งคั่งโดย

กุเรื่องเพื่อกล่าวหาบุคคลเหล่านี้และได้สังหารชีวิตภายใต้การนำของเสนาบดีชื่อ หม่อม เบงลัด และ หม่อม เพน ทำให้ความโกรธแค้นของประชาชนพุ่งถึงขีดสุดจนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงยอม มอบตัวขุนนางทั้งสองให้ประชาชนทรมานจนสิ้นชีวิต ทั้งนี้เพื่อป้องกันพระชนม์ชีพของพระองค์เอง พระองค์ไม่ค่อยจะสนพระทัยในราชการบ้านเมือง ทรงปล่อยให้เจ้าหน้าที่ตามท้องถิ่นต่างๆ สามารถ ปฏิบัติตามความพอใจได้ตราบไต่ที่ส่งภาชีอาการไปยังเมืองหลวงสม่ำเสมอ ข้าราชการประจำท้องถิ่น เช่น กอง คีย์ ของพระเจ้าแสรกแมง (รัชกาลก่อนหน้านั้น) จึงต้องการมาเป็นโจรที่มีชื่อเสียงในการ ต่อต้านการปกครองของอังกฤษทำตนเป็นอิสระเหมือนเป็นพวกอัศวินเหมือนอย่างยุคกลางของยุโรป (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๓๗ -๗๓๘) กรณีดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงการขาดความสามัคคีในพระราชสำนัก ขุนนางที่ต่างกบฏโยกย้ายผลประโยชน์โดยไม่คำนึงถึงภัยคุกคามจากนอกประเทศ จนทำให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงในการต่อมาจวบจนกระทั่งปลายราชวงศ์คอนบวง

กรณีตัวอย่างอีกรัชกาลหนึ่งในราชสำนักพม่าที่น่าสนใจมาพิจารณาเปรียบเทียบับรัชกาล อื่นๆ ในพม่า หรือกับในสยาม ที่ค่อนข้างมีการปรับตัวอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้ามินดง ซึ่งเป็นปีรัชกาลเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างก็ต้องประสบกับปัญหาการล่า อาณานิคมของชาติตะวันตกเหมือนกันทั้งสิ้น วิเทโศบายสำคัญที่พระเจ้ามินดงทรงดำเนินเพื่อการดำรง อยู่และการรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มีความคล้ายคลึงกับวิเทโศบายที่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ นั่นคือการใช้พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นแกนหลักทางสังคมเพื่อสร้าง สังคมแห่งสันติสุขและการพัฒนาสู่ความเป็นรัฐจารีตในทางพุทธศาสนา (Buddhism) และใน ขณะเดียวกันก็ทรงเปิดโลกทัศน์ความคิดมุมมองต่างๆ ที่มาจากโลกตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ทั้งชาว พม่าและชาวอังกฤษพากันถือว่าพระเจ้ามินดงทรงเป็นผู้นำเคารพนับถือยิ่งเพราะได้รับการยกย่องว่า เป็นผู้ปฏิรูปศาสนาพุทธในประวัติศาสตร์ของพม่า

พระองค์ยึดแนวคิดเห็นอันถูกต้องเช่นเดียวกับพระเจ้าปดุงที่ว่า คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาควร จะมุ่งอยู่กับศาสนาเพียงอย่างเดียว พระองค์ทรงปรับปรุงระเบียบวินัยให้เคร่งครัดขึ้นและใน ขณะเดียวกันก็ทรงดำเนินกิจการเพื่อทำให้คณะสงฆ์จงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์และองค์ อัครศาสนูปถัมภก พระองค์ทรงถวายปัจจัยอย่างมโหฬารต่อพระสงฆ์ทั้งหลายในนครหลวง บรรดาผู้ที่ ทำการเพาะปลูกในธรณีสงฆ์ได้รับการยกเว้นไม่ต้องชำระภาษีที่เรียกว่า ทัตทาเมตา พระองค์ทรง ปรีกษาพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิในเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับศาสนาและโปรดให้บรรดาเจ้าอาวาสกราบบังคม ทูลพระองค์โดยตรงเกี่ยวกับเรื่องทางฝ่ายฆราวาส ทรงแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านและข้าราชการประจำท้องถิ่น ตามคำทูลเสนอแนะของเจ้าอาวาสประจำท้องถิ่นนั้นๆ พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์อันดีเลิศกับพุทธ จักร ข้าราชการของพระองค์ดำเนินงานร่วมกับสังฆราชได้อย่างกลมเกลียว พระเจ้ามินดงทรงดำเนิน วิเทโศบายที่จะให้ราชสำนักและนครหลวงของพระองค์เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาและเป็น ศูนย์กลางของการศึกษาในโลก พระองค์ทรงสร้างวัดขนาดใหญ่หลายแห่งรอบเมืองมัณฑะเลย์

ในปี ค.ศ.๑๘๗๑ ทรงปฏิบัติตามศาสนาอันยิ่งใหญ่ในพระชนม์ชีพของพระองค์เป็นผลสำเร็จ คือ ทรงจัดให้มีการสังฆยานาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ ๕ ในพุทธศาสนา ปี ค.ศ.๑๘๖๐ เพื่อเตรียมการ ดังกล่าว ได้มีการชำระคัมภีร์ภาษาบาลีโดยสมบูรณ์ในที่ประชุมสงฆ์ประมาณ ๒,๔๐๐ รูป มีการ สาธยายข้อความของพระไตรปิฎก และอรรถกถาซึ่งได้รับการชำระแล้วและต่อมาภายหลังได้รับการ

จารึกเป็นภาษาพม่า ที่พระเจดีย์กุโสดอ พระไตรปิฎกจารึกบนแผ่นหินอ่อน ๗๓๓ แผ่น ส่วนอรรถคาถาจารึกบนแผ่นเงินแผ่นทองที่พระเจดีย์องค์กลาง พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะรวบรวมพุทธศาสนิกชนพม่าทั้งหมด เพื่อให้ร่วมถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ สถาปนา (หลุดดอร์) มีมติให้ทรงสร้างฉัตรอันใหญ่บนพระเจดีย์ ขเวตาคอง อันมีชื่อเสียงที่ย่างกุ้ง เจ้าหน้าที่อังกฤษเข้าใจดีว่าพม่าจัดพิธีนี้ขึ้นเพื่อเป็นการแสดงความรู้สึกชาตินิยม อังกฤษจึงอนุมัติให้ประกอบพิธีนี้ได้ โดยมีข้อแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องไม่ปรากฏอยู่ ณ ที่นั้น ผู้แทนของพระองค์จึงเป็นผู้ประกอบพิธีดังกล่าวท่ามกลางความชื่นชมยินดีอันใหญ่หลวง ฉัตรซึ่งประดับไปด้วยเพชรพลอยมีค่า ประมาณ ๖๒,๐๐๐ ปอนด์ (ในสมัยนั้น) ยังคงประดิษฐานเหนือพระสถูปอันสง่างามจนถึงทุกวันนี้ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เกลียดการนองเลือดพระองค์ ทรงสร้างความศรัทธามาตั้งแต่ครั้ง การเสวยราชสมบัติ ด้วยการปล่อยนักโทษชาวยุโรปทุกคนที่จำคุกอยู่ในนครหลวงและส่งนักโทษ ๒ คน ซึ่งเป็นพระชาวอิตาลีเสีย คือ คุณพ่อโดมิงโก ทาโรลลี และคุณพ่ออับโบลา ลงไปทางแม่น้ำอิระวดีเพื่อพบกับแม่ทัพอังกฤษ พร้อมด้วยคำประกาศว่า พม่าจะส่งคณะทูตแทนผู้ดำรงสันติภาพมาโดยเร็วที่สุดพระองค์ทรงใคร่ที่จะเป็นมิตรกับอังกฤษแม้ว่าจะมีความหวังน้อยก็ตาม

พระเจ้ามินดงทรงมีความเฉลียวฉลาดในทางการเมืองทรงยับยั้งการเคลื่อนไหวใดๆ ที่แสดงให้เห็นต่อการเป็นปรปักษ์จากอังกฤษ พระองค์ทรงมีราชสาสน์ไปยังอังกฤษรับรองว่าพระองค์ได้มีพระราชบัญชาให้เจ้าหน้าที่ตามพรมแดน ป้องกันมิให้เกิดการต่อสู้ ลอร์ด แคลสซูซี ในฐานะตัวแทนอังกฤษจึงประกาศยุติความเป็นศัตรูระหว่างพม่าอังกฤษอย่างเป็นทางการ เขาได้บันทึกเกี่ยวกับพระเจ้ามินดงไว้ว่า “พระอุปนิสัยใจคอและพระราชประวัติที่แล่วมาของพระองค์ตามที่ทราบแล้วชี้ให้เห็นว่าในบรรดาเจ้าผู้ครองพม่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าที่ทรงไว้ซึ่งความฉลาดหลักแหลมอย่างหาตัวจับได้ยาก ทรงประกอบไปด้วยมนุษยธรรม และความอดกลั้นและทรงประทับตราลงบนคำประกาศฉบับปัจจุบันนั้นด้วยความสุจริตพระทัย” (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๒-๗๔๓)

ตัวอย่างผู้แทนอังกฤษอีกท่านหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวของพระเจ้ามินดงกับอำนาจตะวันตกอังกฤษได้เป็นอย่างดี ได้แก่ สเปียร์ส ผู้ทรงมิตรใกล้ชิดกับพระเจ้ามินดง ทรงแต่งตั้งให้มีหน้าที่รายงานสภาพในเมืองหลวงให้แก่ แพร่ ซึ่งเป็นข้าหลวงอังกฤษประจำเมืองหงสาวดีและเป็นผู้แทนของข้าหลวงใหญ่ทราบแต่หน้าที่นี้ต้องอาศัยการรู้จักผ่อนหนักผ่อนเบาเหนือมนุษยธรรมตา เพราะไม่เพียงแต่พระเจ้ามินดงประทานเสรีภาพอย่างเต็มที่แก่สเปียร์ส ในการเขียนรายงานโดยไม่ต้องผ่านการตรวจสอบให้เป็นผู้ติดต่อกับอังกฤษอย่างเป็นทางการบ่อยๆ มีหลายครั้งที่แคลสซูซี ผู้รอบคอบต้องคอยเตือนแพร่ว่าสเปียร์สเป็นเพียงผู้เขียนข่าวเท่านั้นไม่มีตำแหน่งราชการใดๆ พระเจ้ามินดงและแพร่ได้อาศัยสามัญสำนึกของสเปียร์สอย่างมากก่อนพระเจ้ามินดงจะทรงตัดสินพระทัยเรื่องใดที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับอังกฤษพระองค์ต้องทรงปรึกษาสเปียร์สทุกครั้ง ส่วนแพร่ก็แจ้งให้สเปียร์สทราบถึงเรื่องราวทุกอย่างที่สำคัญจากฝ่ายอังกฤษ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลให้เมตรีจิตระหว่างราชสำนักพม่ากับอังกฤษในเชิงบุคคลมีความใกล้ชิดกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมา ดูได้จากตัวแพร่เองสามารถพูดพม่าได้คล่องมีความรู้ทางวรรณคดี ศาสนา และประวัติศาสตร์พม่าอย่างลึกซึ้ง ส่วนพม่าก็ยกย่องว่าแพร่เป็นผู้มีมารยาทงามและมีความเมตตา ทั้งหมดทั้งปวงนี้มีผลมาจากพระเจ้ามินดงทั้งสิ้น (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๔-๗๔๖)

อย่างไรก็ตามแนวทางในการดำเนินวิเทศโศบายของพระเจ้ามินดง มิได้ราบรื่นเสมอไป พระองค์ทรงต้องต่อสู้กับทั้งอำนาจตะวันตก และกลุ่มอำนาจเก่าในพระราชสำนักอยู่ตลอดเวลา ทรงขาดแรงเสริมจากภายในที่ทำให้แนวคิดของพระองค์ประสบความสำเร็จ เอกสารกระทรวงอินเดียของอังกฤษบรรจุเรื่องราวเป็นจำนวนมาก เกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยของพระเจ้ามินดง และแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าพระองค์ไม่ได้อยู่ในฐานะที่สบายนัก เพราะพวกที่เคร่งครัดอยู่กับขนบธรรมเนียมเดิม มักจะต่อต้านพระองค์ นอกจากนี้ขณะที่พระองค์ต้องทรงเผชิญกับแผนการและความวุ่นวายต่างๆ ตลอดรัชกาลของพระองค์นั้น พระราชอำนาจก็ยิ่งอ่อนแอลง เนื่องจากผลของการทำสงครามกับอังกฤษและสูญเสียดินแดน พระองค์ปรารถนาสันติภาพเพื่อให้ประเทศของพระองค์กลับเข้าสู่ความเป็นระเบียบและเข้ากับระเบียบใหม่ที่ชาวยุโรปนำมาสู่เอเชีย

พระเจ้ามินดงทรงตกอยู่ในฐานะเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งสยาม พระองค์ทรงรู้สึกว่าการทำร้ายตะวันตกแต่สำหรับอาณาจักรซึ่งไม่มีทางออกสู่ทะเล (อังกฤษได้เข้ายึดครองพม่าตอนล่าง) และอยู่โดดเดี่ยวจากโลกภายนอกมากเช่นพม่านี้ ความพยายามที่จะเผชิญกับเหตุการณ์ต่างๆ จึงยิ่งลำบากขึ้นอย่างประมาณมิได้ พระเจ้ามินดงทรงโซคร้ายที่ต้องเผชิญกับความยุ่งยากจนแทบไม่อาจจะแก้ไขได้ เกิดการจลาจลโดยทั่วไปและอาจมีการยึดพระราชวัง และถอดพระองค์ออกจากพระราชวังเมื่อใดก็ได้ พระองค์เกือบจะทรงเป็นบุคคลเดียวในพระราชสำนักที่ทรงเข้าใจว่า เมื่อต้องเผชิญการขยายตัวกับชาวยุโรปการดำเนินนโยบายโดดเดี่ยวตามแบบเก่าจะนำพม่าไปสู่ความพินาศในกรณีของพระองค์ต่างจากในกรณีของพระเจ้าอยู่หัวแห่งสยาม ซึ่งดำรงพระชนม์ชีพอยู่สมัยเดียวกันโดยที่สยามมิได้ปราศัยและถูกมหาอำนาจยุโรปเฉียดเฉือนดินแดนไปแม้แต่น้อยแต่ว่าพระองค์แม้จะทรงผ่อนคลาขนบธรรมเนียมประเพณีอันเข้มแข็งของรัฐบาลไป ก็มักจะทำให้เสนาบดีทั้งหลายเห็นว่าเป็นเสมือนการขายชาติ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๔๗ และ ๗๕๖)

ความสัมพันธ์ที่พระเจ้ามินดงทรงมีต่อชาวอังกฤษมักจะถูกต้องตามขนบธรรมเนียมประเพณีเสมอ พระองค์ทรงพยายามที่จะยอมรับเหตุการณ์ที่พระองค์ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้กับอังกฤษหลังการจลาจล ค.ศ.๑๘๖๖ พระองค์ทรงรู้สึกที่ชาวอังกฤษควรจะได้เห็นพระทัยพระองค์มากกว่านี้ในยามที่ทรงเผชิญกับความยุ่งยากอันร้ายแรงภายในพม่า พระองค์ทรงผูกมิตรไมตรีกับประเทศยุโรปอื่นๆ ด้วยพระปรีชาสามารถ ทั้งฝรั่งเศสและอิตาลีเพื่อเป็นเครื่องคานอำนาจอิทธิพลอังกฤษไว้ พระราชสานส์เพื่อแสดงไมตรีจิตที่พระองค์ทรงได้รับจากสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย มีส่วนทำให้พระองค์ทรงส่งคินหุ่ มินคยี อัครเสนาบดีของพระองค์ไปอังกฤษในปี ค.ศ.๑๘๗๒ มินคยีเป็นสมาชิกคนแรกของสภาผู้เลือกตั้งที่เคยไปประเทศอังกฤษ ในส่วนของความสัมพันธ์ระดับล่างลงมานั้น พม่าได้จ้างนายช่างฝรั่งเศสให้ปฏิบัติงานในพื้นที่ต่างๆ ในมณฑลทะเลย์เพิ่มขึ้น ทั้งสร้างเมืองพระราชวัง ควบคุมการทำเหรียญกษาปณ์ และเป็นผู้ดำเนินการโรงงานผลิตอาวุธพม่า หรือแม้กระทั่งฝรั่งเศสมีความสนใจที่จะเข้าดูแลบ่อหัทธิมที่เมืองโมกค ซึ่งหัทธิมถือเป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินพม่าทรงผูกขาดอย่างเข้มงวดจวบจนเวลาดังกล่าว พม่ายังทำสัญญาพาณิชย์กับอิตาลีในปี.ศ. ๑๘๗๒ นี่คือนี่ที่พระเจ้ามินดงพยายามแสดงให้เห็นว่า พม่า ยังคงเป็นเอกราชอยู่ (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๖๑ และ ๗๖๓)

การพัฒนาเศรษฐกิจของพม่าในรัชกาลของพระเจ้ามินดงมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ในต้นรัชกาลพม่าต้องสูญเสียดินแดนที่มีคุณค่า

ทางเศรษฐกิจในภาคกลาง เช่น เมืองย่างกุ้งและแคว้นหงสาวดี อันเป็นแหล่งเกษตรกรรมทำการปลูกข้าวซึ่งนำรายได้ส่วนใหญ่เข้าสู่ประเทศพระองค์ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจเพื่อชดเชยในสิ่งที่เสียไปนอกจากนี้ยังทรงทำสนธิสัญญากับอังกฤษทำให้พม่าจำเป็นต้องมีการปฏิรูปและปรับปรุงประเทศตามสภาวะในตอนนั้น พระเจ้ามินดงทรงพยายามแก้ไขให้พม่าภาคเหนือสามารถเลี้ยงตัวได้โดยเฉพาะการเพาะปลูกพืชผลสำหรับการบริโภค พระองค์โปรดให้ทำการซ่อมแซมทะเลสาบหนองน้ำ คลองส่งน้ำ และเกณฑ์คนให้ขุดคลองเพื่อส่งน้ำเข้านา ในส่วนของอังกฤษนั้นได้สร้างความเจริญให้แก่พม่าหลายทางทั้งการตัดถนน การสร้างทางรถไฟ จัดบริการเรือกลไฟ โดยตั้งบริษัทเดินเรืออิรวดี (Irrawaddy Flotilla Company) เปิดบริการระหว่างเมืองสะเยตเมียวถึงเมืองย่างกุ้ง และเปิดบริการไปรษณีย์โทรเลขระหว่างเมืองกัลกัตตา ปันง ลิงค์โปร์ โดยผ่านทางย่างกุ้ง

ความรุดหน้าของอังกฤษในพม่าตอนกลางทำให้พระเจ้ามินดงทรงมีพระดำริที่จะสร้างความเจริญให้แก่พม่าตอนบนอย่างเดียวกัน โปรดให้สร้างถนนขึ้นหลายสายทรงซื้อเรือกลไฟจำนวนหนึ่งเข้ามาใช้และทรงอนุญาตให้บริษัทเดินเรืออิรวดีเดินเรือจากเขตอังกฤษเข้าไปถึงมณฑลทะเลได้สัปดาห์ละ ๓ ครั้ง และไปถึงเมืองบาโมทางเหนือของพม่าได้เดือนละครั้ง ทางด้านการสื่อสารโปรดให้เชื่อมพม่าด้วยโทรเลขกับเขตแดนอังกฤษ ระหว่างกรุงมณฑลทะเลกับพม่าภาคใต้สายหนึ่งและเมืองนายอันเป็นเมืองสำคัญของพวกเงี้ยวอีกสายหนึ่ง ต่อมาทรงเปลี่ยนรหัสสมมาเป็นภาษาพม่า นอกจากนี้ยังส่งนักเรียนช่างโทรเลขที่เมืองย่างกุ้งและเมืองกัลกัตตาโดยพระราชทานเงินเดือนในขณะที่ทรงศึกษาอยู่ในทางด้านเศรษฐกิจทรงเริ่มระบบการจ่ายเงินเดือนเป็นประจำที่แน่นอนให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ แทนรูปแบบการพระราชทานเงินเดือนที่ดำรงตำแหน่ง “เมียวซา” (Myosa) หรือ “ผู้กินเมือง” (Town eater) ซึ่งเดิมได้รับผลประโยชน์จากรายได้ที่ตนประจำอยู่ ระบบดังกล่าวนี้ในภายหลังพระเจ้ามินดงทรงประกาศเลิกใช้ทรงรูปแบบการเก็บผลประโยชน์มาเป็นระบบภาษี เรียกว่า “สะสะเมทะ” (Thathameda)

ค.ศ.๑๘๖๒ พระเจ้ามินดงทรงตั้งอำมาตย์ ๔ คน ทำหน้าที่เก็บเงินสะสะเมทะ ได้แก่ ทางทิศตะวันออก มหามินสะละมังซ้อง ทางทิศตะวันตก มเหสีเสินกะยะ ทางทิศเหนือ มีสิตเต้าห่วน และทางทิศใต้ มหามินดินกยอ ซึ่งเงินจะต้องส่งเข้าท้องพระคลังหลวงเป็นที่มาของเงินเดือนประจำต่อไป แก่พระมเหสี พระองค์ชาย พระองค์หญิง ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ยกเว้นอัศวมเหสีและรัชทายาท (J.G. Scott. Burma From the Earliest Times to the present Day, London T. Fisher Unwin, ๑๙๒๔: ๒๙๔ อ้างถึงใน สุวรรณฯ สัจจวิวรรณ, ๒๕๑๙: ๒๒๐-๒๒๒) ความสัมพันธ์กับอังกฤษก็เริ่มเสื่อมลงตามลำดับจากการที่รัฐบาลอังกฤษตัดสินใจในปี ค.ศ.๑๘๗๑ ที่จะให้ผู้สำเร็จราชการอินเดียเป็นผู้ดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและพระราชสำนักแห่งกรุงอังวะ ทำให้พระองค์ทรงรู้สึกเสียพระเกียรติยิ่ง พระองค์ทรงพิโรธอังกฤษปฏิบัติราวกับพระองค์เป็นเจ้าของรัฐพื้นเมืองในอินเดีย (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๖๑ และ ๗๖๓)

ปัญหาอีกกรณีหนึ่งที่ส่งผลถึงความสัมพันธ์ระหว่างสองประเทศ ที่ชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวที่ไม่เข้ากันระหว่างอังกฤษและพม่า คณะทูตฟอร์ไซซ์ ซึ่งเข้ามาแก้ไขเรื่องดินแดนในพม่าเกี่ยวกับอติปไตยของกระเหรี่ยงแดง ขากลับจากมณฑลทะเลย์ ฟอร์ไซซ์ ประท้วงการที่เขาต้องถอดรองเท้าและนั่งลงบนพื้นในขณะที่เฝ้ากษัตริย์ “ปัญหารองเท้า” (Shoe Question) ในปีค.ศ.๑๘๗๕ (L.E.Bagshawe,

2006 : xiii The Kinwun Min-Gyi's London Diary) และได้กลายเป็นเครื่องแสดงใจสำหรับผู้แทนอังกฤษ แต่พม่าก็ได้ลดหย่อนข้อกำหนดในทางมารยาทลงมากเพื่อไม่ให้ชาวยุโรปไม่ลำบากเกินไป และในสายตาพม่าแล้วก็ได้ไม่ได้เป็นการเสียเกียรติเลย นับว่าเป็นคราวเคราะห์ยิ่งสำหรับพม่าที่ชาวอังกฤษในประวัติศาสตร์ยุคนั้นได้รับการปลูกฝังให้มีการยิงและภาคภูมิใจในจักรวรรดิของตน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็สามารทำให้เรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่ได้ เห็นได้จากคณะทูตพม่าเดินทางไปเฝ้ามกุฎราชกุมารอังกฤษซึ่งภายหลังทรงเป็นพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๗ ณ ท้องพระโรงใหญ่ที่กัลกัตตา เพื่อเป็นเกียรติแก่พระองค์ในการเสด็จประพาสอินเดีย ในระหว่างพระราชพิธีเป็นธรรมดาที่อังกฤษจะจัดให้ผู้แทนพมานั่งเก้าอี้ และสวมรองเท้า รัฐบาลอินเดีย ซึ่งพยายามที่จะฝืนพระทัยพระเจ้ามินดงได้ออกคำสั่งว่า ตั้งแต่นั้นต่อไปผู้แทนอังกฤษที่มีฉันทะเลยไม่ต้องถอดรองเท้า เมื่อเข้าเฝ้าแต่พระเจ้ามินดงไม่อาจทรงยอมจำนนต่อคำขาดดังกล่าว ตั้งแต่นั้นมาผู้แทนอังกฤษจึงไม่สามารถเข้าเฝ้าพระองค์ในท้องพระโรงได้ การที่ผู้แทนอังกฤษขาดการติดต่อโดยตรงกับกษัตริย์พม่าเช่นนี้ เป็นผลเสียร้ายแรงทั้งสองฝ่าย

ในรัชสมัยของพระเจ้ามินดง พม่าได้ปรับปรุงการปกครองของพระองค์ให้ทันสมัยขึ้นเป็นครั้งแรก โดยการให้เงินเดือนในอัตราแน่นอนแก่ข้าราชการชั้นสูงแทนที่จะแบ่งที่ดินให้ไปปกครองตามแบบเดิมและหาผลประโยชน์เอาเอง พระเจ้ามินดงยังได้ใช้วิธีเก็บภาษีที่เรียกว่า ทัดทาเมตา เรียกเก็บจากครอบครัวชาวพม่า โดยประเมินภาษีแตกต่างกันไปแต่ละปี ชาวพม่าจะได้รับการผ่อนภาษีในยามฝนแล้ง หรือไร่นาถูกไฟป่าไหม้ การที่พระองค์ไล่เก็บภาษีดังกล่าวก็เพื่อยกระดับภาษีอากรจำเป็นเพื่อนำมาใช้ในการปรับปรุงประเทศ นับเป็นความก้าวหน้าที่เด่น เมื่อเปรียบเทียบกับพระราชกรณียกิจของกษัตริย์พม่าองค์ก่อนๆ พระเจ้ามินดงเองไม่ทรงรู้จักระบบการปกครองอื่นใดที่จะนำมาใช้ปรับปรุงประเทศให้ผลไกลกว่านี้ พระองค์ไม่เข้าใจภาษาชาวยุโรปและไม่ได้ทรงจ้างครูชาวอังกฤษมาถวายพระอักษรให้แก่โอรสของพระองค์ดังเช่นที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำ ถึงกระนั้นก็ตามพระองค์ทรงพยายามปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยเท่าที่จะทำได้

พระองค์ทรงจัดตั้งระบบโทรเลขขึ้นใช้ตามรหัสมอร์สแต่ดัดแปลงใช้อักษรพม่า และทรงจัดให้มีการเดินเรือกลไฟ ในแม่น้ำอิระวดี ในรูปแบบรัฐวิสาหกิจ ทรงสร้างโรงงานอุตสาหกรรมซึ่งใช้เครื่องจักรยุโรปผลิตครั่ง สีเสียด น้ำตาล ฝ้าย และสินค้าไหม ทรงเป็นกษัตริย์องค์แรกของพม่าซึ่งประกาศใช้เหรียญกษาปณ์ ทรงใช้เงินรูปีรูปนกยูงที่สวยงามแทนก้อนเงินเล็กๆ ซึ่งใช้เป็นเงินตราเหรียญกษาปณ์นี้มีใช้ในราชอาณาจักรของพระองค์ และของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกกันว่าเงินบาท ซึ่งมีอัตราส่วนหนึ่งต่อร้อยของเงินอินเดียมีค่าเท่ากับ ๓.๖๕ ปอนด์

พระเจ้ามินดงทรงสิ้นพระชนม์ลงในปี ค.ศ.๑๘๗๘ คินหฺว่น มินคยี ได้วางแผนที่จะสถาปนาเจ้าชาวธิบอขึ้นเป็นกษัตริย์ โดยหวังจะให้คณะเสนาบดีเป็นผู้ควบคุม ถึงขนาดมีไม้ตายที่จะควบคุมอำนาจของพระเจ้าธิบอถึงกับจะปลดพระองค์ออกจากพระราชบัลลังก์ ถ้าพระองค์ทรงก่อความยุ่งยากขึ้น แต่เขาดำเนินการผิดพลาดมากที่มีได้คำนึงถึงเจ้าหญิงสุภยลัต ผู้ทรงเป็นบุคคลที่วางแผนให้พระเจ้าธิบอตั้งเป็นอัครมเหสี ทรงชักจูงให้พระสวามีจำคุกและสังหารชีวิตบุคคลในพระราชวงศ์ประมาณ ๘๐ คน ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.๑๘๗๙ โดยทรงอ้างว่ามีอันตรายร้ายแรง ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดการกบฏขึ้นได้

พวกนิยมการปกครองโดยคณะเสนาบดีต่างก็พบว่าเป็นการยากที่จะลดพระราชอำนาจของพระเจ้าธิบ็อลงได้พวกเขาเองกับถูกพระมหेशีพระทัยแข็ง และพรรคพวกใจอำมหิตที่อยู่เบื้องหลังตัดทอนอำนาจลง ทรงเป็นมเหสีผู้มีอำนาจทั้งหมดเหนือพระเจ้าธิบ็อลงผู้ทรงอ่อนแอ พระนางทรงสามารถห้ามมิให้พระองค์มีพระสนมกำนัลครบตามจำนวนที่กำหนดไว้ให้สมตำแหน่งกษัตริย์ได้ เรื่องที่หน้าสลดใจที่สุดของสภาวาการณในสมัยนั้นคือการที่ผู้แทนอังกฤษไม่สามารถปฏิบัติภารกิจของตนได้เพราะรัฐบาลอินเดียมีคำสั่งในเรื่องรองเท้า บันทึกของผู้แทนอังกฤษ ได้เขียนไว้ว่า เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินองค์เดิมทรงทำหน้าที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศด้วย และไม่เคยมีการเจรจาทำสัญญาใดๆ สำเร็จถ้าไม่ได้เข้าเฝ้าพระองค์เป็นการส่วนตัว การเปลี่ยนแปลงโดยกะทันหันนี้คือคำสั่งเรื่องรองเท้า ทำให้กิจการสำคัญ ต้องยุติชะงักลงต้องยุติลงโดยสิ้นเชิง การที่ผู้แทนคนก่อนๆ เข้าเฝ้าที่พระราชวังบ่อยๆ และติดต่อกับพระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการบริพารด้วยความเต็มใจจึงเป็นวิธีทางเดียวที่ดีที่สุดที่จะทำให้แน่ใจว่าจะอะไรกำลังเกิดขึ้นภายนอกที่พีกของตน (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๖๖-๗๖๘)

การดำเนินการด้านการทูตเป็นสิ่งที่พระเจ้ามินดงให้ความเอาใจใส่มากที่สุดด้านหนึ่งในรัชสมัยของพระองค์ แต่ก็เป็นที่ประสบกับปัญหาเหมือนกัน พระเจ้ามินดงพยายามผ่อนปรนความขัดแย้งระหว่างพม่ากับอังกฤษพร้อมทั้งพยายามจะทำให้พม่าได้รับการยอมรับจากเวทีนานาชาติ โดยการส่งทูต สมณทูต ไปยังดินแดนต่างๆ และติดต่อกับชาวต่างชาติที่เข้ามายังพม่าเพื่อสร้างสมดุลทางอำนาจระหว่างอังกฤษกับชาติตะวันตกอื่น ๆ พระองค์ได้ส่งสมณทูตมายังประเทศไทย อินเดีย และรัฐของชนกลุ่มน้อยต่างๆ ในพม่า รวมทั้ง อังกฤษ ฝรั่งเศสและอิตาลี ซึ่งการส่งทูตไปยังอิตาลีและฝรั่งเศสนั้น ได้มีการลงนามในสนธิสัญญาความร่วมมือระหว่างกัน ในส่วนของอังกฤษพบว่าในช่วงต้นของรัชกาลพระเจ้ามินดง ทั้งพม่าและอังกฤษมีความคาดหวังว่าการเจรจาจะนำไปสู่ข้อตกลงที่เป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่าย อังกฤษต้องการให้มีการเซ็นสัญญารับรองดินแดนที่ตกเป็นของอังกฤษและข้อตกลงทางการทูตการค้าที่นำไปสู่การค้าเสรีและป้องกันไม่ไหมหาอำนาจตะวันตกอื่นๆ เข้ามาหาผลประโยชน์ในพม่า พระเจ้ามินดงต้องการสร้างไมตรีและเปิดการเจรจากับอังกฤษเพื่อป้องกันการรุกรานของอังกฤษในระยะต่อไป แต่เนื่องจากความต้องการของทั้งสองฝ่ายไม่สอดคล้องกัน ความสัมพันธ์ระหว่างพม่ากับอังกฤษจึงเต็มไปด้วยเหตุการณ์ที่นำไปสู่ความคลางแคลงใจและข้อขัดแย้งอยู่เสมอ ทำให้ยากที่จะไว้วางใจซึ่งกันและกัน นโยบายของพระเจ้ามินดงจึงไม่ค่อยประสบความสำเร็จ ในปีที่พระองค์สวรรคต ความสัมพันธ์ระหว่างการทูตระหว่างอังกฤษกับพม่าได้สิ้นสุดลง

การดำเนินการทางการทูตที่ไม่สัมฤทธิ์ผลถือได้ว่ามีส่วนบั่นทอนผลดีที่พม่าตอนบนควรได้รับจากมาตรการการปฏิรูปการเมืองและการคลังของพระองค์ แต่หากพิจารณาปัจจัยที่เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการปฏิรูปของพระเจ้ามินดง การสร้างความสัมพันธ์ที่ไว้ผลกับอังกฤษน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในอันดับรองลงมาปัจจัยที่สำคัญที่สุดที่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูป ได้แก่ ความขัดแย้งในราชสำนักซึ่งเป็นปัญหาที่รบกวนพม่ามาโดยตลอด และเป็นปัญหาการแย่งชิงราชบัลลังก์ที่ชัดเจน กษัตริย์มักจะมีพระราชโอรสหลายพระองค์ ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างพี่กับน้อง และระหว่างลุงหรืออาภิหลาน ในรัชกาลพระเจ้ามินดง พระองค์แต่งตั้งพระอนุชาคู่พระทัยคือ เจ้าชายคเนองให้เป็นอุปราช ทำให้พระราชโอรสบางพระองค์ไม่พอพระทัย ความขัดแย้งในราชสำนักนำไปสู่การกบฏต่อราชบัลลังก์ ในปี ค.ศ.๑๘๖๖ การกบฏดังกล่าวได้สร้างความสั่นสะเทือนต่อการปฏิรูประบบการปกครองของพม่าอย่างมากเพราะการสิ้นพระชนม์ของเจ้าชายคเนองทำให้พระเจ้ามินดงเชื่อว่า ผู้ที่ถูกเลือกมาให้ดำรง

ตำแหน่งนี้ถูกถอดปลงพระชนม์เหมือนเจ้าชายคนองอีก ทำให้พระองค์ไม่คิดจะตั้งใครขึ้นสู่ตำแหน่งนี้อีกเลย ส่งผลให้เกิดปัญหาการสืบราชบัลลังก์อีกครั้งหลังจากที่พระองค์สวรรคต

ความมุ่งมั่นของพระเจ้ามินดงในการปฏิรูประบบบริการการปกครองและฟื้นฟูสภาพการคลังของรัฐทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนและสังคมพม่า แต่ไม่บรรลุจุดมุ่งหมายสำคัญในการรักษาเอกราชของรัฐ ถึงกระนั้น รัชสมัยของพระเจ้ามินดงก็ยังคงเป็นระยะเวลาที่มีสิ่งแปลกใหม่เกิดขึ้นในพม่า และมีความพยายามของผู้นำที่จะปรับพม่าไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาถึง มาตรการการปฏิรูปด้านต่างๆ ของพระเจ้ามินดงชี้ให้เห็นว่าราชสำนักอังวะ ซึ่งถูกลดอาณาเขตลงจากการพ่ายแพ้สงครามตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปโครงสร้างของรัฐเพื่อความอยู่รอดและหาจุดยืนในเวทีนานาชาติ อย่างไรก็ตามนโยบายเหล่านี้ไม่ประสบความสำเร็จด้วยข้อจำกัดทั้งที่มาจากปัจจัยภายในและภายนอกการสูญเสียพม่าตอนล่าง และความจำเป็นที่ทำให้ต้องทำสนธิสัญญาเปิดประเทศทางการค้ากับอังกฤษทำให้พม่าควบคุมผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจของตนเองได้น้อยลง ขณะที่ความขัดแย้งภายในรัฐเป็นจุดอ่อนที่ทำให้การสร้างความแข็งแกร่งในระยะยาวไม่สัมฤทธิ์ผล นอกจากนี้แม้อังกฤษกับพม่าจะสร้างความสัมพันธ์ทางการทูตกันได้ระดับหนึ่งในรัชสมัยของพระเจ้ามินดง แต่อังกฤษยังคงมีความต้องการที่จะยึดครองพม่าอยู่เสมอ หากโอกาสอำนวย โอกาสนั้นมาถึงหลังจากที่พระเจ้ามินดงสวรรคตได้เพียง ๗ ปี เมื่อความวุ่นวายอันเนื่องมาจากการแย่งชิงอำนาจในราชสำนักเปิดโอกาสให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงและยึดอำนาจการปกครองในพม่าในปี ค.ศ.๑๘๘๕ (คณิน สักกายะทิฐิกุล, ๒๕๔๔: ๑๑๙-๑๒๐)

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่า ประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเวลานั้นต้องประสบกับอำนาจอิทธิพลตะวันตกที่เข้ามากระทบต่อสถานภาพความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในยุคจาริตอย่างชัดเจน กรณีพระราชสำนักพม่า เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่านโยบายการปรับตัวและพัฒนาประเทศมิได้รับการสืบเนื่อง และต่อ ยอดกลับเป็นนโยบายเฉพาะพระองค์หรือบุคคลและสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การยึดมั่นถือมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีแบบเก่าและความแตกแยกในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดทั้งความสัมพันธ์แบบไม่ค่อยราบรื่นนักระหว่างกษัตริย์และเสนาบดีผู้มีอำนาจ

กรณีศึกษาประเทศพม่าทำให้เราเห็นรูปแบบและวิธีการทั้งต่อสู้และตั้งรับระหว่างพระราชสำนักพม่าและมหาอำนาจประเทศอังกฤษ วิธีดำเนินนโยบายต่างๆ โดยเฉพาะรัฐจาริตระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์บทบาทอิทธิพลและวุฒิภาวะความเป็นผู้นำของพระประมุขนับได้ว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดเพราะเป็นกุญแจที่จะนำพาพระราชอาณาจักรให้ตกต่ำ ถึงขั้นต้องยุบพระราชวงศ์และตกเป็นเมืองขึ้นดังกรณีศึกษาประเทศพม่า

๓) กรณีศึกษาเปรียบเทียบกับพระราชวงศ์เหงียน แห่งพระราชสำนักเวียดนาม

เวียดนามในยุคจาริต เป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากอำนาจตะวันตกที่ไม่แตกต่างไปจากพม่าหรือสยาม ทั้งนี้พระจักรพรรดิของเวียดนามแต่ละพระองค์ต่างทรงพยายามที่จะดำรงรักษาความเป็นเอกราชของประเทศไว้ให้ได้มากที่สุดทั้งนี้ สำคัญอยู่ที่แนวพระบรมราชาบายของแต่ละพระองค์ว่าจะใช้ไปในรูปแบบใดมีทั้งยึดมั่นในกฎธรรมเนียมแบบดั้งเดิมหรือปรับเปลี่ยนวิธีคิดเพื่อให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลง

กรณีสมเด็จพระจักรพรรดิมีนาม ทรงครองราชย์ในปีพ.ศ. ๑๘๒๐ ทรงเกลียดชังชาวตะวันตก ถึงขนาดมีการเรียกขานว่า “พวกป่าเถื่อนจากตะวันตก” พระองค์ทรงปฏิเสธที่จะลงนามในสัญญาพาณิชย์กับฝรั่งเศสหรือรับพระราชสาสน์ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๘ ส่งมาให้พระองค์ในปี ค.ศ. ๑๘๒๕ รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามทำสนธิสัญญาพาณิชย์กับเวียดนามทั้ง ๓ ครั้ง แต่ก็ได้รับการปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง โดยปราศจากพิธีรีตองใดๆ ในปี ค.ศ. ๑๘๒๖ พระองค์ทรงปฏิเสธไม่ยอมรับกงสุลกับฝรั่งเศสและทรงตัดความสัมพันธ์ทางการทูตกับฝรั่งเศส ก่อนหน้านั้นสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิยาหลง ทรงส่งเจ้าคานท์ โอโรสองค์ใหญ่ ไปยังพระราชวังแวร์ซาย เพื่อสานสัมพันธ์ไมตรีและทรงมีพระราชบัญญัติให้กับผู้ปกครองกับเวียดนามต่อมาว่า จะต้องไม่ประหัตประหาร ผู้ที่นับถือศาสนาทั้ง ๓ ในจักรวรรดิของพระองค์ คือ ลัทธิขงจื้อ พุทธศาสนา และศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก แต่ในสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิมีนาม พระองค์ทรงเลื่อมใสลัทธิขงจื้อและธรรมเนียมจีนเป็นอย่างมาก จึงทรงฟื้นฟูนโยบายของราชวงศ์เหิงย่นในศตวรรษที่ ๑๘ โดยการประหัตประหารพวกคริสเตียน บรรดาข้าราชการพากันคัดค้านการที่พระองค์ทรงดำเนินนโยบายขัดกับพระราชบัญญัติกับพระราชบิดา (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๘๒)

นโยบายดังกล่าวได้รับการคัดค้านจากเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่มาโดยตลอด จะอย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ยังคงยึดถือปฏิบัติตามที่พระองค์ประสงค์ ทำให้มีบาทหลวงถูกทารุณและถูกประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก ในตอนปลายพระชนม์ชีพพระองค์ทรงมีท่าทีเปลี่ยนพระทัยในเรื่องเกี่ยวกับชาวยุโรป ทรงหาทางและวิธีการที่ติดต่อกับชาวยุโรปต่างๆ แต่ก็ไม่ได้เห็นผลมากนัก ทรงสิ้นพระชนม์ในเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๔๑ สมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี ทรงสืบราชสมบัติต่อกับทรงฟื้นฟูนโยบายประหัตประหารรุนแรงยิ่งขึ้นกว่าเดิม พระองค์มีพระปรีชาญาณด้อยกว่าพระราชบิดาและไม่ทรงเข้าพระทัยเกี่ยวกับการที่อังกฤษเข้ายึดครองฮ่องกงในเดือนที่พระองค์เสด็จขึ้นครองพระราชบัลลังก์และการที่จีนต้องเปิดเมืองท่า ๕ แห่งของตนให้กับชาวยุโรปเข้ามาทำการค้าขายนับเป็นการเปิดศักราชใหม่ในภาคตะวันออกไกล

รัฐบาลฝรั่งเศสเริ่มมีปฏิริยาไม่พอใจ นโยบายของราชวงศ์เหิงย่นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระจักรพรรดิมีนาม ถึงขนาดมีการส่งกองทัพเรือเข้ามาจัดการกับเวียดนาม ในปี ค.ศ. ๑๘๔๗ รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามให้สมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี ยอมจำนน โดยส่งกองทัพเรือมาที่เมืองตูราน จนเกิดการสู้รบครั้งใหญ่ เหตุการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสและเวียดนามทวีความรุนแรงมากขึ้น ในสมัยสมเด็จพระจักรพรรดิตูตัก พระโอรสของสมเด็จพระจักรพรรดิเทียว-ตรี พระองค์ทรงมีลัทธิแตกฉานในลัทธิขงจื้อและเป็นผู้ที่เคร่งศาสนา ยิ่ง ทรงเอาพระทัยใส่ในการที่จะปิดประตูประเทศของพระองค์เพื่อสกัดกั้นอิทธิพลยุโรปยิ่งกว่าจักรพรรดิองค์ก่อนๆ แรกทีเดียวพระองค์ทรงลังเลพระทัยที่จะทรงใช้นโยบายรุนแรงตามที่พระราชมารดาและผู้ทรงคุณวุฒิบรรณาธิการถึงแม้จะมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หลายคนคัดค้านไว้ก็ตาม พระองค์ทรงออกพระราชกฤษฎีกาให้กระจายชุมชนชาวคริสต์เตียนออกไปให้ทำลายหมู่บ้าน และให้ยึดที่ดินของคริสต์เตียนมาแจกจ่ายให้ผู้อื่น ชายจะต้องถูกแยกจากหญิงและทุกคนจะถูกสักบนแก้มซ้าย ด้วยคำว่า “ทาเดา” ซึ่งหมายความว่า พวกไม่ซื่อสัตย์ ส่วนบนแก้มขวาให้สักชื่อของตำบลที่ชายหรือหญิงผู้นั้นถูกเนรเทศ คนจำนวนหลายพันต้องเสียชีวิตเนื่องจากการกระทำดังกล่าว (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๗๘๖)

ในที่สุดแล้วพระองค์ก็ไม่ทรงสามารถสู้อำนาจของฝรั่งเศสได้ กับการต่อสู้ในหลายครั้งที่ผ่านมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๑๘๖๒ สมเด็จพระจักรพรรดิผู้ตั้งผู้แทนสองคนไปเจรจากับฝรั่งเศส จนในเดือนต่อมาได้มีการลงนามในร่างสัญญาที่เซง่อน ตามสัญญานี้พระองค์จะต้องทรงยกมณฑลตะวันออกเฉียงใต้ให้แก่ฝรั่งเศสและตกลงที่จะจ่ายค่าปรับสงครามเป็นงวดๆ ภายใน ๑๐ ปี พระองค์ทรงสัญญาพระราชทานเสรีภาพให้แก่คริสตศาสนิกชนในอาณาจักรของพระองค์ และจะทรงเปิดเมืองท่าตูราน เมืองบาร์ต และเมืองกวาง-อัน ให้ฝรั่งเศสเข้ามาทำการค้าขาย โดยได้รับสัตยาบันจากสมเด็จพระจักรพรรดิไปเปลี่ยนที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส แต่แล้วความสัมพันธ์ไม่เป็นที่ราบรื่น ทำให้จักรพรรดิผู้ตั้งผู้แทนปฏิเสธที่จะให้สัตยาบันจนในที่สุดรัฐบาลฝรั่งเศส ต้องทำการบังคับให้จักรพรรดิผู้ตั้งผู้แทนรับรองสัตยาบันดังกล่าว

จักรพรรดิผู้ตั้งผู้แทนพระชนม์ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ และได้เกิดวิกฤตการณ์ที่พระราชสำนักเว้มาตลอด กองทัพฝรั่งเศสเข้ามาประชิดที่กรุงเว้ในวันที่ ๑๖ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ และยื่นคำขาดให้ยอมแพ้ภายในเวลา ๒ วัน แต่ได้รับการปฏิเสธ ฝรั่งเศสซึ่งตั้งมั่นอยู่ตรงฝั่งแม่น้ำเว้ได้ระดมยิงปืนและยึดป้อมกรุงเว้ทำให้พระราชสำนักเว้ไม่มีทางเลือกต้องยอมเจรจาทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศสในวันที่ ๒๕ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ จนในที่สุดยวนต้องเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสเป็นการสิ้นสุดเอกราชของยวนทั้งประเทศ (Buttinger, Joseph. The Smaller Dragon. New York: Frederick A. Praeger, ๑๙๕๘: ๓๗๙ อ้างถึงใน สุวรรณ สัจจวิวัฒนา, ๒๕๑๙: ๑๙๔)

สมเด็จพระจักรพรรดิเสียบหัว ได้ถูกพรกษัตริย์นิยมปลงพระชนม์ ในเดือนต่อมา สมเด็จพระจักรพรรดิเคียนฟูทรงครองราชย์ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๔ แต่แล้วก็ทรงถูกปลดออกจากพระราชวังเป็นผลให้สมเด็จพระจักรพรรดิฮัมจิงขึ้นครองราชย์แทน ในเดือนกรกฎาคมปีถัดมาเกิดความยุ่งยากขึ้นในพระราชวังอีกสมเด็จพระจักรพรรดิฮัมจิงทรงหนีไปลาว ฝรั่งเศสจึงเข้าแทรกแซงและยกผู้ที่ตนเห็นสมควรคือ ดองคาน ขึ้นครองราชย์บัลลังก์ ฝรั่งเศสได้ทำอนุสัญญากับพระองค์ โดยส่งผู้ตรวจราชการไปประจำทุกมณฑลของอันนัม ทำให้เกิดความไม่พอใจกับคนเวียดนามจนเกิดการรบขึ้น โดยเฉพาะทางเวียดนามใต้ ซึ่งตกอยู่ในชั้นวิกฤติรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำการปราบปรามอย่างราบคาบโดยจัดการปกครองในเวียดนามด้วย การประกาศใช้พระราชกฤษฎีกาในเดือนตุลาคมปี ค.ศ. ๑๘๘๗ตามพระกฤษฎีกานี้อันนัม และตั้งเกี่ยเป็นดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศสอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐมนตรีทหารเรือและอาณานิคมในปารีส (ดี.จี.อี.ฮอลล์, ๒๕๒๖: ๘๐๖-๘๐๗)

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าทั้งราชสำนักพม่าและเวียดนามที่นำมาใช้ในการเปรียบเทียบเป็นกรณีศึกษาชาติที่อยู่ในภูมิภาคเดียวกัน และพระประมุขที่ทรงอิทธิพลทางการเมืองที่ร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศึกษาพบว่าน่าจะมีความคล้ายคลึงกันอยู่หลายประการ ดังนี้

๑. ความแตกแยกของพระราชสำนัก ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์จนถึงเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ ความสามารถในการนโยบาย และวิชาการไม่ได้มีให้เห็นมากนักทั้งในพม่า และเวียดนามเอง ข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระราชสำนักสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่ไม่สามารถกระจายความเจริญได้อย่างทั่วถึงและไม่ต่อเนื่องดังกรณี “สภาลุดดอร์” ของพม่า ในสมัยราชวงศ์คอนบวง ซึ่งมีอุปราชหรือยูวกษัตริย์เป็นประธานและมีตำแหน่งเสนาบดี ๔ คนบริหารงานสูงสุด

สภาพกล่าวเป็นอันต้องยุบลง หรือเปลี่ยนคณะผู้ทำงานเกือบทุกครั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลทั้งที่เป็นไปด้วยความสืบทอดของผู้มีอำนาจในรัชกาลใหม่ หรือต้องจบชีวิตลงเมื่อมีการกบฏ

๒. บทบาทและอิทธิพลของชนชั้นนำสูงสุดของพระราชอาณาจักร ในเรื่องของการเปิดโลกทัศน์รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกในขณะนั้นว่าจะต้องมีวิธีการในการตั้งรับ และต่อสู้กับมหาอำนาจอย่างประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสอย่างไร สำหรับผู้นำในประเทศพม่าและเวียดนามนั้น เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ ๒ พระราชอาณาจักรต้องแพ้พ่ายให้กับประเทศทางตะวันตกทั้งนี้ด้วยคุณลักษณะส่วนพระองค์ที่ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และทรงยึดถือว่าพระราชสำนัก มีความมั่นคงเป็นอมตะไม่แพ้พ่ายต่อผู้ใด หรือที่เรียกว่าไม่รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว กฎธรรมเนียมแบบแผนจารีตปฏิบัติสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ทั้งนี้ถ้าไม่กระทบต่อสถานภาพของผู้นำมากนัก

การปฏิบัติดังกล่าวอาจจะมีส่วนคล้ายกับการเสียสละน้อยเพื่อรักษาส่วนใหญ่สุดท้ายแล้วก็คือการคงอยู่ของพระราชวงศ์และพระราชอาณาจักรนั่นเอง แนวคิดในเรื่องของพระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องสมเด็จพระจักรพรรดิราชทรงเป็นศูนย์กลางแห่งมณฑล สมเด็จพระจักรพรรดิราชมีได้เพียงองค์เดียวเท่านั้น ในยุคหนึ่งเรื่องดังกล่าวนี้ ในพม่าค่อนข้างชัดเจนที่สุด ตัวแทนของอำนาจเก่าได้ถูกทดสอบจากตัวแทนแห่งอำนาจใหม่ที่เข้ามากระทบต่อกันทั้งในรูปแบบของราชการสงคราม สัญญาทางการค้า วิทยาการทางเทคโนโลยี และโลกทัศน์ของผู้นำจากตะวันตกที่กว้างไกลกว่าความเจริญต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นส่วนหนึ่งที่พัฒนาเทคโนโลยีการผลิตนำไปสู่การผลิตอาวุธที่เด็ดขาดและทันสมัย และนั่นหมายถึงอำนาจที่เข้มแข็งกว่า

ศักยภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก เป็นผู้เปิดโลกสู่ยุคการค้าขาย และพาณิชย์นิยมต่างเป็นปัจจัยเสริมให้อำนาจใหม่มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพมากกว่า สามารถชกแจงและมีบทบาทแทนที่ศูนย์กลางอำนาจเก่าได้ ดังเช่นกรณีเวียดนาม หรือในพม่าเอง ตัวอย่าง การเข้ามาแทนที่ของอำนาจใหม่ในนามรัฐบาลอังกฤษโดยเฉพาะบริเวณพม่าตอนล่าง (Lower Burma) แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เศรษฐกิจและสังคมดีกว่าพม่าตอนบน (Upper Burma) ซึ่งเป็นตัวแทนของอำนาจเก่า ถ้าอธิบายในเชิงคติทางศาสนาแล้ว โดยเฉพาะเรื่องของจักรพรรดิราช การเคลื่อนที่และการหายไปของจักรอันหมายถึงจักรทรานูภาพ ซึ่งส่วนใหญ่จะถูกอธิบายด้วยกษัตริย์ได้ถูกจักรอื่นเข้ามาแทนที่ ทรงไร้ซึ่งบุญญาธิการหมดบุญวาสนาเห็นได้โดยทั่วไปในรัฐจารีตถูกอำนาจใหม่ของประเทศทางตะวันตกยึดครอง อำนาจถูกแทนที่ด้วยคนต่างชาติต่างภาษา และจักรก็ไม่กลับมาอีกเลย

๓. ปัญหาการเตรียมตัวเป็นผู้นำของรัฐในจารีต ในเรื่องของเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระชนม์ชีพ พระราชอำนาจน้อยครั้งนักที่จะมั่นคง

รัชสมัยที่สับสนตติวงศ์เป็นไปตามแบบแผนจารีตประเพณี ส่วนใหญ่มักจบด้วยจุลลาลหรือที่เรียกว่ากบฏแต่กลับถูกเรียกแทนที่ด้วยคำที่สวยหรูว่าปราบดาภิเษก ปัจจัยดังกล่าวส่งผลต่อเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ไม่ว่าจะเป็นทั้งฝ่ายพม่าและเวียดนาม ถ้าพิจารณาจากข้อมูลปีเริ่มต้นครองราชย์และปีที่สิ้นสุดแห่งรัชสมัย การเป็นกษัตริย์ หรือพระจักรพรรดิที่ไม่เพรียกร่วมจะอยู่ในช่วงเวลาอันสั้น และจำกัดและอาจจะถูกกำจัดหรือแทนที่ โดยบุคคลอื่นขึ้นปราบดาภิเษกเองอย่างที่ปฏิบัติมา อันเป็นคำอธิบายตามความเชื่อของกษัตริย์ในรัฐพุทธศาสนา

ดังเช่นกรณีพม่าซึ่งเห็นภาพได้ชัดเจนที่สุด ทำให้ผู้ที่เหมาะสมในตำแหน่งดังกล่าวไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่ควรจะเป็น หรือขาดกระบวนการเตรียมความพร้อมที่จะก้าวขึ้นไปเป็นผู้นำดังกรณีของพระเจ้าสีป่อ ประกอบกับความเหมาะสม ในเรื่องของธรรมเนียมราชตระกูล ที่แสดงความเป็นชาติเดียวราช เป็นต้น

ผู้นำที่ไม่อยู่ในฝ่ายของการเตรียมความพร้อมย่อมขาดคุณลักษณะของความเป็นผู้นำอย่างสมบูรณ์แบบ คงเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งพระราชวงศ์หรือถูกชักใยเท่านั้น เห็นได้จากกรณีพระเจ้าจักรพรรดิเป๋าได้แห่งเวียดนาม ส่งผลต่อแนวนโยบายที่จะตั้งรับและต่อสู้กับสิ่งที่เข้ามากระทบ อีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญในเรื่องของคุณลักษณะความเป็นผู้นำที่ดีและไม่ดีกล่าวคือ ความเป็นกษัตริย์หรือพระเจ้าจักรพรรดิที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมมีพระธรรมคำสั่งสอนเป็นสรณะเป็นกฎเกณฑ์คอยควบคุมความประพฤติ และพระราชอำนาจไม่ให้ลุไปในทางที่ผิด และให้ปฏิบัติในสิ่งที่ควรทำอย่างองค์ของความ เป็นเทวสิทธิ์ที่ใช้อธิบายอำนาจในทางนามธรรม กรณีนี้เห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบในพม่าระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามินดงและพระเจ้าสีป่อ ด้วยความที่แตกต่าง และไม่เหมือนกันของอำนาจตะวันตกและตะวันออกอย่างเห็นได้ชัดเจน

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติอยู่ในยุคของจักรวรรดิ ที่มี การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์โลกว่าด้วย การขยายอำนาจด้วยการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ในที่นี้บทบาทของชนชั้นนำภายในพระราชสำนักต่างก็มีทั้งยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือพร้อมที่จะเรียนรู้กับการเปลี่ยนแปลงเพื่อที่จะอยู่ร่วมกันให้ได้และในขณะเดียวกันชนชั้นนำบางกลุ่มก็อาจจะไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ซึ่งสุดท้ายแล้วย่อมไม่สามารถธำรงรักษาและพัฒนาระชาอาณาจักรของตนเองได้ นั้นหมายถึงไม่สามารถถ่ายทอดความรู้และสานต่อนโยบายแบบเดิมได้อีกต่อไป ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาในพม่าและเวียดนาม คุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งชี้ให้เห็นได้ชัดว่า ความเป็นผู้นำที่มีพื้นฐานที่ดีอันมาจากการศึกษา อบรมเสาะแสวงหาความอยู่เสมอ มีความภาคภูมิใจในความเป็นตัวตน บนพื้นฐานวัฒนธรรมที่สั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนาน พร้อมกับการเปิดโลกทัศน์ยอมรับการเปลี่ยนแปลง และเรียนรู้ความทันสมัยที่เข้ามาสัมผัสกับโลกเก่าอีกทั้งทรงเรียนรู้ถึง จุดเด่นจุดด้อยโดยศึกษาผ่านเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงที่ล่มสลายลง และศึกษาถึงความสำเร็จของผู้นำประเทศที่มีบทบาททางการเมืองของโลกในยุคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะแสดงไมตรีจิตผูกมิตรทางการเมืองทูตอย่างให้เกียรติและยกย่อง

ปัจจัยและมูลเหตุต่างๆ ที่กล่าวมาในช่วงต้นพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอยู่ในบทบาทของผู้รับเสียส่วนใหญ่ นั่นคือ ทรงได้รับ “การสอนสั่ง” ในส่วนตัวพระองค์ และทรงรับบทบาทหน้าที่ของผู้ “เรียนรู้” ผนวกกับคุณลักษณะของความ “ใฝ่รู้” ของพระองค์อันบริสุทธิ์และแท้จริง ซึ่งอาจจะมีปัจจัยมาจากสภาพของพระอิสริยยศ บริบทเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ภายในพระราชอาณาจักรและภายนอกอาณาจักร ทุกสิ่งทุกอย่างได้เกิดขึ้นไล่เลี่ยกัน หรือ บางอย่างพร้อมกันอย่างประจวบเหมาะ สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ช่วยให้พระองค์ทรงมีคุณลักษณะพิเศษแห่งความเป็น “องค์รวม” ที่นำมาเป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่ความเป็น “ครุต้นแบบ” จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อครั้งที่พระองค์มีพระชนม์ชีพมากขึ้น ทรงอยู่ในสภาพที่เหมาะสมกับการเป็น “สอน” หรือ “ผู้ถ่ายทอด” จะทรงปฏิบัติได้เป็นอย่างดีในบทบาทที่ทรงเป็น พระภิกษุ พระราชบิดา

พระเชษฐา พระปิตุลา และพระมหากษัตริย์ รูปแบบการถ่ายทอดทรงไว้ เป็นการรักษารมณเนียมจารีต ซึ่งผู้ศึกษาให้ความสำคัญว่าเป็นส่วนสำคัญ ของการธำรง รักษา และสามารถนำไปพัฒนาต่อไปผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ การใช้ความรู้เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรมาโดยตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาของคหกรรมและภูมิปัญญาต่างๆ จากศาสตร์ที่หลากหลายและลุ่มลึก อันได้แก่ พระพุทธศาสนา ภาษาศาสตร์ ศิลปวิทยาการ ตลอดจนทั้งวิทยาศาสตร์อย่างตะวันตก ฯลฯ ยาวนับตั้งแต่ทรงพระเยาว์และปรากฏเป็นรูปธรรมอย่างแจ่มชัดสะท้อนจากพระราชกรณียกิจนานัปการเมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัติ ทั้งนี้พระองค์ทรงรักษาพระราชอำนาจให้มีความมั่นคงถาวร ทำให้ส่งผลดีต่อพระราชอาณาจักรอีกทางหนึ่งด้วย การธำรงรักษาและพัฒนาดังกล่าวที่พระองค์ทรงกระทำนั้น เกิดจากแนวพระราชดำริที่ทรงนำความรู้จากศาสตร์ต่างๆ ทั้งที่เป็นจารีตโบราณราชประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์และเทคโนโลยีและวิทยาการใหม่ๆ จากโลกตะวันตกนำมาถ่ายทอดให้แก่พสกนิกรในพระองค์ ซึ่งในส่วนของบทที่ ๕ นี้เนื้อหาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้ ๑) พระองค์ทรงรักษาและพัฒนาพระราชอำนาจและสถาบันของพระมหากษัตริย์ โดยการ “ธำรงรักษา” ทรงให้ความสำคัญกับพุทธศาสนา คติความเชื่อต่างๆ และจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมที่สืบทอดต่างกันไป ๒) พระองค์ทรงพัฒนาบ้านเมือง โดยนำความรู้ใหม่ที่ได้จากแหล่งต่างๆ มา “ถ่ายทอด” และ “ใช้” ในการรักษาพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร ซึ่งผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลักคือ ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ และ ความรู้ด้านศิลปกรรม โดยทั้ง ๒ ประเด็นนี้จะแสดงให้เห็นว่า “สยามเป็นอารยประเทศ” ซึ่งสนองตอบต่อแรงผลักดันทางการเมืองจากจักรวรรดินิยมตะวันตกในขณะนั้น

๕.๑ การธำรงรักษา ถ่ายทอด ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕.๑.๑ บทบาท ความสำคัญทางศาสนาอันเป็นปัจจัยส่งเสริมในการรักษาพระราชอำนาจและพระบรมเดชานุภาพแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้สถาบันพระมหากษัตริย์กับหลักธรรมทางศาสนา (พราหมณ์และพุทธศาสนา) ได้แก่ ๑) พระโพธิสัตว์และทานบารมี ๒) ทศพิธราชธรรม ๓) จักรวรรดิวัตร ๔) สังคหวัตถุ ๕ อปริหานิยธรรม และ ๖) รัตน ๗ ประการ

๕.๑.๒ คติความเชื่อที่และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ ได้แก่ ๑) คติเทวราชา ๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราชา ๓) ธรรมราชา ๔) จักรवालไตรภูมิ ๕) กฎมณเฑียรบาล ๖) พระราชานุกิจ ๗) ราชনীติ และ ๘) ธรรมเนียมราชตระกูล

๕.๒ การพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลัก คือ

๕.๒.๑ ความรู้ด้านอักษรศาสตร์

๕.๒.๒ ความรู้ด้านศิลปกรรม

๕.๑ การธำรงรักษา ถ้ายทอด ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การธำรงพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพบว่า พระองค์ได้ทรงสร้างเสริมฐานแห่งความเป็นสมมติเทพและธรรมราชาควบคู่กันไป และนำไปสู่การสร้างแรงศรัทธาจากอาณาประชาราษฎร์ในพระราชอาณาจักรที่ฝังรากลึกอยู่ในความเชื่อและความเข้าใจมาเป็นระยะเวลายาวนาน นับตั้งแต่ที่สังคมไทยรับคติเกี่ยวกับกษัตริย์ภาพของอินเดียเข้ามา อันมีความผสมผสานทั้งฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายพุทธศาสนา และส่งผลสู่ฐานอำนาจแห่งพระมหากษัตริย์โดยตรง เช่น ในฐานะพระศรีสรรเพชญ์ หรือหน่อพุทธางกูร (พุทธบุตร) ทั้งนี้รัฐพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์อย่างเป็นระบบและยึดถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมา ตามคติความเชื่อที่ว่า พระราชอาณาจักรเป็นการจำลองรัฐในลักษณะของมหาจักรวาล ตามทฤษฎีโลกภูมิของพุทธศาสนาผสมผสานกับฮินดู พระมหากษัตริย์จะต้องเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบารมีไว้ให้ได้มากที่สุด แสดงออกถึงสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้ ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในกฎมณเฑียรบาล เช่น เป็นผู้ครอบครองเครื่องราชูปโภคพระราชวังและชีวิตความเป็นอยู่ที่แสดงว่ามั่งคั่ง การพิสูจน์บารมีว่าใครจะมีบารมีมากที่สุดจะกระทำได้โดยการเถลิงถวัลยราชสมบัติ เพราะการทำเช่นนั้นได้ ย่อมแสดงอยู่ในตัวแล้วว่าเป็นผู้มีบารมีสูงสุดในขณะใดที่ผู้อื่นที่มีบารมีสูงกว่ากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ก็จะมีอันเป็นไป เช่นถูกคนที่บารมีสูงกว่าแย่งพระราชบัลลังก์ได้สำเร็จ การที่พระมหากษัตริย์สามารถครองราชย์สมบัติได้อย่างสมบูรณ์ ผู้ที่เป็นกษัตริย์อยู่จึงพิสูจน์สิทธิธรรมของตนได้ โดยการแสดงบารมีอันสูงสุดอย่างหนึ่งเป็นผู้สามารถบริหารกิจการตามหน้าที่ของกษัตริย์ในคติทางพระพุทธศาสนาได้อย่างสมบูรณ์ กษัตริย์ยังจะต้องแสดงทานบารมีทางด้านปัญญาอันฉลาดหลักแหลมเป็นเลิศ พระองค์จะทรงใช้พระราชสำนักเป็นที่ชุมนุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตอันมีองค์พระมหากษัตริย์เป็นประธาน พระองค์ทรงมีหน้าที่ที่จะทำนุบำรุงส่งเสริมพระศาสนาอยู่เสมอมิได้ขาด ซึ่งจะเห็นได้ว่าในช่วงแห่งพระชนม์ชีพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงเลือกที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ต่อไปในช่วงแผ่นดินพระเชษฐา คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สัญญะนี้เป็นสิ่งหนึ่งที่สะท้อนถึงการสะสมบุญบารมีทางศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์ก่อนที่จะทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในกาลต่อมา พระองค์ทรงศึกษาพระธรรมวินัยและศึกษาและตรวจสอบพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้งซึ่งทรงวางแนวทางการศึกษาพระธรรมวินัยทั้งด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ และทรงรอบรู้ลัทธิของสำนักต่างๆ จนทั่วถึง แม้ว่าในรัชสมัยของพระองค์มิได้ทรงสังคยานาพระไตรปิฎก ดังเช่นพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ ทรงกระทำกันที่แสดงถึงบุญญาธิการบารมีอันล้นพ้นก็ตาม แต่พระองค์ทรงศึกษาพุทธศาสนาอย่างลุ่มลึก ตั้งแต่การศึกษาภาษาบาลี ภาษามคธ ตลอดทั้งพระองค์ทรงศึกษาพระคัมภีร์ต่างๆ ทางศาสนาพุทธจนสามารถแปลพระปริยัติธรรม (บาลี) ทำให้พระองค์ทรงแตกฉานในคำสอนทางพุทธศาสนา ตลอดทั้งการตั้ง “ธรรมยุติกนิกาย” ขึ้นและเป็นที่แพร่หลายในยุคสมัยนั้น

ธรรมยุติกนิกาย ถือเป็นการปฏิรูปศาสนาครั้งสำคัญ ประเทศไทยเป็นประเทศที่ได้รับศานานิกายเถรวาทจากลังกามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างไม่ขาดสาย จนถึงกับลังกาประเทศซึ่งพุทธศาสนาได้เสื่อมโทรมลง ได้ขอพระภิกษุสงฆ์ตั้งคณะสงฆ์เป็นลัทธิสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาครั้งเมื่อกรุงแตกเป็นครั้งที่สอง ได้ถึงยุคเสื่อมโทรมขนาดหนัก เช่น พระภิกษุได้ตั้งตนเป็นใหญ่คิดตั้ง

พระราชอาณาจักรทั้งที่อยู่ในสมณเพศ ตำราทางพุทธศาสนาก็ถูกทำลายสูญหายเป็นอันมาก ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีการชำระความบริสุทธิ์ของสงฆ์ที่มัวหมองโดยให้ศีกออกจากสมณะ เพศนั้บพันองค์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้มีการออกกฎหมาย พระสงฆ์ เพื่อส่งเสริมทบทวนคณะสงฆ์โดยใช้อำนาจทางอาณาจักรอย่างรุนแรงและเด็ดขาด นอกจากนั้นยังได้มีการสังคายนาระไพรฎก ต้นฉบับให้ถูกต้อง เป็นต้นฉบับเดียวกันและทำการรวบรวมพระไตรปิฎกที่กระจัดกระจายเข้าเป็นแบบแผนเดิม แต่สถานการณ์ต่างๆ ในวงการสงฆ์ยังอยู่ในภาวะมีดมัว จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเมื่อปี พ.ศ.๒๓๖๗ เสด็จจำพรรษาที่วัดสมอราย ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า วัดราชาธิราช ทรงศึกษาวิชาวิปัสสนาธุระตามขัตติยะราชประเพณี ทรงมีเวลาผนวชอยู่ในเวลาอันจำกัด ย่อมไม่มีเวลาเพียงพอที่จะศึกษาทางด้านทฤษฎีให้แตกฉานจึงนิยมให้ศึกษาด้านปฏิบัติได้แก่ บำเพ็ญด้านวิปัสสนา เพื่ออบรมบ่มนิสัย พอเป็นปัจจัยในการดำรงตนในภายหน้า ต่อมาเมื่อเกิดความผันผวนทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตโดยกะทันหัน ทำให้เกิดปัญหาการสืบราชสมบัติ กรณีดังกล่าวพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทับ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ได้ดำรงสถานภาพการเป็นพระมหากษัตริย์ ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎยังคงผนวชอยู่ต่อไปและเสด็จมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ เพื่อเล่าเรียนทฤษฎีทางศาสนาอย่างจริงจัง

นับได้ว่าทรงใช้พระปรีชาญาณในการหนีพระราชภัยโดยใช้พุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง ไม่ว่าจะเกิดจากพระราชวินิจฉัยจากพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าบางพระองค์ที่ทรงแนะนำหรือทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้เนื่องจากทรงดำรงตำแหน่งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอกในฐานะสมเด็จพระเจ้าฟ้าหน่อพุทธางกูรเจ้าสืบต่อพระบรมราชสมบัติจากพระราชบิดาอยู่ก่อนแล้ว ถ้าเทียบกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มูลเหตุดังกล่าวจึงทรงทำให้ปฏิบัติพระองค์อยู่ในสมณเพศเป็นใหญ่อยู่ทางพุทธจักร ทรงสร้างความเชี่ยวชาญให้เกิดขึ้นกับพระองค์ทั้งในความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกทำให้เกิดความรู้สึกเห็นจริงว่า ในขณะที่พระองค์ทรงครองสมณะเพศอยู่นั้น การปฏิบัติของสงฆ์บางเหล่าไม่ก่อให้เกิดความเลื่อมใสและไม่ตรงต่อพระธรรมวินัย จึงทรงคิดดำริจัดตั้ง ธรรมดิกิกาย ณ วัดสมอราย ในการต่อมา โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสด็จอาราธนาเป็นอธิบดีสงฆ์สมณศักดิ์ชั้นผู้ใหญ่ คณะธรรมดิกิกายจึงได้รับเป็นปีกแผ่นแน่นหนาขึ้นหลังจากได้รับความลำบากและประสบเหตุต่างๆ มากมาย แม้กระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารถึงเรื่องราวต่างๆ ประหนึ่งเหมือนกับ “เป็นการต่อสู้ อย่างยิ่งไม่ใช่เล่น” (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, ๒๕๔๘: ๓๐)

เรื่องของธรรมดิกิกายนั้นไม่ใช่เรื่องการแบ่งพรรคแบ่งพวกแต่เป็นการปรับปรุงความประพฤติของคณะสงฆ์ที่กำลังหยาบคายในขณะนั้นให้ถูกต้องสมดังอ้างในพระธรรมวินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอัธยาศัยให้เป็นไปตามพุทธบัญญัติ เมื่อความประพฤติของคณะสงฆ์บกพร่องก็ทรงชักนำคณะของพระองค์ให้ถูกต้อง คือการชักนำให้ตั้งในความสังวรให้รู้จักนิยมในการรักษามารยาทและขนบธรรมเนียม เอื้อเฟื้อโดยกิจวัตรไม่ทำโดยความมกมาย รู้จักใช้ความคิดตรองให้เห็นประโยชน์ของการปฏิบัติทรงวางแบบแผนอันดีงามและถือปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้ เช่น การประชุมพระรัตนไตร หรือที่เรียกว่าการทำวัตรเช้า และทำวัตรค่ำ ทรงแต่งค่านมัสการเป็นภาษาบาลีมีใจความเหมาะสม ทรงริเริ่มให้มีการเทศน์นอกพรรษา การเทศน์ด้วยยกหัวข้อธรรมะ

มาอธิบายเพราะเดิมมีแต่เทศน์ชาดกซึ่งแทรกธรรมะและคติธรรมต่างๆ มากมาย การเทศน์แบบใหม่นี้ จึงน่าจะเกิดความตื่นเต้นและเลื่อมใสแก่พุทธศาสนิกชนในสมัยนั้นเป็นอย่างมากจนมีผู้จำเล่าสืบกันมา ว่าวันพระไหนที่พระจอมเกล้าฯ ขึ้นธรรมมาสน์เองใน พระอุโบสถผู้คนจะแออัดขนาดต้องกราบไปบน หลังคนที่อยู่บนแถวหน้า นอกจากนั้นยังได้ทรงริเริ่มจัดให้มีการบูชาพระรัตนไตรเป็นวันพิเศษเป็นวัน สำคัญทางพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา และการบำเพ็ญกุศลตามเทศกาลต่างๆ ซึ่งแต่ เดิมแทบจะไม่มีใครรู้จักกันเลย ในด้านการศึกษายังทรงทำนุบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมให้เจริญรุ่งเรือง ขึ้นถึงกับทรงพระอนุเคราะห์บอกพระปริยัติธรรมด้วยพระองค์เอง จนปรากฏว่าวัดบวรนิเวศในสมัยนั้น เป็นสำนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่และมีเปรียญชั้นสูงเป็นจำนวนมาก

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ตั้งพระธรรมยุติขึ้นนั้นจึงได้เป็นแคลง ใจกันมากกว่าอาจทรงรังเกียจคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม ด้วยเหตุนี้จึงทรงมีประกาศลำดับที่ ๑๘๑ ว่าด้วยเรื่องบำรุงพุทธศาสนาแสดงพระราชปณิธานเกี่ยวกับเรื่องคณะไว้อย่างชัดเจน ในการ ประกาศดังกล่าวมีใจความว่า

...แลในที่ภูที่แท้ในพระบาลีคัมภีร์พระวินัยสิกขาบทนั้น จะให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงให้รู้เห็น แลเชื่อมต่อกันพร้อมเหมือนกันก็เป็นอันยาก พระสงฆ์สองพวกนี้ปฏิบัติแตกต่างกันบ้าง... ในหลวงก็ไม่ต้องห้ามตามแต่ใจพระสงฆ์จะปฏิบัติ เพราะเป็นการปฏิบัติดีไม่เป็นทุจริต ไม่ ติดไปด้วยการบาปหยาบช้า ไม่เกี่ยวข้องกับการแผ่นดิน... ข้อหนึ่ง การที่จะว่ากล่าวข่มขี้ และยกย่องทั้งสองนี้เป็นการสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยว่าพระวินัยสิกขาบทเป็นที่ดำรง พระพุทธศาสนาให้ถาวร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้ทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองไปในการภาย หน้าเพราะฉะนั้น ผู้ที่ทำให้พุทธศาสนามัวหมองจึงต้องทรงชำระ ฝ่ายสมณะผู้ทรงประพฤติ ชอบประกอบปฏิบัติพระวินัยสิกขาบท ก็ทรงยกย่องโดยสมควรแก่คุณวิเศษมากน้อย... (ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๒๓๖-๒๓๗)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงแถลงไขในเรื่องทำนุบำรุงพุทธศาสนา ดังกล่าวแล้วยังทรงพระราชทานเสรีภาพในการนับถือศาสนาแก่ประชาชนอย่างเต็มที่ซึ่งนับว่าเป็น เสรีภาพขั้นพื้นฐานของมนุษย์ได้อย่างจำเป็นไม่ว่าจะเป็นมหานิกาย ธรรมยุติกนิกาย หรือศาสนาอื่นๆ ดังข้อความปรากฏในประกาศการถือศาสนาและผู้ถือผิด ปิยะเมียมสัมฤทธิ์ศก

ธรรมเนียมผู้ถือครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรมมิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการถือศาสนาเป็นการ ที่พึงของตัว ในเวลาที่สุดและการเบี่ยงหน้าทรงอนุญาตให้คนนับถือพุทธศาสนาตามอัธยาศัยด้วยการ ถือศาสนาบางสิ่งก็ถูกต้องกัน และทรงประกาศให้เป็นที่รู้กันถึงสิทธิเสรีภาพในเรื่องดังกล่าว ทั้งภายใน และภายนอกพระราชอาณาจักร ทรงพระราชทานญาติให้มิชชันนารีแกมิชชันนารีฝรั่งเศสผู้ที่ต้องออกไป ในประเทศสยามมาแล้วให้กลับมามีเหตุฉะนั้นการให้อภัยแก่ศาสนาอื่นคงจะเป็นคุณธรรมหนึ่งของ พระองค์เมื่อรำลึกว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้เคยสมณศักดิ์สูงก็น่าคิดว่าคงจะทรงดูแลศาสนาอื่น และผู้ ถือศาสนาอื่นๆ ด้วย ความไม่พอพระราชหฤทัยหรืออย่างน้อยก็ด้วยความสงสัยที่ไม่เป็นไปเช่นนี้จึงเป็น เรื่องที่น่าปลื้มใจยิ่งขึ้น ข้อความที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๙๔ (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, ๒๕๔๘: ๓๓)

นอกจากนี้ยังปรากฏพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะปราชญ์ในทางพุทธศาสนาเมื่อทรงถวายพระราชสาส์นแด่พระสันตะปาปาที่ ๘ เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ เป็นพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๗ โดยพระราชทานผ่านไปทางพระยาศรีพิพัฒน์ ความว่า

...จึงได้เรียบเรียงพระราชสารฉบับนี้มาถึงท่านผู้บริสุทธ์เพื่อจะได้ทราบญาณของผู้บริสุทธ์ที่ว่ากรุงสยามยังมีความนับถือและระลึกถึงท่านอยู่เนื่องๆ มิได้ขาดโอวาทที่ท่านบริสุทธ์ให้ไปเพื่อจะให้ประพฤติแก่ประชาชนที่ประพฤติกกรรมด้วยถือศาสนาและความเชื่อที่เลี้ยงชีวิตไม่มีโทษไม่ควรจะทำให้โทษนั้นก็ตีกรุงสยามได้ประพฤติดำอยู่ด้วยดีทุกประการ...” (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๘๑)

โดยเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นตัวอย่างปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติผู้ศึกษาวิจัยตีความเห็นว่าน่าจะไม่ใช่การสร้าง ความแตกแยกแห่งคณะสงฆ์แต่ น่าจะเป็นการสร้างรูปแบบให้เกิดขึ้นอันเป็นตัวอย่างที่ดีแก่วงการสงฆ์ต่อไปซึ่งผลดังกล่าวย่อมส่งผลที่ดีต่อพุทธศาสนาและตัวพระองค์เองโดยปริยาย

ในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยแต่โบราณนั้น มีคติความเชื่อที่สื่อถึงอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ฮินดู ที่ว่าพระมหากษัตริย์อวตารมาจากพระวิษณุหรือพระนารายณ์จำลองให้เห็นเป็นรูปธรรมบนมนุษย์โลก โดยพิจารณาได้จากสัญลักษณ์ประจำองค์พระมหากษัตริย์แห่งพระราชสำนักสยามจะใช้รูปพระครุฑพ่าห์ เป็นตราประจำองค์พระมหากษัตริย์ รวมทั้งการสร้างตราพระราชลัญจกรไว้อีกสำหรับหนึ่ง การอวตารของพระนารายณ์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์โบราณของอินเดียต่างมีส่วนเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน อาทิ รามาวตารอวตารเป็นพระรามตั้งปรากฏคำว่า “รามและราม่า” อยู่ในสร้อยพระนามของพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ พุทธาวตาร อวตารเป็นพระพุทธเจ้า พิจารณาเป็นรูปธรรมบนมนุษย์โลกได้จากการใช้พระนามของพระพุทธเจ้าปรากฏเป็นชื่อพระมหากษัตริย์ หรือใช้เป็นคำบอกตำแหน่งแห่งองค์รัชทายาทที่สมเด็จพระหน่อพุทธางกูรเจ้าในความเชื่อของศาสนาพุทธทางฝ่ายเถรวาทอีกทั้งคติความเชื่อในเรื่องของพระจักรพรรดิราชา หรือพระเจ้าจักรพรรดิ (แห่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, ๒๕๓๐: ๒๔๑) ในส่วนของลัทธิไสวณิกายมีอิทธิพลในกัมพูชามาก เนื่องจากมีความสอดคล้องกับระบบความเชื่อในทางศาสนาพราหมณ์ด้านเทววิทยา ได้แก่ ในการสร้างเทวสถาน เช่น การสร้างปราสาทการบูชาศิวลึงค์ มีการสร้างศิวบรรพตและรูปเคารพบูชา เช่น ศิวนาฏราช แต่ดูเหมือนว่าลัทธิไสวณิกายอาจมีอิทธิพลต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาอยู่ไม่น้อย แม้ว่าต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๑ มีพระราชนิยมให้ทำลายศิวลึงค์เสีย หากจะมีร่องรอยของไสวณิกายอยู่ก็จะเป็นการบูชาพระเชษฐูปิตรออยู่ อันเป็นพระรูปศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลคติความเชื่อเรื่อง พระจลันตีปฏิมา หรือ รูปเคารพบูชาพระศิวะ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความชอบธรรมของเขมรโบราณ

อนึ่ง คติความเชื่อทั้งสองลัทธิดังกล่าวนี้ยังคงปรากฏสืบเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงมีการใช้คำว่า “รามธิบดี” ยังคงปรากฏอยู่ในพระนามที่จารลงใน พระสุพรรณบัฏ ส่วนคติการสร้าง รูปเทพเทวดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้สถาปนา “พระสยามเทวาธิราช” โดยทรงแสดงสถานภาพในเรื่องของความเป็นเทวราชา ดังจะเห็นได้จากทรงมีพระดำริว่า การที่สยามประเทศรอดพ้นอันตรายมาได้เสมอนั้นน่าจะมีเทพยดาศักดิ์สิทธิ์คอยอภิบาลรักษาอยู่จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปั้นหล่อเทวรูปยืนด้วยทองคำชิ้นองค์หนึ่ง เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๐๒ มีความสูงประมาณ ๘ นิ้วฟุต ทรงเครื่องกษัตริยาธิราชพระหัตถ์ขวาทรงพระแสงขรรค์ พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจีบพระดรชนิเสมอพระอุระ ขนานพระนามว่า พระสยามเทวาธิราช และให้มีการให้มีการส่งเวทย์เทวดาในวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ทุกปี ปัจจุบันได้ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมหาราชวัง การดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า ทรงให้ความสำคัญกับแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องเทวราชาถึงขนาดทรงพระราชทานให้จำลองเทวดาประจำพระราชอาณาจักรเพื่อคุ้มครองและปกป้องรักษา นอกจากนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่างฝรั่งขึ้นรูปหล่อเต็มพระองค์ขนาดเท่าพระองค์จริงเป็นครั้งแรก ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ พระมณฑปยอดปราสาทพรหมพักตร์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามและพระที่นั่งเวษยันตรวิเชียรปราสาทพระนครคีรีเพชรบุรี

ภายใต้ระบบเทวราชาองค์พระมหากษัตริย์จะทรง อยู่ ณ ศูนย์กลางของระบบสังคมและการเมืองอย่างชัดเจน ดังนั้นจึงต้องมีการสร้างเสริมฐานะของพระองค์ให้มีอำนาจร่วมกับเทพเทวดา โดยการสร้างสถานภาพและพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ขึ้น อาทิ พระราชมณฑลเศียรสถาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงทิพภาวะแห่งพระองค์และพระราชอำนาจสูงสุดอย่างเป็นรูปธรรม เมื่อมีพระราชมณฑลเศียรสถานแล้วก็จำเป็นต้องมีกฏมณฑลเศียรบาล หรือกฏดูแลวังหลวงเพื่อกำหนดสถานภาพพิเศษของพระมหากษัตริย์และลำดับศักดิ์และสิทธิ์ของบุคคลต่างๆ ในความสัมพันธ์กับพระองค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ในพระบรมหาราชวังที่มีศิลปะแบบนีโอคลาสสิก พระที่นั่งมหิศรปราสาทถวายพระบรมราชชนก (รัชกาลที่ ๒) ส่วนพระที่นั่งเวษยันตรวิเชียรปราสาท พระมหาปราสาทประจำพระนครคีรี เป็นต้น

นอกจากนี้พระนิพนธ์ทางวรรณกรรมที่ศักดิ์สิทธิ์ยังทำหน้าที่จรโลงสถานภาพ และสร้างภาพลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น โองการแช่งน้ำ รามเกียรติ์ และบทพระพันยอพระเกียรติต่างๆ วรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์ยังรวมถึงพระธรรมคำสอนต่างๆ สำหรับพระมหากษัตริย์ที่ควรยึดถือปฏิบัติตาม เช่น อติหาสะ พระราชพงศาวดาร ราชธรรม และราชนิติศาสตร์ทั้งหลาย พบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสรรค์พระนิพนธ์ไว้หลากหลาย ดังที่ได้กล่าวไว้ในส่วนพระราชประวัติพระองค์ ได้แก่ พระปฐมสมโพธิกถา กฤษณาสอนน้อง กลอนเพลงยาวเจ้าพระยา จักรที่ปีตำราฉันทมาตราพฤติและวรรณพฤติ โคร่งฤาษีตัดตน พระนิพนธ์ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ประเภทยอพระเกียรติ ลิลิตตะเลงพ่าย โคร่งต้นเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน เป็นต้น

ส่วนการตั้งพิธีกรรมต่างๆ เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งมีอิทธิพลและบทบาททั้งที่เป็นนามธรรมรูปธรรมทั้งนี้ที่สุดแล้วเป็นไปเพื่อเสริมอำนาจบารมีสร้างความเชื่อความศรัทธาให้เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักร อันได้แก่ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีออกสนามใหญ่ และลูกขุนทูลน้ำล้างพระบาท พระราชพิธีเบาะพก พระราชพิธีพระมหาเสีทรงครรรค์ ที่กล่าวมานี้เป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์และพระราชสำนักโดยตรง ในส่วนของพระราชพิธีที่

เกี่ยวกับการปกครองที่สำคัญคือ พิธีถือน้ำพิพัฒน์ เป็นพิธีที่ทำขึ้นเพื่อสร้างความเชื่อมั่นในเรื่องของความจงรักภักดีจึงกำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์ขุนนางและข้าราชการทุกคนต้องเข้าร่วมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา นอกจากนี้พระราชพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์แก่บ้านเมือง เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นบุคคลาธิษฐานของพระพิรุณเทพ เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญและอาสวายุข เดือน ๑๑ เป็นการเสี่ยงทายปริมาณน้ำโดยอาศัยพระราชอำนาจและบุญบารมีของกษัตริย์ พระราชพิธีโล้เรือเดือนอ้าย จุดประสงค์ต้องการให้น้ำลดเร็วเนื่องจากข้าวในนาเริ่มสุก จะเห็นได้ว่าส่วนของพิธีกรรมที่กล่าวมาจะเป็นพิธีของพราหมณ์ หรือมีพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีแทบทั้งสิ้น แม้แต่พิธีกรรมบางอย่างที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้ ณ ที่นี้เช่น พิธีตองเปรียง พิธีบุปผาภิเษก พิธีตรียาพวย ส่วนพิธีทางพุทธศาสนาเช่น พิธีทอดกฐิน หรือการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ต่างๆ พิธีต่างๆ เหล่านี้เป็นพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับ กษัตริย์และบ้านเมืองเป็นหลักนับเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ควรจะยึดถือปฏิบัติ เพื่อเสริมพระบารมี ซึ่งเป็นในทางหลักของศาสนาพราหมณ์ ในส่วนของศาสนาพุทธถือว่าทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่สมบูรณ์แบบ ตลอดทั้งพระราชกำหนดบทพระอัยการ เนื่องจากสัทธรรมที่สำคัญที่สุดของพระมหากษัตริย์ คือ การรักษาระเบียบสังคม ไม่ให้เกิดการจลาจล พระองค์มีหน้าที่เป็นผู้รักษาความสงบสุข โดยจัดการปกครองให้เป็นไปตามหลักการของพระธรรมศาสตร์และจารีตประเพณี โดยใช้ผ่านทางพระราชอำนาจในการลงทัณฑ์ กรณีตัวอย่างจากการที่ทรงเป็นบุคคลาธิษฐานของพระยมเทพ

โดยในส่วนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้ประกอบพระราชพิธีสำคัญเช่นเดียวกัน ซึ่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นการแสดงถึงสัทธรรมความเป็นกษัตริย์ในเชิงรูปธรรม กษัตริย์ทุกพระองค์ต้องทำเมื่อได้สถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์ เมื่อประกอบพิธีแล้วกษัตริย์ก็คือพระเจ้าแผ่นดินเต็มพระองค์ คำสั่งของพระมหากษัตริย์ถือเป็นพระบรมราชโองการที่มีความศักดิ์สิทธิ์โดยจะมีพราหมณ์เป็นคนแรกที่รับราชโองการ ดังในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้นพระองค์ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยในรายละเอียดและองค์ประกอบต่างๆ อย่างละเอียดถี่ถ้วนรวมทั้งเรื่องเล็กน้อยๆ ดังปรากฏในหมายรับสั่งที่ ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๓ เลขที่ ๓ เรื่อง เกณฑ์ทำฉัตรราชวัตรในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และยังปรากฏพบสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ถูกต้องตามราชประเพณีและทรงแสดงให้เห็นถึงพระเกียรติยศออกสู่สายตาประชาชนดังจะเห็นได้จากหมายรับสั่ง ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๓ เลขที่ ๓ เรื่อง พระฤกษ์เรียกพระนคร ซึ่งในเวลาดังกล่าวอยู่ในช่วงของระหว่างวันที่ ๑-๑๕ พฤษภาคม ๒๓๙๔ ตามที่มีผู้ทูลเกล้าถวายพระฤกษ์ เป็นต้น (ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ ๕ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๒๑๓, ๑๕๔๘: ๓๘-๓๙ และ ๔๓) นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มสัญญาะทางการเมืองที่เชื่อมความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระองค์กับขุนนางข้าราชการ โดยทรงร่วมตม่น้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยนับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ไทย นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงฟื้นฟูพระราชกิจในสถาบันพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ให้สืบเนื่องจากสมัยอยุธยาและสุโขทัยขึ้น อาทิ การฟื้นฟูพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และการร้องทุกข์หรือสามารถถวายฎีกาโดยตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน โดยสิ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มและฟื้นฟูพระราชประเพณีเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นการส่งเสริมสถานภาพแห่งพระราชอำนาจของพระองค์ให้มั่นคงในช่วงเวลานั้นแต่ยังผลให้พระราชพิธีเหล่านี้สืบเนื่องเป็นมรดกต่อมาในสมัยปัจจุบันด้วย

ลำดับต่อไปผู้ศึกษาจะได้ยกองค์ประกอบสำคัญอันเป็นรูปแบบที่มีลักษณะกำหนดถึงหน้าที่ ความรับผิดชอบ อิทธิพล และบทบาทที่องค์พระมหากษัตริย์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะต้องยึดถือและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดรวมทั้งสืบเนื่องต่อไป ทั้งนี้เป็นไปเพื่อการธำรงและรักษาไว้แห่งพระราชอำนาจแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ดังนี้

๕.๑.๑ บทบาท ความสำคัญทางศาสนาอันเป็นปัจจัยส่งเสริมในการรักษาพระราชอำนาจและพระบรมเดชานุภาพแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์

บทบาทและความสำคัญของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์

พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามามีบทบาทในดินแดนสยามตั้งแต่โบราณกาลโดยเฉพาะพุทธศาสนามีสถานภาพพิเศษยิ่งในสังคมไทย เพราะประชากรส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน คนไทยส่วนใหญ่ถือว่าพุทธศาสนาเป็นประทีปแห่งการดำรงชีวิตเป็นหลักอ้างอิงทางจริยธรรมและศีลธรรมและยังเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทยด้วย อีกทั้งยังเป็นกฎข้อบังคับทางศีลธรรมจรรยาเพื่อให้พระมหากษัตริย์ได้ปฏิบัติยึดถือเป็นแบบอย่าง ตลอดทั้งเป็นที่พึ่งแก่อาณาประชาราษฎร์ซึ่งกฎข้อบังคับต่างๆ ปรากฏอยู่ในหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนาที่ผสมผสานกันระหว่างศาสนาพุทธทั้งที่เป็นเถรวาทและมหายานกับลัทธิความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ทั้งพระมหากษัตริย์หรือบุคคลต่างๆ ที่มีความศรัทธาและนับถือพระศาสนาโดยยึดปฏิบัติตามสิ่งต่างๆ เป็นแบบแผนวิถีทางการดำเนินชีวิตจะก่อให้เกิดผลบุญกุศลอันสูงสุด พระพุทธศาสนา เป็นหลักที่สังคมไทยโดยทั่วไปให้การยอมรับนับถือ พุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นแกนหลัก (core values) ของสังคมไทยที่ทุกหน่วยของสังคมกรณีสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เชื่อว่าทรงเป็นอวตารหนึ่งของพุทธอวตาร หรือมีความเชื่อว่าเป็นหน่อเนื้อของศากยวงศ์แบบพระหน่อพุทธางกูรเจ้า หรือผู้มีบุญญาธิการมาจุติบนโลกมนุษย์ โดยสังคมไทยเชื่อว่า พระมหากษัตริย์ทรงดำรงและเป็นสิ่งนั้น พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจดังกล่าวด้วยความเมตตาธรรมจนเกิดเป็นการยอมรับ อาทิ ทรงใช้หลักธรรมคำสั่งสอนหลายหมวดหลายข้อในทางพุทธศาสนา เพื่อดำรงสถานภาพและควบคุมการใช้พระราชอำนาจของพระองค์ได้แก่ ทศพิธราชธรรม ๑๐ จักรวรรดิวัตร ๑๒ สังคหวัตถุ ๕ เป็นต้น สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยแต่โบราณนั้น ทรงใช้พระพุทธศาสนาและหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์โน้มน้าว และรวบรวมจิตใจแก่พสกนิกรให้เป็นหนึ่งเดียว โดยเป็นอีกศูนย์กลางสำคัญหนึ่งทางสังคมไทยมาอย่างช้านาน ดังนั้นการทำนุพระพุทธานุภาพจึงนับว่าเป็นพระราชภารกิจหลักที่จะต้องปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาทุกยุคทุกสมัยสืบต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์พุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ต่างมีอิทธิพลและมีบทบาทสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในการจัดระเบียบสังคม การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่ของสยามประเทศในปี พ.ศ.๒๓๒๕ เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ต้องฟื้นฟูการเมืองเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม จริยธรรมศีลธรรมขวัญกำลังใจและสภาพจิตของประชาชนจากเหตุการณ์หลังเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งพระราชสำนักของพระองค์มองว่า การฟื้นฟูวัฒนธรรมโดยอาศัยคำสั่งสอนของพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของการควบคุมสังคมด้วย นับแต่การเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ภายหลังจากที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงครามการไร้ระเบียบของสังคมและ

ความเชื่อโศกทางศีลธรรมจรรยา ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในฐานะผู้ทรงสถาปนาราชวงศ์ใหม่ มีพระราชภาระกิจในการสร้างสิทธิธรรมให้เป็นที่ยอมรับแก่พสกนิกร โดยการจัดระเบียบสังคมทั้งทางโลกย์และทางธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมคติแห่งพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทมากที่สุด ในการสถาปนาพระราชอาณาจักรให้มีเอกภาพขึ้นมาใหม่สถาบันพระมหากษัตริย์และพระบรมหาราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทางการเมือง การอุปถัมภ์ค้ำชูวัฒนธรรมและการทำนุบำรุงพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ องค์ประกอบของความเป็นรัฐหรืออาณาจักรต้องสมบูรณ์ไปทุกด้านนอกจากความมั่นคงทางการเมือง การฟื้นฟูวัฒนธรรมทั้งระบบก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่ากัน เพราะวัฒนธรรมแสดงถึงความเป็นสังคมของผู้เจริญแล้ว การฟื้นฟูนี้รวมถึงประเพณีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง การชำระพระราชพงศาวดาร การชำระกฎหมาย การรวบรวมวรรณกรรมสำคัญจากหัวเมืองและเมืองประเทศราช การแปลวรรณกรรมต่างประเทศ และการแต่งชำระวรรณกรรมแบบต่างๆ

โดยการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเป็นหัวใจสำคัญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๑ การฟื้นฟูวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทยแทบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นคติความเชื่อเรื่องปัญจอันตธาร หลักการดำเนินชีวิต หรืองานสร้างสรรค์ทางศิลปกรรมและวรรณกรรมทั้งหลาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพยายามสร้างรัฐให้เป็นสังคมพุทธในอุดมคติ พระองค์ทรงคิดและยึดแนวทางการเมืองแบบพุทธเถรวาทภายใต้ “รัฐพุทธ” ในอุดมคติอย่างแท้จริง ทรงประกาศฐานะ และบทบาทของพระองค์ว่า ทรงเป็นอัครมหาศาสนาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จำเริญศรีสวัสดิ์ทั้งพระปริยัติและปฏิบัติศาสนาให้รุ่งเรืองไปเป็นที่เลื่อมใสในมัสการบูชาแก่เทพยดา มนุษย์ทั้งปวง นอกจากนี้ยังทรงตั้งการราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นพิธีกรรมสำคัญที่สุดของพระราชสำนัก พิธีกรรมดังกล่าวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญในเชิงสัญลักษณ์เพราะเท่ากับเป็นการยกเอาพิธีการที่เกี่ยวกับศาสนาพุทธขึ้นมาอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์ พระองค์ทรงยึดหลักการและบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์และการประกอบพิธีกรรม พระองค์ทรงรักษาพระศาสนาให้บริสุทธิ์ กำหนดแนวทางมาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของราษฎรให้สอดคล้องกับคำสอนพุทธศาสนาประการหนึ่งในแง่ของหลักการพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเริ่มการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและศาสนสถานสำคัญๆ ทรงฟื้นฟูพุทธจักรให้บริสุทธิ์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๗๕, ๘๔-๘๗ และ ๑๐๑-๑๐๒, ๑๐๙) ทั้งนี้เนื่องจากพระพุทธจักรและราชอาณาจักรเกื้อกูลกัน พระองค์ทรงมีความตั้งพระทัยที่จะให้พระพุทธศาสนาอยู่ครบ ๕,๐๐๐ ปี ตามพุทธทำนาย ทรงอุปถัมภ์ให้มีการสังฆยานาพระไตรปิฎกขึ้นในปีพ.ศ.๒๓๓๑ กระทำกัน ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม (วัดมหาธาตุในปัจจุบัน) การกระทำดังกล่าวเป็นการตรวจชำระพระไตรปิฎกให้อยู่ในความบริสุทธิ์ และยังเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นผู้มีบุญญาธิการอีกด้วย ความดังกล่าวสามารถนำมาใช้ในการอ้างอิงสิทธิธรรมทางการเมืองได้อย่างเต็มตัว นอกจากนี้ยังทรงรวบรวมคัมภีร์สำคัญต่างๆ ในพุทธศาสนา เช่น ไตรโลกวินิจฉัยย์ คัมภีร์ชินกาลมาลินีปกรณ์ และคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งโปรดให้ชำระในปีพ.ศ. ๒๓๓๙ ในการจัดระเบียบดังกล่าวมีกรณีศึกษาที่น่าสนใจหลายอย่าง อาทิ การกำหนดวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองให้สอดคล้องกับคำสอนในศาสนาพุทธ ทรงออกพระราชกำหนดประกาศห้ามเชื่อไสยศาสตร์ และเข้าใจผิดที่ว่าภูมิตะพารักษ์ ผีสางประเสริฐกว่าพระรัตนไตร ห้ามถือว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นใด

เหนือกว่าพระรัตนไตร ห้ามบูชาคิวงิเลส เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดไม่สามารถสืบทอดได้จากพระไตรปิฎก การกำจัดมารศาสนา ผู้ร้ายซึ่งกระทำอันตรายลอกทองพระทำลายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ และพระบทให้จับตัวส่งพระนครบาลให้ลงโทษตามพระอัยการ ชาวบ้านที่ได้รับมอบหมายให้ช่วยกันดูแล สิ่งที่เกี่ยวข้องกับศาสนาหากปล่อยปละละเลยจนเกิดการลักทำลายต้องร่วมรับผิดชอบด้วย

รัชสมัยของพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงพยายามทำนุบำรุงบ้านเมืองและพุทธศาสนาอย่างเต็มกำลังสามารถ มีการส่งสมณะทูตไปลังกาเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพื่อไต่ถามถึงการพระศาสนาในเกาะสิงหทวีป (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ ขำขุนนาค, ๒๕๕๓: ๗๖) ตลอดทั้งโปรดให้มีการสังคายนากการสวดมนต์ นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาให้แต่งหนังสือ โอวาทานุสาสนี จากกรณีพิพาทการประทุติผิดพระธรรมวินัยสำคัญต้องเมณุน ปราชิก คู่กรณีซึ่งเป็นพระชั้นผู้ใหญ่ทั้งสิ้น หนังสือดังกล่าวเนื้อหาแสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณมลทล ระเบียบข้อแนะนำกฎเกณฑ์ข้อบังคับสำหรับสงฆ์ทั้งในเนื้อหาเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์ หน้าที่กุลบุตรที่บวชเรียน แนวทางการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์ แต่งขึ้นเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๓๖๐ ทั้งนี้เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ และปฏิบัติถูกต้องตามพุทธบัญญัติ

ส่วนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นเรื่องของการทำนุบำรุงเรื่องทางพุทธศาสนา ในเรื่องของการสถาปนาพระอารามหลวงใหม่ ๔ แห่ง และบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอีก ๓๕ วัดและที่สำคัญคือ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในปีพ.ศ.๒๓๘๑ เพื่อเปลี่ยนวัดให้เป็นศูนย์กลางทางการศึกษาโดยมีการจารึกความรู้ด้านต่างๆ รวมทั้งคัมภีร์ในพุทธศาสนาให้ผู้สนใจเล่าเรียนได้นับเป็นวิद्याทานที่ใช้วัดเป็นศูนย์รวมของสังคมในการนี้ถึงกับสิ้นพระราชทรัพย์ไปจำนวน ๕๖๐,๐๐๐ บาท ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากสำหรับในสมัยนั้น (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๑๑๒ และ ๑๑๙) และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในสมัยนี้คือการกำเนิด “ธรรมยุติกนิกาย” ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเล็งเห็นว่าพระธรรมวินัยของพระภิกษุหย่อนยานและการห่มคลุมผ้าและแนวปฏิบัติบางประการของสงฆ์ไทยขณะนั้นไม่ถูกต้องและเคร่งครัดเพียงพอ จึงทรงตั้งนิกายใหม่ขึ้น โดยมีพระราชประสงค์ที่จะสืบทอดแนวทางแห่งศาสนาพุทธที่ถูกต้อง โดยทรงเน้นศึกษาทางคันถธุระเน้นพระไตรปิฎก รอบรู้พระธรรมวินัยแทนการศึกษาทางวิปัสณาธุระ

บทบาทและอิทธิพลของพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกผู้มีประสบการณ์ตรงในฐานะพระภิกษุที่บวชเรียนถึง ๒๗ ปี ทรงทราบความเป็นอันแท้จริงของวงการสงฆ์ ทรงมีความรู้ยิ่งกว่าพระในระดับเปรียญเอก และยังทรงเป็นพระสงฆ์รูปแรกที่ทรงเทศน์ โดยไม่ทอดพระเนตรดูพระคัมภีร์ ทำให้ประชาชนจากทั่วทุกสารทิศเดินทางมาที่วัดที่ทรงพำนักจนแน่นขนัด และส่งผลให้วัดเป็นศูนย์กลางของแหล่งความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้อาษาบาลีของพระราชอาณาจักร ทรงให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาและยังทรงชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนายังคงมีความสำคัญที่สุดของคนไทย พระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญและสนพระทัยในเรื่องของพุทธจักรอย่างเห็นได้ชัดระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๔ -๒๔๐๔ ได้ทรงออกประกาศทั้งหมด ๒๑๑ เรื่อง มีเรื่องเกี่ยวกับพระศาสนา ๒๗ เรื่อง (วินัย พงศ์ศรีเพียร, “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว” ปรีทรรศน์ประวัติศาสตร์ ๒๕๔๔: ๑๒๔-๑๒๕) เช่น ประกาศฉบับที่ ๑๐ ห้ามไม่ให้ บวชกุลบุตรอายุพ้น ๒๔-๓๐ เป็นเถรเป็นเณร กันยายน ๒๓๙๕ ประกาศที่ ๒๗ เรื่อง ภิกษุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงปราศให้มาลุแก่อายุจะยกโทษให้ ๑๙ พฤษภาคม ประกาศที่ ๑๘๑ ว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ๒๔๐๒ และประกาศที่ ๒๐๐ เรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ เป็นต้น

การเข้าใจปูมหลังของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของรัชกาลนี้ การที่ทรงผนวชอยู่นานหลายปี เพื่อลี้ภัยทางการเมือง ทำให้พระองค์ทรงมีความรู้อย่างลึกซึ้ง ในพุทธศึกษาจนทรงปฎิบัติวิธินานกับพระสงฆ์ผู้ทรงภูมิความรู้ได้อย่างไม่ขัดเขิน เพราะได้ทรงเป็นผู้นำในการทำให้สถาบันสงฆ์และพระพุทธศาสนามีความบริสุทธิ์ มาตั้งแต่ก่อนขึ้นเสวยราชย์ บางครั้งทรงวิพากษ์วิจารณ์พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยอย่างตรงไปตรงมาว่าโง่งมง่ายไม่ใสในพระวินัย หรือไม่สนใจเรื่องการทำสังฆกรรมหาเอาเวลาไปสนใจการแสวงหาประโยชน์ทางโลกย์ หรือตีความพระไตรปิฎกอย่างเข้าข้างตัวเอง ในขณะที่ด้วยกันพระองค์ได้ทรงเรียนรู้วิชาการแบบตะวันตกจนเป็นปราชญ์ชั้นนำของสมัย (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๑๑๒ และ ๑๑๙) สิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพระพุทธศาสนา ที่ทรงถือเป็นสรวงสำคัญในการดำรงพระชนม์ชีพมาตลอดว่า พุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่คู่ควรในการธำรงรักษาคัมภีร์ของพระราชอำนาจในพระองค์เองตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และพระราชอาณาจักรอันเป็นที่บริสุทธิ์หมดจด ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่าง คาถาพระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงบุญจบเบญจมา และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงประสาธน์ศรีใส ที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญเทิดทูน และยกย่องพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ดังนี้

...ธิดาน้อยของเราอันประกอบด้วยความกรุณานี้ มีชื่อว่า บุญจบเบญจมา จงมีสุข ไม่มีโรค มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก อานุภาพอันเป็นไปอยู่เสมอ ขอพระรัตนตรัย อันหมดจดดีเหลือเกิน จงรักษา กุมารีนันได้ดีทุกเมื่อ...(อัปภัศราภา, ๒๕๒๔: ๒๙)

...ราชกุมารีกาผู้ได้นามว่า ประสาธน์ศรีใส จงมีความสุข ไม่มีโรค ปราศจากอุปัทวทุกเมื่อ จงถึงความเจริญในธรรมในตระกูลในโศกสมบัดนิราศอันตราในสถานทุกแห่งแม้ด้วยประการทั้งปวง อนึ่งจงเลื่อมใสกตัญญูใน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทั้งสามรัตนนี้ จงถึงรัตนสาม ว่าเป็นที่ระลึกตลอดชีวิตเกิด... (อัปภัศราภา, ๒๕๒๔: ๕๕)

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่าง หลักธรรมและความเชื่อต่างๆ ทางศาสนา (ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์) ที่มีความสำคัญและสอดคล้องกับการธำรงพระองค์แห่งการเป็นพระมหากษัตริย์มานับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนสมัยรัตนโกสินทร์ หลักธรรมและความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการธำรงพระราชอำนาจ ตลอดทั้งยังผลต่อการพัฒนาพระราชอาณาจักรได้เป็นอย่างดี เป็นสิ่งที่ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีภาพลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ มีความเป็นอารยะและอยู่บนโลกของความเป็นจริง รวมทั้งได้รับความยอมรับมากยิ่งขึ้น ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์และทานบารมี

สถาบันพระมหากษัตริย์ได้ใช้บุคลาธิษฐาน เพื่ออธิบายคติสมมติเทพเทวราชทั้งในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ทรงอ้างสิทธิหน้าที่ครอบคลุมทั้ง ๒ ศาสนา ในฐานะเป็นศาสนาที่

เสริมความเป็นสมมติเทพเทวราช และบุคคลาธิษฐาน โดยสมมติและสอดคล้อง กับกฎจารีตประเพณี ในพระราชสำนัก ดังนี้

พระโพธิสัตว์ เปรียบประดุจพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำไม่ เฉพาะแต่ในทางโลกหากยังทรงเป็นเหมือนผู้นำทางฝ่ายศาสนจักร คัมภีร์ไตรโลกวินิจฉัยกล่าวว่า พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ดังนั้นบุคคลทั้งหลายจึงกราบบังคมทูลด้วยวลีที่ว่า “ข้าพระพุทธเจ้า” หรือ กล่าวถึงพระองค์ในฐานะ “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” ภารกิจของพระโพธิสัตว์ก็คือ การพาเทวดามนุษย์และ สัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารวัฏ เพราะฉะนั้นจึงต้องสอนให้ประชากร “รู้บุญรู้คุณ” และดูแลมิให้ศาสนา มัวหมอง ในส่วนของพระโพธิสัตว์ต้องเป็นผู้มีวิद्याฐานะเป็นหลักของความเป็นพระโพธิสัตว์โดยแท้ ที่ เรียกว่า ทศกมุติ๑๐ อันเป็นเครื่องที่ให้อึดเป็นแนวปฏิบัติแห่งความเป็นพระโพธิสัตว์โดยสมบูรณ์ ประกอบไปด้วย (เดช ตุลวรรณะ, ๒๕๒๒: ๓๘)

๑. มุทิตาบารมี ถึงพร้อมด้วยมุทิตา
๒. วิมาลาภุมิ ถึงพร้อมด้วยศีลสัมมาปฏิบัติ
๓. ประภาการีภุมิ ถึงพร้อมด้วยขันติ
๔. อัฏฐิสมตฺติภุมิ ถึงพร้อมด้วยวิริยะ
๕. ทุรชยาภุมิ ถึงพร้อมด้วยสมาธิ
๖. อภิมุขีภุมิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา
๗. ทุรังขมาภุมิ ถึงพร้อมด้วยอุบาย
๘. อจลภุมิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา
๙. สาธุมตฺติภุมิ ถึงพร้อมด้วยพละ
๑๐. ธรรมเมฆภุมิ ถึงพร้อมด้วยความเป็นอิสระดุจเมฆลอยบนฟ้า

บารมี การสร้างบารมีจากความรู้ันับเป็นสิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นพร้อมกันมีการกำหนด รูปแบบของทานบารมีในคติของศาสนาพุทธฝ่ายหินยานซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อพุทธศาสนาที่ พระราชสำนักนับถืออยู่ได้แบ่งประเภททานบารมีที่พระมหากษัตริย์ควรจะยึดถือและปฏิบัติให้ ครบถ้วนอย่างสม่ำเสมอ (เดช ตุลวรรณะ, ๒๕๒๒: ๓๘-๓๙) เช่น

๑. ทานบารมี มีการบริจาคเป็นลักษณะวัตถุทาน อกัณฑ์ทาน และธรรมทาน
๒. ศีลบารมี มีการรักษากาย วาจา ให้เป็นปกติ
๓. เนกขัมมบารมี มีการไคร่พ้นจากกามและภพ
๔. ปัญญาบารมี มีการรู้แจ้งในสภาวะธรรม ตามความเป็นจริง
๕. วิริยะบารมี มีการอุตสาหภาคเพียรละกิเลส
๖. ขันติบารมี มีการอดทนเพื่อบรรลุมรรคผล
๗. สัจจบารมี มีความซื่อตรงในการปฏิบัติทั้งปวง
๘. อธิษฐานบารมี มีความตั้งใจแน่อนเพื่อโพธิญาณ
๙. เมตตาบารมี มีการทำให้เกิดสุขแก่มหาชน
๑๐. อุเบกขาบารมี มีการสม่ำเสมอเป็นกลางในอารมณ์

การสะสมทานบารมีดังกล่าวจะส่งผลให้ผู้ที่ถือปฏิบัติเพียรพร้อมไปสู่จุดสูงสุดแห่งพระพุทธานุภาพ พระมหากษัตริย์ควรจะต้องยึดถือและต้องปฏิบัติให้ครบเพื่อนำไปสู่การยอมรับของอาณาประชาราษฎร์ในทางพระพุทธานุภาพเชื่อว่าจุดหมายในชีวิตคือ พระนิพาน ชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นเพียงทางผ่านจุดหนึ่งไปสู่จุดหมายปลายทาง คือ พระนิพานเท่านั้น ในแต่ละชาติมนุษย์ควรสั่งสมบารมีให้ยิ่งๆ ขึ้นไปเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพานในวันหน้า กษัตริย์ในฐานะผู้บำรุงพระพุทธานุภาพจึงมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรม เพื่อไม่ตกไปอยู่ในโลกที่ชั่วมีนรกเป็นที่สุด และสั่งสมบารมีไปตามวาสนาของตน รัฐจึงเป็นเครื่องมือไปสู่พระนิพานและกษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ที่นำมนุษย์ไปสู่สุคติ

ทฤษฎีการเมืองของพุทธศาสนามองรัฐเป็นผลจากความเสื่อมของมนุษย์ แต่รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเพิ่มเติมให้รัฐเป็นเหตุแห่งการฟื้นฟูความดีของมนุษย์แนวคิดดังกล่าวในประเทศไทยได้ยึดถือและปฏิบัติสืบเนื่องมาในฐานะรัฐแห่งพุทธศาสนา ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าลิไทย แห่งกรุงสุโขทัยปรากฏในไตรภูมิพระร่วง ในเนื้อหาของไตรภูมิเน้นในหลักการของบารมีสูงสุดที่กษัตริย์พึงมีได้แก้ไขในเนื้อความให้พระมหาสมมติราชาธิราชเปรียบประดุจพระโพธิสัตว์ ความคิดดังกล่าวดำรงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากงานเขียนในสมัยดังกล่าวคือ ไตรโลกวิจิตร ซึ่งยังระบุพระมหาสมมติราชาธิราชเป็นพระโพธิสัตว์ ทั้งนี้เพียงอธิบายคำเดียวว่าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ก็จะกระจ่างแจ่มสมบุรณ์แล้วถึงทฤษฎีเกี่ยวกับบารมีอันสูงสุดของกษัตริย์พระมหากษัตริย์มีความสมบูรณ์เทียบได้กับพระอินทร์เทพผู้ค้ำจุนพระพุทธานุภาพ นอกจากการสร้างวังและการแบ่งหัวเมืองแล้ว กษัตริย์ยังมีหน้าที่เทียบกับพระอินทร์ในอนุจักรวาลด้วย กล่าวคือ ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ทรงกระทำโดยการสร้างปูชนียวัตถุสถานปกครองและบำรุงคณะสงฆ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๕๒-๕๓ และ ๖๓)

ลัทธิความเชื่อตลอดทั้งคำสั่งสอนจากศาสนา คัมภีร์ และจารีตธรรมเนียมตามแบบโบราณอันมีค่าคู่ควรที่สูงส่ง เช่น คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์พระไตรปิฎก มหาภายัมมหาภารตะ คัมภีร์ไอเตรยะพราหมณะ (Aitareya Brāhmana) คัมภีร์ไตตติรียพราหมณะ (Taittiriya Brāhmana) เมื่อพระมหากษัตริย์ได้นำไปปฏิบัติใช้ให้เป็นรูปธรรมให้ได้มากที่สุด จะนำมาซึ่งการถึงแล้วของความเป็นพระมหากษัตริย์ตามหลักอุดมคติ และความผาสุกของไพร่ฟ้าประชาชน สิ่งที่พระมหากษัตริย์จะทรงได้รับกลับมา ย่อมหมายถึงทรงเป็นผู้เพียรพร้อมด้วยพระบรมเดชาานุภาพแห่งพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ทั้งในแนวคิดทางพระพุทธานุภาพและศาสนาอื่นดู อีกทั้งยังส่งเสริมความเป็นผู้มีบุญญาธิการอันเป็นที่ประจักษ์จนนำไปสู่การสร้างพลังศรัทธาของหมู่อาณาประชาราษฎร์ จะเห็นได้ว่าพระบรมเดชาานุภาพจะปรากฏอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ซึ่งยากที่บุคคลทั่วไปจะปฏิบัติตนได้อย่างเสมอเหมือน สมควรแล้วที่จะได้รับการยกย่องให้อยู่ในฐานะที่สูง เป็นผู้นำทางสังคม ลัทธิความเชื่อทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนประกอบสำคัญที่ทำให้องค์พระมหากษัตริย์เพียรพร้อมไปด้วยสิ่งดังกล่าว

๒) ทศพิธราชธรรม

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์คุณสมบัตินี้เรื่องของคุณธรรมแห่งความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ทั้งนี้เป็นการสร้างความชอบธรรมเชิงประจักษ์ให้เห็นเป็นเหตุและผล ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ความว่า

...จึงพระราชดำริที่ว่า พระมหากษัตริย์แต่ก่อนมีแต่ประมาทโหมเหเป็นมุลมิได้มีวิจารณ์ปัญญา พิจารณาจากปฏิบัติจากพระราชสารท ธรรมศาสตร์ โบราณราชประเพณีก็เสียศิริสวัสดิมงคล เทพยตามีฤทธิศักดิ์สิทธิ์เกียด จึงมิได้อภิบาลรักษาก็เกิดอุปวุ่นตราย พิบัติเหตุต่างๆ จนแผ่นดิน จุฬาลงกรณ์นอกสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎร์สืบมา โดยราชวัตตจริยาโบราณราชประเพณี จะให้เจริญศิริสวัสดิมงคล... (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๓๙: ๑๕)

การเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีคุณสมบัติด้านคุณธรรมเป็นรูปแบบ ที่เน้นหน้าที่ในการจรรโลง ธรรมเป็นสำคัญ (สายชล สัตยานุรักษ์, ๒๕๔๖: ๒๒๕-๒๒๖) พระพุทธศาสนากับพระราชอำนาจแทบจะเป็น สิ่งเดียวกันกับการอธิบายพระราชอำนาจ สิทธิ พระบรมเดชานุภาพ หรือแม้แต่ความชอบธรรม ในสมัยรัชกาล ที่๑ ทรงให้ความสำคัญกับพระราชกรณียกิจในเรื่องของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงสร้าง ความ มั่งคั่งให้กับพุทธศาสนาซึ่งพระมหากษัตริย์ของไทยสมัยอดีต ไม่เคยทรงกระทำเลยคือ การตรากฎหมายสงฆ์ ออกมาใช้กับพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปที่ไม่ประพฤติตนอยู่ในธรรมวินัย (พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์ และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕: ๑๓)

ในส่วนทางปฏิบัติพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เป็นพระราชอำนาจที่มาพร้อม กับกฎธรรมเนียมจารีตสำหรับพระเจ้าแผ่นดินอันเป็นเครื่องประกอบที่สำคัญที่จะดำรงอยู่ ซึ่งสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่โบราณ ในสมัยรัตนโกสินทร์ความเป็นเจ้าชีวิตเจ้า แผ่นดินถูกเปลี่ยนรูปแบบจากสมมุติเทพผนวกกับธรรมราชามาเป็นการเพิ่มในเรื่องของ “อเนกชนนิกร สโมสรรสมมติ” อันหมายถึง เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ประชาชนทั้งปวงยอมรับด้วยการที่ข้าราชการและ ราษฎรทั้งปวงกราบทูลวิงวอนเชิญเสด็จขึ้นเป็นกษัตริย์ประกอบกับทรงใช้ “ธรรมศาสตร์” อันเป็น รูปแบบการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมิได้หมายถึง อาวุธ ยุทธโศภรณ์หรือพระแสงศาสตราเป็นเครื่องมือแสดงอำนาจบาตรใหญ่กับราษฎรหรือประชาชน ในปกครองตามอำเภอใจ ธรรมศาสตร์เป็นอาวุธ คือ การใช้ธรรมเป็นเครื่องมือเป็นเครื่องกำกับการใช้ อำนาจในการปกครองรักษาไพร่ฟ้าประชาชน ดังบิดาปกครองบุตร สมมติเทพและธรรมราชา อเนกชน นิกรสโมสรรสมมติ

นอกจากนี้ยังมีวิชาธรรมศาสตร์เป็นวิชาทางการปกครองบ้านเมือง ตามลัทธิของ ศาสนาพราหมณ์ผู้ที่เป็นพระมหากษัตริย์จะต้องเรียนรู้วิชาการต่างๆ ดังตำนานกล่าวว่า ฤาษีในสาร เหาะไปนำคัมภีร์ธรรมศาสตร์มาจากกำแพงจักรวาล ในศาสนาพราหมณ์กำหนดหน้าที่ของบุคคลใน วรรณะกษัตริย์ไว้ให้ทำหน้าที่ป้องกันประชาชนและทำหน้าที่บริจาคทาน บูชายัญ ศึกษาเป็นต้น คัมภีร์ ธรรมศาสตร์จะกล่าวถึงหลักปฏิบัติการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ไว้ต่างๆ เป็นเครื่องยึดถือของ พระมหากษัตริย์ไทยมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระมหากษัตริย์ยังได้มีการออก กฎมณเฑียรบาลป้องกันมิให้พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจในทางที่ผิด ในพระบาลีสุดตันตปิฎก ขุททนิกายปรกกฎความว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงรู้ว่าตนกำลังกริ้วจะไม่ฟังลงพระอาญาแก่ใคร พระเจ้า แผ่นดินพึงรู้ว่าจิตใจของตนผ่องใส จึงใคร่ครวญความผิดที่ผู้อื่นทำไว้พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ด้วยการมอง ว่ามีส่วนที่เป็นประโยชน์หรือโทษแล้วจึงลงโทษบุคคลนั้นๆ ตามสมควร กษัตริย์เหล่านั้นปกครองด้วย โทษนาตีเตียน เมื่อถึงชีวิตไปพ้นจากโลกนี้แล้วย่อมไปสู่ทุกคติ พระราชาที่ทรงยึดถือในทศพิธราชธรรม

เป็นผู้บำเพ็ญด้วยกายวาจาใจ และดำรงมั่นอยู่ในขันติ โสรัจจะและสมาธิ พระราชาที่ครองราชย์ด้วย
กุศลกรรมบถย่อมจะทำให้มหาชนผู้กำเริบร้อนกายและจิตให้ดับหายไปได้ เหมือนมหาเมฆยังแผ่นดิน
ให้ชุ่มชื้นด้วยน้ำ (ประมวล รุจนเสรี, ๒๕๔๘: ๑๘-๒๑)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีผู้เพิ่มหลักธรรมบางประการ เพื่อเสริมความเป็น
พระจักรพรรดิให้มากยิ่งขึ้น แต่ยังคงอยู่ในข้อกำหนดว่าด้วยการประพฤติปฏิบัติถึง การเป็นพระจักรพรรดิใน
อุดมคติ เช่น ทศพิธราชธรรมอันเป็นธรรมแห่งพระราชาเน้นถึงหน้าที่ของธรรมิกราชาธิราชในฐานะที่เป็น
ประธานในการจรรโลงธรรม โดยมีที่มาจากพระบรมศาสดาทรงประสูติในวาระกษัตริย์อันเป็นวาระแห่งผู้
ครองแผ่นดินซึ่งได้ทรงทราบและเข้าพระทัย ในเรื่องธรรมะแห่งผู้ครองแผ่นดินและได้ตรัสสั่งสอนธรรมแห่งผู้
ครองแผ่นดิน หรือของพระมหากษัตริย์หลายประการ ธรรมของพระมหากษัตริย์ตามคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้านั้นพระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงรับ และได้ทรงปฏิบัติมาตลอดหรืออย่างน้อยก็ได้ยึดถือกันมาตลอด
ว่าเป็นธรรมที่พระมหากษัตริย์พึงปฏิบัติถึงแม้จะเป็นเพียงธรรมของพระราชาโดยไม่มีข้อความใดกล่าวถึงพระ
จักรพรรดิแต่ประการใด อันเป็นธรรมเนียมที่รับมาจากสมัยอยุธยา ปราบกฏพระนามพระมหากษัตริย์ที่เป็น
ทางการจากสร้อยท้ายพระนามว่า ทรงทศพิธราชธรรม (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๕๓: ๓๓)

หลักทศพิธราชธรรมดังกล่าว ผู้ศึกษาได้อธิบายไว้ในส่วนบทนำแล้วว่า
ทศพิธราชธรรม ๑๐ อันได้แก่ ๑) ทาน คือ การให้ ๒) ศีล คือ การตั้งสังวรและใจให้สุจริต
๓) ปริจาคะ คือ การเสียสละ ๔) อาชวะ คือ ความซื่อตรง ๕) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ๖) ตปะ
คือ การทำหน้าที่ ๗) อักโกธะ คือ ความไม่โกรธ ๘) อวิหิงสัจจะ คือ ความไม่เบียดเบียนมนุษย์และ
สัตว์ ๙) ขันติญจะ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนและ ๑๐) อวิโรธนะ คือ การคิดและการกระทำที่
ปราศจากอารมณ์ที่ยินดียินร้าย ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระมหากษัตริย์ยังจะต้องยึดถือปฏิบัติให้อยู่ในทาง
ธรรม โดยเป็นการกล่าวถึงหลักธรรมโดยตรงมุ่งถึงคุณสมบัติของผู้ปกครองผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม นัก
ปกครองควรอยู่ในฐานะที่เป็นปุชนียบุคคลประเภทหนึ่ง ปวงชนกราบไหว้บูชาในคุณความดีนั้นคือการ
ได้รับรสของการปกครอง พระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมในอดีตย่อมถือปฏิบัติสืบทอดกันเป็นเวลานาน
ทรงอยู่ในฐานะแม่แบบของนักปกครองและนักการเมืองทั้งปวง ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวหลักธรรมดังกล่าวปรากฏอยู่ในพระราชประวัติและพระราชจริยาวัตรในพระองค์
สม่าเสมอตลอดพระชนม์ชีพ

๓) จักรวรรดิวัตร

จักรวรรดิวัตร เป็นหลักธรรมว่าด้วยความประพฤติของพระราชาตามอุดมคติโดยมี
ความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพระจักรพรรดิหรือราชาของราชา ซึ่งมีปรากฏทั้งในศาสนาพุทธและ
พราหมณ์ คติพระจักรพรรดิได้ถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของการปกครอง พระมหากษัตริย์อ้างพระองค์
ทรงเป็นพระจักรพรรดิ สิ่งใดที่แสดงว่าพระองค์ทรงมีบารมีเหนือกว่าพระราชาธิราชอื่น ย่อมเป็นการ
แสดงออกถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการอธิบายถึงการได้ดำรงความเป็น
พระจักรพรรดิ โดยเน้นพระวัตรปฏิบัติที่เป็นคุณธรรมเป็นส่วนสำคัญ จักรวรรดิวัตร มีอยู่ใน
พระไตรปิฎก ทีมนิกาย จักรกัณฐสูตรจำแนกได้เป็น ๑๒ ข้อ (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑-๔๒)
ดังต่อไปนี้

๑. ควรอนุเคราะห์คนภายในราชสำนักและคนทหารพลเรือนตลอดจนราษฎร ให้มีความสุขไม่ปล่อยปละละเลย

๒. ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่น ๆ

๓. ควรอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์

๔. ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหบดี และคฤหบดีชน

๕. ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท

๖. ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๗. ควรจัดรักษาฝูงเนื้อและนกตลอดจนสัตว์ทั้งปวงมิให้สูญพันธุ์

๘. ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลจริต

๙. ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบกรทจริตเป็นภัยต่อสังคม

๑๐. ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาปและการกุศลอกุศลให้ประจักษ์ชัด

๑๑. ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปยังที่ที่พระราชินีไม่ควรไป

๑๒. ควรดับความโลภ มิให้ปรารถนาลาภที่พระราชินีไม่ควรจะได้รับ

หลักจักรวรรดิวัตรเป็นเหมือนการเน้นย้ำความเป็นมาตรฐานคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิแล้ว ซึ่งหนักไปในทางสงเคราะห์เป็นส่วนใหญ่และทั่วถึง เป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยความประพฤติของพระราชบิดาตามอุดมคติ ที่ปรากฏในหลักจักรวรรดิวัตรในจักรวรรดิวัตรคำฉันท์ ฉบับตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.๒๔๖๗ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมานุรักษ์ ได้กล่าวถึงข้อความตอนหนึ่งว่า

...ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเทศนาจักกวัตติสูตรที่มาตุลนครเรื่อง พระเจ้าจักรพรรดิทัฬหเนมิผู้มีรัตนทั้ง ๗ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว มณี ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว ได้สละราชสมบัติให้พระโอรสองค์ใหญ่เนื่องจากทรงทราบว่า จักรแก้วเคลื่อนที่จากตำแหน่ง ทรงบังเกิดความโทรมนัสเพราะเป็นนิมิตว่าพระองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ต่อไปอีกไม่นาน พระองค์จะเสด็จออกผนวชเป็นฤาษี ต่อมาอีก ๗ วันจักรแก้วก็ได้อันตรธานหายไป พระราชาพระองค์ใหม่ร้อนพระทัย จึงเสด็จไปหาพระเจ้าทัฬหเนมิเพื่อปรึกษา พระเจ้าทัฬหเนมิจึงตรัสว่า จักรแก้วมิใช่สมบัติที่จะสืบกันในตระกูล แต่เป็นเพราะว่าพระองค์มีวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิจึงได้มา พระเจ้าทัฬหเนมิจึงได้ตรัสสอนเรื่อง กุศลกรรมบถ ๑๐ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ฝ่ายพระโอรสของพระองค์ก็นำคำสั่งสอนนั้นกลับไปปฏิบัติในที่สุด จักรแก้วก็อุบัติขึ้นด้วยอำนาจของจักรแก้ว พระองค์จึงได้เสด็จพร้อมเหล่าเสนาไปยังทวีปใหญ่ทั้งสี่ในจักรวาล ได้แก่ ๑.อุตรกัฐทวีป ตั้งอยู่เหนือของภูเขาพระสุเมรุ ๒.ปุพพวิเทหะ ตั้งอยู่ทางตะวันออกของภูเขาพระสุเมรุ ๓.ชมพูทวีป ตั้งอยู่ตอนใต้ของภูเขาพระสุเมรุ คือ โลกมนุษย์ และ ๔.อมรโคยาน ตั้งอยู่ทางตะวันตกของภูเขาพระสุเมรุ... (พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมานุรักษ์ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๕๓: ๔-๖)

ในพระอภิธรรม Abhidharmakosa ของ Vasubandhu ระบุพระจักรพรรดิราชมีอยู่ด้วยกัน ๔ ประเภทคือ พระเจ้าจักรพรรดิจักรทอง (Suvarnacakravartin) ผู้ทรงปกครองโลกธาตุทั้ง ๔ ทวีป พระเจ้าจักรพรรดิจักรเงิน (Rupyacakravartin) ผู้ปกครองโลกธาตุเพียงแค่ ๓ ทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิจักรทองแดง (Tamracakravartin) ผู้ปกครองได้เพียง ๒ ทวีปและ พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก (Ayascakravartin) ผู้ปกครองชมพูทวีป (สุนทร ชุตินธรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๐๗) ในส่วนเนื้อความของหลักธรรมบางตอนได้กล่าวว่า (ไตรภูมิโลกย : ๔๕๖ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๕๓: ๔-๖ และ ๑๖-๒๑) เมื่อถึงดินแดนใดเหล่าพระราชาราชในดินแดนนั้นต่างก็มาถวายบังคมและพระองค์จึงได้ตรัสเทศนาเรื่องศีลธรรมให้แก่พระราชาราชทั้งหลายใน ๔ ทวีปนั้น หลังจากนั้นพระองค์เสด็จกลับมายังพระนครของพระองค์ รัตนคูปัญญาพระจักรพรรดิอีก ๖ ประการก็อุบัติขึ้น พระเจ้าจักรพรรดิได้เสวยราชอยู่ช้านานได้สิ้นพระชนม์ พระโอรสองค์ใหญ่ได้เสวยราชสืบต่อ และทรงดำรงความเป็นจักรพรรดิสืบเนื่อง ๗ พระองค์ ในที่นี้จะขอนำคำประพันธ์ในบางบท จากจักรวรรดิวัตรสูตรในพระไตรปิฎกโดยชี้ให้เห็นถึงหน้าที่ในการเป็นพระจักรพรรดิราช ดังเช่น คำประพันธ์บทที่ ๑๒-๑๓ พระพุทธเจ้าเทศนาจักกวัตติสูตรโปรดพระภิกษุที่ได้ตั้งมาตุลพุกษ ที่มาตุลนคร ซึ่งไม่ปรากฏในจักกวัตติสูตร แต่มีปรากฏในอรรถกถาจักกวัตติสูตร คัมภีร์สมังควลิลาสินี คำประพันธ์บทที่ ๒๔ พระเจ้าพระเจ้าทัพพะเนมิทรงปฏิบัติทศพิธราชธรรม และจตุสังคหวัตถุ

คำประพันธ์บทที่ ๕๙-๖๙ กล่าวถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปรากฏอยู่ในอรรถกถาจักกวัตติสูตร มีใจความว่า ธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ บทว่า นิศสาย คือ กระทำกรรมนั้นเท่านั้นให้เป็นที่อาศัยด้วยพระทัยที่อธิฐานธรรมนั้นไว้แล้ว คำประพันธ์บทที่ ๗๕-๘๖ กล่าวถึงธรรม ๓ ประการที่ประกอบด้วย ลักษณะธรรม อารณธรรม และ คฤติธรรม คำประพันธ์บทที่ ๘๕-๑๓๔ กล่าวถึง วัตรปฏิบัติข้อที่ ๑-๑๐ ของผู้ที่เป็นจักรพรรดิหากแต่ปรากฏในอรรถกถาใจความว่า วัตรที่พึงปฏิบัติในหมู่ทหารที่เป็นชนภายใน ในพวกกษัตริย์ ในกษัตริย์ประเทศราช ในพราหมณ์และคหบดี ในชาวนิคม และชาวชนบท ในสมณพราหมณ์ ๑ ในหมู่มฤคและปักษา ๑ การห้ามกระทำอันใดไม่เป็นธรรม ๑ การมอบทรัพย์ให้แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ ๑ การเข้าไปหาสมณพราหมณ์แล้วถามปัญหา ๑

นอกจากนี้จะพบว่าวัตรปฏิบัติของพระจักรพรรดิ ๑๒ ประการ ในจักรวัตติวัตรคำฉันท์ ปรากฏเรื่องของไตรภูมิวิวินิจฉัยตัวอย่างเช่น จักรวัตติวัตรคำรบ ๒ ที่ว่าให้สงเคราะห์แก่กษัตริย์อันเสวยสมบัติอยู่ในเมืองขึ้น เมืองออกทั้งปวงนั้น จะให้สงเคราะห์เป็นประการใด เพราะอรรถกถาจารย์วิสันหาไว้ว่า อภิสิตตชตติยา กษัตริย์ได้ราชาภิเษกเสวยสมบัติอยู่ในพระนครใหญ่น้อยทั้งปวงแต่บรรดาที่เป็นเมืองขึ้น หรือเมืองออก อยู่ในเขตแคว้นอาณาจักรนั้นพึงทรงพระการุญภาพให้ทั่วไปอย่างได้เลือกหน้า ภัทรอสสาขานียาทิรตสมปทสเนน อุปสงคณหิตพพา พิงสังเคราะห์ด้วยพระราชทานด้วยแก้วอันที่จำเริญใจ อันมีอาชาไน เป็นต้นเป็นประธาน กริยาที่ทรงพระการุญภาพพระราชทานซึ่งทรัพย์โภคย์ ไศศุริยสมบัตินพรัตน์ต่างๆ มีอัสตร ม้าอาชาไน อันเป็นที่จำเริญใจ เป็นต้นแก่กษัตริย์เมืองนอก แต่บรรดาที่เป็นเมืองขึ้นเมืองนอกอยู่ในเขตแคว้นพระราชอาณาจักร คำประพันธ์บทที่ ๑๓๕-๑๔๙ กล่าวถึง วัตรปฏิบัติข้อ ๑๑ ของผู้ที่จะขึ้นมาเป็นจักรพรรดิในอรรถกถาจักกวัตติวัตรสูตร คัมภีร์สมังควลิลาสินี อธิบายว่า อธมมราโค ได้แก่ ความกำหนดในฐานะอันไม่สมควร เป็นต้น มารดา ๑ น้าหญิง ๑ พ่อ ๑ อาหญิง ๑ ป้า ๑ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึง อคมนิยฐาน หรือ หญิง ๑๒ จำพวกที่ชายไม่ควรไปยุ่งเกี่ยว

คำประพันธ์ที่ ๑๕๐-๑๖๗ กล่าวถึงวัตรปฏิบัติข้อที่ ๑๒ ในอรรถกถาจักกวัตติสูตร กล่าวถึงข้อห้ามการเสพสังวาสบางประการ และสถานที่ในการเสพสังวาส และเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับ

ตรวจชำระในจักรวัตติวัตรของไตรภูมิโลกยวินิจฉัย ที่ปรากฏในข้อที่ ๑๑ กล่าวว่า “แลเสพอัสัทธิธรรม ด้วยพี ป่า น้ำ ยาย เสพอัสัทธิธรรมในอุจจารมรรคแลปัสสาวมรรคเป็นอนันคหุจรีนั่นก็ดี แลเสพอัสัทธิธรรมในกาลที่ภรรยาป่วยได้ทุกขเวทนา เสพอัสัทธิธรรมในกาลเมื่อภรรยาประกอบด้วยทุกขเวทนา โทมน์ส ปราศจากความยินดี เสพอัสัทธิธรรมในกุมาริอันเด็ก แลสตรีอันมีครรภ์ สตรีแก่อันทุพพลภาพ สตรีใกล้ตายเป็นอาการหุจรีตอย่างนี้ก็ดี เสพอัสัทธิธรรมในอุปะจระพระสญูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ แลใกล้โบลานพระจารึกพระไตรปิฎกแลที่ใกล้บิดามารดา ครู อุปัชฌายจารย์ เป็นอเทหหุจรีตอย่างนี้ก็ดี เรียกว่า อธรรมิกราคะสิ้นด้วยกัน กิริยาที่บรมกษัตริย์เว้นเสียซึ่งอธรรมิกราคะ จัดเป็นจักรวัตติวัตรคำรบที่ ๑๑”

คำประพันธ์บทที่ ๑๙๙-๒๕๔ กล่าวถึงพระโอรสของพระเจ้าทัฬหะเนมิได้ปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติของบุคคลที่ขึ้นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จนบังเกิดจักรรัตนะ ทำให้พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเสด็จเหยียบโลก

เนื้อความที่ปรากฏจากหลักจักรวรรดิวัตรในจักรวรรดิวัตรคำฉันทชี้ให้เห็นว่า หลักดังกล่าวเป็นแนวทางในการปฏิบัติของชนชั้นนำทางสังคมที่รับแนวคิดความเชื่อ ทั้งทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ที่จะพัฒนาสถานภาพไปสู่การได้รับความยอมรับมากยิ่งขึ้น ดังที่เรียกว่า พระเจ้าจักรพรรดิหรือคคิจักรพรรดิราช อันเป็นคคิความเชื่อที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่โบราณไม่ว่าจะเป็นสังคมอินเดียหรือลังกา ดังเช่นเรื่องพระเจ้าทัฬหะเนมิ ตรีเศษนาด้วยวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิประทานแก่พระโอรส โดยเน้นเรื่องราวเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ นอกจากนี้ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ยังได้ให้คานิยามศัพท์ของคำว่าจักรพรรดิไว้ว่า จักรพรรดิ คือ พระราชาที่อยู่เหนือราชา อยู่เหนืออาณาจักรของพระราชาด้วยอำนาจ หรือผู้ที่ทำให้จักรภมุนได้ตลอดดินแดนในทางพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องราชาเหนือราชา มีปรากฏในคัมภีร์สมัยพระไตรปิฎก คือ จักกวัตติวัตรสูตร และมหาสุทสสนสูตร ในคัมภีร์นิคาย สุตตันตปิฎก ซึ่งแนวคิดนี้น่าจะได้รับมาจากศาสนาพราหมณ์ เช่นปรากฏเรื่องของพระเจ้านันธาตุราช ในชาดกที่อาจจะเป็นองค์เดียวกันกับพระมานธาตุจักรพรรดิที่ครองทั้งสามภพ ในคัมภีร์มหาภารตะ (Mahabharata II ๑๙๗๕: ๕๓๗ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๕๓: ๑๗)

ทางพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับคคิของพระจักรพรรดิที่แตกต่างเป็นบางประการกับศาสนาพราหมณ์เช่น พระจักรพรรดิในพุทธศาสนาไม่ได้เป็นเพราะความห้าวหาญต่อสู้ศัตรูและประกอบบุญชะพีธีต่างๆ หากแต่พระองค์ทรงชนะพระราชาองค์อื่นด้วยธรรมะและทรงเป็นพระจักรพรรดิด้วยวัตรปฏิบัติไม่ต้องประกอบบุญชะพีธี ในมหาปทานสูตร ทีฆะนิกายพบว่า สิ่งทีเสริมความเป็นพระจักรพรรดิมีความหมายรวมไปถึงลักษณะบุคลิกทางกายภาพของพระจักรพรรดิในคคิคคิซึ่งไม่แตกต่างจากพระพุทเจ้าแต่อย่างใดทั้งนี้พระจักรพรรดิและพระพุทเจ้าต่างมีบุคลิกลักษณะ ๓๒ ประการเหมือนกัน

ในพุทฐาคูสูตรของมัชฌิมนิกายได้กล่าวว่า ไม่มีโอกาสทีพระพุทเจ้าจะบังเกิดขึ้นพร้อมกันในหนึ่งโลกธาตุและผู้หญิงไม่มีสิทธิจะเป็นพระพุทเจ้า ซึ่งเหมือนกับการทีพระจักรพรรดิจะไม่ปรากฏขึ้นสองพระองค์พร้อมกันในหนึ่งโลกธาตุ นั้นหมายความว่า ผู้หญิงก็ไม่มีสิทธิเป็นพระ

จักรพรรดิด้วยเช่นเดียวกัน คติพระจักรพรรดิในพุทธศาสนาสมัยพระไตรปิฎกจึงสามารถแบ่งออกได้ ๒ ลักษณะคือ

๑. เรื่องราวที่อธิบายในไตรลักษณ์ความไม่เที่ยงแท้ พระมหาสุทฺถสฺนจักรพรรดิในมหาสุทฺถสฺนสูตร

๒. เรื่องราวที่ปฏิเสธแนวคิดยัญชะพีธีในศาสนาพราหมณ์เรื่องทัฬหเนมิจักรพรรดิ ในจกัถวัตติสูตร เรื่อง ของรัตนะ ๗ ประการในศาสนาพราหมณ์ปรากฏในเนื้อหาที่ว่าด้วย พระเจ้าจักรพรรดิ ทัฬหเนมิผู้มีรัตนทั้ง ๗ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว มณี ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพุทธศาสนามีความสอดคล้องตรงกับสัตตรัตนะของพระจักรพรรดิในพระไตรปิฎก มีรายละเอียดปรากฏในมหาสุทฺถสฺนสูตร และเรื่องรัตนะทั้ง ๗ ที่เป็นสิ่งของมีค่าของพระจักรพรรดิในคัมภีร์ พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีต่างกล่าวไปในทางเดียวกันหมด ส่วนคัมภีร์ในทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤต อาทิ คัมภีร์ทิวายาทาน ได้กล่าวถึงสัตตรัตนะไว้ว่า จักรรัตนะ หัตถรัตนะ อัศวรัตนะ มณีรัตนะ คฤหรัตนะ สตรีรัตนะ และ ปรินายกรัตนะ

วรรณกรรมอรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีปได้ให้คำจำกัดความของจักรพรรดิดังที่ปรากฏในคัมภีร์ มโหธาปุณนิ ความว่า จักรพรรดิหมายถึงทำให้จักรหมุนไป ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกากฎีกา ได้ให้ความหมายว่า พระราชาผู้ทรงประกอบด้วยจักรรัตนะ ที่นำมาซึ่งบุญ คือ การอ้างตนตามราชประเพณี มีการควบคุมคนไม่ตีชื่อว่า จกัถวัตติ หรือ พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญบุญจักร หรือ จตุจักร ในสัตว์ทั้งหลายหรือทรงบำเพ็ญจักรเหล่านี้ในพบนี่จึงมีชื่อว่า จกัถวัตติ ในคัมภีร์ทิวปวงค์ของลังกา ได้กล่าวถึงพระจักรพรรดิซึ่งมีพระองค์จริงในประวัติศาสตร์คือ พระเจ้าอโศก และได้กล่าวว่า พระองค์ทรงเป็นที่ปจักรพรรดิ หรือ จักรพรรดิเฉพาะทวีปเดียว ในคัมภีร์ทิวปวงค์ได้บอกถึงพระเจ้าอโศกทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ไว้ในพระนคร และ ๘๔,๐๐๐ แห่งทั่วทั้งชมพูทวีป เปรียบเทียบกับคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา ซึ่งกรณีของพระเจ้าอโศกเหมือนเรื่องราวการทำบุญของพระมหาสุทฺถสฺนจักรพรรดิในมหาสุทฺถสฺนสูตร

คัมภีร์โลกทีปกสารของพม่าได้แยกประเภทพระจักรพรรดิออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ พระจักรพรรดิเฉพาะประเทศ พระจักรพรรดิเฉพาะทวีป อันหมายถึงชมพูทวีป และพระมหิสสรจักรพรรดิ หมายถึง พระจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป คัมภีร์ทิวายาทานและคัมภีร์ทีรชากม พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทสตีวาส ยังคงกล่าวถึงความหมายและความสำคัญของรัตนะ ๗ ประการ คัมภีร์มิลินทปัญญานา ได้กล่าวถึงพระจักรพรรดิในเรื่องของข้อกำหนดปฏิบัติ ๔ ประการ คัมภีร์โลกปัญญาในมนุสสวิภาคกัณฑ์ ได้กล่าวถึงพระมหาสุทฺถสฺนจักรพรรดิและพระมันธาดุราช อันมีเนื้อความใกล้เคียงกับมหาสุทฺถสฺนสูตร และอรรถกถาตามมหาสุทฺถสฺนสูตร รวมถึงอรรถกถามันธาดุราชชาดก มีการแบ่งประเภทพระจักรพรรดิออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิราชด้วยกำลัง พระเจ้าจักรพรรดิราชตามปกติ และพระจักรพรรดิราชผู้ยิ่งใหญ่

๔) สังคหัตถุ ๕

สังคหัตถุ ๕ เป็นธรรมอีกหมวดหนึ่งที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์คือ สังคหัตถุห้าประการ เพราะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงทราบดีถึงกิจวัตรของพระราชาในยุคพระเวทและในสมัยพุทธกาลซึ่งมีแต่ยัญหรือบูชายัญแก่เทพเจ้าเป็นพื้น ด้วยความเชื่อถือว่ายัญเหล่านั้น จะทำให้เทพเจ้าอำนวยประโยชน์

ให้แก่แผ่นดินและแก่พระราชอาเอง ทั้งนี้เปรียบได้กับพระราชพิธีพราหมณ์ต่างๆ ซึ่งมีในประเทศไทยตั้งแต่สมัยต้นอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระพุทธเจ้าได้ทรงนำเอาบัญญัติประการของพระเวทซึ่งถือกันในสมัยนั้นว่าสำคัญ มาดัดแปลงให้เห็นกิจการที่พระราชอาพึงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของแผ่นดินและราษฎร มากกว่าการบูชาโยน ซึ่งต้องฆ่ามนุษย์หรือสัตว์อันเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน และเห็นว่าเป็นบาปกรรม (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑) สังคหัตถุเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้ หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ช่วยเหลือยึดเหนี่ยวกันไว้ และเป็นเครื่องกุมประสานโลก คือ สังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ดุจสลักยัตร์รถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ (พระพรหมคุณาภรณ์, ๒๕๕๓ : ๔๑๒) สังคหัตถุห้าประการ มีดังต่อไปนี้ (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑)

สัสสมณั ข้อนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงดัดแปลงจากยัตร์ที่เรียกว่า อัศวเมธ คือการฆ่าม้าบูชาโยน ซึ่งอาจมีวัตถุประสงค์ที่จะให้มีอาหารอุดมสมบูรณ์ในประเทศ และเพื่อเผยแพร่พระราชอำนาจของพระราชอา เพราะพิธีอัศวเมธนั้น ตรงกับที่ไทยเราเรียกว่าปล่อยม้าอุปการ ได้แก่การปล่อยม้าที่จะบูชาโยนนั้นให้ออกท่องเที่ยวไปก่อน ม้านั้นผ่านเข้าไปในบ้านเมืองใดหากบ้านเมืองนั้นไม่จับหรือทำอันตรายม้า ก็ถือว่าผู้ครองบ้านเมืองนั้นยอมอยู่ใต้อำนาจของพระราชอาผู้ปล่อยม้า เมื่อครบกำหนดเวลาแล้วจึงเอาม้านั้นมาฆ่าบูชาโยน พระพุทธเจ้าได้ทรงเปลี่ยนชื่อยัตร์นี้ให้เป็น สัสสมณะ แปลว่าความรู้ในการบำรุงพืชผลในประเทศให้อุดมสมบูรณ์ อันความรู้นี้จะทำให้พืชผลสมบูรณ์ด้วยความรู้และการกระทำของมนุษย์ ไม่ใช่ด้วยความช่วยเหลือของเทวดา

ปุริสมณั เทียบได้กับปุรุชเมธของพระเวท คือการฆ่าคนบูชาโยน แต่ความหมายในศาสนาพุทธนั้นได้แก่ความรู้จักคน และสงเคราะห์หรือชุบเลี้ยงคนที่ควรสงเคราะห์

สมมาปาสั ความรู้ที่จะผูกใจคนให้จงรักภักดีด้วยการปกครองที่ทำให้เกิดความสุขความเจริญทั่วไปเทียบได้กับพิธีสัมยกปราสะของพราหมณ์ เป็นพิธีผูกน้ำใจคนในทางไสยศาสตร์ให้มีความภักดีต่อพระราชอา

วจาเปยยั คำ พูดที่อ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจเทียบได้กับวาชเปยยะ คือการทำพิธีหุงน้ำอมฤตต่ออายุของพระราชอา

สังคหัตถุที่ ๕ นั้นเป็นผลของสังคหัตถุสี่ประการข้างต้น เรียกว่า *นิรัคคพะ* ได้แก่ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ชาวบ้านไม่ต้องลงกลอนประตูเรือน

๕. อปริหานิยธรรม ๗

หมายถึงข้อปฏิบัติไม่เป็นที่ตั้งของความเสื่อม พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่เจ้าลิจฉวีจำนวนมากทรงแสดงหลักความมั่นคงของฝ่ายบริหารแผ่นดิน ๗ อย่างคือ ประชุมเสมอกัน ปฏิบัติด้วยความสามัคคี ไม่บัญญัติสิ่งที่ควรบัญญัติ สักการะเคารพบูชาที่คู่ควร ไม่ขมขื่นน้ำใจกุลสตรีและเชิดชูเกียรติให้สูงเด่น สักการบูชาปูชนียสถานตามธรรมเนียมโบราณ และถวายการคุ้มครองพระอรหันต์ ถ้าผู้ใดถือปฏิบัติครบจะมีความเจริญถาวรแต่เพียงอย่างเดียวไม่มีความเสื่อม ข้อบัญญัติต่างๆ เหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่เจ้าลิจฉวีเมืองเวสาลี โดยมุ่งเน้นความสามัคคีธรรมเป็นสำคัญ หลักธรรมคำสั่งสอนดังกล่าวเป็นที่มาของการสร้างรัฐในอุดมคติสู่ความเป็นรัฐที่มีคุณธรรมและจริยธรรม (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๒๔ : ๒๑๘-๒๑๙)

๖. รัตน ๗ ประการ

เป็นองค์ประกอบหลักของการบริหารแผ่นดินซึ่งล้วนแล้วแต่มีความสำคัญหาไม่แล้ว จะไม่เกิดความสมบูรณ์ด้านใดด้านหนึ่งได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ปริณายกแก้ว ซึ่งล้วนแต่เป็นฐานะทางด้านพลังต่างๆ ของการบริหารแผ่นดินเป็นพื้นฐานของ เสถียรภาพของบ้านเมืองเป็นสิ่งจำเป็นของผู้บริหารบ้านเมืองทุกสมัยไม่ว่าบ้านเมืองนั้นจะปกครอง ด้วยระบอบใดก็ตาม เพื่อเสริมสร้างรัตนหรือดวงแก้วไว้เป็นมิ่งขวัญของบ้านเมืองทั้งพลังความดีของ บุคคลทุกระดับ พลังกองทัพต่างๆ พลังงานระดับต่างๆ จากธรรมชาติ พลังสตรีสำหรับเสริมสร้างความ ร่มเย็น พลังเศรษฐกิจจากทรัพยากรธรรมชาติ และพลังทายาททางการเมืองที่เหมาะสม (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๒๔: ๒๑๙)

สรุปได้ว่า หลักธรรมและความเชื่อต่างๆ ทางศาสนาทั้งพุทธศาสนาและศาสนา พราหมณ์ที่มีความสำคัญและสอดคล้องกับการดำรงพระองค์แห่งการเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ นอกจากไม่ว่าเป็นเรื่องของ พระโพธิสัตว์ทวนและบารมี หลักทศพิธราชธรรม๑๐ จักรวรรดิวัตร๑๒ สังคหัตถุ๕ อปริหาปரியสูตร๗ และรัตน ๗ ประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พบว่าพระพุทธรักษาและ ศาสนาพราหมณ์ต่างเป็นศาสนาที่มีพัฒนาการมานับพันปี เป็นแกนหลักทางสังคม (core value) มา ตลอดทุกยุคทุกสมัย ผู้ที่ยึดถือและปฏิบัติตามแนวทางที่ถูกต้องผลดีย่อมตกถึงแก่ตัวผู้ปฏิบัติเองบุญ กุศลที่สั่งสมบารมีมาจะกลับมาตอบสนองแทน นอกจากนี้ยังได้รับความเชื่อถือศรัทธาและเป็นที่ยอมรับแก่สังคมโดยทั่วไปหลักธรรมทางศาสนาต่างๆ จึงถูกใช้เป็นตัวส่งเสริมและสั่งสมพระบารมีแห่ง พระองค์

๕.๑.๒ คติความเชื่อที่และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์

คติความเชื่อในสังคมไทยยอมรับนับถือมาเป็นเวลานาน ยกตัวอย่าง เช่น ในสมัย กรุงศรีอยุธยา เมื่อโยสต์ สเกาทิน (Joust Scouten) นักจดหมายเหตุชาววิลันดาได้บันทึกเรื่องราวน่ารู้ เกี่ยวกับประเทศสยามในปี พ.ศ.๒๑๗๙ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าปราสาททองว่า

...ราชสำนักของพระเจ้ากรุงสยามนั้นกว้างใหญ่ไพศาลดูสง่างาม ยิ่งนัก มีข้าราชการบริพาร มากมาย พระองค์ไม่ใคร่จะเสด็จออกให้สามัญชนได้เห็นแม้แต่ข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ ยังมีโอกาสพบเห็นพระองค์น้อยครั้งเหมือนกัน... เวลาเสด็จออกถือบ้านถือเมือง ทรงฉลอง พระองค์อันมีค่า สวมมงกุฎพระมหากษัตริย์ ประทับเหนือพระราชบัลลังก์ทองอันงดงาม ลูกขุนมุขมนตรีและตำรวจที่กุมอาวุธต่างคุกเข่าถวายบังคมด้วยความเคารพแทบเบื้องพระ ยุคลบาท นอกจากนี้ยังมีทหารรักษาพระองค์ราว ๓๐๐ นาย ยืนกุมอาวุธจุกช่องล้อมวงอยู่ โดยรอบพระองค์ ชาวต่างชาติที่มาเข้าเฝ้า จะต้องคุกเข่าลงประสานมือทั้งสองน้อมศีรษะ และหมอบลงอาการที่เคารพอย่างยิ่ง เมื่อจะกราบบังคมทูลข้อราชการใดๆ จะต้องกล่าวคำ นำพระนามและสรรเสริญพระบารมีเสียก่อน กระแสพระราชโองการของพระองค์เฉียบ ขาด เปรียบประดุจโองการแห่งพระผู้เป็นเจ้าซึ่งข้าทูลละอองพระบาทจะต้องปฏิบัติและ ดำเนินการตาม... (โยสต์ สเกาทิน อ้างถึงใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๗)

คำเปรียบเปรยว่ากษัตริย์ คือ พระผู้เป็นเจ้ามีให้เห็นในบันทึกของชาวต่างๆ ชาติแทบทุกฉบับไม่ว่าจะเป็นของฟาน ฟลีต (Van Vilet) นายสถานีการค้าและนักจดหมายเหตุวิลันดาอีกท่านหนึ่งได้ขยายความว่า

...คำนำหน้าพระนามของพระเจ้ากรุงสยามฟังดูโอ้อ่าเป็นอย่างยิ่ง และเลยเถิดเป็นมนุษย์... จะขอกล่าวบางส่วนของคำนำหน้าพระนามของพระองค์ไว้ ณ ที่นี้ แม้ผู้พูดจะไม่มี ความสำคัญอันใดแต่คำนำหน้าพระนามที่ใช้ ก็จะไม่ยกย่องน้อยไปกว่าคำนำหน้าเหล่านี้ พระพุทธเจ้าข้า ขอรับพระโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม ซึ่งล้วนเป็นถ้อยคำที่ฟังไวยศอ้าง สิทธิ์เป็นอย่างมาก ยากแก่การที่จะแปลเป็นภาษาฮอลันดา แต่พอถ่ายทอดความหมายให้ โกลัศเคียงที่สุดได้ดังนี้ : โอ พระผู้เป็นเทพแห่งฟ้าแลดิน พระเกียรติยศเลื่องลือไปถึงสุดสรวง สวรรค์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือประดุจดวงอาทิตย์อันเจิดจ้า ข้าแห่งพระองค์ขอปฏิบัติตาม พระราชโองการ และขอน้อมรับพระราชดำรัสไว้เหนือหัว...

....พระประมุขของประเทศที่สวยงามนี้ยิ่งใหญ่มากกว่าเทพเสียอีก พระราชวังของพระองค์ สร้างด้วยทองคำและอัญมณีอันมีค่าพระองค์ทรงเป็นเจ้านายมาจากสวรรค์ ซึ่งประทับ พระราชวังทองคำ ณ หอสูงผู้ทรงช้างเผือก ช้างหางแดง และหางคอด ช้างทั้งสามเชือกนี้มี ทำเดินเป็นเหยี่ยวและเป็นช้างซึ่งเป็นช้างพระผู้เป็นเจ้าทั้งเก้าพระองค์ไม่ทรงประทานแก่ ผู้ใดเลย พระองค์ทรงเป็นสมมติเทพผู้ทรงพระขรรค์ชัยซึ่งสร้างความหวาดหวั่นและความ พ่ายแพ้แก่คนจำนวนมาก พระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่ใหญ่ที่สุดเทียบได้ดังเทพแห่งสงคราม ที่มีสี่กร (พระนารายณ์) ที่เดียว... (ฟาน ฟลีต อ้างถึงใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘)

คำพรรณนาของโยสต์ เกาทิน และฟาน ฟลีต สะท้อนให้เห็นภาพลักษณ์ของ พระมหากษัตริย์ และสถาบันพระมหากษัตริย์ในประเทศไทยในทศวรรษของชาวตะวันตกในสมัยต้น คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หรือปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ แม้คำพรรณนาข้างต้นจะมาจากความเข้าใจของ นักสังเกตการณ์ต่างวัฒนธรรมแต่ก็เป็นการแสดงความประทับใจที่ไม่คาดเคลื่อนเท่าใดนัก ในประเด็น ที่สำคัญที่สุดนั่นคือ พระมหากษัตริย์ไทยมีทิพภาวะ หรือภาวะแห่งความเป็นเทพสูงสุดและภาวะแห่ง ความเป็นเทพสูงสุดนั้นเป็นที่มาของสิทธิธรรมและอำนาจสูงสุดเหนือมนุษย์อื่นใดในแผ่นดิน เนื่องจาก สถาบันของพระมหากษัตริย์ได้อยู่คู่แผ่นดินไทยมานานับพันปีแล้วตั้งแต่สมัยศรีทวารวดี ราวกลางพุทธ ศตวรรษที่ ๑๒ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ จนถึงปัจจุบัน (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘) การศึกษาเรื่องราวของสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้เข้าใจว่า เหตุใดพระมหากษัตริย์จึงเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรม คำกล่าวของโยสต์ เกาทินและฟาน ฟลีต ถึง พระเจ้าปราสาททองว่าเป็นเหมือนเทพนั้นทำให้เรานึกถึงความในบานแผนกภูมิณฑลทิยบาล เมื่อ กล่าวถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังนี้

...สมเด็จพระเจ้ารามธิบดีมีนามกฤเทพมนุษย์ วิสุทธิสूरियวงษ องค์กรพฐาการบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม ถวัลราชประเวณีศรีบรมกระษัตริราชพระบาท ดำรงภูมิณฑล สกลสีมาประชาราษฎร์บรมนารถบรมบพิตร... (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘)

วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้อธิบายความรู้ในบทความ เรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ และ ภูมิณฑลเทียรบาล (๒๕๔๘ : ๙ และ ๑๑-๒๑) ว่า คำสำคัญในที่นี้คือ “เทวมนุษย์” และถ้านำคำนี้ถ่ายทอด วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับกษัตริยภาพ (kingship) จากเขมรโบราณสู่ไทยมีความหมายอย่างคำว่า “เทวราชา” ในจารึกสโตกก๊กอกรรม หมายถึง ราชาผู้เป็นเทพ หรือ เทพผู้เป็นราชา หรือเป็นลัทธิอย่างหนึ่ง คำว่า “เทวมนุษย์” หมายถึง “มนุษย์ผู้มีทิพภาวะ” ในสังคมไทยเป็นวัฒนธรรมแบบประสาน ประโยชน์ของไทยมองเห็นพัฒนาการของแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ผู้นำทางการเมือง อาจเป็นผู้นำที่มีบารมีโดยธรรมชาติ (charisma) แต่ในสังคมโบราณที่ขยายไปเป็นรัฐ หรืออาณาจักร บารมีนั้น จะดูน่าเชื่อถือด้วยคติเรื่องทิพภาวะและพิธีกรรมที่เข้ามาเป็นส่วนประกอบ หลายคนเข้าใจว่าไทยรับคติทิพภาวะหรือ “เทวมนุษย์” มาจากอินเดียใน “ตำนานขุนบรม” ซึ่งเล่าเรื่องกำเนิดชนชาติไทย อันเป็นตำแหน่งผู้นำสูงสุดดุจตั้งเทพเพราะขุนบรมได้สืบทอดกรรมลงมาปกครองโลกและเป็น โอรสของแกนหรือเทพสูงสุดของชนเผ่าไทย เหตุนี้จึงทำให้คนไทยเปลี่ยนไปรับแนวคิดที่มีความ ซับซ้อนจากอินเดียได้ง่าย ทั้งจากศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธเถรวาทนำเข้ามาประสานรวมกัน

ในตำนานกำเนิดชนชาติไทยโบราณ หรือ เทพปกรณ์ของอินเดียที่ไทยรับเข้ามาต่าง พุดถึง “เทวมนุษย์” ไว้ในทำนองเดียวกันไม่ว่าจะเป็นสังคมเทพหรือสังคมมนุษย์ย่อมปราศจากผู้นำ ไม่ได้ด้วยข้อเท็จจริงที่ยอมรับกันว่าสังคมเทพและมนุษย์เป็นเวทีต่อสูระหว่างธรรมกับอธรรม ความ ถูกต้องกับความไม่ถูกต้อง ซึ่งเป็นเหตุผลแห่งจุลาจล ดังนั้นสังคมจึงต้องมีผู้นำผู้ซึ่งได้รับมอบอำนาจอัน สูงสุดอันท้าทายไม่ได้เพื่อระงับความจุลาจล คัมภีร์ไอยตเรยะ พราหมณะ (Aitareya Brahmana) เล่า ว่า ครั้งหนึ่งเทพและอสูรทำสงครามกันฝ่ายเทพนั้นเพลี่ยงพล้ำเพราะไม่มีผู้นำ จึงได้ขุมนุมเลือกโสมะ เป็นพระราชา พิจารณาจากตำนานนี้แล้วจึงเห็นว่าการเป็นกษัตริย์นั้นกรบเพื่อป้องกันสังคมของตนจาก การคุกคามจากฝ่ายอื่น การมองอย่างนั้น มาจากประสบการณ์การเมืองของอินเดียโบราณที่มีการรบ รากันระหว่างแคว้นแคว้นต่างๆ บ่อยครั้ง และเป็นการมองไปยังภัยจากภายนอก แต่ อัคคัญสูตร ซึ่งเป็นคัมภีร์ฝ่ายพุทธศาสนาว่าด้วยการเกิดสัตว์มนุษย์กับสถาบันพระมหากษัตริย์กับให้ความสำคัญแก่จุ ลาลจล ซึ่งมาจากภัยภายในสังคมเอง

ตำนานขุนบรมเล่าว่า ครั้งดึกดำบรรพ์นำทวมโลกมนุษย์จนสูญสิ้นหมดยุคหนึ่งไปแล้ว เพราะขาดไม่เคารพเส้นไหว้แกนหรือ ผีเทวดาสูงสุดของคนเผ่าไทยมีผู้รอดชีวิตคือ ปู่ลาจเซ็งกับเมีย ต่อมาได้เกิดสังคมมนุษย์ขึ้นใหม่ โดยเกิดขึ้นเองจากน้ำเต้าปุงในตอนแรกมนุษย์เหล่านี้ ซึ่งมีทั้งพวกข่า และพวกไทยอยู่ด้วยกันดีมีความสุขเมื่อเกิดลูกเกิดหลานมากเข้าก็เกิดจุลาจล เพราะแก่งแย่งทะเลาะ กันคนแข็งแรงกว่ารังแกคนอ่อนแอกว่า ทำให้ปู่ลาจเซ็งขอให้แทนส่งพระโอรสแทนพระองค์ลงมา ปกครองมนุษย์ สอนให้รู้จักทำเกษตรกรรม เรียนรู้การทำผ้า และวิวัฒนาการของชีวิต ประเด็นหลักใน ประเด็นนี้คือ สังคมขาดผู้นำไม่ได้และบทบาทของพระมหากษัตริย์คือการระงับจุลาจล ในคัมภีร์อัคคัญ สุตร กล่าวว่เมื่อไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดยุคไปแล้วพวกพรหมชั้นล่างๆ ได้ลงมาเพราะได้กลิ่น ง้วนดินทนความหอมของง้วนดินไม่ได้ก็เลยเข้าไปกิน เมื่อทนความเย้ายวนของดินหาไม่ได้พรหมจรรย ก็เสื่อมลงไปเป็นลำดับ จากไม่มีเพศกลายเป็นมีเพศชายและเพศหญิง เสพสังวาสกันเกิดลูกเกิดหลาน เมื่อพรหมจรรยเสื่อมศีลธรรม จริยธรรมและคุณธรรมก็เสื่อม มีความเห็นแก่ตัวเห็นได้ ทะเลาะเบาะ แว้งกันมากขึ้นเป็นลำดับจนถึงสภาวะที่ทนกันไม่ได้ จึงหาทางออกที่ระงับความจุลาจลซึ่งมีอยู่หนทาง เดียวคือเลือกบุคคลที่ดีที่สุดขึ้นมาเป็นผู้นำสูงสุดตั้งไว้ที่สมมุติเทพให้เป็นเทพจากการลงเสียงร่วมกัน

(สม+มติ) คือ เทวมนุषย์ที่มาตัดสิ้นคดีความที่มนุषย์ทั้งหลายก่อขึ้นเป็นสิทธิธรรมและพระราชอำนาจของพระองค์มาจากความพร้อมใจของพระองค์ แต่การที่จะเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดเหนือใครหรือเป็น “พระเจ้าอยู่หัว” ก็ต้องมอบสิทธิขาดในการปกครอง คือ อำนาจในการตัดสิ้นคดีความและอำนาจในการจัดระเบียบสังคม

การจัดระเบียบสังคมเกิดขึ้นได้เพราะทุกคนส่งมอบที่ดินอันเป็นโภคทรัพย์ที่สำคัญที่สุดเป็นสิทธิ์ขาดแก่พระเจ้าอยู่หัวทั้งหมด ดังนั้นสมมติเทพจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ความหมายหนึ่งของคำนี้คือ “เป็นผู้ใหญ่แห่งที่ไร่นาทั้งปวง” ในการจัดระเบียบสังคมพระองค์พระราชทานที่ไร่นาแก่ข้าทูลละอองและพสกนิกรไปทำมาหากิน ตามแต่ฐานะทำราชการใกล้ชิดสำคัญแก่พระองค์เท่าใด ทั้งนี้ผู้ได้กรรมสิทธิ์ที่ไร่นาไปทำประโยชน์ต้องส่งส่วยร้อยละ ๑๐ แก่พระคลังเพื่อนำไปใช้ในราชการ ใครได้ที่นาไปมากก็แสดงว่ามี “ศักดิ์” หรืออำนาจมาก ใครได้ที่นาไปน้อยก็มีศักดิ์หรืออำนาจน้อย ในอินเดียมีประชากรมากที่ไร่นาน้อยเพราะฉะนั้นนาที่ได้จึงเป็นที่นาจริงในสยามประเทศเราน่าแนวคิดนี้มาในเชิงสัญลักษณ์ เพื่อกำหนดสถานภาพทางการเมืองและสังคมของปัจเจกบุคคลไม่ใช่ว่าหมายถึงที่ไร่นาจริงเพราะฉะนั้น ในพระอัยการตำแหน่งนา ในกฎหมายตราสามดวง ศักดิ์_นา (แต่สมัยหลังมักเขียนติดกันทำให้เข้าใจผิด)

การให้ทิพภาวะแก่พระมหากษัตริย์ในศาสนาพราหมณ์นั้น ชับซ้อนกว่าศาสนาพุทธมีพัฒนาการทางความคิดหลายชั้น เริ่มตั้งแต่สมัยพระเวทเป็นสมัยที่สร้างเทพจากพลังเหนือธรรมชาติ และพระอินทร์ซึ่งเป็นบุคคลาธิษฐานของท้องฟ้าและสายฟ้า “เทวราชา” หรือเทพสูงสุด โดยมีเทพสูงสุดซึ่งเป็นบุคคลาธิษฐานของอำนาจอื่นๆ อีก ๗ พระองค์ ในเมื่อพระอินทร์เป็นเทวราชาจึงต้องปราบทุกขให้แก่เทวดาทั้งหลายและตำนานเกี่ยวกับการรบระหว่างพระอินทร์กับอสูรมีอยู่มากมายหลายเรื่อง ในพิธีราชสุยะ หรือ ราชากิเชกของอินเดียโบราณได้มีการเชิญพระอินทร์และเทพอีก ๗ พระองค์ให้เข้าร่วมเป็น ๑ ในองค์พระราชา การรับเอาพระอินทร์เข้ามาแสดงบทบาทในทางโลกสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในตำราปัญญาราชาภิเชกของพระพิมลธรรมที่คัดลอกมาจากต้นฉบับครั้งกรุงศรีอยุธยาจะเห็นได้ว่า เครื่องประกอบราชาภิเชก ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งกษัตริย์ภาพนั้นเกี่ยวกับพระอินทร์ทั้งสิ้น

บทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระอินทร์ จะกำหนดอยู่ในตำราปัญญาราชาภิเชก และยังพบบทบาทของพระอินทร์ในคติความเชื่อของไทยอีกเช่น ในพระราชพิธีราชพิธีอินทราชาภิเชกและพิธีชกนาคติกดำบรรพ์ อินเดียโบราณให้บทบาทเด่นแก่พระศิวะผู้เป็นประธานในคติของไทยให้ความสำคัญกับพระอินทร์ซึ่งกำหนดบทบาทหน้าที่อยู่ในเป็นคัมภีร์พระเวท นอกจากนี้นามของพระราชาชนเดียรสถานและตำหนักของไทยมักจะเกี่ยวกับพระอินทร์เสมอ อาทิ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นท้องพระโรงออกกว่าราชการและตัดสินคดี สถาปัตยกรรมของวังหลวงต่างก็แสดงว่าเป็นการจำลองเอาเขาพระสุเมราของพระอินทร์มาไว้เป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ภาพ เช่น ตราไอยราพรต พระอินทร์ยังมีบทบาทสำคัญต่อการปกครองมากที่สุดองค์หนึ่งมีหน้าที่หลักคือ การตั้งกฎหมายและการสั่งสอนกฎหมาย

ในประมวลกฎหมายโบราณของไทยการตั้งกฎหมาย และรับสั่งกฎหมายในประมวลกฎหมายโบราณของไทยมีเอกสารที่สำคัญที่สุดเรียกว่า “อินทภาษ” อันหมายถึง คำสอนของ

พระอินทร์ ความคิดเกี่ยวกับสถาบันของพระมหากษัตริย์ไทยให้ความสำคัญเกี่ยวกับพระอินทร์โดยได้อ้างความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในมหาชาติคำหลวง ซึ่งเป็นวรรณกรรมแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยใช้คำว่า “เจ้าฟ้า” แปลคำว่า พระอินทร์ เช่น “สกุโก เทวราชา ตสสา ...” แปลว่า “อันว่าเจ้าฟ้าพอกโพยขนต...” และ “เทวินโท เอตทพรวี” แปลว่า “สมเด็จพระอินทรเจ้าฟ้า” หรือ อีกนัยหนึ่งหมายถึง “เจ้าฟ้าพอกโพยไตรรงค์” หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึง “เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน” ที่มาของคำว่าเจ้าฟ้าจากหลักฐานที่พบปรากฏอยู่ในประเทศพม่าโดยใช้เรียกพวกเจ้าเมืองไทยใหญ่ว่า Sawba คำว่าเจ้าฟ้ายังปรากฏในมหาชาติคำหลวงซึ่งถือเป็นคำเก่า ในที่นี้จึงหมายถึงพระอินทร์ ในสังคมไทยเรียกพระมหากษัตริย์ว่าเจ้าฟ้า โดยความสำคัญหมายถึงพระอินทร์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๑๖-๒๑)

ในสมัยต่อเมื่อปรัชญาของศาสนาพราหมณ์ขึ้นมา มีอิทธิพลบทบาทของพระอินทร์ก็ลดความสำคัญลงกลายเป็นตัวประกอบในพุทธเวทกรรมพราหมณ์ ซึ่งให้ความสำคัญแก่ตรีมูรติแทน อันได้แก่ พรหมณ์ วิษณุ และศิวะ ในฐานะเทพสูงสุด การที่ตรีมูรติเข้ามาที่หลังนั้นสะท้อนอยู่ในโครงสร้างเสริฐสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า “ในขณะนั้นเองฝ่ายพระพราหมณ์ พระวิษณุ และพระอิศร คิดกรุณาประชาราษฎร์เกรงว่าจะพินาศสูญสิ้นทุกอย่างจึงตั้งพระทัยรวมพระองค์เข้าด้วยกันแล้ว รวมเอาอัชฌาโมรติ” (เทพทั้งแปด) เข้ากับพระองค์แล้วเสด็จมาสมภพเป็นองค์สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและอีกนัยหนึ่งได้กลายมาเป็นพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้า จากลักษณะดังกล่าวเป็นตัวอย่างของการประสานคติความเชื่อที่มาจากแหล่งต่างๆ ของสังคมไทยซึ่งพระมหากษัตริย์เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งพุทธศาสนา แต่ก็ไม่ได้ทิ้งคติความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๙,๑๑-๑๕)

เมื่อมาพิจารณาเปรียบเทียบ เพื่อให้ชี้ให้เห็นได้ชัดยิ่งขึ้นอย่างในพระราชสำนักเขมรมีการแบ่งลัทธิเทพเจ้าในศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน ซึ่งสุดแล้วแต่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นจะเลือกบูชาและนับถือลัทธิใด ดังเช่น ลัทธิไศวนิกาย (พระศิวะหรือพระอิศวร) เป็นเทพเจ้าผู้สูงสุดองค์หนึ่งในตรีมูรติ ในฐานะเป็นเทพผู้ทำลายพระศิวะเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดและได้รับการนับถืออย่างสูงสุด ส่วนลัทธิไวษณพนิกาย (พระวิษณุหรือพระนารายณ์) เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งในตรีมูรติ ได้รับการนับถือและยกย่องให้เป็นเทพสูงสุดในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพนิกาย (สมิธ ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๔: ๑๕๕-๑๕๘)

ยกตัวอย่างกรณีของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้สร้างปราสาทนครวัดอันเป็นศาสนสถานในลัทธิไวษณพนิกาย พระองค์จะบูชารูปเคารพพระวิษณุหรือรูปพระนารายณ์ แต่เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว คติความเชื่อแห่งพระราชสำนักเขมรโบราณเชื่อว่า ดวงพระวิญญาณของพระองค์จะกลับเข้าไปสิงสถิตอยู่ในรูปเคารพพระวิษณุหรือพระนารายณ์แห่งนครวัดนั้น การให้ความสำคัญกับพระวิษณุหรือพระนารายณ์ของพระราชสำนักสยาม พระมหากษัตริย์ไทยได้รับแนวคิดจากอินเดียผ่านทางพระราชสำนักเขมรที่ให้พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทวราช และถือว่ากษัตริย์คืออวตารหนึ่งของพระนารายณ์ อีกทั้งประกอบสื่อสัญลักษณ์ต่างๆ ที่แสดงความเป็นพระมหากษัตริย์ดังเช่น พระครุฑพ่าห์ จึงเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญ นับตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน

สมัยพระเจ้าอู่ทองทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปีพุทธศักราช ๑๘๙๓ พระองค์ทรงตั้งชื่อเมืองว่าโยธยาศรีรามเทพนคร หรืออยุธยาซึ่งเป็นชื่อเมืองของพระรามที่จุติบนโลกมนุษย์ด้วย

นอกจากนั้นแล้วพระเจ้าอุทกยังทรงได้รับการถวายพระนามที่ สมเด็จพระรามาธิบดี อันเป็นพระนาม พระนารายณ์อวตารอยู่ในภาคของความเป็นมนุษย์อีกประการหนึ่งด้วย (สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๔๔: ๔๙-๕๐) นอกจากนี้ยังมีการอ้างนามเทพในศาสนาพราหมณ์องค์อื่นๆ อีกเพื่อนำมาใช้ให้สอดคล้องกับ ภาระหน้าที่ของกษัตริย์และนำคุณสมบัตินั้นมารวมไว้ในพระองค์เพื่อบ่งบอกถึง ภาระหน้าที่ของพระองค์ในเชิงสัญลักษณ์เช่น ทรงถือ ทณฑล (ไม้พลอง) ของพระยมเพื่อลงโทษผู้ร้าย ทรงเป็นพระรุณ (วีรชน หรือ ฝน) เพื่ออำนวยความสุขแก่บ้านเมือง ในสมัยที่เกษตรกรรมมีความสำคัญ ต่อการดำรงอยู่ของสังคม สิ่งเหล่านี้ได้เข้ามากำหนดจุดประสงค์ของพระราชประเพณีพิธีกรรมของ บ้านเมือง

พระราชสำนักเขมรยังมีการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทและใช้พระโพธิสัตว์ในฐานะอดีต พุทธเจ้าเป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์ในรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้คุ้มครอง กัลป์ปัจจุบันคอยดูแลและให้ความคุ้มครองโลกทั้งมวลด้วยปัญญาและบารมี กรณีตัวอย่างของการ สร้างปราสาทบายอนอันเป็นศูนย์กลางของเมืองนครธม โดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ให้การ ยอมรับนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แทนการบูชารูปเคารพพระศิวะหรือพระนารายณ์ที่ถือปฏิบัติ และเป็นที่ยอมรับมากกว่าพันปี เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตดวงพระวิญญาณของพระองค์จะกลับไปสิง สถิตอยู่ในปราสาทบายอน ด้วยเหตุดังกล่าวจึงเป็นที่มาของการยอมรับนับถือ ความเป็นสมมติเทพ หรือ เทวราชาที่พระราชสำนักสยามรับช่วงต่อมาก็ที่หนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และสืบ ทอดมายังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การนับถือพระพุทธรูปเจ้าอันหมายถึงผู้ตรัสรู้แล้วในทางพุทธศาสนาแบ่ง พระพุทธรูปออกเป็นพระปัจเจกพระพุทธรูปผู้ไม่สั่งสอนใคร และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสั่งสอนโปรด เวไนยสัตว์ เช่นพระศรีศากยมุนีในปัจจุบัน (สมิธ ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๔: ๑๖๘-๑๖๙) ตามคตินิยมปฏิบัติพระมหากษัตริย์ มีการสืบสายเชื้อวงศ์จากตระกูลศากยวงศ์ อันหมายถึงตระกูล ที่สืบมาจากพระพุทธรูปเจ้าที่มาจากดินบนโลกมนุษย์ที่เรียกว่าพุทธกษัตริย์ปรากฏได้จากพระนามที่ใช้ ประกอบ อาทิ พระมหาธรรมราชา พระศรีสรรเพ็ชร สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร เป็นต้น

พระราชสำนักเขมรมีคติความเชื่อที่ชัดเจนต่างกับของพระราชสำนักสยามที่มีความ เชื่อเรื่องสมมติเทพหรือเทวราชาแบบผสมผสาน ทั้งนี้เป็นไปด้วยความเหมาะสมที่ท้ายสุดอยู่ที่พระบรม ราชาภาพของพระมหากษัตริย์ดังกล่าวอย่างเช่น คติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์มีที่มาจากพระศิวะ อันสถิตอยู่ที่เขาพระสุเมรุ เปรียบเทียบการจำลองบนโลกมนุษย์แทนด้วยยอดพระมหาปราสาท (Clarence T. Aasen, 1998: 44) ยอดนพปฎลมหาเศวตฉัตร และพระแท่นราชบัลลังก์ที่มีลักษณะ สันฐานคล้ายภูเขาเขาสุมเมรุอันเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาล

กรณีตัวอย่างพระพุทธรูปปฏิมาทรงเครื่องหรืออีกความเชื่อหนึ่ง ในตอนที่ว่าด้วย พระพุทธรูปปราบพระยามหาชมพูในมหาชมพูตีสูตร ใช้โดยทั่วไปทั้งในพระราชสำนักสยาม เขมร หรือแม้แต่พระราชสำนักพม่า ต่างมีแนวคิดที่ใช้พระพุทธรูปเป็นรากฐานสำคัญต่อการสร้าง พระบรมเดชาภาพของกษัตริย์มาตั้งแต่โบราณแทบทั้งสิ้น ยิ่งในรัฐโบราณและรัฐจารีตของพม่า เช่น อาณาจักรธัญญาวดีและเวสาลี มีการสร้างพระพุทธรูปมหาหมุนี (Mahamuni or Great Sage) อันหมายถึง พระผู้รู้อันประเสริฐ (Pamela Gutman, 2001: 6-7) ความสำคัญของพระพุทธรูปมหาหมุนีโดยเฉพาะในประเทศพม่าในช่วงยุคจารีตถือเป็นพระพุทธรูปที่เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวหรือเปรียบได้กับ

ศูนย์รวมจิตใจชาวพม่ากษัตริย์ทุกสมัยมีความต้องการที่จะได้ครอบครองพระพุทธรูปองค์นี้ จึงมักทำศึกสงครามเพื่อแย่งชิงและอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ เมืองหลวงของตน อย่างเช่น กรณีการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปหามัญมณีจากแคว้นอาระกันมาสู่เมืองมันตะเลย์ในคริสต์ศักราช ๑๗๘๔ (Henry Yule, 2004 : 162 อ้างถึงใน แอนโทนี รีด, ๒๕๔๘) พุทธลักษณะของพระพุทธรูปหามัญมณีเป็นพระพุทธรูปเครื่อง ตามหลักจักรพรรดิราชเหมือนที่พระราชสำนักสยามนิยมถือปฏิบัติ ยกตัวอย่างพระพุทธรูปสำคัญสมัยอยุธยาพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ วัดศรีสรรเพชญ์ พระพุทธรูปนิมิตรวชิตมารโมลีศรีสรรเพชญ์บรมไตรโลกนาถ วัดหน้าพระเมรุ ในกรุงรัตนโกสินทร์พระพุทธรูปหามัญรัตนปฏิมากร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แม้แต่การขนานพระนามเพื่อเป็นการยกย่องสรรเสริญยังใช้คำที่มีความเกี่ยวข้องในทางพุทธศาสนา เช่น ในสมัยสุโขทัยใช้พระนามมหาธรรมราชา สมัยอาณาจักรนครศรีธรรมราชใช้พระนามศรีธรรมโศกราช (คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, ๒๕๒๕ : ๒๔) เป็นต้น

คติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธไม่ว่าจะเป็นมหายานและเถรวาทมีการคิดปรับเปลี่ยนและใช้ร่วมกันอันเป็นที่มาขององค์พระมหากษัตริย์ไทยที่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะและใช้ปฏิบัติมาตั้งแต่ยุคต้นๆ ของการมีอารยธรรมของประเทศ เหมือนดังปฏิมากรรมในสมัยทวารวดี ที่เรียกว่าพระพุทธรูปนักษัตร ซึ่งทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับเหนือสัตว์พาหนะพิเศษที่เป็นองค์รวมของหงส์พาหนะของพราหมณ์ พระโคศคักดิ์สิทธิ์พาหนะของพระศิวะ และครุฑพาหนะของพระวิษณุประติมากรรมนี้แสดงให้เห็นความพยายามที่จะประสานแนวคิดในศาสนาพราหมณ์อยู่ร่วมศาสนาพุทธโดยอยู่ในฐานะผู้สนับสนุน (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๙ และ ๑๑-๑๕) หรืออาจจะตีความหมายว่าพุทธศาสนามีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าศาสนาฮินดูได้เช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๖๐)

นอกจากนี้ยังมีความหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าได้รับการยอมรับนับถือในหมู่สรรพสัตว์ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗: ๒๒๒ และ ๒๒๔) กรณีการยืมเทพเคารพของศาสนาฮินดูมาใช้ประกอบพระบรมราชานุญาตของพุทธรูปไม่ว่าจะเป็นพุทธรูปประวัติว่าด้วยตอนพระพุทธรูปเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มักจะปรากฏพบเห็นพระอินทร์กายสีเขียวและพระพรหมกายสีขาวเหาะเกาเขานาคูมา กับบันไดแก้วที่ทอดลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยเสมอ คัมภีร์สำคัญในศาสนาพราหมณ์ที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดของความเป็นพระมหากษัตริย์ของไทยมีอิทธิพลมาจากคัมภีร์สองฉบับที่สำคัญ คือ คัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาภูลยะ และคัมภีร์มานาวธรรมศาสตร์ คัมภีร์ทั้งสองนั้นนอกจากเน้นในเรื่องทิพภาวะของพระมหากษัตริย์แล้วยังกล่าวถึงบทบาทที่สำคัญที่สุดของพระองค์ในการรักษาความสงบของสังคมผ่านกระบวนการยุติธรรมการออกพระราชศาสตร์ และทัณฑกรรม เพราะฉะนั้นจึงต้องทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดที่จะจัดการกับผู้ชั่วร้าย (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๑๕)

โดยถือเป็นการแสดงพระบรมเดชานุภาพขององค์พระมหากษัตริย์ ในทุกมิติทางสังคมอีกด้วย คัมภีร์และวรรณกรรมที่สำคัญที่นับถือปฏิบัติเป็นธรรมเนียมมาเก่าแก่จึงถูกใช้ให้เป็นมาตรฐานต่อการดำรงและสร้างสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างในปัจจุบันเมื่อมาพิจารณา มีลักษณะความคล้ายคลึงกับ กฎมณเฑียรบาลที่ถือเป็นกฎหมายฉบับหนึ่งที่ควรถือ และยึดเป็นปฏิบัติเป็นสำคัญและดูเหมือนว่าจะจะเป็นกฎคู่มือชีวิตกับสังคมปัจจุบันมากที่สุด การได้ชื่อว่าได้ปฏิบัติและยึดถือตามคัมภีร์ และกฎทางจารีตประเพณีที่ได้รับการกลั่นกรองว่าเหมาะสมทั้งในเนื้อหาข้อมูลและเป็นไปเพื่อการเสริมพระราชอำนาจนั้นพระราชสำนักและพระราชอำนาจจักรจะได้รับการยอมรับและ

นับถือในหมู่สังคมและเป็นรัฐที่มีความศักดิ์สิทธิ์ไปโดยปริยายและในขณะเดียวกันถ้าไม่ปฏิบัติตาม ละเลยเพิกเฉยต่อข้อกำหนดต่างๆ ก็ได้รับผลตรงกันข้ามและลดความศักดิ์สิทธิ์ไปในที่สุด

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปฏิบัติสมตั้งเป็นกษัตริย์ ในระบบความเชื่อตามคติเทวราชา ดังสะท้อนจากหลักฐานที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทย พระองค์แรกที่ทรงฉายพระบรมรูปที่อาจแสดงถึง พระบรมเดชาภาพให้ประจักษ์แบบอารยะเป็นครั้งแรก แก่บุคคลโดยทั่วไปตามคติความเชื่อดังกล่าว ทั้งนี้เป็นไปด้วยการใช้เทคโนโลยีและวิทยาการ ตะวันตก โดยเฉพาะการใช้“กล้องถ่ายรูป” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงส่ง คณะราชทูตออกไปนอก พระราชอาณาจักรทรงมีพระราชหัตถเลขาแนะนำหรือย้ำเตือน ให้คณะ ทูตปฏิบัติงานอย่างระมัดระวัง พร้อมกันนั้นก็ทรงส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปพร้อมกับเครื่องราช บรรณาการอื่นๆ ให้แก่ประมุขของต่างประเทศต่างๆ ได้รู้จัก นับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ไทยพระองค์แรกที่ส่ง “รูปถ่าย” ที่แสดงความเป็นมิตรไมตรีและพระบรมเดชาภาพของพระองค์ด้วย เช่นเดียวกัน พระบรมฉายาลักษณ์ที่พระองค์ทรงไปให้ประมุขประเทศต่างๆ มีด้วยกันหลายภาพ ดังนี้ (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘: ๑๕๒-๑๖๘)

๑. รูปทรงฉายคู่กับสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ หรือ สมเด็จพระเทพ ศิรินทราบรมราชินี เป็นแบบดาแกโรไทป์ ส่งไปให้ประธานาธิบดีแฟรงคลิน เพียร์ซ แห่ง สหรัฐอเมริกา พร้อมกับพระราชสาส์นกำกับลงวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๙ (เดิมเก็บรักษาไว้ที่ สถาบันสมิธโซเนียน แต่ปัจจุบันได้สูญหายไปแล้ว)

๒. รูปทรงฉายพระองค์เดี่ยวเต็มยศทรงเครื่องต้นประกอบเครื่องราชภูษิตาภรณ์ สำหรับกษัตริย์ประทับเหนือพระบรมอาสน์ กับรูปทรงฉายร่วมกับพระนางเธอฝ่ายใน และพระเจ้าลูก เธอ ๒ พระองค์ที่นี้อยู่บนพระเพลาอีกรูปหนึ่ง ทรงถ่ายด้วยระบบดาแกโรไทป์และระบายสีด้วยมือ รวมเป็น ๒ รูป ทรงโปรดเกล้าฯ ให้คณะราชทูตไทยชุดพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) และหม่อม ราชโชทัย (ล้ำม) นำไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย พร้อมกับเครื่องราชบรรณาการอื่นๆ และพระราชสาส์น ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ปัจจุบันภาพเก็บรักษาอยู่ที่พระราชวัง วินด์เซอร์ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ

๓. รูปทรงฉายกับพระราชธิดาด้วยระบบดาแกโรไทป์ ส่งไปให้ประธานาธิบดีเจมส์ บุคเคแนน แห่งสหรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๔๐๔

๔. รูปทรงฉายกับเครื่องราชบรรณาการที่สมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียส่งมาถวายแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ กับรูปทรงสวมพระมาลาสกอต โดยทั้งสองรูปนี้ทรงฝากให้คณะราชทูตไทยชุดพระยาศรี พิพัฒน์ (แพ บุนนาค) นำไปทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียและพระสันตะปาปาปิอุสที่ ๙ แห่งกรุงวาติกันเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๔ ตามลำดับ

๕. รูปทรงฉายกับเครื่องประดับราชอิสริยาภรณ์ของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ส่งไป ถวายพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ เมื่อพ.ศ. ๒๔๐๗

นับได้ว่าพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์เหล่านี้มีนัยยะที่แสดงถึงการเป็นตัวแทน ทางสัมพันธไมตรี และความเป็นเทวราชาอย่างสมบูรณ์แบบโดยเป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลก

โดยเฉพาะชาติตะวันตกทั้งยุโรปและอเมริกา (ซึ่งยังไม่เคยพบหลักฐานส่งพระบรมฉายาลักษณ์ให้กับ
ประมุขแถบเอเชียด้วยกัน) การแสดงออกในเรื่องดังกล่าวทางด้านพระบรมฉายาลักษณ์นั้น
เอนก นาวิกมูล (๒๕๔๘) ได้อธิบายไว้ในส่วนพระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงถวายแด่สมเด็จพระนาง
วิคตอเรียว่า

...ทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์คงต้องพระราชประสงค์ให้ประจักษ์แก่สายพระเนตรของ
สมเด็จพระราชินีแห่งอังกฤษ ผู้ที่พระองค์ทรงส่งพยานแห่งมิตรภาพนี้ไปถวาย การ
ถ่ายภาพมีมนต์วิเศษที่บันดาลให้เจ้าชีวิตทั้งสองพระองค์ผู้อยู่ห่างไกลกันนับเป็นพันๆ ไมล์
ได้สบพระเนตรกันและกัน พระองค์หนึ่งฉลองพระองค์วุบวาบไปด้วยทอง อีกพระองค์หนึ่ง
มาดเคร่งในวัยกลางคน (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘: ๑๖๗)

ส่วนนัยยะของการแสดงออกแห่งความเป็นเทวราชา สิ่งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงประสงค์ที่จะใช้พร้อมกับนวัตกรรมเทคโนโลยีสมัยใหม่คือ ภาพถ่าย หรือพระบรม
ฉายาลักษณ์เหล่านี้เป็นการนำพาแนวคิดโลกทัศน์ที่ก้าวไปด้วยสมมติเทพเทวราชามาสอดคล้องกันได้
อย่างลงตัว ฉะนั้นพระบรมฉายาลักษณ์ จึงเป็นสิ่งที่ทรงแสดงให้เห็นถึงผู้มีอารยะแฝงความ
เชื่อถือในด้านคติความเชื่อสมมติเทพและเทวราชาได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้การแสดงพระบรมเตชานุ
ภาพด้านคติเทวราชานั้นได้แสดงออกมาให้เห็นในเชิงประจักษ์ผ่านทางพระบรมฉายาลักษณ์ที่มีการสื่อ
ความหมายเชิงสัญลักษณ์ตามคติโบราณราชประเพณี นับว่าเป็นสิ่งแปลกใหม่ที่พระองค์ทรงแสดงภาพ
ดังกล่าว ส่วนรายละเอียดในพระบรมฉายาลักษณ์ในแต่ละองค์นั้นพบว่าจะต้องปรากฏรูปของเครื่อง
บรมราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค เครื่องราชบรรณาการ สะท้อนถึงความยิ่งใหญ่ในคติโบราณ
ดังกล่าวได้อย่างชัดเจน ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้นำข้อมูลอธิบายความหมายของเครื่องประกอบต่างๆ
ที่ปรากฏในพระบรมฉายาลักษณ์อันเป็นเครื่องยืนยันที่แสดงให้เห็นถึงทรงแสดงสถานภาพความเป็น
เทวราชา อาทิ เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์เป็นเครื่องราชอิสริยยศ ๕ สิ่งมาแต่โบราณของ
พระมหากษัตริย์ซึ่งล้วนแต่มีความหมายอันเป็นมงคลแสดงถึงความเชื่อที่ว่า องค์พระมหากษัตริย์ทรง
เป็นเทพเจ้าที่ทรงอิทธิฤทธิ์ธรรมาภาพได้อุบัติมาจากสวรรค์และได้ปรากฏความหมายในคัมภีร์พระโลก
บัญญัติดังนี้

๑. พระมหามงกุฎ หมายถึง พระวิมานของพระอินทร์
๒. พกรชรรค์ หมายถึง พระปัญญาอันจะตัดมลทินภัยความไพโรฟ้าข้ามแผ่นดินให้เห็น
แจ้งทั่วทั้งโลกธาตุ
๓. พระภูษารัตนกกมพล หมายถึง เขาคันธมาทน์อันประดับเขาพระสุเมรุราช เพราะ
องค์พระมหากษัตริย์นั้นเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุราช พระเนตรข้างขวาเสมือนพระอาทิตย์ พระ
เนตรข้างซ้ายเสมือนพระจันทร์ ทั้งพระอาทิตย์และพระจันทร์ล้วนส่องโลก ดุจพระทัยของพระองค์ใน
อันที่จะตัดทุกข์ภัย ในอันที่จะให้แจ้งในพระอุเบกขาบริสุทธิ คือ ให้ทรงเป็นที่พึ่งแห่งพระวินัยธรรมที่จะ
สั่งสอนราษฎรนั่นเอง
๔. พระเศวตฉัตร เดิมแต่โบราณมาพระมหากษัตริย์ทรงประดับด้วยพระเศวตฉัตร
เพียงหกชั้น อันหมายถึงสวรรค์กามาพจรทั้งหก และเมื่อเพิ่มพระเศวตฉัตรเป็นเก้าชั้นน่าจะหมาย
รวมถึงสวรรค์ชั้นพรหมโลกด้วย

๕. ฉลองพระบาท หมายถึง แผ่นดินอันเป็นที่รองรับเขาพระสุเมรุราชและเป็นที่อาศัยแก่พสกนิกรทั้งหลายทั่วขอบขัณฑสีมาและแผ่นดินนี้จะรุ่งเรืองอำนาจด้วยพระเดชานุภาพแห่งองค์พระมหากษัตริย์

พระราชพิธีต่างๆ ที่ปรากฏในพระราชสำนักยังเป็นอีกปัจจัยหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงคติเทวราชาโดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความชอบธรรมในการปกครองที่ถูกต้องของกษัตริย์พระองค์ทรงอาศัยพิธีกรรมเป็นเครื่องช่วยสนับสนุนอีกทั้งเป็นการส่งเสริมสถานเทพนุษย์หรือสมมติเทพของกษัตริย์และยังช่วยส่งเสริมความจงรักภักดีของพระองค์อีกด้วย (วรพร ภู่งศ์พันธ์, ๒๕๕๕: ๙๐-๙๑) พระมหากษัตริย์มีหน้าที่สำคัญกับการธำรงไว้ถึงความเก่าแก่แห่งราชปฏิบัติ และคงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐาน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับกฎมณเฑียรบาล ราชานุกิจ พระราชพิธีหรือราชพิธีในที่นี่เป็นการให้ความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ที่อธิบายด้วยมิติทางโบราณราชประเพณี อันนำไปสู่ความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ตามคติเทวราชา ดังปรากฏในหลักปฐมจรรยาภิเษกที่กล่าวถึงราชสมบัติเป็นเอกราชานูวัตรมหัสติคุณบรมอัครฐาน อันมีลักษณะ ๕ ประการคือ มงคลอินทราชาภิเษก๑ มงคลโกคาภิเษก๑ มงคลปราบดาภิเษก๑ มงคลราชาภิเษก๑ มงคลอุปภิเษก๑ (รวมเรื่องราชาภิเษกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, ๒๕๔๑: ๑-๒) ความสำคัญของพิธีราชาภิเษกทำให้กษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ต่อจากกษัตริย์พระองค์ก่อนมีอำนาจในฐานะผู้ปกครองเต็มที่โดยสมบูรณ์แบบพระตราบไต่ที่ยังมิได้ประกอบพิธีกษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงเป็นแต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเครื่องยศบางอย่างจะต้องลดลงเช่น พระเศวตฉัตรมีเพียง ๗ ชั้น ไม่ใช่ ๙ ชั้น คำสั่งของพระองค์ไม่เป็นองค์การเมื่อประกอบพิธีแล้ว คำสั่งของพระองค์ถือเป็นพระราชโองการมีความศักดิ์สิทธิ์ผู้ใดขัดไม่ได้ (วรพร ภู่งศ์พันธ์, ๒๕๕๕: ๙๔) ในการพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นเดียวกันพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพิธีบางอย่างกับทุกกระบวนการในรัชกาลนี้ ทรงปรากฏให้มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษกด้วย (ณัฐภัทร จันทวิช, ๒๕๓๐: ๓๙) ในรัชกาลของพระองค์นั้นผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลจากพระราชหัตถเลขาและประชุมประกาศต่างๆ พบว่าทรงออกหมาย ออกประกาศ ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพระราชพิธีต่างๆ ในพระราชสำนักทั้งที่เกี่ยวกับตัวพระองค์เองพระราชอาณาจักร ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์อยู่มาภายและทรงให้ความสำคัญในรายละเอียดอย่างละเอียดถี่ถ้วนเป็นอันมาก

พระมหากษัตริย์ทรงใช้จารีตธรรมเนียมในการอ้างสิทธิธรรมทางการเมือง (นิตี เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๖๕) เพื่อช่วยอธิบาย “สิทธิโดยกำเนิด (Birthright)” สิทธิโดยกำเนิดดังกล่าวถ้าขาดการอ้างถึงหลักธรรมความเชื่อทางศาสนาและปฏิบัติตรงตามจารีต ถึงจะอยู่ในข่ายของการเป็นรัชทายาทในตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรเจ้า สมเด็จพระบรมราชาธิราชหรือพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า ในระดับลูกหลวง และหลานหลวงอาจจะดูไม่น่าเชื่อถือในสิทธิในนั้นโดยสมบูรณ์ซึ่งจะเกิดในหมู่ชนปกครองกันเอง คือ กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่จนนำไปสู่การแย่งชิงราชสมบัติถ้าไม่ใช่ การไม่ใช่สิทธิธรรมทางการเมืองว่าด้วยการอ้างสิทธิธรรมโดยกำเนิดนั้นและใช้อ้างแต่เพียงสิทธิทางสายโลหิตเพียงอย่างเดียวจะมีได้รับการยอมรับเท่าที่ควร ในกลุ่มชนชั้นปกครองในระดับเดียวกันบุคคลที่พิสูจน์ตัวเองได้ว่า จะสามารถประกอบภารกิจตามหลักธรรมและจารีตที่สอดคล้องในแนวทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นได้ทั้งพระราชกรณีย

กิจในทางโลก และทางธรรมจะได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น จากเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาอำมาตย์ และพสกนิกร ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารอันเป็นเครื่องสูงประการหนึ่งที่ทำให้ สติธิธรรมอย่างสูง สำหรับการครองราชบัลลังก์

ทั้งนี้จะต้องอยู่บนพื้นฐานของความสงบสุขของบ้านเมืองอันไม่นำไปสู่ความเกลียดชังเพื่อก้าวสู่อำนาจอันไม่เป็นไปตามโบราณราชประเพณี หรือค่านิยมแบบแผนจารีตที่ยึดถือปฏิบัติมาเป็นเวลานาน ในกรณีดังกล่าวการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะทรงมีทุนทางสังคมสั่งสมไว้ก่อนแล้วนั่นคือ สถานภาพความเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้า ไปจนถึงเมื่อพระองค์ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งส่งผลไปสู่ความมั่นคงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย กรณีดังกล่าวพระราชสำนักยังคงให้ความสำคัญ และใช้จารีตประเพณีเป็นเครื่องหมายการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ แห่งพระมหากษัตริย์อยู่จวบจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้จะไม่ใช้ในรัฐจารีตในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้วก็ตาม การดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยจารีตประเพณี เป็นเครื่องมือเพื่อเทิดทูนพระเกียรติยศ และปกป้องพระราชบัลลังก์เป็นเรื่องสำคัญที่สุด

ในส่วนต่อไปนี้ผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่างคติความเชื่อที่ถือปฏิบัติจนเป็นจารีตประเพณีประจำพระราชสำนักที่มีความสำคัญต่อการอธิบายสถานภาพ บทบาทหน้าที่ ขอบเขต แห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ กรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกให้เห็นถึงการรักษาธรรมเนียมจารีตปฏิบัติให้ถูกต้องตามโบราณราชประเพณีนั้น พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพระราชพิธีต่างๆ เป็นอย่างมากอีกทั้งยังทรงแสดง พระบรมเดชานุภาพผ่านเครื่องสูงและกระบวนการประกอบพระราชพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ให้แก่อารยประเทศให้ประจักษ์เป็นครั้งแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชน์ การพระราชพิธีเฉลิมพระมหามณเฑียร การพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การพระราชพิธีลงสงกรานต์สมโภชน์ โสกันต์เจ้าฟ้า การพระราชพิธีมาฆบูชา หรือแม้แต่การพระราชพิธีการพระบรมศพ

ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรากฏาณาที่จะแสดงให้บุคคลโดยทั่วไป อาทิ พสกนิกรและชาวตะวันตกได้เห็นกระบวนการ ขั้นตอน รายละเอียด วิธีการ ความถูกต้อง ในพระราชพิธีต่างๆ อีกนัยหนึ่งถือได้ว่าทรงพยายามให้ความรู้เรื่องของประเทศชาติที่แสดงความเป็นอารยะ เพื่อจะธำรงรักษาพระราชอำนาจ ตลอดทั้งพระราชอาณาจักรผ่านพระราชพิธีสำคัญต่างๆ นับเป็นเรื่องที่แปลกใหม่มากเพราะในสมัยโบราณตามจารีตประเพณีนั้น สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์จะเป็นเรื่องต้องห้าม ปกปิดและลึกลับเฉพาะพระราชสำนัก ตามคติความเชื่อเกี่ยวกับเทวราชา อันเปรียบพระมหากษัตริย์เสมือนเทพเจ้าที่มีความศักดิ์สิทธิ์ไม่มีผู้ใดแตะต้อง ทั้งนี้คติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ถือเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สถาบันพระมหากษัตริย์ทรงนำไปใช้เพื่อการสร้างสถานภาพอันสูงส่งในพระองค์เอง อีกทั้งการยอมรับจากอาณาประชาราษฎร์ มีผลส่งให้จะประเพณีปฏิบัติ การงานสิ่งใดย่อมเป็นที่ยอมรับและศรัทธาต่อเหล่ามหาชน ในฐานะที่เป็นเทพในร่างของมนุษย์ ซึ่งเป็นคติความเชื่อที่ประเทศไทยได้รับสืบทอดและยอมรับมาเป็นเวลานาน ในที่นี้ผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่างถึงคติความเชื่อที่มีความสำคัญ และมีบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังต่อไปนี้ ๑) คติเทวราชา ๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช

๓) พระธรรมราชา ๔) ความเชื่อเรื่องจักรวาลไตรภูมิ ๕) กฎมณเฑียรบาล ๖) พระราชานุกิจ ๗) ราชনীติ และ ๘) ธรรมเนียมราชตระกูล

๑) คติเทวราชา

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และสถานภาพของพระมหากษัตริย์ที่เป็นนามธรรม สามารถถ่ายทอดออกมาอย่างเป็นรูปธรรมได้และใช้เป็นกลไกสำคัญในการดำรงรักษาและสถาปนาพระบรมเดชานุภาพของพระองค์คือ ความเป็น เทวราชา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวะหรือบางครั้งเรียกว่า ไศเลนทร์ มาจากคำว่า ไศ และ อินทร์ ผู้เป็นใหญ่แห่งภูเขาหรือบนภูเขาซึ่งหมายถึงพระศิวะผู้ซึ่งสถิตอยู่บนเขาไกรลาส และถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าเทียบได้กับองค์พระศิวะ หรือ ทรงเป็นองค์ ไศเลนทร์ คติดังกล่าวได้รับมาจากศาสนาฮินดูผ่านทางประเทศอินเดีย และแผ่ขยายเข้ามาสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์ทำให้มีคติความเชื่อบูชาภูเขา อันเป็นที่สถิตของผู้มีอำนาจซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยหรือก่อนหน้านั้น

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะวิเคราะห์ผ่านสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์หรือความเชื่อลัทธิเทวราช และการศาสนา โดยมีมุมมองของการศึกษาเข้ามามีส่วนร่วมด้วย โดยผู้ศึกษาจึงได้ยกตัวอย่าง พร้อมความหมายของสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ว่ามีความสำคัญอย่างไรต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ผ่านการพระราชพิธีศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม ตลอดจนโบราณวัตถุต่างๆ ความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในคติความเชื่อดังกล่าว ถ้ามาวิเคราะห์พิจารณาดูแล้วนับได้ว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่ดำรงความเป็นตัวตนและสร้างสถานภาพการยอมรับให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันดังกล่าวจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องธำรงรักษาให้คงอยู่ต่อไป เปรียบได้กับการมีทุนทางวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานซึ่งจะเป็นส่วนช่วยคิดและปฏิบัติงานราชการต่างๆ ได้อย่างสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นจนปรากฏเป็นแนวคิดที่นำไปสู่การพัฒนา โดยมีการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบ ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างความหมายที่ปรากฏในสื่อสัญลักษณ์ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมตามคึกฤทธิ ปราโมช ที่บรรยายไว้ในหนังสือลักษณะไทย เล่มที่ ๓ (๒๕๓๙: ๓๐-๔๐) ดังนี้

พระราชลัญจกร อาทิ พระราชลัญจกรมหาอุณาโลม ซึ่งหมายถึงพระศิวะ พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ หมายถึง พระนารายณ์ พระราชลัญจกรหงส์พิมาน หมายถึง พระพรหม พระเป็นเจ้าของทั้ง ๓ พระองค์ในศาสนาฮินดูดังกล่าว พระพรหมเป็นผู้สร้าง พระอิศวรเป็นผู้ทำลาย พระนารายณ์เป็นผู้รักษา แต่ในคติความเชื่อของไทยเชื่อว่าพระนารายณ์เป็นพระเดช พระอิศวรเป็นพระคุณ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะพระนารายณ์ และพระอิศวรรวมกันจึงหมายถึงพระเดชพระคุณ

พระราชวัง หมายถึงที่ประทับของพระมหากษัตริย์ถูกสร้างให้เป็นเทวสถาน คือ พระมหาปราสาทที่มียอดและพระมหามณเฑียรต่างๆ ที่ยกช่อฟ้ามีหลังคาซ้อนกันหลายชั้นมีการประดับประดาสลักลวดลายอันวิจิตรบรรจงทั้งปิดทองติดกระจกหรือประดับด้วยมุขอันแสดงให้เห็นว่าเป็นพระวิมานของเทพเจ้า

พราหมณ์ในพระราชสำนัก หมายถึงพราหมณ์ที่อยู่ประจำคอยปฏิบัติบูชาองค์พระมหากษัตริย์ เป็นผู้ที่เสริมอำนาจพระมหากษัตริย์

พิธีพระมหากษัตริย์เสด็จออก พระมหากษัตริย์ผู้ทรงอยู่ในฐานะพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าต้องสถิตอยู่ในที่ลึกลับอันหมายถึงพระราชฐานซึ่งพ้นจากสายตาของคนสามัญ ดังนั้นการเสด็จออกแต่ละครั้งจะต้องทำให้เป็นพิธีใหญ่มีความศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับพระเป็นเจ้าของเจ้ามาปรากฏพระองค์ พระมหากษัตริย์ต้องทรงเครื่องต้นภูษิตาภรณ์และทรงพระมหาพิชัยมงกุฎ หรือพระชฎาทำให้พระองค์มีความงดงามเปล่งปลั่งเหมือนพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าในคติความเชื่อของมนุษย์ โดยพระองค์จะต้องประทับบนที่นั่งหรือพระราชบัลลังก์ ซึ่งเป็นที่ตั้งบนที่สูงเหมือนเขาพระสุเมรุมีม่านทองคำไว้ตรงข้างหน้า เมื่อได้เวลาเสด็จออกจะเผยพระวิสูตรและประโคมด้วยสังข์และบัณเฑาะว์ ดังกรณีของพระสังข์ในขณะที่พราหมณ์เป่าเหมือนหนึ่งอัญเชิญพระนารายณ์ซึ่งบรรทมเหนือเกษียรสมุทร ส่วนการแกว่งบัณเฑาะว์เหมือนการอัญเชิญพระศิวะในฐานะพระนาฏราช

คำราชาศัพท์ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นเทวราชาทรงมีความแตกต่างจากคนธรรมดาทั่วไป เป็นการชี้ให้เห็นถึงสถานภาพที่ชัดเจน

ธรรมเนียมการแตะต้ององค์พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อน เป็นเรื่องมีบังคับ เพราะความเชื่อที่ว่าส่วนใดส่วนหนึ่งของพระองค์ถือเป็นของรื้อนอาจทำให้เกิดอันตรายได้ ดังปรากฏในกฎมนเทียรบาล เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งจะต้องมีมะพร้าวห้าวผูกไว้เป็นคู่ๆ ในที่ต่างๆ ของเรือหากเรือพระที่นั่งล่มลงจะต้องโยนมะพร้าวห้าวไปถวายให้ทรงเกาะ ห้ามผู้ใดว่ายน้ำเข้าไปแตะต้องพระองค์เป็นอันขาด

พระราชสรีระ พระราชสรีระของพระมหากษัตริย์ทุกส่วน เช่น เส้นพระเจ้า หรือพระนขา เป็นสิ่งของศักดิ์สิทธิ์และร้อนแรงหากตกถึงแผ่นดินแผ่นดินจะแห้งแล้ง เพาะปลูกสิ่งใดไม่ขึ้น จึงต้องมีเจ้าพนักงานคอยเก็บอย่างมิดชิด การห้ามทักถึงพระสรีระว่ามีพระวรกายสมบูรณ์ขึ้นหรือชুবพระองค์ลงถือว่าเป็นการผิดมารยาทอย่างร้ายแรง

ฉลองพระบาท ความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นของร้อนแรงจึงต้องทรงฉลองพระบาทเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่างๆ และยังต้องมีลาดพระบาทรองรับอีกชั้นหนึ่ง

การสำเร็จโทษ ห้ามมิให้พระโลหิตของพระมหากษัตริย์ตกถึงแผ่นดิน ตลอดถึงพระโลหิตของพระบรมวงศานุวงศ์หากมีความจำเป็นต้องสำเร็จโทษจะต้องนำพระองค์เข้าถุ้งแพรสีแดงและวางไว้บนใบตองปูผ้าขาวทับเป็นเครื่องกันร้อนแล้วจึงทุบด้วยท่อนจันทน์ เมื่อสิ้นพระชนม์ลงมีธรรมเนียมไม่ใช้ศัพท์ใดๆ ที่หมายถึงคำว่าตาย เรียกว่า สวรรคตซึ่งแปลว่าไปสวรรค์ เป็นไปตามธรรมดาของพระเป็นเจ้าของเจ้า นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียม

การขานพระนาม การถวายพระนามในพระสุพรรณบัฏ ถือเป็นพระนามสมมติเขียนด้วยถ้อยความอันไพเราะลึกซึ้งจนไม่มีใครสามารถเรียกขานได้ด้วยเหตุนี้จึงต้องถวายพระนามพระมหากษัตริย์เพื่อสะดวกในการเรียก เช่น ในสมัยอยุธยาเรียก พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ขุนหลวงหาวัด พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ตามแต่พระราชกรณียกิจหรือที่ประทับ ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการเรียนขานตามพระพุทธรูปที่สร้างฉลองรัชกาล เช่น พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพิ่งจะมาใช้พระนามเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๘ และ ๙ เป็นต้น

สัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุกับพระราชบัลลังก์ อันหมายถึงพระราชบัลลังก์ที่ประทับของพระมหากษัตริย์เวลาเสด็จฯ ออกอย่างเต็มพระราชอิสริยยศ ดังเช่น พระที่นั่งพุทธานุภาพ จนสิงหาสน์ ซึ่งประกอบไปด้วยฐานต่างๆ ตั้งแต่ฐานปัทม์ไปจนถึงฐานเทพพนมแล้วจนถึงองค์พระมหากษัตริย์บริเวณโดยรอบพระที่นั่งประดับด้วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง อันหมายถึงป่าหิมพานต์รอบเขาพระสุเมรุ สถาปัตยกรรมแบบเขาพระสุเมรุนี้ได้เข้ามาในศาสนาพุทธมีการสร้างพุทธปรangkขึ้นตามวัดวาอารามต่างๆ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันประกอบไปด้วยฐานปัทม์และมีรูปสิงห์สำริดเรียงรายประกอบครุฑรอบพระอุโบสถแบบเขาพระสุเมรุทุกประการหรือแม้แต่ปราสาทพระเทพบิดร

ความหมายของคำเรียกพระนาม พระเจ้าอยู่หัว สมัยอยุธยาเรียกพระเจ้าอยู่หัว ความหมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าเสมือนประทับอยู่บนหัวของประชาชน พระเจ้าแผ่นดิน หมายถึง การเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งประเทศพระมหากษัตริย์พระราชทานสิทธิให้ราษฎรดูตัวอย่างได้จากเมื่อทางรัฐมีความจำเป็นต้องใช้ที่ทางต่างๆ จากที่ของราษฎรจะใช้คำว่าเวนคืน พระธรรมราชา หมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รักษารธรรมและปฏิบัติธรรมอยู่ในศีลในธรรมเป็นแบบอย่างแก่คนทั่วไป พระมหากษัตริย์ เป็นภาษาสันสกฤต หมายถึง ชัตติยะ ในบาลีหมายถึง นักรบ จึงเท่ากับนักรบผู้ยิ่งใหญ่ เจ้าชีวิต หรือพระเจ้าชีวิต พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะประหารชีวิตคนได้เหมือนเป็นเจ้าของชีวิต ในหลวง หรือเทียบเท่ากับคำว่าในกรม หมายถึงในราชการของพระมหากษัตริย์หรือในกรมราชการของเจ้านายชั้นต่างๆ ลงมา

๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช

คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช (Cakravartin) เป็นคติความเชื่อที่แพร่กระจายอยู่ในหมู่ผู้ปกครองรัฐโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความผูกพันแน่นกับความคิดในเรื่องของการขยายปริมณฑลทางการเมืองด้วย หรือที่เรียกว่า ปริมณฑลแห่งอำนาจ (Mandala) พระเจ้าจักรพรรดิราชเป็นราชาในอุดมคติที่ปกครองโดยอาศัยธรรมเป็นที่ตั้ง และทรงมีบุญบารมีถึงกับแผ่ขยายพระราชอำนาจไปทั่วทั้งชมพูทวีป และอีก ๓ ทวีปใหญ่ที่เหลือ ตามคติทางพุทธศาสนาพระเจ้าจักรพรรดิราชทรงถือกำเนิดในแผ่นดินชมพูทวีป และในโลกธาตุหนึ่ง จะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น คติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดินี้ มีพัฒนาการสืบเนื่องมาก่อนหน้าพุทธศาสนาถือกำเนิดในประเทศอินเดียระบุคำว่าจักรพรรดิปรากฏครั้งแรกใน Sanavahana Brahmana ซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าสมัยพุทธกาล ความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิจะปรากฏขึ้นในกรอบวัฒนธรรมพราหมณ์ แต่ความเชื่อนี้กลับถูกเน้นให้เห็นถึงความสำคัญให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายทางพุทธศาสนาที่พยายามยกฐานะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นมาคู่เคียงกับพระเจ้าจักรพรรดิราชหรือเทียบได้กับการได้ครอบครองช้างเผือกซึ่งก็คือเป็นบุญญาบารมีของพระจักรพรรดิราชเช่นกัน จากพื้นความคิดที่ว่าบุรุษทั้งสองประเภทต่างถือกำเนิดเป็นมหาบุรุษเพื่อกพร้อมไปด้วยมหาบุรุษลักษณะและบุญบารมีอย่างสูง (สุนทร ชุตินทรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๐๓-๑๐๕)

คติความเชื่อและความสำคัญของพระจักรพรรดิ ในบริเวณประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๑๖-๒๗) ปรากฏพบอยู่หลายแห่งและมีความเก่าแก่มาตั้งแต่พุทธ

ศตวรรษที่ ๑๒ มีการพบจารึกพระเจ้ามเหศวรมัน ได้กล่าวว่า พระอัยกาของพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งในจารึกใช้คำว่า สารวณามะ” ส่วนจารึกสต็อกกัทธม (K. ๒๓๕) ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๗๒-๗๓ ได้กล่าวถึงการสถาปนาพระเทวราชา เพื่อไม่ให้กัมพูประเทศตกอยู่ภายใต้ของชวา และให้พระราชอำนาจแก่ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นเจ้าหนึ่งในแผ่นดินและทรงเป็นพระจักรพรรดิ พิธีกรรมดังกล่าวเป็นการแสดงความเป็นพระจักรพรรดิของกษัตริย์ในทะเลสาบเขมรและเป็นการประดิษฐานพระเทวราชบนปราสาทฐานเป็นชั้น กี่ยอดที่จะหมายความว่า ได้ปราสาทฐานเป็นชั้นประดับเป็นสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิ จารึกหลักที่ ๒๒ ที่ปราสาทบายน ที่กรอบประตูของโคปุระด้านทิศเหนือปีกตะวันออก มีการเอ่ยถึงรูปเคารพนามว่า “กมรเตงคชต ศรีจักรวรรดิ ราชาเทว”

ในเขตลุ่มแม่น้ำอิระวดีตั้งแต่สมัยพุกามโบราณแห่งอาณาจักรพุกามจนถึงราชวงศ์คอนบวง ต่างก็อ้างพระองค์ทรงเป็นธรรมราชา บางครั้งก็อ้างทรงเป็นพระจักรพรรดิ จารึก Myanpagan และจารึกที่พิพิธภัณฑสถานกรุงย่างกุ้งของพระเจ้าจันทสิททะกษัตริย์สมัยพุกามได้ปรากฏพระนามทางการของพระองค์อันมีสร้อยพระนามว่า “พลจักรวรรดิ” จากสร้อยพระนามแสดงให้เห็นร่องรอยการแบ่งประเภทของพระจักรพรรดิและคัมภีร์ความสัมพันธ์กับคติพระจักรพรรดิในคัมภีร์โลกบัญญัติ

ในเขตประเทศไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่พบบัญญัติพระจักรพรรดิก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาในเขตรัฐสุโขทัย นับตั้งแต่พระมหาธรรมราชาลิไทแห่งราชวงศ์พระร่วงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา น่าจะหมายความว่าพระองค์ทรงประกาศเป็นพระจักรพรรดิถึงแม้คำว่า “ธรรมราชา” จะหมายถึงพระพุทธเจ้าก็ตาม อย่างไรก็ตาม ปรากฏลักษณะของพระพุทธรูปเจ้าและพระจักรพรรดิต่างก็มีการปะปนกันมาตั้งแต่บรรณคดีสมัยพระไตรปิฎก อีกทั้งในราชสูตรในอังคุตตรนิกายได้กล่าวว่า “พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ดำรงตนอยู่ในธรรมเป็นพระธรรมราชาในโลกนี้”

ในสมัยสุโขทัย เรื่องราวของพระจักรพรรดิปรากฏในไตรภูมิพระร่วง นำมาจากมหาสุทิสสนสูตรและอรรถกถาสุทิสสนสูตร ปรากฏความว่า “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชนั้น ๘ รัฐบาลรู้ธรรม ๘ สั่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ในธรรม เพียงตั้งพระพุทธรูปเจ้า แลสั่งสอนโลกทั้งหลายให้อยู่ในธรรมไซ้” จะเห็นได้ว่าเป็นการสะท้อนความหมายของพระจักรพรรดิในอุดมคติอันมีสถานภาพเหมือนกับพระพุทธเจ้า อีกทั้งพระจักรพรรดิทรงเป็นพระราชาที่ทรงธรรม จารึกวัดป่ามะม่วงภาษาบาลีหลัก ๖ หน้า ที่ ๑ บรรทัดที่ ๒๓-๒๔ ได้กล่าวถึงธรรมราชาลิไท ความว่า “จึงโหม่นสเหมือนลูกเปลวไฟแห่งความโตกขนาดเท่าภูเขาแผดเผาและเหมือนจักรรัตนหทัย” คติเรื่องสัตตรัตนของพระจักรพรรดิในอุดมคติ มีปรากฏในสมัยอยุธยาโดยให้ความสำคัญกับช้างเผือก ที่เปรียบเสมือนหัตถ์รัตนหทัย ความสัมพันธ์ของช้างเผือกอันเป็นคู่บุญบารมีของพระจักรพรรดิได้รับการสืบทอดและให้ความสำคัญมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏในตำราช้างฉบับรัชกาลที่ ๑ ได้กล่าวถึงช้างฉัททันต์และช้างอุโบสถ หรือ ช้างคู่บุญพระจักรพรรดิได้ถูกจัดให้เป็นช้างอัฐทิศหรือช้างที่หนุนโลก คติความเชื่อเรื่องของช้างเผือกมีความเป็นมาตั้งแต่ชมพูทวีป ด้วยกายสีขาวของช้างเผือกมีความใกล้เคียงกับสีเงินยวงของช้างฉัททันต์หัตถ์รัตนหทัย คติเรื่องช้างเผือกนั้นอันเป็นสมบัติคู่บุญบารมีเป็นแนวคิดที่เป็นเอกลักษณ์ของรัฐที่อยู่ในสุวรรณภูมิโดยเฉพาะ และมีการผสมผสานความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์เรื่องของช้างของพระจักรพรรดิในชมพูทวีปให้มีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

ในสมัยปลายอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏการแบ่งประเภทพระจักรพรรดิเป็น ๒ ระดับคือ พระจักรพรรดิที่เมืองหลวง กับพระจักรพรรดิเจ้าประเทศราช ซึ่งมีระดับต่ำกว่า นอกจากนี้

แล้ว พระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะเหมือนพระจักรพรรดิที่ทรงทรมานจุลจักรพรรดิ (พระพุทธรูปทรงเครื่องหรือปางปราบมหาชมพูบดี) มีนัยที่แสดงถึงความเป็นพระจักรพรรดิราชทรงมีสถานะที่เป็นพระราชานเหนือพระราชทั้งในทางโลกและทางธรรม ยกตัวอย่างกรณีพระพุทธรูปทรงเครื่องในหอพระสุราลัยพิมาน ในหมู่พระมหามณเฑียรชานพระนามว่า “พระพุทธรูปจักรพรรดิ” ถ้าพิจารณารูปแบบเครื่องทรงของพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นการถอดแบบเครื่องทรงเครื่องพระบรมขัตติยภูษิตราภรณ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์พระจักรพรรดิด้วยเช่นกัน ปรากฏเป็นตัวอย่างกรณีสำคัญได้แก่ พระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปเลิศล้ำสุราลัย (นภาลัย) ปรากฏสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏหลักฐานหมายรับสั่งสถาปนาพระพุทธรูปทรงเครื่องในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ความว่า ทรงพระราชศรัทธาให้ สถาปนาการหล่อพระพุทธรูปสูงหกศอก หุ้มทอง ทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิราช รูปแบบดังกล่าวเป็นการแสดงออกถึงความเป็นจักรพรรดิในอุดมคติของพระราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ที่ยังคงได้รับการสืบทอดต่อจากสมัยอยุธยา

๓) พระธรรมราชา

พระธรรมราชา หมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รักษาธรรมและปฏิบัติธรรมด้วยการอยู่ในศีลธรรมให้เห็นประจักษ์เป็นตัวอย่างแก่คนอื่นและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งปวงในฐานะองค์อุปถัมภ์ภักแห่งศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพุทธ ยิ่งกว่านั้นยังทรงเป็นต้นเค้าแห่งความยุติธรรม คือ อำนาจตระลาการอันสูงสุดในการตัดสินคดีความทรงเป็นผู้ชี้ขาดในปัญหากฎหมายที่เกิดขึ้น กฎหมายไทยที่ถือว่าศักดิ์มาจกขอบจักรวาล ผู้ใดจะแก้ไขเปลี่ยนแปลงมิได้นั้นเรียกว่า บทพระอัยการ แต่บทพระอัยการนั้นเป็นกฎหมายโบราณได้ลือกคัดกันต่อๆ มาจนบางแห่งสับสนไม่แน่ชัดไม่ตรงกันหรือไม่รับกันและมีศัพท์กับข้อความที่เข้าใจยากในกรณีที่เกิดปัญหาขึ้นแก่บทพระอัยการ ลูกขุนตุลาการมิรู้ว่าจะชี้ขาดข้อกฎหมายอย่างไรจะได้นำบทพระอัยการที่เกิดปัญหาขึ้นถวายพระมหากษัตริย์ให้ทรงชี้ขาด คำชี้ขาดของพระมหากษัตริย์เรียกว่า พระราชบัญญัติ และถือว่าเป็นที่สิ้นสุดในฐานะที่ทรงเป็นธรรมราชานี้ พระมหากษัตริย์ต้องทรงอนุรักษและอุปถัมภ์ไว้ซึ่งศิลปวิชาการทั้งปวงที่มีอยู่ในพระราชอาณาเขตทุกอย่างเรียกได้ว่า อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์พระมหากษัตริย์ต้องทรงอนุรักษเกื้อกูลให้ดำรงอยู่คู่บ้านเมืองตลอดไป

กรณีตัวอย่างสุโขทัยมีรูปแบบการปกครองแบบพ่อครองลูก หรือที่เรียกว่า “ปีตาธิปไตย” ได้รับอิทธิพลมาจากจีน เพราะถือเอาความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมตามปรัชญาของขงจื้อเป็นหลักในการปกครอง (จันทรฉาย ภัคฉิม, ๒๕๒๐: ๕๙) ระบบการปกครองนี้เป็นระบบที่พัฒนามาจากการปกครองภายในครอบครัวถือเอาลักษณะการปกครองสกุลมาเป็นคติกล่าวคือ ในแต่ละครอบครัวบิดาในฐานะเป็นพ่อบ้านปกครองดูแลบุตรหรือลูกบ้านอย่างไร ในระดับประเทศก็ปกครองแบบเดียวกันมีการนับถือสถาบันพระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขเสมือนบิดาในสมัยสุโขทัยเรียกว่า พ่อขุน และเรียกข้าราชการต่างๆ ว่า ลูกขุน ในฐานะของพระมหากษัตริย์มิใช่ตำแหน่งของเทพเจ้าแต่เป็นฐานะที่เป็นมนุษย์ธรรมดาที่ได้รับการยกย่องให้มีอำนาจเป็นประมุขของรัฐ เป็น จอมทัพ เป็นผู้ตรากฎหมาย และเป็นผู้พิพากษาสูงสุด ทรงปกครองดูแลราษฎรอย่างใกล้ชิดเหมือนเป็นบุคคลในครอบครัวเดียวกัน การสืบราชสมบัติไม่มีระเบียบข้อบังคับคงไว้แต่การสืบสายโลหิตจากพ่อไปลูกหรือพี่ไปน้อง ลักษณะปกครองแบบนี้เป็นหลักการปกครองทั่วไปของดินแดนที่นับถือศาสนาพุทธ กล่าวกันว่าพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียเป็นผู้ริเริ่มขึ้น และเผยแพร่ไปสู่แคว้นที่นับถือศาสนาพุทธ

หลักการสำคัญแบบนี้เรียกอีกหนึ่งอย่างว่า “ธรรมราชา” ถือกันว่า พระมหากษัตริย์จะต้องยึดถือ ธรรมะเป็นคุณธรรมประจำพระองค์ อาทิ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ จักรวรรดิวัตร ๑๒ คติการ ปกครองแบบธรรมราชาได้ถูกนำมาใช้อย่างเป็นระบบตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทและใช้เป็นหลักในการปกครองของไทยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน หากพิจารณาให้ดีจะพบว่าหลักการปกครองที่ยึดหลักประชาธิปไตยให้สิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคแก่ราษฎร เช่น ให้ราษฎรมีส่วนร่วมทางการเมือง อนุญาตให้มีสินทรัพย์ของตนเองทั้งเงินทอง ไร่นา มรดก เสรีภาพในการประกอบอาชีพทุกคนมีความเสมอภาคสามารถเรียกร้องความเป็นธรรมได้ (ฐิตินา อนุกุลวรรธนะ, ๒๕๔๐: ๕๔-๕๕)

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยด้านการเมืองการปกครองของเราจะพบว่าอิทธิพลของการปกครองแบบธรรมราชายังมีอย่างไม่เสื่อมคลาย แม้จะอยู่ในรูปแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จนถึงสมัยประชาธิปไตยในปัจจุบันก็ยังคงได้รับความเชื่อมั่นในรูปแบบการปกครองดังกล่าวอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีความเป็นธรรมราชาปรากฏเห็นเด่นชัดมาก เมื่อศึกษาทั้งในพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ทั้งก่อนและหลังครองราชย์สมบัติ พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่ทรงใช้พระพุทธศาสนาและหลักธรรมทางศาสนา เป็นหลักในการปกครองพระราชอาณาจักรอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่องมาโดยตลอด

๔) จักรवालไตรภูมิ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่เป็นพระประมุขของชาติ มาตั้งแต่โบราณกาล ทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของปวงชนมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย ที่ยึดแบบแผนการปกครองแบบพ่อปกครองลูกควบคู่กับระบบธรรมราชา สืบเนื่องจนถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และประชาธิปไตย นับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และ กรุงรัตนโกสินทร์ สถานะภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้ถูกหดยิบยกเหตุทูลไว้ในที่สูง โดยถ่ายทอดมาทางพระราชอำนาจในการปกครอง ตลอดทั้งพระราชอิสริยยศและพระราชอิสริยยศักดิ์ตามคติความคิดความเชื่อแบบเทวราชาของศาสนาพราหมณ์และสมมุติเทพของทางพุทธศาสนา (แตงน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๒๕: ๖๔) ได้ยกฐานะของพระมหากษัตริย์เป็นพระจักรพรรดิราช ที่ทรงปกครองโดยอาศัยหลักธรรมะในพระพุทธศาสนามีฐานะเทียบเสมอพระพุทธเจ้า โดยการถวายพระนามว่า สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์ (นภาพร เล้าสินวัฒนา, ๒๕๔๒: ๒) ผู้เป็นธรรมราชา ผู้ปกป้องและดูแลตลอดทั้งรับเฝ้าการบริหารพระธรรมของพระพุทธเจ้าในโลกมนุษย์ ในส่วนแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ทรงเปรียบได้กับพระวิษณุเทพหรือองค์พระนารายณ์ที่อวตารลงมาปราบทุกข์เข็ญในภาคของปางรามาวตารอันหมายถึงพระรามหรือราม่า อีกทั้งแนวคิดที่เชื่อว่าทรงเป็นพระอินทราชาหรือพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในเทวภูมิ ซึ่งสถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลางของโลกหรือจักรवाल

ในคติแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธที่ปรากฏในไตรภูมิต่างก็มีความคล้ายคลึงและแตกต่างกันในบางกรณี อาทิ ตามลัทธิพราหมณ์ โลกประกอบด้วยทวีปที่อยู่ตรงกลางอันมีปรัสนฐานกลม ชื่อชมพูทวีปมีมหาสมุทรวงแหวนล้อมรอบ ๗ ชั้น สุดออกไปจากมหาสมุทรวงแหวนรอบนอกมีเทือกเขาใหญ่ล้อมปิดกั้นโลกเอาไว้โดยมีขอบชมพูทวีปเป็นศูนย์กลาง ซึ่งก็หมายถึงเป็นศูนย์กลางของโลกด้วย โดยมีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ ภูเขานี้เป็นภูเขาโลกภูมิ ซึ่งมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวต่างโคจร ไปรอบๆ บนยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของเทวนคร ซึ่งมีวิมานของ

ท้าวโลกบาล หรือเทพผู้คุ้มครองโลกแปดองค์รายรอบอยู่ในส่วนระบบโลกภูมิของพุทธศาสนา เขาพระสุเมรุก็เป็นศูนย์กลางของจักรวาลเช่นกันและมีทิวเขาล้อมรอบอยู่เจ็ดชั้น ในระหว่างทิวเขามีทะเลรูปวงแหวนสลับกันอยู่ พันทิวเขาสุดท้ายออกไป คือมหาสมุทรทอดออกไปและในมหาสมุทรดังกล่าวนั้นประกอบไปด้วยทวีปอีก ๔ ทวีป ตั้งอยู่ในทิศทั้งสี่ ทวีปที่อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ คือ ชมพูทวีปอันเป็นที่อยู่ของมนุษย์ จักรวาลในตำราโลกภูมิของพระพุทธศาสนาถูกล้อมรอบโดยกำแพงหินขนาดมหึมา คือ ทิวเขาจักรวาล ตามลาดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นต่ำสุด ซึ่งเป็นสวรรค์ของท้าวจตุโลกบาล ส่วนยอดเขาเป็นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีเทพเจ้าสามสิบสามองค์อยู่ในเมืองสุทัศน์ ซึ่งเป็นเทพนครอันมีพระอินทร์เสวยราชย์เหมือนพระราชา เหนือเขาพระสุเมรุขึ้นไปคือสวรรค์ชั้นต่างๆ ตั้งต่อกันไปเป็นชั้นๆ (รอบิต ไฮน์-เกลเดิน (เขียน) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (แปล), ๒๕๒๕: ๓-๔)

แนวคิดดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาพุทธต่างก็ถือว่า มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางร่วมกันทั้งสิ้นอันเป็นแนวคิดที่รับมาจากประเทศอินเดียและถ่ายทอดผ่านมาทางวัฒนธรรมเขมร สถานภาพของพระมหากษัตริย์ได้ถูกวางให้เข้ากับแนวคิดเรื่องของระบบจักรวาลอันเป็นการแสดงออกถึงสถานภาพอันสูงศักดิ์ที่สถิตอยู่ในพระองค์เอง และอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงออกถึงพระราชอำนาจและสถานะภาพที่เสริมสร้างองค์พระมหากษัตริย์ตามแนวคิดของระบบจักรวาลได้อีกทางหนึ่งคือสถานที่ที่ประทับอันได้แก่ หมู่พระมหามณเฑียร หมู่มหาปราสาท หมู่พระราช มณเฑียร และพระที่นั่งต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ตั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาถือว่า ทรงเป็นพระนารายณ์อวตาร ซึ่งเป็นคติจากศาสนาพราหมณ์ โดยได้ผสมผสานกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในฐานะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระจักรพรรดิราช เป็นการส่งเสริมและหนุนซึ่งกันและกัน เป็นการจัดระเบียบทางการเมืองการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจทั้งหลายเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ในรูปแบบของมณฑล (Mandala) ซึ่งเป็นสาระเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจ หรือเมืองหลวงกับเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบในฐานะเป็นภาพจำลองของจักรวาล ปกครองโดยจักรพรรดิราช พระมหากษัตริย์ที่ปกครองจักรวาลและเป็นที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์ขององค์เทวราชาที่เรียกว่าปราสาท (Prasada) ผู้ดำรงตนเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทั้งปวง คติเชิงสัญลักษณ์ของจักรวาลวิทยา ในมุมมองของการจำลองจักรวาล คือ การสร้างจักรวาลขึ้นใหม่ในแบบรูปธรรมเพื่อแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราชของพระมหากษัตริย์ (รสิตา สีนเอกเยี่ยม, ๒๕๔๗: ๘๒-๘๓)

ครั้งถึงสมัยรัตนโกสินทร์พระบรมมหาราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างขึ้นตลอดทั้งหมู่พระมหามณเฑียรปราสาท จึงเป็นตัวแทนพระราชอำนาจโดยชอบธรรมโดยตรง หมายถึงผู้มีบุญญาธิการได้จุดขึ้นและเนรมิตสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาจากรูปแบบธรรมเนียมความเชื่อเดิม ไม่ว่าจะเป็น วัง มณเฑียรสถาน มหาปราสาทอันหมายถึงที่ประทับของเทพเป็นสถานที่ประทับของพระอินทร์ (Jacques, 1991: 1) อันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ตามระบบสัญลักษณ์ ทั้งยังแสดงออกถึงอัศราสนูปถัมภกของพระมหากษัตริย์ โดยการรวมศาสนจักรและอาณาจักรเป็นอันเดียวกันอีกทั้งเป็นศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อทรงสถาปนาพระนครและพระราชวงศ์จักรี ทรงยึดถือแบบอย่างในการสถาปนาพระมหามณเฑียร มหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานตามแบบกรุงศรีอยุธยา

จากการศึกษาข้อมูลทั้งที่เป็นเชิงประวัติศาสตร์ และสิ่งที่แสดงออกถึงภูมิปัญญาไทย ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ต่างๆ ข้างต้นนี้ เพื่อให้การศึกษาครั้งนี้มีความชัดเจนใน มุมมองวิถีคิดที่ออกมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ผู้ศึกษายังเล็งเห็น ความสำคัญของแนวคิดอีกรูปแบบหนึ่งที่ยังสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการศึกษาดังกล่าวและ เป็นการเชื่อมโยงความรู้ทางประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาได้เป็นอย่างดี นั่นคือ แนวคิดในเรื่องของ ศีลธรรมจรรยาที่ปรากฏอยู่ในพุทธศาสนา ถ้าพิจารณาดูแล้วจะเห็นได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์หรือ องค์พระมหากษัตริย์ สิ่งที่จะต้องยึดถือปฏิบัติจะต้องควบคู่ไปกับการมีพระบรมราชานุญาต การเป็น นักคิดนักพัฒนาจำเป็นจะต้องเป็นผู้ที่มีศีลธรรมจรรยามีคุณธรรมมีความร่มเย็นเป็นสุขแก่อาณา ประชากรหลักธรรมในทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นส่วนประกอบ ที่สำคัญที่จะสร้างมาตรฐานการเป็นนักปกครองที่ดีและในขณะเดียวกันเป็นความเชื่อร่วมกันระหว่าง คนในสังคมไม่ว่าจะเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และประชาชน

๕) กฎมณเฑียรบาล

กฎมณเฑียรบาล เป็นกฎและธรรมเนียมปฏิบัติอีกประเภทหนึ่งที่ใช้ควบคุมกิจการ ต่างๆ ภายในพระราชสำนักคือ กฎมณเฑียรบาล เป็นกฎธรรมเนียมที่ดูเหมือนเป็นรูปธรรมที่ใช้ ปกครองคนในพระราชสำนักได้จริง มากที่สุด บางครั้งเรียกว่า กฎดูแลวังหลวง ถือเป็นกฎหมาย ประเภทราชนิติศาสตร์ที่ออกมาพิเศษเพื่อจรรโลงความศักดิ์สิทธิ์ ความบริสุทธิ์และราชาภิสิทธิ์ที่ใคร อื่นละเมิดมิได้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้ให้ความหมายของ “มณเฑียรบาล” หมายถึง ผู้รักษาความผ่องใส กฎมณเฑียรบาลที่รวมอยู่ในกฎหมายตราสามดวงมีบานแพนกระบุว่า ตราขึ้นเมื่อศักราช ๗๒๐ วันเสา เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ในรัชกาล “สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีพระเจ้าบรม ไตรโลกนาถ” ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการรวมอาณาจักรสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาและใช้ปฏิบัติ เรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์

กฎมณเฑียรบาลได้มีการชำระในรัชกาลที่ ๑ เนื้อหาและข้อความดังกล่าวไม่สมบูรณ์ มากนัก ซึ่งสูญหายไปจำนวนมากเมื่อช่วงวิกฤติบ้านเมือง การเขียนกฎมณเฑียรบาลขึ้นใหม่ อาศัยจาก เอกสารหลักฐานเป็นพื้นบางส่วนฟังจากคำให้การของข้าทูลละอองผู้ใหญ่ที่ยังมีชีวิตอยู่ และพอรู้เรื่อง ราชการฝ่ายในดี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็น เจ้าพระยาจักรี เคยรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้รับผิดชอบรวบรวมธรรมเนียมประเพณีของ บ้านเมืองขึ้นใหม่และได้ผนวกความสำคัญกับพระอัยการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เช่น พระอัยการกระบดศึกและพระอัยการอาชญาหลวงมาไว้ในกฎมณเฑียรบาลด้วย ความสำคัญและ ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎมณเฑียรบาลไม่เพียงเป็นกฎดูแลวังหลวง แต่ยังเป็นตัวบอกสถานภาพและ องค์ประกอบพระเกียรติยศอันศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระนาม พระราชมณเฑียรสถาน พระราชยาน ช้างทรง ม้าทรงเครื่องราชประโศก และราชาศัพท์

วัตถุประสงค์ในการตรากฎมณเฑียรบาล ถ้านำมาพิจารณาในรายละเอียดเนื้อหาแล้ว จะพบว่า มีข้อสำคัญอยู่ ๒ ประการ (วรพร ภู่งศ์พันธ์, ๒๕๕๕: ๑๗-๑๙) ประการแรก เพื่อรองรับ และส่งเสริมสถาบันพระมหากษัตริย์ ประการที่สอง เพื่อเป็นแนวทางให้ปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ได้ ถูกต้อง ในสังคมระดับล่างลงไปนับตั้งแต่กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์จนถึงขุนนาง ข้าราชการ ที่ต้อง

ใกล้ชิดกับพระราชสำนักหรือองค์พระมหากษัตริย์ จะให้ความสำคัญกับกฏมณเฑียรบาลเพราะการเรียนรู้และเข้าใจกฏมณเฑียรบาลโดยเฉพาะพวกขุนนางข้าราชการทั้งนี้เพื่อสร้างความปลอดภัยให้กับตนเองเป็นการสะท้อนให้เห็นพันธะหน้าที่ของประชาชนที่มีต่อกษัตริย์ เนื้อหาของกฏมณเฑียรบาลมีการจัดแบ่งได้เป็น ๓ แผนกคือ ๑) พระตำราว่าด้วยแบบแผนประกอบด้วยพระราชานุกิจ ทั้งที่เป็นราชนุกิจในการปกครองประเทศ และพระราชานุกิจประจำวัน ประจำเทศกาลซึ่งจะกำหนดวิธีต่างๆ ไว้ด้วย เช่น พระธรรมนูญ ว่าด้วยตำแหน่งข้าราชการ เป็นข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานและพระราชวงศ์ พระราชกำหนดเป็นข้อบังคับสำหรับราชสำนัก

นอกจากนี้ยังปรากฏพระราชจริยวัตรในฐานะพระมหากษัตริย์ที่จะต้องควรปฏิบัติ เช่น การทรงช้าง ทรงม้า การคล้องช้างเถื่อน การประลองยูติ รวมถึงลำดับศักดิ์และเครื่องยศเจ้านาย ลำดับศักดิ์และเครื่องยศลูกขุนข้าทูลละออง อีกทั้งกฏระเบียบการอารักขาพระมหากษัตริย์หรือที่เรียกว่า การจุกช่องล้อมวงและนั่งกลาบาต เนื้อหาในกฏมณเฑียรบาลยังกล่าวถึงพระราชานุกิจ พระราชพิธีสิบสองเดือน กฏการปกครองฝ่ายใน และบทการลงโทษพระอัยการศึก กฏระเบียบเมื่อเข้าเฝ้าราชประเพณีเกี่ยวกับฝ่ายหน้าฝ่ายใน เช่น การสมโภชเมื่อประสูติจนถึงทรงผนวช การลงโทษเมื่อกระทำความผิดเบาและหนักจนถึงสำเร็จโทษ ตลอดทั้งพระราชนิยมในเรื่องต่างๆ กฏมณเฑียรบาลจึงเป็นสิ่งสำคัญ เป็นตัวกำหนดคุณลักษณะตัวตนของความเป็นพระราชสำนักอันมีเอกลักษณ์เป็นแบบฉบับเฉพาะสังคม

โครงสร้างหน้าที่และความสำคัญของกฏมณเฑียรบาล สามารถจำแนกบุคคลหรือคณะบุคคลที่เกี่ยวข้องกับกฏมณเฑียรบาลได้ดังนี้ กฏมณเฑียรบาลเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เน้นในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันสถานที่ประทับหรือที่เรียกว่าวัง และพระราชานุกิจ พระราชพิธีที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ นอกจากนี้ยังมีบทบาทในเรื่องของความปลอดภัยขององค์พระมหากษัตริย์และพระราชสำนักตลอดจนพระราชทรัพย์ กฏมณเฑียรบาลที่เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์และข้าราชการ เป็นกฏธรรมเนียมเกี่ยวกับพระราชตระกูล กฏข้อบังคับการล่วงละเมิดฝ่ายในตลอดทั้งการลงพระราชอาญา กฏมณเฑียรบาลที่เกี่ยวข้องกับขุนนางในราชสำนักทำหน้าที่แบ่งลำดับชั้นยศ บทลงโทษที่จะต้องยึดถือปฏิบัติเมื่อปฏิบัติหน้าที่อยู่ในพระราชสำนัก

แม้แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงมีการตรา กฏมณเฑียรบาลเพิ่มเติม ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และมาตรฐานเฉพาะสังคมภายในพระราชสำนัก โดยทรงตรา “กฏมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๗ พร้อมด้วยกฏมณเฑียรบาลว่าด้วยการเสกสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์พระพุทธศักราช ๒๔๖๑ และกฏมณเฑียรบาลว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์เพิ่มเติมพระพุทธศักราช ๒๔๗๕” เนื้อสำคัญของกฏมณเฑียรบาลที่ตราขึ้นครั้งนี้มีเพิ่มเติมทั้งสิ้น ๘ หมวด (กฏมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๗, ๒๕๒๗: ๑-๑๔) ดังนี้

หมวดที่ ๑ ว่าด้วยนามและกำหนดใช้กฏมณเฑียรบาลนี้

หมวดที่ ๒ บรรยายศัพท์

หมวดที่ ๓ ว่าด้วยการทรงสมมตและทรงถอดพระราชทายาท

หมวดที่ ๔ ว่าด้วยลำดับชั้นคู่ควรสืบราชสันตติวงศ์

หมวดที่ ๕ ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์

หมวดที่ ๖ ว่าด้วยเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์

หมวดที่ ๗ ว่าด้วยการแก้กฏมณฑลเศียรบาลนี้

หมวดที่ ๘ ว่าด้วยผู้เป็นหน้าที่รักษากฏมณฑลเศียรบาลนี้

กฏมณฑลเศียรบาล ว่าด้วยการเศกสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์

กฏมณฑลเศียรบาล ว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์แก้ไขเพิ่มเติม ๒๔๗๕

เนื้อหาและใจความที่ตราขึ้นใหม่ก็คงยังทำหน้าที่ที่แสดงให้เห็นถึงมาตรฐานในการกำหนดถึงสถานภาพ บทบาทที่มีคุณลักษณะเฉพาะ ถึงแม้ในบางกรณีจะมีข้อยกเว้น และดูทุเลาลงกว่าแต่ก่อนอันเนื่องด้วยพระบรมวงศานุวงศ์มีจำนวนลดน้อยพระองค์ลง ทั้งนี้เนื่องด้วยแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสืบสานพระราชวงศ์มีความคิดที่แตกต่างไปจากโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชสำนักครั้งสุดท้ายที่ยังมีแนวคิดสืบสานราชวงศ์ตามแบบโบราณราชประเพณี โดยยังคงมีพระราชนิยมที่จะให้สมเด็จพระมหาลีไนชั้นต่างๆ มีที่มาจากการเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่มาจากชั้นลูกหลวงและหลานหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่มีแนวคิดในการสร้างระบบผังเดียวเมียเดียวอย่างที่ธรรมเนียมตะวันตกปฏิบัติกัน เหตุตั้งกล่าวทำให้จำนวนพระบรมวงศานุวงศ์ที่ดำรงพระอิสริยยศแต่กำเนิดลดจำนวนน้อยลง ส่งผลให้เกิดแนวคิดที่จะกำหนดกะเกณฑ์รูปแบบการสืบราชสันตติวงศ์ให้มีความรัดกุมมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เป็นไปเพื่อการรักษาไว้เพื่อพระเกียรติยศเป็นสำคัญ

กฏมณฑลเศียรบาลยังเป็นรากฐานของการศึกษาระบบศักดินาและวัฒนธรรมของชนชั้นปกครองของไทยโบราณ สาระสำคัญในกฏมณฑลเศียรบาลคือ การกำหนดลำดับศักดิ์ หน้าที่ และบทบาทของเจ้านาย ข้าทูลละออง และพระราชโอรสที่มีต่อพระมหากษัตริย์ในฐานะที่มีต่อมนุษย์ ในกฏมณฑลเศียรบาลสิ่งที่ถูกมองข้ามไปในส่วนที่ว่าด้วยพระราชนิยมในด้านต่างๆ ลดน้อยลงแต่ก็ยังคงทำให้พระราชสำนักมีความแตกต่างจากสังคมภายนอกเหมือนอย่างเช่นเคย ยกตัวอย่างได้ดังนี้

๑. การที่ลูกขุนข้าทูลละอองจะต้องวางตนให้ถูกต้อง ทั้งการแต่งกาย และการรักษา มารยาทในที่เฝ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรักษาภาพลักษณ์เมื่อทรงรับแขกเมือง

...อนึ่ง เสื้อสนอบพระราชทานนั้น แลเอาไปนุ่งห่มแห่งอื่นด้วยประการอันมิชอบ นุ่งห่มให้ เสร้าหมอง ครั้นแขกเมืองมาไซร์นุ่งห่มเสื้อสนอบเก่านั้นให้ดูร้าย เมื่อเบิกแขกเมืองนั้นเข้า ถวายบังคมควรรให้ผู้ร้ายออกจากพระโรงก่อนพิจารณาเป็นสังไซร์ ให้ลงโทษดังนี้ ถ้าที่หนึ่ง ควรรภาคทัณฑ์ ถึงสองทีให้ลงโทษตี ถึงสามทีให้ใส่คาแก่ผู้นั้นเสีย...

๒. การทักท้วงพระมหากษัตริย์ได้เมื่อทรงพาดพิงผิดโบราณราชประเพณีในการพระราชทานพระราชวินิจฉัย

...อนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสตรัสด้วยกิจราชการคดีถ้อยความประการใดใด ต้องกฎหมายประเพณี เป็นยุติธรรมแล้วให้กระทำตาม ถ้ามีขอบจงอาจผิดทูลทัดทานครั้ง ๑๒๓ ครั้ง ถ้ามีฟังให้ดื้ออย่าเผลอสั่งไปให้ทูลในทรีโหลฐาน ถ้ามีฟังจึงให้กระทำตาม ถ้าผู้ใดมิได้กระทำตามพระอัยการตั้งนี้ ท่านว่า ผู้นั้นละเมิดพระราชอาญา...

๓. การขัดพระราชโองการโดยไม่ส่งพระแสงในขณะทรงพระพิโรธ

...อนึ่ง ทรงพระโกศแก่ผู้ใดแลตรัสเรียกพระแสง อย่าให้เจ้าพนักงานยื่น ถ้ายื่นโทษถึงตาย...

๔. การห้ามประพุดิตนล้ำยศศักดิ์ ความผิดเข้าในรวางละเมิด

...อนึ่ง ลูกขุนมนตรีท้าวพญา พระหลวง หัวเมืองทั้งปวง แลทนายศศักดิ์พัน ตำแหน่งไซร์ควรให้รับเขาสมพล (ไพร่สม) ออก แล้วตัวนั้นอย่างเลี้ยง...

๕. การห้ามฉ้อราษฎร์บังหลวง เอาญาติพี่น้องหาผลประโยชน์จากราชการ

...อนึ่ง เจ้าพญา พระหลวง ขุนหมื่น พันผู้ถือบรรดาศักดิ์ ท่านห้ามมิให้อุบายให้พี่น้องข้าไทไปถืออากร ไร่นา เรือกสวน ขนอนตลาดเป็นประโยชน์ ถ้ามีฟังท่านว่าละเมิดพระราชอาญา...

๖. การเอาใจใส่ทำราชการที่ได้รับมอบหมาย และต้องทำให้สำเร็จก่อนกลับมา

...อนึ่ง ผู้อยู่ในราชการอันบรรดาจำบำเรอปฏิทิน จะขาดมิได้นั้น แลผู้นั้นครั้นขาดราชการแลผู้ครั้นนั้นแลโทษแห่งตนจะควรเอาควรเอาราชการโดยอุสาหนั้นมิได้ และควรถวายราชการอย่างให้ดูร้าย...

...อนึ่ง ราชกุญหัวหมื่น หัวพันทุกกระทรวงการ ซึ่งราชการอันท่านให้ไปทาก็ดี...

...อนึ่ง ให้ไปชุมพิพากษาถ้อยความก็ดี ท่านให้ไปอยู่จงเสร็จการนั้นแล้ว จึงให้มาเฝ้าพระบาทพระผู้เป็นเจ้า ถ้ามีแล้วท่านมิให้มา ถ้ามีถ้อยความจะพิทูลให้ผู้มาทูลต่างตน ถ้าว่าราชการเสร็จแล้ว ถ้ามีพระบัญชาจึงมา ถ้าหากมาเองไซ้ ผู้นั้นละเมิดพระราชอาญาท่าน...

...อนึ่ง ตรัสให้ผู้ใดไปราชการ แลถวายบังคมลาแล้วแลอยู่บนเรือนเองก็ที่อยู่ แห่งใดใดก็ดี ถ้าสามวันแลมิได้ไปไซร์โทษนั้นให้หามาแลใช้ผู้อื่นไปแทน ฝ่ายตัวผู้ทงนั้นให้ใส่ตรูไว้ กว่าผู้ไปราชการจะกลับคืนมาจึงเอาออก...

๗. มิให้แต่เจ้าพนักงานเกินความจำเป็น

...อนึ่ง แต่นี้ไปเมื่อหน้า ท่านมิให้มีนายสุภาวดีหลายคนตั้งแต่นายภูตาศคนหนึ่ง เสมียนสองคน ฉับพระราชบัญญัติอันชอบตั้งนี้คือ ผู้นั้นมีบำเหน็จแก่ราชการ ผู้ใดทำขาดเหลือมิยำ พระราชนิยมไซร์ คือ ผู้นั้นหาบำเหน็จแห่งราชการมิได้...

จากกรณีตัวอย่างการศึกษากฎหมายเทียรบาลและเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ภายใน แสดงให้เห็นว่ากฎหมายเทียรบาลทำหน้าที่ประจักษ์ชัดสัมปัติที่จะกำหนดเส้นทางของความเป็นไปเป็นมาของพระราชสำนักควบคู่ไปกับความศักดิ์สิทธิ์ที่จะใช้กับกลุ่มสังคมฯ หนึ่งให้มีมาตรฐานและคุณค่าสูงยิ่งขึ้นเหมือนแบ่งแยกประเทศหรือรัฐอาณาเขตออกเป็นเอกเทศ ความหมายและความเข้าใจในกฎหมายเทียรบาลในสังคมภายนอกพระราชสำนักมักจะให้ความหมายและคุณค่าที่สูงศักดิ์ บุคคลหรือสังคมที่อยู่ภายใต้ข้อบังคับของกฎต่างๆ โดยมีระเบียบวิธีปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดมิขาดบกพร่อง อันเป็นไปเพื่อไม่ให้เป็นการลบหลู่พระราชอำนาจจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เพรียกรวมทั้งยศและศักดิ์ ตลอดทั้งเป็นที่คาดหวังของสังคมทั้งภายนอกและภายในราชสำนักให้เป็นชนชั้นนำตามแบบอย่างอุดมคติ

ในอักขรวิธานศรึบท์ หมอ บรัดเลย์ ได้ให้คำจำกัดที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายเทียรบาล ๔ คำคือ มณเทียรปราสาท หมายถึง เรือนหลวงเรียกเป็นคำสูง มณเทียรสถานคือ พระที่นั่งเรือนหลวง เช่น พระมหาราชเทียร มณเทียรคือ เรือนหลวงในพระราชวังขุนหลวงเรียก พระราชมณเทียร และมณเทียรบาลเป็นชื่อขุนนางฝ่ายกรมวัง พจนานุกรมศรีพจนานุกรมภาษาไทย (ไทย-ฝรั่งเศส-อังกฤษ) ของบาทหลวงจี.แอล.เวย์ (ปรีดี พิศภูมิวิถี “กฎหมายเทียรบาล: ความสำคัญ โครงสร้าง และเนื้อหา” กฎหมายเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติผลงานวิจัย, ๒๕๔๘ : ๒๖๔-๒๖๕) อธิบายว่า

มณเทียร	Palais du roi	King's palace
มณเทียรปราสาท	Palais du roi	King's palace
ราชมณเทียร	Palais du roi	King's palace
มณเทียรสถาน	Palais royal	royal palace
มณเทียรบาล	gardien du palais	gardien of palace

พจนานุกรมฉบับพุทธศักราช ๒๔๙๓ ให้ความหมายของ กฎหมายเทียรบาล หมายถึง ข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานและพระราชวงศ์ ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒ ให้คำอธิบายว่า การปกครองภายในพระราชฐานเรียกข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานพระราชวงศ์และระเบียบการปกครองในพระราชสำนักว่ากฎหมายเทียรบาล ผู้มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองภายในพระราชฐาน

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับบทบาท และหน้าที่ของกฎหมายเทียรบาลเป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากทรงเคร่งครัดปฏิบัติในธรรมเนียมจารีตของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในมีการออกกฎระเบียบต่างๆ เพื่อควบคุมอีกชั้นหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากประกาศในรัชกาลที่ ๔ พระบรมราชาธิบาย ประชุมพระราชนิพนธ์ ตลอดทั้งประชุมหมายรับสั่งต่างๆ เช่น พ.ศ.๒๓๙๕ ประกาศให้ใช้ในคำว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องตามเกียรติยศ พ.ศ.๒๓๙๗ ประกาศห้ามไม่ให้หม่อมห้าม เจ้าต่างกรม มาคบนางใน ประกาศพระราชลัญจกรองค์ใหม่ พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศการพระราชพิธีจรดพระนังคัล ประกาศห้ามขี่ม้าและจูงม้าเปล่าเข้าในพระราชวัง ประกาศห้ามไม่ให้ขี่ม้าจูงม้าเปล่าเข้าในพระบรมมหาราชวัง พ.ศ.๒๔๐๔ ประกาศการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ และเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ประกาศเรื่องการถวายทอง เงิน พระเจ้าลูกเธอในการโสกันต์ เป็นต้น (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘)

ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างประกาศในรัชกาลที่ ๔ ที่เกี่ยวข้องกับการอ้างไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายที่ใ้ควบคุมพระราชสำนักและคู่มือความศักดิ์สิทธิ์เป็นสังคมที่มีรูปแบบเฉพาะแตกต่างจากสังคมภายนอกดังเช่น ประกาศให้ใช้ในคำว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานชำระบัญชีรายวันของกรมพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ให้ใช้ให้ในคำว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานชำระบัญชีรายวันของกรมพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท

...เมื่อพระราชวังสนามจันทร์ แลข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนกรมฝ่ายหน้าฝ่ายในจะกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ หรือ พุดจาออกชื่อออกพระนามประการใดๆ ก็ให้รู้พระราชบัญญัตินี้ไว้ คือว่า พระเจ้าอยู่หัววังหลวงวังหน้าสองพระองค์ให้ออกพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก่อน อย่าให้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็น กรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อย่าให้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็น กรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อย่าให้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์บัดนี้ถ้าจะออกพระนามก็ให้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ บัดนี้ถ้าจะออกพระนามก็ให้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว...(ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๑๙)

นอกจากนี้ยังทรงประกาศที่แสดงให้เห็นถึงการจัดระเบียบภายในพระราชสำนักดังปรากฏในประกาศห้ามขี้ม้า จูงม้า เข้าในพระราชวังและประกาศห้ามไม่ให้ขี้ม้า จูงม้า เข้าในพระบรมมหาราชวัง ดังความว่า

...ถึงพนักงานซึ่งไปบนหลังม้าซึ่งทราบทั่วกันว่า ม้านำหน้าเร็วเมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกจากพระราชวังก็ยอมไปด้วยม้านำตั้งแต่นอกประตูวิเศษชัยศรีไปเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับก็นำไปหยุดเพียงนอกประตูวิเศษชัยศรีก็ควรเห็นว่าเป็นเคารพขอบอยู่แล้ว ม้าข้าราชการที่ต้องเกณฑ์ตามเกณฑ์นำเสด็จในกระบวนแต่งเครื่องแล้วจะเข้ามาในพระราชวังชั้นในก็ได้ แต่ม้าป่าของข้าราชการที่ไม่ได้เข้าในกระบวนนั้น ห้ามมิให้เข้ามาชั้นในเว้นแต่ม้าหลวงและม้าพระเจ้าลูกเธอที่อยู่ในพระราชวัง จะเข้าออกทางประตูศรีสุนทร แลประตูสองชั้นได้ ม้าพระราชวังสนามจันทร์เข้ามาได้เพียงชั้นกลาง จะลวงเข้ามาชั้นในไม่ได้... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๑๖๕-๑๖๖)

๖) พระราชานุกิจ

พระราชานุกิจ คือกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติพระราชกิจต่างๆ ประจำทุกวันต้นตำราพวกพราหมณ์ นำมาจากอินเดียสมัยดีกดาบรพและปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินในประเทศสยามได้ทรงประพฤติปฏิบัติมาตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและคงทรงประพฤติเป็นทำนองเดียวกันจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตำราเดิมมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มธุรธรรมศาสตร์ ได้ปรากฏเนื้อหาใจความของพระราชานุกิจไว้ว่า เวลาซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจกำหนดวันหนึ่งเป็น ๑๖ ส่วน กลางวัน ๘ ส่วน กลางคืน ๘ ส่วนนับแต่รุ่งเช้าไป (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๙ : ๑-๔)

กลางวัน : ส่วนที่ ๑ (๖ นาฬิกา) แต่พระองค์และตรวจบัญชีพระราชทรัพย์
ส่วนที่ ๒ (๗ นาฬิกาครึ่ง) เสด็จออกพิพากษาคดี
ส่วนที่ ๓ (๙ นาฬิกา) เสวยพระกระยาหาร

- ส่วนที่ ๔ (๑๐ นาฬิกา) รับของถวายและพระราชทานบำเหน็จ
 ส่วนที่ ๕ (เที่ยงวัน) ทรงปรึกษาราชการแผ่นดินด้วยมุขมนตรี
 ส่วนที่ ๖ (๑๓ นาฬิกาครึ่ง) ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ
 ส่วนที่ ๗ (๑๕ นาฬิกา) ทอดพระเนตรโยธาทหาร
 ส่วนที่ ๘ (๑๖ นาฬิกาครึ่ง) ทรงปรึกษาราชการศึกด้วยเสนาบดี
กลางคืน :
 ส่วนที่ ๑ (๑๘ นาฬิกา) ทรงฟังรายงานผู้สืบข่าว
 ส่วนที่ ๒ (๑๙ นาฬิกาครึ่ง) เสวยพระกระยาหาร
 ส่วนที่ ๓ (๒๐ นาฬิกา)
 ส่วนที่ ๔ (๒๑ นาฬิกา) เสด็จเข้าที่ทรงสาธยายศาสตราคม
 ส่วนที่ ๕ (๒๒ นาฬิกาครึ่ง) บรรทม
 ส่วนที่ ๖ (๑ นาฬิกาครึ่ง) ตื่นบรรทมชำระพระองค์
 ส่วนที่ ๗ (๓ นาฬิกา) ทรงปรึกษาราชการลับกับอำมาตย์มนตรีและดำรงสั่ง
 ราชการ
 ส่วนที่ ๘ (๔ นาฬิกาครึ่ง) บุโรหิตเข้าเฝ้า ทรงบูชาเทวดา

สำหรับต้นตำราพระราชานุกิจที่ปรากฏในประเทศสยามนี้มีอยู่ในกฎมณเฑียรบาลตั้ง
 ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีชวด พ.ศ.๑๐๑๑ ความว่า

- เวลากลางวัน :** ๗ นาฬิกา เสด็จประทับพระที่นั่งมงคลสนมวังเข้าเฝ้า
 ๘ นาฬิกา เสวยพระกระยาหารต้ม
 ๙ นาฬิกา เสด็จประทับหอพักตำรวจเข้าเฝ้า
 ๑๐ นาฬิกา เสวยพระกระยาหารแล้วเข้าที่บรรทม
 ๑๑ นาฬิกา บรรทม
 เที่ยงวัน สำราญพระราชอิริยาบถอยู่ข้างใน
 ๑๓ นาฬิกา ประพาส
 ๑๔ นาฬิกา พระราชโอรส ธิดา และพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้า
 ๑๕ นาฬิกา เสด็จออกขุนนางว่าราชการแผ่นดินและทรงพิพากษาอรรถคดี
 ๑๖ นาฬิกา ประพาส
 ๑๗ นาฬิกา เสด็จประทับหอพระ
 ๑๘ นาฬิกา ประพาสราชกิจฝ่ายใน
เวลาค่ำ :
 ๑๙ นาฬิกา เสด็จออกพิพากษาการศึกษา
 ๒๐ นาฬิกา พิพากษาการเมือง
 ๒๑ นาฬิกา พิพากษาโบราณคดี
 ๒๒ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร
 ๒๓ นาฬิกา โหรและราชบัณฑิตเข้าเฝ้าทรงสนทนาคติธรรม
 เที่ยงคืน ทรงฟังเสภาดนตรี
 ๑ นาฬิกา ทรงฟังนิยาย
 ๒ นาฬิกา เข้าที่บรรทมจนสว่าง

เมื่อมาพิจารณาพระราชานุกิจทั้งฉบับอินเดโยโบราณและฉบับในกฎหมายเทียรบาลจะพบว่า มีความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบททางสังคมของในแต่ละภูมิภาคประเทศ ซึ่งยังคงรักษารูปแบบสืบทอดของเดิมไว้ในบางประการทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นมงคลที่ทรงปฏิบัติหรือควรปฏิบัติในฐานะเป็นพระราชานุกิจ กรณีการปรับเปลี่ยนพระราชานุกิจให้เข้ากับบริบททางสังคมนั้น ทั้งนี้เป็นไปโดยพระราชอัธยาศัยและเพื่อการราชการแผ่นดินจะได้สะดวกเป็นการสำคัญ พระมหากษัตริย์ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงยึดถือปฏิบัติพระราชานุกิจอย่างเคร่งครัดควบคู่กับการปรับพระองค์ได้อย่างทันท่วงที ทั้งนี้เป็นไปเพื่อบ้านเมืองเป็นสำคัญในการนี้ จะขอยกตัวอย่างของพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงยึดถือปฏิบัติเพื่อดำรงไว้ของพระราชพิธีอันเป็นโบราณราชประเพณี แต่ในขณะเดียวกันพระราชสำนักก็พร้อมที่จะปรับตัวให้ทันท่วงทีต่อกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลงได้อยู่เสมอ

พระราชานุกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๙: ๑๕-๑๘) ในสมัยแรกนั้น เวลาเช้า ๙ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตรเหมือนในรัชกาลที่ ๓ ทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอพระสุราลัยพิมาน แล้วเสด็จไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายผู้หญิงเฝ้า (ผิดกับรัชกาลที่ ๓ ที่ไม่ได้เสด็จไปยังหอพระธาตุมณเฑียรทุกวันและอีกประการหนึ่งเจ้านายผู้หญิงซึ่งเสด็จขึ้นเฝ้าที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น เมื่อรัชกาลที่ ๓ มีแต่พระเจ้าน้องนางเธอกับพระเจ้าน้องเธอถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในขึ้นเฝ้าได้ทุกชั้นและประทับตรัสปราศรัยกับเจ้านายผู้หญิงอย่างวิสาสะ มิได้เป็นแต่เสด็จผ่านไปอย่างรัชกาลที่ ๓)

เวลา ๑๐ นาฬิกาเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเลี้ยงพระฉันทเวร (แต่เลิกพิธีถวายข้าวสงฆ์เป็นเลี้ยงอย่างสามัญ) และทรงปิดทองพระพุทธรูปและคัมภีร์อย่างเดิมเมื่อพระกลับแล้ว ทรงฟังรายงานและเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเหมือนรัชกาลก่อน แต่เสด็จประทับอยู่ที่พระราชอาสน์ไม่ขึ้นพระแท่น (ข้อที่ไม่เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางฟังสนธิฐานได้ว่าเพราะพระแท่นออกขุนนางนั้นทอดที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณครั้งสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางบรรทมข้างเอนพระองค์บ้าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะประพฤติดีริยาบถเช่นนั้น จึงไม่เสด็จขึ้นพระแท่นเสียทีเดียว)

เวลาเที่ยง เสด็จขึ้นเสวยและบรรทมในพระมหามณเฑียร (ไม่ประทับเสวยในพระที่นั่งไพศาลทักษิณและไม่เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่งในตอนนี้อย่างเมื่อรัชกาลที่ ๓)

เวลา ๑๖ เสด็จออกที่สุกวัน (คือทรงนกใหญ่อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออกบัดนี้) ประทับพระที่นั่งแก่งโปรดให้เจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่หรือชาวต่างประเทศเฝ้าเฝ้าแล้วเสด็จออกรับฎีการาษฎร บางวังก็เสด็จเที่ยวประพาสพระนคร

เวลาจวนค่ำ เสด็จประทับที่สี่หับชุกร (อยู่ระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณและหอพระธาตุมณเฑียร) ข้าราชการในพระราชสำนักเข้าเฝ้าที่ซาลารอบพระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงรับฎีกาซึ่งเจ้าพนักงานผู้รับนำถวายและประพาสราชกิจตามอัธยาศัยและประทับเสวยที่ห้องที่หลังสี่หับชุกรนั้น

เวลา ๒๐ นาฬิกา (ถ้ามีพระราชฐานะมาก) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่งแล้วทรงฟังรายงานและเบิกข้าราชการตามแบบเก่าสิ้นราชการแล้วก็เสด็จขึ้นเป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน

ครั้นเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชมณเฑียรสถานทีสร้างใหม่แผนผังทำอย่างตึกฝรั่งไม่เหมาะแก่พระราชานุกิจตามแบบเก่าตั้งกรณีพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อีกประการหนึ่งพระราชฐานะเป็นส่วนที่ต้องประพาศก็มีเพิ่มขึ้นมาจึงต้องแก้ไขพระราชานุกิจ ๒ ประการนั้น

พระราชานุกิจสมัยตอนหลัง เวลา ๙ นาฬิกา ทรงบาตร หลังพระที่นั่งนงคราญสโมสร (องค์เก่า ในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ในพระบรมมหาราชวัง) เสด็จลงข้าง โปรตฯ ให้พระเจ้าลูกเธอทรงบาตรแทนบ้าง มิได้เสด็จลงทุกวัน แต่บางวันก็โปรดให้นิมิตพระสงฆ์ธรรมยุติเข้ามารับบาตรในเวลา ๗ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรที่ซาลาใต้ต้นมิตตะวันริมพระราชมณเฑียรสถานเป็นการพิเศษ การเลี้ยงพระฉันเวรก็ยังคงเลี้ยงทุกวันแต่ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มิได้เลี้ยงในห้องท้องพระโรงอย่างแต่ก่อนและโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอไปทรงประเคนแต่เดิมมีสวดมนต์ในวันพระด้วย

เวลาเช้าเมื่อเสร็จการทรงบาตรแล้วมักเสด็จไปบูชาพระและทอดพระเนตรการก่อสร้าง ณ พุทธนิเวศน์ (อยู่ในสวนศิवालีย์บัดนี้) ถ้าเป็นวันพระก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาพระราชทานเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในที่พระพุทธรูปมณเฑียรจนจวนเที่ยงวันจึงเสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (องค์เก่า) เจ้านายและขุนนางเข้าเฝ้าเช่น (เคยเสด็จออกเช้า ๑๐ นาฬิกาอย่างแต่ก่อน) แล้วเสด็จขึ้นเข้าที่พระบรรทม เวลา ๑๖ นาฬิกาเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมประทับที่โถงฐานให้เสนาบดีหรือผู้อื่นเฝ้าเฉพาะตัว บ้างรับชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าไปเวตบ้าง จนเวลาเย็นเสด็จออกรับฎีการาษฎร์ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์หรือเสด็จเที่ยวพระนครบ้างจนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างในเสวยพระกระยาหาร

เวลา ๒๐ นาฬิกา (แต่บางวันก็ดีกว่านั้น แล้วแต่พระราชกิจที่ต้องทรงพระอักษรประจำวันจะเสร็จ) เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่งแล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าฯ ตามแบบเก่า เป็นสิ้นพระราชกิจประจำวันดังนี้

ความเชื่อในเรื่องของพระราชานุกิจในคัมภีร์อรรถศาสตร์กล่าวถึง การปฏิบัติพระราชานุกิจของกษัตริย์ไว้ว่าถ้าเมื่อใดกษัตริย์ขยันขันแข็งในราชกิจราษฎรของพระองค์ก็จะมีความขันแข็งในการทำงานด้วย ถ้ากษัตริย์ทรงคร้านในการปฏิบัติราชกิจพระองค์ก็เสียที่ต่อศัตรู ดังนั้นกษัตริย์จึงควรประกอบราชกิจอย่างสม่ำเสมอราชานุกิจเมื่อเทียบเคียงกับคัมภีร์อรรถศาสตร์ มีความเป็นไปได้เช่นกันว่าเป็นการให้บุคคลทำหน้าที่สอดส่องความเป็นไปของบ้านเมืองทั้งที่อยู่ในเมือง และหัวเมืองเข้าเฝ้าเพื่อรายงานเหตุต่างๆ เป็นตัวอย่างหรือแนวทางปฏิบัติพระราชกรณียกิจประจำวันของกษัตริย์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๒๔๑ และ ๒๔๔)

๗) ราชনীติ

ราชনীติ ในคติของเดิมนั้นปรากฏ “নীติ” ทั้งหมดอยู่ ๔ คือ ราชনীติ๑ โลกনীติ๑ ธรรมনীติ๑ สุตว์ทณনীติ๑ ซึ่งในที่นี้จะขอนำรายละเอียดของราชনীติมาแสดงให้เห็นถึงหลักการปกครองแบบราชาธิปไตยสมัยโบราณ โดยจะยกประเด็นที่สำคัญอันเกี่ยวข้องกับบทบาทและหน้าที่เกี่ยวข้อง กับสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ได้แปลจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทย (ราชะনীติ พากย์บาลีและภาคไทย, ๒๕๐๘: ๑-๔๗) ดังนี้

ราชনীติข้อที่ ๑ ข้าพเจ้าจะแสดงราชনীติที่เห็นประโยชน์ทันตาเพื่อเพิ่มพูนความรู้ในการขยายพระราชอาณาจักร

ราชনীติข้อที่ ๒ ข้าพเจ้าจะกล่าวคุณสมบัติแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอิสราธิบัติ และอำมาตย์เข้าเฝ้า อันว่าพระมหากษัตริย์ผู้มีพระชาติอันสูงศักดิ์ควรทรงพิจารณาให้ตระหนักซึ่งเข้าเฝ้าโดยชอบในการทุกเมื่อ

ราชনীติข้อที่ ๓ พึงทรงทราบคนมีความรู้ด้วยการเจรจา พึงทรงทราบศีลธรรมจรรยา ด้วยการอยู่ร่วม พึงทรงทราบความสะอาดด้วยการดำเนินในราชกิจทุกอย่าง พึงทรงทราบความเป็นลูกผู้ชายในเวลาที่มีอันตราย

ราชনীติข้อที่ ๖ เมื่อคนโง่ประกอบราชกิจโทษสามประการย่อมเกิดแก่พระเจ้าอยู่หัว โดยไม่ต้องสงสัยคือ เสื่อมเกียรติยศ๑ ทรัพย์สมบัติพินาส๑ ต้องตกนรก๑

ราชনীติข้อที่ ๗ เมื่อคนฉลาดประกอบราชกิจ คุณสามประการย่อมเกิดแก่พระเจ้าอยู่หัวคือ เกียรติยศขจร๑ บรรลุประโยชน์โดยธรรมสูงสุด๑ ขึ้นสวรรค์๑

ราชনীติข้อที่ ๘ เข้าเฝ้าทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งดีและไม่ดีส่วนที่ถูกและผิดของข้าเฝ้านั้นย่อมเนื่องถึงองค์พระเจ้าอยู่หัว

ราชনীติข้อที่ ๙ เพราะฉะนั้นพระภุชช ควรทรงตั้งข้าเฝ้าที่มีคุณสมบัติ ผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จเห็นทันตา ควรทรงเว้นข้าเฝ้าที่ไร้คุณสมบัติเสียเถิด

ราชনীติข้อที่ ๑๙ ผู้ที่รู้จักใจคน มีงานการงานสะอาด ขยัน ตั้งอยู่ธรรม รู้วิชามาก ไม่มักได้ ระมัดระวังรอบคอบ ข้าเฝ้าเช่นนี้ควรโปรดให้อยู่ใกล้ชิดพระองค์ได้

ราชনীติข้อที่ ๒๑ ผู้รักษานิทรย์สภาพดี ฉลาดในภาษาต่างๆ ยินดีแต่สิ่งชอบ คอยรับใช้เฉพาะพระพักตร์ แดกฉานในศิลปะต่างๆ สมบูรณ์ด้วยตระกูลและมารยาท มีความเกรงกลัว พระเจ้าอยู่หัวควรทรงตั้งข้าเฝ้าเช่นนี้ไว้ในพระราชมณเฑียร

ราชনীติข้อที่ ๒๒ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใดมีข้าเฝ้าที่มีปัญญาฉลาดเอาใจใส่ราชกิจ แก่กล้าสามารถเหมาะแก่ตำแหน่งมนตรี ราชกิจในพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมสำเร็จได้โดยตลอด

ราชনীติข้อที่ ๒๘ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงปรารภรักษาคุณธรรมทรงทำพระองค์ตามคุณธรรมก่อนแต่นั้นจึงทรงพระวิจารณ์ถึงส่วนที่เหลือ

ราชনীติข้อที่ ๒๙ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระปรีชาต้องมีความรู้ ทรงเว้นค้ำกล่าวของคนเลวทราม ทรงขยัน ทรงอดทน มีพระทัยซื่อตรง ทรงธรรม ไม่มีความริษยา

ราชনীติข้อที่ ๓๐ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงรู้จักผู้มีคุณ ทรงแก้กลัวกล้า ทรงสมาคมคบหา ผู้ที่มีความรู้ไม่ใฝ่ความพินาศ ทรงใคร่ควรตระหนักแล้วจึงธรรม ไม่ทรงนินทาใคร มีพระดำรัสตรัสแล้ว ไม่คืนคำ

ราชনীติข้อที่ ๓๑ พระเจ้าอยู่หัวทรงวิद्याคุณ มีพระปรีชาชาญฉลาด ทรงเฉียบแหลม ปราศจากความริษยา ทรงคบหาสมาคมกับครู พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมทรงบรรลุถึงยศอันไพบูลย์

ราชনীติข้อที่ ๓๒ พระเจ้าอยู่หัวย่อมเสมอองค์พระอินทร์ เพราะทรงปกครองพลกนิกรด้วยวิธีข่มและวิธียกย่องตั้งองค์ท้าวสักกะนั้น

ราชনীติข้อที่ ๓๓ ลมพัดชอกแซกไปในสรรพสัตว์ฉันใด พระเจ้าอยู่หัวก็ควรทรงสืบราชการลับฉนั้น นี่ท่านเรียกว่า มาลุตพรตแบบลม

ราชনীติข้อที่ ๓๔ แม่น้ำเปี่ยมน้ำ มหาสมุทรก็ไม่หวังให้น้ำไหลมารวมกันในทะเลฉันใด พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงควรหวังพระทัยให้เงินทองของชาวบ้านไหลเข้าคลังเรื่อยไปฉนั้น นี่ท่านเรียกว่า สมุทรพรตแบบทะเลหลวง

ราชনীติข้อที่ ๓๕ พวกมนุษย์เห็นพระจันทร์เต็มดวง ย่อมร่าเริงฉันใด คนทั้งหลายได้เห็นพระพักตร์พระเจ้าอยู่หัวของตนย่อมยินดีเหมือนฉนั้น เพราะเหตุฉนั้น พระเจ้าอยู่หัวผู้ทัดเทียมพระจันทร์ก็ควรแสดงพระองค์ให้ปรากฏฉนั้น นี่ท่านเรียกว่า จันทรพรตแบบพระจันทร์

ราชনীติข้อที่ ๓๖ พื้นพิภพย่อมรับรองสรรพสิ่ง และสรรพสัตว์ทั่วหน้าเสมอกันฉันใด แม้พระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงธรรม ก็ย่อมปกป้องพลกนิกรของพระองค์ทั้งในกรุงและนอกกรุงสม่าเสมอกันฉนั้น นี่ท่านเรียกว่า ภูมิพรตแบบแผ่นดิน

ราชনীติข้อที่ ๓๗ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใด ไม่มีนักปราชญ์เป็นที่ปรึกษาไม่ทรงเชื่อคำของบุโรหิตข้าเฝ้าผู้ภักดีและพระสหายร่วมพระทัยทรงมีแต่ความรู้ หลีกเลียงไปตามพอพระทัย พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นก็เป็ที่ตั้งคนตาบอดไม่มีคนจูง ไม่นานเท่าไรก็จักถึงความพินาศเพราะศัตรู

ราชনীติข้อที่ ๓๘ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใด ทรงทราบล่วงหน้าว่าพระราชกิจจะสำเร็จ ได้ดีโดยวิธีทรงเทียบเคียงอย่างนี้ว่าเราเป็นอย่างไร กาลเทศะเป็นอย่างไร ข้าศึกมีกำลังเท่าเราหรือยิ่งกว่าเราอย่างไร ประเทศพันธมิตรเป็นอย่างไร ความสามารถเป็นอย่างไร อุบายการรบเป็นอย่างไร สะเปียงเป็นอย่างไร ความกล้าหาญเป็นอย่างไร กิจการพร้อมมูลเป็นอย่างไร ศัตรูพร้อมเพียงเป็นอย่างไร การทูตเป็นอย่างไร พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น นักปราชญ์กล่าวว่า เป็นราชาธิราชจอมราชา

ราชনীติข้อที่ ๓๙ ในเวลาคร่อนรุ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาการงานของข้าศึกของพระสหายร่วมพระทัยของพลกนิกร ของกองทัพของประเทศ ของการคลัง ของข้าเฝ้าต่างพระเนตร พระกรรมของราชวัลลภ และกิจที่ควรทำและไม่ควรกระทำ

ราชনীติข้อที่ ๗๙ พระเจ้าอยู่หัวทรงชดียงราชวราภรณ์ ย่อมทรงสง่า ทรงประคอง ประกอบพระราชกิจโดยถนัด ทรงพระวิจารณ์โดยรอบคอบประทับนั่งฝั่งผาย ประทับยืนเป็นสง่า ไม่ทรงคำนึงถึงคนรักหรือคนชัง ทรงวินิจฉัยอรรถคดีโดยเที่ยงธรรม

ราชনীติข้อที่ ๘๑ พระเจ้าอยู่หัวต้องมีข้าเฝ้าร่วมชีพที่เป็นคนมีตระกูล แกล้วกล้า ศึกษาเล่าเรียนมากคองแก่เรียน เป็นผู้ดีมีความจงรักภักดี รู้หลักนักปราชญ์ชำนาญในนิติศาสตร์โดยแท้

ราชনীติข้อที่ ๘๓ พระเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาผู้รู้หลายครั้งหลายหนแล้ว ภายหลังจึงทรงประชุมกันทำเรื่องที่ได้ปรึกษากันดีแล้วนั้น

ราชনীติข้อที่ ๘๔ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกร ทรงตัดความสงสัย ด้วยคนศึกษาดีแล้ว ความคิดที่คิดใหม่ ต้องแสดงคุณวิเศษของความคิดนั้นให้ชัด

ราชনীติข้อที่ ๘๗ ความเป็นมิตรทำได้ง่ายเมื่อไร ก็ทำได้ แต่การรักษาความเป็นมิตร ทำได้ยากเย็นนัก เหตุนี้ใครมีลักษณะมิตรแท้ถึงผู้นั้นจะขัดสนหรือมั่งคั่งก็ตามพระเจ้าอยู่หัวผู้ฉลาดเฉียบแหลมต้องทรงบำรุงมิตรนั้นไว้

ราชনীติข้อที่ ๑๒๑ พระราชาธิบดี ต้องรักษาพระราชอาณาจักรของพระองค์ทั้งไพร่พล ทั้งข้าเฝ้าที่ภักดีในพระองค์ ทั้งเศรษฐกิจหบดี และแม้คนร้ายและต้องป้องกันคลังหลวงอย่างกวดขัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทรงปกป้องรักษาอาณาประชาราษฎร์ด้วยดี

ราชনীติข้อที่ ๑๓๑ ทาน๑ ศีล๑ การบริจา๑ ความซื่อตรง๑ อภัยอภัยอ่อนโยน๑ เพียรเผาบาป๑ ไมโกรษ๑ ไม่เบียดเบียน๑ ชนดี๑ ไม่ร้ายกาจ๑ ทั้ง๑๐ นี้เรียกว่าราชธรรม พระราชาธิบดีผู้ทรงธรรมต้องประพฤติเป็นวัตรโดยความไม่ประมาท

ราชনীติข้อที่ ๑๓๒ ทานการให้๑ ช่วยเหลือกันตามควร๑ พุดนารัก๑ วางตัวเสมอต้นเสมอปลาย๑ ๔ อย่างนี้เป็นอุบายเครื่องผูกมัดใจกันที่พระพุทเจ้าตรัสไว้

ราชনীติข้อที่ ๑๓๔ อดทน๑ ตื่นอยู่ตลอด๑ หมั่น๑ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่๑ เอ็นดูใคร่ครวญ๑ คุณธรรมเหล่านี้ผู้เป็นหัวหน้าคนที่หวังประโยชน์ของประชชนจำต้องประพฤติ

ราชনীติข้อที่ ๑๓๗ กสิกร๑ พ่อค้า๑ ข้าเฝ้า๑ สมณะมีความรู้และทรงศีล๑ เมื่อคนเหล่านี้มั่งคั่งตามส่วนที่เหมาะสมแก่ตนๆ ประเทศชาติก็จะมั่นคงเช่นกัน

ราชনীติข้อที่ ๑๕๒ พระเจ้าอยู่หัวทรงรอบรู้คัมภีร์นิติศาสตร์จนสอดคล้องในพระราชหฤทัยทรงรอบรู้นัยต่างๆ เป็นอย่างดีก็ย่อมจะไม่ถึงความพินาศทั้งยังทรงได้ช่วยชำนะทั่วรัฐมณฑล และทรงพลิตเพลินในสวรรค

จากการยกตัวอย่างเนื้อหาในคัมภีร์ราชনীติข้างต้น โดยเลือกพิจารณาในประเด็น เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและหน้าที่ของการเป็นพระมหากษัตริย์ที่สมบูรณ์แบบ จะเห็นได้ว่า เนื้อหาส่วนใหญ่มีธรรมะในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ที่ใช้ดำเนินไปสู่ความเป็นพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นจำนวนมาก จะเห็นได้ว่าต่างสอดคล้องกับบทบาทความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ราชনীติได้อย่างครบถ้วน อาทิ ตามราชনীติข้อที่ ๒ ข้าพเจ้าจะกล่าวคุณสมบัติแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอิสราธิบดี

และอำมาตย์เข้าเฝ้า อันว่าพระมหากษัตริย์ผู้มีพระชาติอันสูงศักดิ์ควรทรงพิจารณาให้ตระหนักซึ่งเข้าเฝ้าโดยชอบในการทุกเมื่อ ราชনীติข้อที่ ๒๙ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระปรีชาต้องมีความรู้ ราชনীติข้อที่ ๓๖ พระเจ้าอยู่หัวทรงวิद्याคุณ มีพระปรีชาชาญฉลาด ทรงเฉียบแหลมปราศจากความริษยา ทรงคบหาสมาคมกับครู พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมทรงบรรลุถึงยศอันไพบุลย์ และราชনীติข้อที่ ๙๔ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกร ทรงตัดความสงสัยด้วยคนศึกษาดีแล้ว ความคิดที่คิดใหม่ต้องแสดงคุณวิเศษของความคิดนั้นให้ชัด (ราชะনীติ พากย์บาลีและภาคไทย, ๒๕๐๘: ๓-๔๗) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเสมอเหมือนกับตามคัมภีร์ราชনীติในหลายประการ

๘) ธรรมเนียมราชตระกูล

กรณียการอ้างสิทธิ์ สายตระกูลหรือที่มาที่มีความสำคัญไม่ว่าจะเป็นการอ้างสิทธิ์จากคัมภีร์ต่างๆ ในทางศาสนา เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเหมาะสมในเรื่องของอำนาจบารมีและบุญญาธิการการอ้างสิทธิ์ที่มาจากสายตระกูลที่มีอำนาจทางการเมืองและมีชื่อเสียงสืบทอดกันต่อนับว่าเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นที่จะสร้างความมั่นคง ทั้งทางโลกและทางธรรมให้กับพระมหากษัตริย์ดังที่ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับราชอาณาจักรและราษฎรสยาม ไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายราชบรรพบุรุษของพระองค์ว่าสืบมาตั้งแต่พระยาเกียรติ พระยารามที่ได้ตามกองทัพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมาแต่เมืองตองอู ในพระราชพงศาวดารระบุว่า สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ชาวมอญเหล่านี้ ตั้งบ้านเรือนในบริเวณในเกาะเมืองใกล้กับวัดขุนแสน ห่างจากพระราชวังจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระองค์ไม่มากนัก ต่อมาชาวมอญกลุ่มนี้ได้รับราชการในราชสำนักอยู่ชุกชุมในตำแหน่งต่างๆ และสืบเชื้อสายมาถึงออกพระวิสุทสุนทร (ปาน) และเป็นพระราชบุรุษแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์ในปัจจุบัน (ปรีดี พิศภูมิวิถี, ๒๕๕๕: ๑๐)

จารีตประเพณีแห่งพระราชสำนักกับการอ้างไว้ซึ่งธรรมเนียมราชตระกูล ความสำคัญประการหนึ่งที่จะนำไปสู่การดำรงรักษาและพัฒนาของพระราชอาณาจักรในทุกๆ รัชสมัย จำเป็นอย่างยิ่งที่องค์พระมหากษัตริย์จะต้องสร้างความยอมรับ และความถูกต้องว่าด้วยธรรมเนียมราชตระกูลแห่งพระบรมราชวงศ์ การอ้างไว้ถึงความเก่าแก่แห่งราชปฏิบัติ และคงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับกฎมณเฑียรบาล ราชานุกิจ พระราชพิธีหรือราชনীติในที่นี้เป็นการให้ความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ที่อธิบายด้วยมิติทางโบราณราชประเพณี อันนำไปสู่ความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ ดังปรากฏในหลักปัญหาราชาภิเษกที่กล่าวถึงราชสมบัติเป็นเอกราชานวัตรมหัศจรรย์อดมบรมจักรฐาน อันมีลักษณะ ๕ ประการคือ มงคลอินทราชาภิเษก๑ มงคลโกคาภิเษก๑ มงคลปราบดาภิเษก๑ มงคลราชาภิเษก๑ มงคลอุปภิเษก๑ (รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, ๒๕๔๑: ๑-๒) ดังนี้ มงคลอินทราชาภิเษก๑ หมายถึง สมเด็จพระอมรินทราบิธาธิราชเอาเครื่องปัญจกฤกษ์ภัณฑ์ ทั้งห้ามาถวายเมื่อจะได้อภิเษก และเสด็จบุษยพระพิชัยราชรถมาจรดฝ่าพระบาทด้วยอิทธิฤทธิ์อำนาจวาสนา เหาะเหินมาโดยนภดลอากาศมีฉัตรทิพย์โอบาสมากางกัน

มงคลโกคาภิเษก๑ หมายถึง ชาติตระกูลพราหมณ์มหาศาล มีโกลโคโยศุริยสมบัติ อันบริบูรณ์เป็นชาติตระกูลมหาเศรษฐีมีศบิรवारและทรัพย์สมบัติอันรุ่งเรืองสมควรที่จะเป็นสมเด็จพระ

พระมหากษัตริย์อันเป็นเจ้าพิภพปกครองอาณาประชาราษฎร์ รู้จักราชธรรมและตราชูธรรม และทักษะ
 กุศลอันเป็นประโยชน์โทษทัณฑ์ ตัดรอนซึ่งทุกข์ของราษฎร

มงคลปราบาภิเษก๑ หมายถึง เป็นตระกูลกษัตริย์ขัตติยาธิราชมีฤทธิ์อำนาจรบพุ่ง
 หักหาร ได้ราชฐานบ้านเมืองและราชสมบัติด้วยอิทธิฤทธิ์อาณาจักร มีชัยชำนะแก่ข้าศึกศัตรู หินชาติ
 ทั้งปวงปมได้จะล่วงประทุษร้าย

มงคลราชาภิเษก๑ หมายถึง เมื่อสมเด็จพระบิดาพระมารดาทรงพระชรา พระราช
 โอรสและพระราชบุตร กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เป็นสวัสดิชาติเนื้อพระวงศ์แก่กันและพระญาติวงศ์ทั้ง
 ๔ ตระกูลนั้นเห็นสมควรแก่พระลักษณะซึ่งจะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์
 ทรงพิภพตามสันดานราชวงศ์

มงคลอุปกิเษก๑ หมายถึง สมเด็จพระบิดามารดาเอาตระกูลชาติเสมอกันมากระทำ
 การมงคลวิวาหะอุปกิเษกให้ปกครองกันตามพระวงศ์สันดานของเราก็ดี และเหล่ากษัตริย์อันจรมาแต่
 ต่างประเทศและเรามาเห็นสุขุมขัตติยชาติ และมารราชาภิเษกด้วยพระญาติพระวงศ์ของเราดีเป็น
 สวัสดิชาติ

ปัญจราชาภิเษกจึงเปรียบเสมือนสัญลักษณ์ สิ่งที่มีความควรปฏิบัติสำหรับผู้ที่จะดำรง
 เป็นพระมหากษัตริย์ที่เพียรพร้อมในที่มีมงคลพิเศษอยู่ประการหนึ่ง อันเป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่
 ความชอบธรรมความเหมาะสมและความสามัคคีของเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดทั้งพระราชสำนัก
 โดยเฉพาะอย่างยิ่งมงคลว่าด้วยโศภาภิเษกอันว่าด้วยชาติตระกูลของพระมหากษัตริย์ และมงคล
 อุปกิเษกอันว่าด้วยชาติตระกูลเสมอกัน นำมาซึ่งอำนาจบารมีที่ได้มาจากการสร้างเครือข่าย
 ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองของแต่ละศูนย์อำนาจ โดยผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ
 การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ตลอดไปจนถึงการให้ความคุ้มครองเมื่อมีอันตรายมาเยือน หรือที่เรียกว่า
 เครือข่ายพันธมิตร (Net-Work of Royalty) เป็นการสร้างความสัมพันธ์ส่วนบุคคล เมื่อบุคคลที่มาก
 ด้วยอำนาจและบารมี (a man of powers) สิ้นชีวิตลงความสัมพันธ์ที่มีมาก็อาจสิ้นสุดลง (สุนทร
 ชูตินทรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๓๙) ดังนั้นการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติตามธรรมเนียมราชตระกูล
 นับเป็นสิ่งที่สำคัญและพึงยึดถือปฏิบัติ

ในตอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรสและพระราช
 ธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงฐานันดรชั้นเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกยาเธอและมีได้
 สืบพระราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระราชโอรสพระองค์หนึ่งคือ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ทรง
 ดำรงตำแหน่งพระอริยยศที่ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยิกา นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เก้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระนัดดาเป็นพระมเหสีในรัชกาลที่ ๔ ถึงสองพระองค์ คือ สมเด็จพระ
 พระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระบุตรในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณและพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพย
 ภมราภิรมย์ พระบุตรในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งเมื่อมาพิจารณาแล้วการสถาปนาเจ้านายฝ่ายในที่
 สืบจากรัชกาลที่ ๓ ทั้งสองพระองค์อาจจะมีใช่เป็นไปด้วยความสืบทอดมรดกที่เสียทั้งหมด
 ทั้งนี้จะเป็นผลมาจากเงื่อนไขทางการเมืองเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับบรรดาเจ้านายขุนนางและเจ้า
 ประเทศราช ตลอดทั้งขุนนางในระดับต่างๆเหมือนที่โบราณถือปฏิบัติ อย่างน้อยเป็นการสร้างเงื่อนไข
 ความผูกพันและพัฒนาไปสู่ความสืบเนื่องจากกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นที่ ๓ ไปสู่พระบรมวงศานุวงศ์

ชั้นที่ ๔ และที่ ๕ ต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๓ ให้มีตำแหน่งหน้าที่ในรัชกาลและทรงชุบเลี้ยงอย่างดีทุกพระองค์ โปรดให้ทรงกรมถึง ๑๐ พระองค์ ทั้งนี้เพื่อให้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ ตามความสามารถโดยทั่วหน้ากัน เดิมการเลื่อนยศเจ้านายและขุนนางเพียงแต่ให้มีประกาศพระบรมราชโองาสแต่งตั้งก็เสร็จพิธี แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวังเจ้านาย บ้านขุนนาง ทรงจุมเจิมและพระราชทานสุพรรณบัฏจารึกพระนามด้วยพระองค์เองเป็นการสร้างความรู้สึกรักภักดีอีกแบบหนึ่ง (สำนักนายกรัฐมนตรื, ๒๕๒๕: ๓๐-๓๑)

ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ระหว่างองค์พระมหากษัตริย์ กับเจ้านายในพระราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นับว่าเป็นไปได้ด้วยดี ความสามัคคีและความร่วมมือกัน จากทุกฝ่ายเป็นปัจจัยสำคัญข้อหนึ่ง ที่ทำให้การดำเนินนโยบายเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศตะวันตกอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ อันส่งผลต่อการปรับปรุงสังคม และประเพณีของไทยบางอย่างตามคตินิยมตะวันตกเป็นไปด้วยความสำเร็จด้วยความน่าพึงพอใจ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระราชวงศ์ในระดับพระภรรยาเจ้า ภรรยาเจ้า ตลอดทั้งพระราชโอรสพระราชธิดาในชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า ทั้งที่ประสูติก่อนบรมราชาภิเษก ๒ พระองค์ และประสูติเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว ๘๒ พระองค์ รวมทั้งสิ้น ๘๔ พระองค์ การมีมหาสาขามากมายดังกล่าวนี้ แนวคิดในสมัยโบราณมีความเชื่อว่าเป็นเครื่องหมายแห่งการเชิดชูให้พระราชวงศ์เจริญงอกงามได้รับการยกย่องนับถือโดยกว้างขวาง (บรรเจิด อินทุจันทร์ ยง, ๒๕๓๙: ๕๕๘ และ ศุภวัฒน์ เกษมศรีและรัชณี ทรัพย์วิจิตร, ๒๕๔๙: คำนำ)

ในเรื่องของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในและราชการต่างๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันสนับสนุนระบบฝ่ายในที่มีจำนวนมากที่ดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า และภรรยาเจ้า ทั้งจากกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง คหบดีผู้มีทรัพย์ ด้วยมีพระราชดำริว่า ระบบดังกล่าวยังคงมีความสำคัญในการสร้างสมดุลอำนาจระหว่างชนชั้นปกครองตลอดจนเป็นการเสริมสร้างพระบารมีของพระมหากษัตริย์ อีกทั้งระบบดังกล่าวยังคงเป็นที่ยอมรับถือปฏิบัติอยู่ในหลายสังคมขณะนั้น ในทางพระพุทธศาสนาก็ได้มีข้อห้ามในเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ในเวลานั้นสังคมไทยยังต้องการแรงงาน ถ้าผู้ชายมีภรรยาเพียงคนเดียวจะทำให้มีบุตรได้อย่างมากเพียง ๑๒-๑๓ คน เพราะผู้หญิงแต่ละคนไม่สามารถมีบุตรมากกว่านั้น แต่หากผู้ชายมีภรรยาหลายคนจะสามารถมีบุตรได้เป็นจำนวนมาก แต่อย่างไรก็ตามทรงอนุญาตให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่สมัครใจสามารถทูลลาออกจากราชการได้ ทั้งนี้แต่เดิมมาหากสตรีผู้ใดได้มาถวายตัวทำราชการฝ่ายในแล้วจะไม่สามารถออกจากราชการได้ ถ้าคิดจะออกจากราชการต้องแสวงหาอุบายว่าป่วยเป็นโรคร้ายแรงต่างๆ อาทิ โรคเรื้อรัง โรคมะเร็ง หรือ ทำที่ว่าวิกลจริต เป็นผู้ร้าย รวมถึงยอมเสียค่านายหน้าให้ผู้ใหญ่ฝ่ายในกราบบังคมทูลพระกรุณากราบบังคมทูลลาออกจากราชการแทน จึงจะออกจากราชการได้ (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, ๒๕๔๖: ๑๔๙-๑๕๐) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็นในเรื่องของโครงสร้างระบบฝ่ายในที่ทรงปฏิบัติตามแบบแผนโบราณราชประเพณี แต่อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงเห็นถึงสิทธิความเท่าเทียมของความเป็นมนุษย์ในด้านสิทธิเสรีภาพด้วยเช่นเดียวกันจากหลักฐานการประกาศอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก ซึ่งประกาศไว้ ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๖๐-๖๒) ความว่า

พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศปฏิญาณไว้เป็น ความสัจความจริง แก่เจ้าจอมอยู่งานชั้นใน ชั้นกลาง ชั้นนอกทั้งปวง เว้นแต่เจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอ และหม่อมพนักงานทุกตำแหน่ง แลเจ้าจอมเอ้าแก่ และท่านเอ้าแก่ แลนางบำเรอทั้งปวงทุกคน

...ด้วยบัดนี้ไม่ทรงหวังแทนท่านผู้ใดผู้หนึ่งไว้ในราชการด้วยการข่มเหงกักขังต้องทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามสมควรแลเห็นแก่ตระกูล แลความชอบของท่านทั้งปวงจึงทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง พระราชทานเบี้ยหวัดผ้าปี แลเครื่องยศบรรดาศักดิ์โดยสมควร บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ทำราชการมานานแล้วใครใครไม่สบาย จะใคร่กราบถวายบังคมลาออกนอกราชการไปอยู่วังเจ้า บ้านขุนนาง บ้านบิดามารดา จะมีลูกมีเมียให้สบายประการใดก็อย่าได้กลัวความผิดเลยให้กราบบังคมทูลถวายบังคมลาโดยตรง แล้วถวายเครื่องยศคืนแล้วก็จะโปรดให้ไปตามปรารถนาโดยสะดวกไม่กักขังไว้ ถ้าเป็นคนมีตระกูลไปอยู่กับบิดามารดาพี่น้อง หรือเป็นนางห้าม เจ้านายที่ทรงพระกรุณาให้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ๆ หรือเป็นภรรยาข้าราชการที่มีศักดิ์มากก็จะพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่บ้างโดยสมควร เจ้าจอมอยู่งานชั้นในคับแค้นใจนักจะถวายบังคมลาออกนอกราชการก็อายอดสู อยู่ชั้นในไม่สบายจะบอรับพระราชทานโอกาสเลื่อนออกมาเป็นชั้นกลาง ชั้นนอก แลพนักงาน แลนางบำเรอก็ตามแต่จะชอบใจแต่ให้กราบทูลก่อน...แต่เจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอจะโปรดให้ออกนอกราชการมีผิวใหม่ไม่ได้จะเสียมพระเกียรติยศพระเจ้าลูกเธอไป...อนึ่งเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าในแผ่นดินล่วงมาแล้วถ้ามีพระองค์เจ้าอยู่ก็อย่าให้มีผิว ถ้าอยากจะมีผิวให้ได้ก็ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าตัดรอนพระองค์เจ้าให้ขาดเสียก่อนอย่าให้เรียกว่าเจ้าจอมมารดาเลย ถ้าพระองค์เจ้ายอมตัดไม่นับถือแล้วจะโปรดให้มีผิวตามสบายถ้าไม่กราบทูลพระกรุณา ขึ้นมีผิว ถ้าผิวเป็นพระองค์เจ้าก็จะโปรดให้ลดเบี้ยหวัดเสียกึ่งหนึ่ง ถ้าผิวเป็นหม่อมเจ้าเป็นข้าราชการมีบรรดาศักดิ์ก็ตีจะยกเบี้ยหวัดแล้วจะให้เสียภาษีปีละ ๑๒ ตำลึง ถ้ามีผิวข้าราชการมีบรรดาศักดิ์น้อย แลไพร่จะให้ลงพระราชอาญา แล้วผิวจะให้รับราชบาทแล้วเอาตัวส่งหญ้าช้าง ตัวหญิงจะให้ลงพระราชอาญาจำไว้นจนตาย ถ้าพระองค์เจ้าสงสารกราบทูลขอก็จะพระราชทานให้ไปอยู่กับพระองค์เจ้ารับพระราชทานเบี้ยหวัดเหมือนอย่างนางนม ให้เรียกแต่ว่ามารดาไม่ให้ใส่คำเรียกหน้าว่าเจ้าจอม... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก. อ้างถึงใน สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๔๒)

ผู้คนจำนวนมากในพระราชสำนัก รวมทั้งในแต่ละรัชสมัยทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเป็น สิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงพระบรมเดชานุภาพขององค์พระมหากษัตริย์ ตลอดทั้งถือเป็นธรรมเนียม การสืบราชตระกูลไว้รับใช้ในงานราชการแผ่นดินต่อไปในอนาคต การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างฐานความมั่นคงที่ส่งผลต่อ งานราชการทางฝ่ายหน้า อาทิ สตรีที่เข้ามาเป็นหน้าที่ภรรยาซึ่งมีราชสกุลยศเดิมอยู่ในฐานะ พระราชวงศ์และบุตรขุนนางส่วนกลางกับภูมิภาคท้องถิ่นสตรีที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่ชั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าลงมาถึงหม่อมเจ้า ตลอดทั้งท้าวนางและข้าราชการบริพารไปจนถึงระดับล่างลงไป โดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า การสร้างความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ ฝ่ายในนั้น นับเป็นสิ่งที่สมควรจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมายและธรรมเนียมราชตระกูล ทั้งนี้เพื่อความเหมาะสมในการสืบพระราชสันตติวงศ์ในตำแหน่งรัชทายาท อันเป็นที่ยอมรับแก่มหาชน

ทั่วไป ดังที่เรียกว่า “อุกโทสุชาติ สังสุทธเคราะห์” หมายถึงผู้ที่เกิดดีทั้งสองฝ่าย ซึ่งมาจาก “อุกโทสุชาติ” มีความหมายเฉพาะตัวคือ การมีกำเนิดทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายชนกและชนนี ส่วน “สังสุทธเคราะห์” หมายถึง กรรมปฏิสนธิบริสุทธิ์พร้อม (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๔๒)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการสานความสัมพันธ์กับพระบรมวงศานุวงศ์นำมาสู่การถวายตัวเป็นฝ่ายในที่อัครมเหสี นับเป็นพระอัครมเหสีในสมัยแรกที่สถาปนาในขณะที่มีพระชนมายุอยู่ “พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี” พระธิดาในพระเจ้าราชวรวงศ์ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี โดยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณพระองค์นี้ทรงเป็นพระอนุชาในพระองค์เจ้าหญิงวิลาส พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงโปรดมากที่สุด นอกจากนี้ยังสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำเพย พระธิดาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์เป็น พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ และในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระนางเธอพระองค์ดังกล่าว ได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี การสถาปนาพระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวงในรัชกาลที่ ๓ ทั้งสองพระองค์นี้ ขึ้นเป็นพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๔ นับเป็นความพยายามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์เท่ากับการเชื่อมสายสัมพันธ์ที่เคยเป็นเรื่องหมางเมินกันมาก่อนระหว่างรัชกาลที่ ๓ กับรัชกาลที่ ๔ ให้แน่นแฟ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งยังเป็นการสร้างสิทธิอันชอบธรรมในการสืบสันตติวงศ์ ให้แก่พระราชโอรสที่จะประสูติต่อไป ซึ่งทรงเป็นเชื้อสายของทั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ย่อม เป็นที่สรรเสริญของราชวงศ์ และขุนนางที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์อีกด้วย (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๒๕)

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สามารถสืบเชื้อพระราชมารดาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ มีจำนวนทั้งสิ้น ๒๗ พระองค์หรือ ๒๗ มหาสาขา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขานนามสกุลพระราชทานไว้สำหรับสืบเชื้อพระวงศ์นั้นๆ ในตอนแรกรวม ๒๖ นามสกุล เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เว้นแต่ราชสกุลในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมเจ้าชายปรีดิยากรพระโอรสในพระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ไม่มีโอรสสืบพระวงศ์ต่อไป จึงมิได้พระราชทานนามสกุลไว้กระทั่ง ปีพ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสกุลให้ผู้สืบพระวงศ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่า “คัคณางค์”

- มหาสาขาที่สืบราชสกุลมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังต่อไปนี้
๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านพวงศ์ นามสกุลพระราชทาน “นพวงศ์”
 ๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ นามสกุลพระราชทาน “สุประดิษฐ์”
 ๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ นามสกุลพระราชทาน “กฤดากร”
 ๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร นามสกุลพระราชทาน “คัคณางค์”
 ๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช นามสกุลพระราชทาน “ศุขสวัสดิ์”
 ๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์ นามสกุลพระราชทาน “ทวีวงศ์”
 ๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม นามสกุลพระราชทาน “ทองใหญ่”

๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ นามสกุลพระราชทาน “เกษมสันต์”
๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร นามสกุลพระราชทาน “กมลาคัน”
๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้าชายจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ นามสกุล พระราชทาน “จักรพันธ์”
๑๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ นามสกุลพระราชทาน “เกษมศรี”
๑๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนสิริรัชสังกาศ นามสกุลพระราชทาน “ศรีธวัช”
๑๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ นามสกุลพระราชทาน “ทอง
แถม”
๑๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ นามสกุลพระราชทาน “ชุมพล”
๑๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ นามสกุลพระราชทาน
“เทวกุล”
๑๖. สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุ
พันธุ์วงศ์ วรเดช นามสกุลพระราชทาน “ภาณุพันธุ์”
๑๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ นามสกุลพระราชทาน “สวัสดิกุล”
๑๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา นามสกุลพระราชทาน “จันทร์ทัศน์”
๑๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นพงศาติศรมหิป นามสกุลพระราชทาน “ชยางกูร”
๒๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระนราธิปพันธุ์พงศ์ นามสกุลพระราชทาน “วรวรณ”
๒๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นามสกุลพระราชทาน
“ติศกุล”
๒๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ พระองค์เจ้าชายศรีเสาวภาคย์ นามสกุลพระราชทาน
“ไศถางค์”
๒๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา นามสกุลพระราชทาน “โสนกุล”
๒๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นามสกุล
พระราชทาน “จิตรพงศ์”
๒๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ นามสกุลพระราชทาน “วัฒน
วงศ์”
๒๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ นามสกุลพระราชทาน “สวัสดิ
วัฒน์”
๒๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย นามสกุลพระราชทาน “ไชยันต์”

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระอัครมเหสี และทรงรับ
สตรีเป็นบาทบริจาริกา รวมถึงการให้พระประสูติกาลราชโอรสและราชธิดาจากสายราชสกุล สกุลแตก
ขยายเป็นหลายมหาสาขานับเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติของพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าอันแสดงถึง
พระบรมเดชานุภาพไป พร้อมกับการสร้างความปรองดองในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ในชั้นต่างๆ ได้เป็น
อย่างดีโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มพระราชวรวงศ์เธอชั้นที่ ๓ ผู้สืบสายมาจากพระบาทสมเด็จพระสมเด็จ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นที่ ๔ ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในแรกเดิมทีปฏิสัมพันธ์เป็นไปในทางไม่ดีนัก รวมไปถึงกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ในช่วงต้นราชวงศ์จักรีด้วย สืบเนื่องมาจากปัญหาการสืบพระราชสมบัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างความปรองดองในหมู่พระราชวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำอยู่นี้ จึงนับเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทรงสร้างความสืบทอด และดำรงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งพระราชวงศ์ ซึ่งส่งผลกับสถาบันพระมหากษัตริย์ อีกทั้งยังเป็นแนวทางเพื่อสร้างความยอมรับทางสิทธิธรรมที่ถูกต้องและเพียรพร้อมตามจารีตราชประเพณี

นับได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญประการต้น ที่จะทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ในการที่จะดำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรให้สถาพรต่อไป กรณีตัวอย่างเช่น ในบรรดาพระญาติ ญาติทางฝ่ายสมเด็จพระมหาเศวตฉัตร เจ้าจอมมารดาเจ้าจอม ทางสายราชสกุล และสกุลที่สูงด้วยอิสริยยศอิสริยยศศักดิ์และมีบทบาททางการเมือง ได้กลายเป็นกลุ่มประสานความร่วมมือที่สำคัญที่จะขับเคลื่อนพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้ต้องตามพระราชประสงค์และปกป้องไว้ซึ่งอำนาจแห่งพระราชบัลลังก์จะเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่ต้นถึงปลายรัชกาล ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้า พระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอชั้นพระองค์เจ้า ถึงแม้จะไม่เห็นผลของพระองค์ท่านทั้งหลายที่ได้ประกอบคุณูปการในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ได้ส่งผลอย่างชัดเจนเป็นอย่างมากในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

พระบรมวงศานุวงศ์ที่สืบจากชั้นที่ ๔ เป็นกลไกสำคัญที่แบ่งเบาพระราชภาระและทรงช่วยเหลือทำนุบำรุงกิจการต่างๆ ของบ้านเมืองได้เป็นอย่างดี และเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติหรือที่เรียกได้ว่าทรงเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่ได้ทรงไว้วางพระราชฤทธิจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาลเป็นต้น อาทิ

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พ.ศ.๒๔๐๖-๒๔๙๐) พระมารดาคือ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณาราย (พระองค์เจ้าแฉะ) ทรงมีพระปรีชาญาณเป็นที่ประจักษ์แก่งานราชการบ้านเมือง และทรงรับใช้งานราชการอยู่หลายรัชกาลไม่ว่าจะเป็นงานทางด้านสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรม ประติมากรรม จิตรกรรม ดุริยางคศาสตร์ วรรณคดี (มัทนียา พงศ์สุวรรณ, ๒๕๕๓: ๑) จนได้รับการไว้วางพระราชฤทธิรับใช้ราชการสำคัญและทรงเป็นปราชญ์ในหลายๆ ศาสตร์ เช่น ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้านริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเปรียบเสมือนผู้สืบทอด สร้างสรรค์องค์ความรู้จากบรรพบุรุษสะท้อนความเป็นภูมิปัญญาไทยได้เป็นอย่างดีผลงานของพระองค์ท่านได้เป็นที่ประจักษ์มาจนถึงปัจจุบัน

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๐๕-๒๔๘๖) ในเจ้าจอมมารดาชุ่ม ผู้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา กรมแผนที่ จัดตั้งสถานศึกษาต่างๆ จนพัฒนาเป็นกระทรวงธรรม

การทรงเป็นราชทูตพิเศษทั้งในประเทศยุโรป อียิปต์ อินเดีย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรกที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๔๐ ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครในรัชกาลที่ ๖ อภิรัฐมนตรีในอภิรัฐมนตรีสภาสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้ให้กำเนิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร งานราชการต่างๆ จำนวนมากนี้ทรงรับใช้เบื้องพระยุคลบาทมาเป็นเวลานานหลายรัชกาลด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยเปรียบประดุจพระหัตถ์ขวาในพระองค์ ด้วยงานราชการต่างๆ ที่ต้องเกี่ยวข้องกับการเสด็จต่างพระเนตรพระกรรณและเยี่ยมเยียนประชาชนตามหัวเมืองต่างๆ จึงทรงรอบรู้ภูมิศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภาษา วรรณคดี คติชนวิทยาได้เป็นอย่างดีจนได้รับการยกย่องให้เป็นพระบิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวงการมรดกประเทศไทย พระองค์เป็นบุคคลไทยพระองค์แรกที่ได้รับการยกย่องจากองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้เป็นบุคคลสำคัญของโลก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๕

๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พ.ศ.๒๔๐๑-๒๔๖๖) ในสมเด็จพระปิยะมหาราชที่ ๕ (เจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม) ทรงมีหน้าที่ในการตรวจบัญชีคลังและทรงเป็นแนวร่วมในการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในปีพ.ศ. ๒๔๑๘ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของกระทรวงการคลังมหาสมบัติหรือกระทรวงการคลังในปัจจุบัน ทรงรับหน้าที่ที่ตรวจบัญชีต่างกระทรวงด้วยพระองค์เอง ยังทรงร่วมเป็นหัวหน้าพนักงานออกติดต่อฟิศ ในสำนักงานที่เรียกว่า “ออกติดต่อฟิศ” ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และตำแหน่งราชเลขาธิการทรงเป็นที่ปรึกษาในราชการต่างประเทศและตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติ ผู้บังคับบัญชากรมบัญชีกลางทรงเป็นผู้ริเริ่มให้ตั้งทูตไทยไปประจำอยู่ในพระราชสำนักต่างๆ เป็นครั้งแรก ใน พ.ศ.๒๔๒๕ สยามจึงเริ่มตั้งกงสุลในอังกฤษ ครั้งแรกและตามมาด้วยประเทศฝรั่งเศส อีกทั้งทรงเป็นผู้ริเริ่มดำริที่จะทำสัญญาทำอังกฤษเพื่อจัดตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ นอกจากนี้ยังทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงจัดตั้งกระทรวงต่างประเทศและทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีพระองค์แรกที่ทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ความไว้วางพระราชหฤทัยดังกล่าวทรงได้รับการยกย่องประดุจเป็นแขนซ้ายในพระองค์เหมือนกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งผู้รักษาราชการพระนคร นายกสภาการคลัง นายกรรมการตรวจร่างประมวลกฎหมาย พนักงานตรวจปฏิทินที่ใช้ในราชการ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ มหาอำมาตย์เอก รัฐมนตรี ออคมมนตรี นายทหารพิเศษชั้นนายพลเอก (เพ็ญศรี คุ้ม, ๒๕๔๒: ๒๓๑-๒๓๒)

ในปี พ.ศ.๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษทรงฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ในงานใหญ่ ครั้งนั้นเป็นประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดิน และประธานาธิบดีต่างประเทศที่เป็นสัมพันธมิตรยอมแต่งตั้งเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่เป็นผู้แทนไปช่วยงาน และในครั้งนั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษได้บอกหมายกำหนดการมากราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการไปช่วยงานฉลองราชสมบัติ ณ ประเทศอังกฤษแทนพระองค์ และยังทรงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมฯ ให้เสด็จไป

ยังประเทศฝรั่งเศส สวีเดน และถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าวิลเฮมที่ ๑ แห่งเยอรมนีด้วย ในการเสด็จครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ยังทรงได้ไปดูงานเกี่ยวกับด้านการปกครองประเทศ และนำความขึ้นกราบบังคมทูลจากนั้น จึงทรงเริ่มให้ตั้งเสนาบดีประชุมสภาขึ้นในปี พ.ศ.๒๔๓๑ (พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, ๒๕๓๙: ๓๒-๓๓)

จากการมีตัวอย่างเจ้านาย ทั้งสามพระองค์ที่นำมาเสนอนี้ มีข้อที่หน้าสังเกตได้ว่าเป็นกลุ่มเจ้านายจากจำนวนหลายสิบพระองค์ที่ได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญทางราชการ และได้รับพระราชทานพระอิสริยยศกิตติมศักดิ์ทรงกรมที่ตำแหน่งสูงสุดในระดับตำแหน่ง “สมเด็จพระกรมพระยา” ที่ต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะทำหน้าที่ราชการได้ต้องพระราชหฤทัย ซึ่งถ้าเจ้านายพระองค์นั้น ทรงมีฐานันดรแต่เดิมที่พระองค์เจ้า ซึ่งตามหลักจะต้องเริ่มทรงกรมขั้นต่ำสุดเป็นต้นไปเริ่มตั้งแต่ กรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ กรมพระยา สมเด็จพระกรมพระยา หรือ เดิมเรียกว่า สมเด็จพระพระ ทั้งนี้เป็นไปแล้วแต่พระราชอัธยาศัยประกอบกับงานการแผ่นดินที่ปรากฏ (Jeffrey Finestone, 1969: 634)

เมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลอื่นๆ พบว่าตำแหน่งเจ้านายฝ่ายหน้าที่ปฏิบัติราชการ และได้รับการสถาปนาทรงกรมถึงสมเด็จพระกรมพระ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีบทบาทหน้าที่ทางราชการค่อนข้างสำคัญและเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าในระดับชั้นผู้ใหญ่ มีน้อยพระองค์มากกว่า ถ้าเปรียบเทียบกับเจ้านายที่สืบทอดมาจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกตัวอย่างเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสที่สืบพระราชวงศ์ออกเป็นมหาสาขานี้ได้ ๑๘ มหาสาขาแต่มีพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งได้รับการสถาปนาที่สมเด็จพระกรมพระยาได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระชัยนาถเรนทร ผู้ทรงเป็นพระบิดาแห่งวงการสาธารณสุขไทย นอกจากนี้ยังทรงดำรงตำแหน่งองคมนตรีในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๗ จนถึงรัชกาลที่ ๙ (Jeffrey Finestone, 1969: 580)

สรุปได้ว่า ทั้ง ๕ เรื่องที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๔ ทรงเลือกที่จะรักษาพระราชอาณาจักรและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของความมั่นคงของสยามประเทศ โดยการธำรงรักษาปรีชาญาณ ความรู้ ภูมิปัญญาดั้งเดิมและโบราณราชประเพณี ทั้งส่งเสริมสถานะของพระมหากษัตริย์และแสดงออกถึงความเป็นสมมติเทพ หรือพุทธราชา ในการที่พระองค์ทรง “เลือก” ที่จะใช้ความรู้ในลักษณะดังกล่าวทำให้ความรู้ดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาได้รับการธำรงรักษาไว้ เนื่องจากพระองค์ได้บันทึกความรู้ต่างๆ ลงในประกาศต่างๆ และทรงปฏิบัติให้เป็นเยี่ยงอย่าง..ทำให้ความรู้ดังกล่าวนอกจากจะไม่สูญหายลบเลือน ยังได้รับการจารึกลงไว้เป็นแบบอย่างมีการเรียนรู้สืบทอดมา โดยเฉพาะในกลุ่มพระราชโอรส พระราชธิดา เจ้านายและขุนนาง จึงเท่ากับเป็นการถ่ายทอดความรู้ดั้งเดิมให้สืบทอดต่อมาอีกด้วย อย่างไรก็ตามรัชกาลที่ ๔ มิได้ทรงยึดมั่นใน “ของเก่า” หรือภูมิปัญญาดั้งเดิมโบราณราชประเพณีแต่อย่างใด พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องพัฒนา พระราชอาณาจักรในช่วงของการเปลี่ยนแปลง อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์กับต่างประเทศและการเริ่มต้นของระบอบอาณานิคม รัชกาลที่ ๔ ทรงพัฒนาพระราชอาณาจักรโดยการยอมรับการเปลี่ยนแปลงและผสมผสานความรู้ใหม่ในศิลปวิทยาการด้านต่างๆ

และถ่ายทอดความรู้ใหม่นั้นๆ ให้กับสังคมไทยให้กว้างขวางเท่าที่จะทำได้ ขณะเดียวกันก็ทรงมีปฏิสัมพันธ์กับต่างประเทศและชาวต่างประเทศ และได้พยายามสื่อสารให้เห็นว่า สยามนั้นก็เป็นหนึ่งใน “อารยประเทศ”

๕.๒ การพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ

การพัฒนาพระราชอาณาจักรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนจากพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นจำนวนมาก อันเป็นปัจจัยสำคัญที่พระองค์ทรงใช้ในการธำรงรักษาชาติ ท่ามกลางกระแสการล่าอาณานิคมจากมหาอำนาจทางตะวันตก พระองค์ทรงใช้ภูมิปัญญาในทฤษฎีวิวัฒนาการที่มีมาแต่เดิม ปรับเปลี่ยนในบางอย่างที่ควบคู่ไปกับการเปิดโลกทัศน์ ในการรับวิทยาการและเทคโนโลยีใหม่จากโลกตะวันตก ก่อให้เกิดการธำรงรักษา และพัฒนา ส่งผ่านถึงการถ่ายทอดความรู้ โดยมีฐานทางการศึกษาในพระองค์ที่เป็นหัวใจสำคัญในเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาพระราชอาณาจักร ซึ่งผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลัก คือ ๑) ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ และ ๒) ความรู้ด้านศิลปกรรม ซึ่งทั้งสองเรื่องนี้เป็นประเด็นในการแสดงความเป็นอารยะของสยามประเทศ ถือได้ว่าเป็นการใช้ความรู้ในอีกรูปแบบหนึ่ง คือ การใช้ความรู้ทั้งในแบบที่ธำรงรักษาของเดิมไว้ และใช้ความรู้เพื่อการก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง เป็นการใช้ความรู้เพื่อ “การพัฒนา”

๕.๒.๑ ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์

พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ที่พระราชทานเกี่ยวกับด้านอักษรศาสตร์ เนื่องในวันสำคัญต่างๆ มีจำนวนมาก ดังนี้

...เรามีโชคดีที่มีภาษาไทยของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้ ปัญหาเฉพาะในด้านรักษาภาษานี้ก็มีหลายประการ อย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในการออกเสียง คือ ให้ออกเสียงให้ถูกต้องชัดเจนอีกอย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในวิธีใช้ หมายความว่าวิธีใช้คำมาประกอบเป็นประโยคนับเป็นปัญหาที่สำคัญ ปัญหาที่สามคือ ความร่ำรวยในคำของภาษาไทย ซึ่งพวกเรานึกว่าไม่ร่ำรวย จึงต้องมีบัญญัติศัพท์ใหม่มาใช้ ... พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ

ภาษาเป็นมรดกสำคัญของชาติเป็นสิ่งที่แสดงถึงความมีอารยะทางวัฒนธรรม และภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาเป็นเวลานานและเป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงความเป็นตัวตนความเป็นชาติได้อย่างสมภาคภูมิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญในเรื่องของการใช้ภาษาไทยอย่างถูกต้อง อยู่เสมอทรงพระราชนิพนธ์ชี้แนะตักเตือนในเรื่องของภาษาอยู่เสมอไม่ได้ขาด แม้แต่ในรัชกาลปัจจุบันทรงระมัดระวังการใช้ภาษาไทยให้ชัดเจนทั้งในภาษาพูดและภาษาเขียน ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องแรกในปีแรกของรัชกาลในปีพ.ศ. ๒๔๘๙ เรื่อง พระราชานุกิจรัชกาลที่ ๘ พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสหลายองค์ที่เกี่ยวข้องกับภาษาไทย โดยจะอัญเชิญเป็นกรณีตัวอย่างดังนี้

...เรามีโชคดีที่มีภาษาของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้” จากการประชุมวิชาการของชุมนุมภาษาไทย ๒๕๐๕...

...ไทยเรามีเอกราชมีภาษาของเราเองมีตัวหนังสือซึ่งคิดค้นขึ้นเอง” จากพิธีทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาวิทยาศาสตรดุษฎีบัณฑิต ณ มหาวิทยาลัยเมลเบิร์น ๒๕๐๘...

...ภาษาไทยเป็นสิ่งสำคัญสำหรับบ้านเมืองของให้ร่วมมือช่วยกันรักษามาตรฐานของภาษาไทยไว้อย่าให้ทรุดโทรม” และ “ในด้านการใช้ถ้อยคำหรือคิดคำขึ้นใหม่ของให้พยายามนึกถึงคำเก่าๆ ในภาษาไทยของเราไว้บ้างคำเก่าเหล่านี้มีอยู่แล้ว ของให้พยายามรักษาไว้และใช้ให้ถูก คำที่จะสร้างขึ้นใหม่ของให้ช่วยกันคิดให้ดีขึ้นอย่างคิดใหม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก... จากการชุมนุมภาษาไทยและผู้รับรางวัลพระราชทานการออกเสียงภาษาไทย ๒๕๐๘...

...เมื่อพูดจาสื่อสารกันได้ไม่ติดขัดก็จะมีคามเข้าใจกันสามารถร่วมมือกันทำงานสร้างสรรค์ความสุขความเจริญให้เกิดขึ้นได้ ปัญหาจะไม่เกิดขึ้นหรือหากจะเกิดขึ้นบ้าง ก็สามารถพูดจาทำความเข้าใจกันได้โดยไม่ยาก... จากพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่...

จากพระราชดำรัสข้างต้นนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙) ทรงมีพระทัยเอาใจใส่ในเรื่องภาษาอย่างจริงจัง ทรงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของภาษาไทย อันแสดงถึงความเป็นไทยและทรงแสดงให้เห็นถึงความภาคภูมิใจที่มีภาษาเป็นของตนเอง พระองค์ยังทรงห่วงใยในเรื่องของการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง และทรงกระตุ้นให้คนไทยทั้งหลายสนใจภาษาให้มากขึ้นทั้งครู อาจารย์ นักวิชาการ ก็จะได้ศึกษาค้นคว้าภาษาไทยให้แตกฉาน อบรมสั่งสอนศิษย์ให้เข้าใจอย่างกระจ่างแจ้ง ทรงเน้นเรื่องของบทบาทของภาษาที่ใช้ในการศึกษาข้อมูล ความคิดความเข้าใจและในด้านการใช้ภาษาเป็นเครื่องมือแสวงหาความรู้ นอกจากนั้นแล้วยังทรงพระปรีชญาณรับสั่งให้จัดทำสารานุกรมสำหรับเยาวชนขึ้นโดยมีพระดำริว่า ผู้ใหญ่ควรใช้ภาษาถ่ายทอดความรู้แขนงต่างๆ แก่เยาวชน ในขณะที่เดียวกันภาษา ก็เป็นเครื่องมือที่ทำให้เยาวชนสามารถแสวงหาความรู้ด้วยตนเองได้ ก่อนหน้านั้น ได้มีการจัดทำหนังสือรวบรวมความรู้ต่างๆ ลักษณะคล้ายคลึงกับสารานุกรมสำหรับเยาวชน เรียกว่า “รชดาภิเชก” ประดุจเป็นตู้ทองของการเล่าเรียนรวมศึกษานุกรมทั้งขั้นต้น ชั้นกลาง ชั้นสูง หรือรู้จักกันดีในนาม (Rajatabhishek Begin a Golden Cabinet of Learning) ซึ่งรวบรวมโดยขุนวรทิพพิจาร ถูกตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อปีพ.ศ.๒๕๓๘

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นการรวมการเล่าเรียนต่างๆ สำหรับที่นักเรียนจะได้เลือกศึกษาเป็นลำดับขั้นขึ้นไปตามชอบใจของตนที่จะเล่าเรียนโดยสอนตัวเองหรือครูบาอาจารย์แนะนำให้ก็ได้ มีทั้งตำราที่ประมวลขึ้นจากองค์ความรู้ที่มีอยู่ภายในและรับมาจากต่างประเทศโดยตรง (สุนทรชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔ : ๒๒๓) ในสมัยนั้นจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกตามพระราชพิธีรชดาภิเชก ในรัชกาลที่ ๕ รศ.๑๑๒ กาลต่อมาได้มีการจัดพิมพ์เพื่อใช้เป็นหนังสือที่ระลึกงานพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ นอกจากนี้ยังทรงเรียบเรียงพระราชนิพนธ์ต่างๆ ไว้อีกหลายเรื่อง เช่น ตีโต นายอินทร์ผู้ปิดทองหลังพระ และพระมหาชนก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่ว่าจะเป็นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือในสมัยรัชกาลปัจจุบัน

พระมหากษัตริย์จะไม่ทรงละและให้ความสำคัญเนื่องด้วยพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวกับภาษาเป็นประจำ อยู่เสมอทั้งที่เป็นอย่างจารีตและสมัยใหม่ ภาษาเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นได้ด้วยการเรียนรู้ เป็นพฤติกรรมแบบหนึ่งซึ่งจัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมตัวอักษรหรือตัวหนังสือซึ่งใช้เขียนแทนคำพูดมีความสำคัญในการที่ช่วยให้มีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์และช่วยในการถ่ายทอดวัฒนธรรมด้วยการที่มนุษย์มีวัฒนธรรมและสามารถถ่ายทอดสืบต่อกันมา ก็เนื่องจากมนุษย์สามารถติดต่อทำความเข้าใจระหว่างกันอย่างกว้างขวางโดยใช้สัญลักษณ์ (symbolic communication) สัญลักษณ์ที่สำคัญที่สุดคือ ภาษา ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน ภาษา คือมรดกทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ จนมีผู้กล่าวว่า “ภาษาสื่อวัฒนธรรมวรรณกรรมสะท้อนความคิด” (ชูลิพร วิรุณหะ, ๒๕๕๑: ๑๙) ประเทศไทยมีภาษาเป็นของตนเองทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน เฉพาะภาษาเขียนพอขุนรามคำแหงมหาราชทรงเป็นผู้ประดิษฐ์ตัวอักษรและตัวเลขไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ที่ปรากฏอยู่บนจารึกหลักที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัย อันเป็นตัวเริ่มไปสู่การพัฒนาทางด้านวัฒนธรรมและภูมิใจในความเป็นชาติของประเทศไทย ทำให้คนไทยมีภาษาเขียนเป็นภาษาประจำชาติ ตัวอักษร ภาษา และตัวเลขมีวิวัฒนาการรูปแบบการเขียนและการอ่านเรื่อยมาจนได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติประกาศให้จารึกหลักที่ ๑ สุโขทัยได้รับการพิจารณาขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกประเภทความทรงจำในปี พ.ศ. ๒๕๔๖ จารึกดังกล่าวเป็นจารึกภาษาไทยหลักแรก ภาษาใช้แบบง่ายๆ ลีลาคล่องจอง โดยมีข้อมูล ศาสนา ภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ เศรษฐกิจและภูมิศาสตร์ ไว้อย่างหลากหลาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ค้นพบขณะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ บริเวณกลุ่มเมืองโบราณสุโขทัย หรือที่รู้จักกันดีในนาม เนินปราสาทดงตาล ตัวอักษรและจารึกหลักที่ ๑ จึงนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นอันนำไปสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ผ่านตัวอักษรและภาษา รวมทั้งเป็นจุดเริ่มต้นของความมรดกทางวัฒนธรรม อีกทั้งเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การเป็นสังคมที่มีอารยะมาจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อเรามีตัวอักษร และภาษาเป็นของเราแล้วบรรพบุรุษยังได้คิดค้นเรียงร้อยถ้อยคำผสมแนวคิดความสร้างสรรค์ซึ่งทำให้เห็นลีลา และอารมณ์ทั้งฉันทลักษณ์แต่ละประเภท ซึ่งล้วนแต่พัฒนาไปสู่ความเป็นชาตินิยมที่ชาติอื่นมาเสมอเหมือน เช่น ร่าย เป็นคำประพันธ์เชิงพรรณนา โคลง ประกอบด้วยโคลงสอง โคลงสาม โคลงสี่และโคลงฉันท์ ฉันท์ ถือเป็นวรรณกรรมที่ถือว่าเป็นศรีสง่าของบ้านเมืองถือได้ว่าแต่งยากเป็นของมีค่าสูง คำฉันท์มีหลายประเภทกำหนดชื่อตามลีลาลักษณะการอ่านเช่น อินทรวีเชียรฉันท์ มาณวิกฉันท์ สัททวิกิตพิตฉันท์ กาพย์ ประกอบไปด้วยกาพย์ยานี กาพย์ฉับบึง กาพย์สุรางคนางค์ กลอนมีตั้งแต่กลอนแปด กลอนหก กลอนกลบท (มัลลิกา พงศ์ปริตร, ๒๕๓๕: ๘๐-๘๑)

ด้วยการที่มีตัวอักษรและภาษาเป็นของตัวเองและมีความเก่าแก่ ความหลากหลายของรูปแบบการนำไปใช้ตลอดทั้งความลุ่มลึกในเชิงวิชาการทั้งทางภาษาศาสตร์และวรรณคดีสิ่งต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นพื้นฐานปัจจัยที่สำคัญทั้งการธำรงรักษาและการพัฒนามาทุกยุคทุกสมัย พระมหากษัตริย์ตลอดทั้งทุกชนชั้นในสังคมจะต้องมีหน้าที่ทำนุบำรุงมรดกทางวัฒนธรรมขึ้นนี้ไว้ให้ยาวนานและมีความเป็นเอกลักษณ์มากที่สุดหน้าที่ในการอนุรักษ์ และการทรงพระนิพนธ์ต่างๆ จึงถือเป็นหน้าที่หลักหน้าที่หนึ่งทั้งของสถาบันและองค์พระมหากษัตริย์เองซึ่งยึดถือปฏิบัติจนถือเป็นธรรมเนียมจารีตตามโบราณราชประเพณี ทั้งทุกยุคทุกสมัย สมัยสุโขทัยมีหนังสือไตรภูมิภกา และจารึกหลักที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัย สมัยอยุธยายังได้พัฒนาไปสู่การเป็นยุคทองทางวรรณกรรม ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

กำหนดวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ กำศรวลศรีปราชญ์ ลิลิตยวนพ่าย ลิลิตพระลอ ตลอดทั้งมีตำราเรียนภาษาไทยเล่มแรก ได้แก่ จินตามณี เกิดกวีคนสำคัญ เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระมหาราชครู ศรีปราชญ์

วรรณคดีชิ้นเด่นของอยุธยายังมีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก อาทิ มหาชาติคำหลวง พระมาลัย คำหลวง กาพย์ห่อโคลงแห่เรือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลดังกล่าวยังพบบทละครเรื่องอิเหนา บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง คาวี สังข์ศิลป์ชัย สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นเครื่องชี้ชัดให้เห็นว่าตัวอักษร ภาษาเป็นสิ่งสำคัญของชาติเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงทำนุบำรุงต่อไปในภายภาคหน้า ตลอดทั้งงานวรรณกรรมที่แปลเรื่องราวทางศาสนาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยตามแบบที่เรียกว่า “แปลร้อย” ในการต่อมาเมื่อมีการติดต่อถึงขั้นได้ศึกษาวรรณกรรมของประเทศเพื่อนบ้านทำให้เกิดวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทงานแปล มักนิยมแปลจากพระราชพงศาวดารจีน เช่น สามก๊ก พระราชพงศาวดารมอญ ราชธานีราช

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้หนึ่งที่ทำให้ความสำคัญอุปถัมภ์ค้ำชูมรดกทางอักษรศาสตร์ดังกล่าว ให้อยู่คู่เป็นศรีสง่าแก่พระราชอาณาจักรต่อไป ตามธรรมเนียมโบราณที่เคยถือปฏิบัติกันต่อมา ทรงพระราชนิพนธ์เวสสันดรชาดก ร่ายยาว กัณฑ์วนประเวศ จุลพล และบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง และยังเห็นความสามารถด้านอักษรศาสตร์ของพระองค์ที่ได้จากการอ่านลายพระราชหัตถเลขาที่ปรากฏในประชุมประกาศ ในรัชกาลที่ ๔ นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมบุคคลที่มีความรู้ความสามารถต่างๆ ไว้อีกมาก เช่น นิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย (หม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) พระมเหศวรของ คุณสุวรรณ ซึ่งใช้คำไม่เป็นภาษา แต่อ่านแล้วเข้าใจสามารถนำมาเปรียบเทียบกับวรรณกรรม เรื่องอุณรุฑร้อยเรื่อง ใช้คำเป็นภาษาอ่านแล้วไม่ได้เรื่องราว (มักคุเทศก์กับการนำเที่ยว, ๒๕๒๘: ๑๒๓)

บทบาท และความสำคัญของภาษา ยังคงเป็นเครื่องมือสำคัญเครื่องมือหนึ่งที่จะช่วยทำนุบำรุงรักษาประเทศชาติให้คงมีความเป็นอารยะต่อไป ดังปรากฏในกระแสพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันความว่า

...ภาษาไทยนั้นเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของชาติ ภาษาทั้งหลายเป็นเครื่องมือของมนุษย์ชนิดหนึ่ง คือเป็นทางสำหรับแสดงความคิดความเห็นอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นในทางวรรณคดี เป็นต้น ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องรักษาเอาไว้ให้ดี ประเทศไทยนั้นมีภาษาของเราเองซึ่งต้องหวงแหน ประเทศใกล้เคียงของเราหลายประเทศมีภาษาของตนเอง แต่ว่าเขาก็ไม่ค่อยแข็งแรง เขาต้องพยายามหาทางที่จะสร้างภาษาของตนเองไว้ให้มั่นคง เรามีโชคดีที่มีภาษาของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้ ปัญหาเฉพาะในด้านรักษาภาษานี้ก็มีหลายประการ อย่างหนึ่งต้องให้รักษาให้บริสุทธิ์ในทางออกเสียง คือ ให้ออกเสียงให้ถูกต้องชัดเจน อีกอย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในวิธีใช้ หมายความว่า มาใช้คำมาประกอบเป็นประโยชนั้ นับเป็นปัญหาที่สำคัญ ปัญหาที่สามคือ ความร่ำรวยในคำของภาษาไทยซึ่งพวกเรานึกว่าไม่ร่ำรวยพอจึงต้องมีการบัญญัติศัพท์ใหม่มาใช้...การบัญญัติศัพท์ใหม่ก็เป็นสิ่งสำคัญเหมือนกัน... (สุลีพร พงศ์สุพัฒน์, ๒๕๔๒: ๘)

พระราชกระแสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ (รัชกาลที่ ๙) พระราชทานในวโรกาสทรงร่วมอภิปรายกับผู้ทรงคุณวุฒิทางภาษาไทยของชุมนุมภาษาไทยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เกี่ยวกับปัญหาการใช้คำไทย เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๒๕

การที่ชาวไทยมีสุนทรียอยู่ในความคิดและมีความสร้างสรรค์อยู่ในสายเลือดจนพัฒนาไปสู่การสร้างงานวรรณกรรมไทยโบราณเป็นรูปแบบงานร้อยกรองที่เปลื้องออกเป็นฉันทลักษณ์หลากหลายรูปแบบ เช่น ภาษาในคัมภีร์ราชনীติยังให้ความสำคัญถึงบทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์กับความเป็นผู้เชี่ยวชาญในด้านภาษาศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเอกอุในเรื่องของภาษา ทั้งในภาษาทางโลกและภาษาทางธรรมไม่ว่าจะเป็นภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาเขมร ภาษาเทวนาครี ซึ่งในภาษากลุ่มดังกล่าวนี้ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ว่านี่คือ การแสดงพระราชอำนาจผ่านทางมรดกทางด้านอักษรศาสตร์ อีกทั้งยังแสดงควมมีรากฐานทางวัฒนธรรมของภาษาในโลกตะวันออกด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นหน้าที่สำคัญ ที่ผู้นำในแต่ละยุคควรให้การส่งเสริมเพราะเป็นการแสดงสิทธิธรรมบารมี ควบคู่ไปกับพระปรีชาญาณไปพร้อมกัน กรณีตัวอย่างสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งนครเชียงใหม่ ผู้สร้างสัมพันธ์ภาพอย่างแน่นแฟ้นกับคณะปฏิรูปมหาวิหารมีการสร้างอารามสำหรับคณะใหม่และพระภิกษุที่บวชอยู่ก่อนก็ได้บวชเข้าคณะใหม่ คณะมหาวิหารได้ขยายอิทธิพลออกไปเมื่อเชียงใหม่ขยายพรมแดน จนกระทั่งการสถาปนาอำนาจของพระเจ้าติโลกราช ได้ทางตอนเหนือของประเทศไทยอย่างสมบูรณ์ ในสมัยของกษัตริย์พระองค์นี้ถือเป็นยุคทองแห่งความรุ่งเรืองของกษัตริย์องค์ต่อมาได้แก่พระเมืองแก้วขึ้นปกครองเชียงใหม่ทรงสืบทอดการส่งเสริมศาสนา เหมือนอย่างแต่ก่อนทรงรวบรวมพวกไทตอนเหนือในนามของพุทธศาสนาปฏิรูป และสร้างยุคทองของวิชาการทางด้านภาษาบาลี (แอนโทนี รีด, ๒๕๔๘ : ๒๑๒) แต่ในขณะเดียวกันนั้นยังคงให้ความสำคัญกับภาษาของโลกใหม่ที่มีพัฒนาการมานับพันปีเช่นกันไม่ว่าจะเป็นภาษาลาติน ภาษาฝรั่งเศส และภาษาอังกฤษ ภาษาในกลุ่มดังกล่าวนี้ เป็นการแสดงพระราชอำนาจของการรู้เท่าทันมหาอำนาจทางตะวันตก และเป็นกุญแจสำคัญที่นำไปสู่การรู้จักมหาอำนาจมากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังพาพระองค์และพระราชอาณาจักรไปสู่ความเป็นสากลของโลกสมัยใหม่ และในขณะเดียวกันชาติตะวันตกก็มีพยายามที่จะทำความรู้จักเราเช่นกัน ภาษาจึงเป็นตัวกำหนดการรับรู้ของเราเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ในโลก (ชนิตา รักษ์พลเมือง, ๒๕๓๔ : ๑๘๐)

พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านอักษรศาสตร์ ที่ได้ทรงแสดงความโดดเด่นทางภาษา ภูมิความรู้ (ทั้งการศึกษาในด้านต่างๆ เช่น ศาสนา ภาษาวรรณคดี ฯลฯ และเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์) อันเป็นพระอัจฉริยภาพในด้านหนึ่ง ที่ควรนำมาศึกษา ยิ่ง ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทพระราชนิพนธ์อยู่จำนวนมากและหลากหลายประเภท แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางด้านอักษรศาสตร์ซึ่งเป็นกระบวนการที่สำคัญต่อการพัฒนาการศึกษาของประเทศในขณะนั้น ทรงมีบทพระราชนิพนธ์ต่างๆ มาตั้งแต่ยังทรงผนวชดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือทูลกระหม่อมพระในรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดี นิติศาสตร์ และรัฐศาสตร์ ตลอดทั้งพระบรมราชธิบายที่เกี่ยวกับนิติราชประเพณี ภาษา วรรณคดี วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศและศาสนา แสดงให้เห็นถึงแบบแผนขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองได้เป็นอย่างดีซึ่งพระอุตสาหะร่างหนังสือด้วยพระองค์เองบ้าง รับสั่งให้กรมพระอาร์ักษ์มีพระ

ยาศรีสุนทรโวหาร (พิภก สาลักษณ์) เจ้ากรมหรือคนอื่น ๆ เรียบเรียงตามพระราชกระแสรับสั่งจากที่จดไว้ในสมุดถือเฝ้าบ้างแล้วนำมาคัดลงใส่สมุดทรง สมุดรองทรง หรือสมุดร่าง ตามคำสำคัญของเรื่องนั้นๆ นอกจากนี้ยังได้พระราชทานลงในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเพื่อโปรดให้เป็นบรรทัดฐานต่อไป (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๘)

พระราชนิพนธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีจำนวนมาก ได้แก่ พระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว ร้อยกรอง มีทั้งเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุด และ อักษรอริยกะ ที่เกี่ยวข้องกับงานพระศาสนา ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ พระราชนิพนธ์ทางศาสนา เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกา วิปัสสนากรรมฐาน และปฏิจกสมุปปาต เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีตำราช่าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับพระศรีสุริเยนทร์ ตำนานพระพุทธรูป ตำนานวัด รวมทั้งยังทำสมุดไทยหรือกระดาษที่บันทึกเรื่องราวของจารึกในที่ต่างๆ เช่น จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกบางปะอิน จารึกบวรนิเวศ จารึกพระพุทธรูป จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ และพระองค์ทรงอ่านจารึกภาษาไทยหลักที่ ๑ ได้เป็นพระองค์แรก ส่วนบทพระราชนิพนธ์ร้อยกรอง อาทิ บทละครเบ็กรเรื่อง รามเกียรติ์ตอนพระรามเดินดง รามเกียรติ์ตอนพิราบ บทละครพระนารายณ์ปราบนนทุก บทเบ็กรโรงละครหลวง บทเบ็กรโรงดอกไม้เงินทองจันระบำ และโครงประกอบใบกำกับพระสุพรรณบัฏตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์ เป็นต้น นอกจากนี้จากการค้นคว้าของผู้ศึกษาพบว่า มีหลักฐานพระนิพนธ์ต่างๆ ที่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก ดังจะได้นำเสนอในครั้งนี้ที่แสดงถึงพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นถึงพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์จากพระบรมราชาธิบายหมวดวรรณคดีบางเรื่อง อาทิ

พระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์ในด้านต่างๆ

๑) เรื่องของความรู้ความสามารถทางวรรณคดี ประวัติศาสตร์-โบราณคดี จาริต ประเพณีซึ่งทรงสามารถให้พระอรรถาธิบายได้อย่างลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วย ฤ ฤ ฤ ฤ ไร้ตัว ห นำไม่ได้

ตัวอักษร ๔ ตัว คือ ฤ ฤ ฤ ฤ นี้ หากจะใส่ ห นำแลกากบาทไม่เมื่อถึงคำว่า ฤ ที่เขียน อุตริกว่า โบราณว่า หฤ บ้าง ฤ บ้าง ก็ให้เขียนแต่ ฤ อย่างนี้ อย่างให้เขียน ห นำแล ใส่กากบาทเลย ด้วยตัว ห นั้นเฉพาะนำได้แต่อักษรต่ำเหมือนอย่าง หมู หนี แหวน อย่างนี้ เป็นอักษรต่ำจึงเอา ห นำได้ อักษรต่ำนั้นคือ ค ค ฆ ง ช ช ฌ ญ ฑ ฒ ณ ท ฐ น พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ฬ ฮ แล กากบาทนั้นใช้ได้แต่อักษรกลางเหมือนอย่าง เก้ง เป่า จำอย่างนี้ เป็นอักษรกลาง จึงใส่กากบาทได้ ก จ ฎ ฏ ด ต บ ป อ (ศิลปากร, ๒๕๔๘: ๓)

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยคำ ทแก๊ว

...ทแก๊วทหารคำนี้...ยังไม่ทรงทราบแน่ในพระราชหฤทัยเลยว่าอะไรเป็นทแก๊ว ทรงทราบแต่ หาญ หรือ ทหาร ว่าเป็นคนถืออาวุธศัสตราเตรียมตัวจะสู้ข้าศึกแต่ ทแก๊ว...คนที่ไม่กลัวใครนั้นจะว่า คนกล้าแก๊วก็ดี คนกล้าหาญก็ดี คนกล้าหาญก็ดี ว่าได้ แต่ ทแก๊วนั้นคือคนจำพวกใด (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๖)

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยคำ ภาษามาลา และวัดพนัญเชิง

ภาษามาลา คำนี้เรียกมาแต่บุรมบุราณ ก็จะไม่เอาต้นเป็นปลายเรียกว่า มาลาภาษาก็ดักเหมือนจะไปเรียกมหาดไทยว่า ไทยมหาด กระลาโหมจะไปเรียกว่า โหมกระลา ฟังไม่ได้เลยเพราะอย่างนั้นคงเรียกว่า ภาษามาลาตามเดิมเถิด อย่างเรียกว่า มาลาภาษา กลับหน้าเป็นหลังเป็นอันขาด... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๘)

นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่แสดงถึงความเป็นปราชญ์ทางด้านอักษรศาสตร์ในพระองค์อีกทางหนึ่ง คือ ความรู้ทางด้านโบราณคดี ซึ่งพระองค์ได้ทรงอธิบายขยายความ บอกความหมาย ประวัติความเป็นมาได้อย่างลึกซึ้งและถูกต้อง บางเรื่องเป็นเรื่องโบราณที่ใกล้จะสาบสูญ บางเรื่องเป็นสิ่งที่ทรงดำริขึ้นเพื่อจะสืบทอดและปฏิบัติสืบต่อกันมา ยกตัวอย่างเช่น

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยราชประเพณีโบราณ ประเพณีลงสรงโสกันต์

ธรรมเนียมลงสรงโสกันต์เป็นพิธีสำหรับราชตระกูลในแผ่นดินสยามสืบมา...เป็นแต่ทำโดยสังเขปพอเป็นแล้วไป ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาโบราณนั้นท่านเคยลงสรงโสกันต์ด้วยพระองค์เองและเห็นการงานต่างๆ เมื่อเวลาลงสรงโสกันต์ เจ้าพี่เจ้าน้องของท่านๆ ทราบการทุกอย่างเป็นผู้แนะนำอย่างธรรมเนียมโบราณอื่นๆ ต่างๆ หลากอย่างหลายประการ ในกรุงเทพฯ... บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์ใหญ่มีพระชนมายุได้เต็ม ๑๒ ปีแต่ปีประสูติถึงกำหนดเวลาควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ด้วย ได้พระราชทานพระอิสริยยศต่างๆ เสมออย่างพระองค์ในทั้งแผ่นดินพระพุทธรูปเลิศล้ำทุกประการแล้ว ครั้งนี้จึงควรให้มีพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เต็มตามตำรา...เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างไปภายหน้าท่านที่ผู้ที่จ้างเกณฑ์รับราชการใดใดในบัดนี้จึงมีความยินดีคิดฉลอง พระคุณ ทุกท่านทุกนายให้เต็มตามกำลังเทอญ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๒๑,๒๓ และ ๓๑)

เรื่องนามเมืองลพบุรีก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงความใส่พระทัยนามบ้านนามเมือง ประวัติความเป็นมาที่เกี่ยวข้องในเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ทรงหยั่งรากลึกถึงมูลเหตุที่มาตั้งปรากฏในตัวอย่างที่ได้ยกมานี้

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุภาค ๑ ว่าด้วยโบราณสถานนามเมืองลพบุรี

อนึ่ง ชื่อเมืองนั้นว่าลพบุรีเป็นแน่เพราะแปลจากคำว่าเมืองละโว้ แต่ทุกวันนี้คนชาววัดอดอวดรู้อดลั่นลั่นไปอุตริไปเขียนว่าเมืองนพบุรี แปลว่า เมืองใหม่หรือเทพนคราห์ นพคุณ นพรัตน์ อะไรๆ คิดเหลิงเจิ้งเล็งแมวไปใครๆ อย่าเชื่ออย่างเขียนอย่างเรียกตามให้คงใช้ว่าเมืองลพบุรี ทั้งเรียกทั้งเขียนเทอญ... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๕๔)

นอกจากนี้ยังมีเอกสารอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่แสดงถึงพระปรีชาญาณทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์อันเป็นศาสตร์ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ ด้านหนึ่งที่ทรงให้ความสนพระทัยอยู่ก็เป็นจำนวนมากปรากฏอยู่ในเอกสารหลักฐานประเภทพระบรมราชาธิบายหลายหมวดหลายภาค เช่น ว่าด้วยอักษรและศัพท์ นามข้าราชการ นามสถานที่ต่างๆ ราชประเพณีโบราณจารีตโบราณโบราณสถานโบราณวัตถุ ตลอดทั้งภาคปกิณกะหลายสิบเรื่อง อาทิ เรื่องนามสถานที่ต่างๆ ว่าด้วยนามท้องสนามหลวงและท้องสนามไชย ว่าด้วยเรื่องแขกเรียกเมืองมะละกาและเมืองมะดีนะว่า

เมืองกบิลพัสดุ์ เรื่องราชประเพณีโบราณ ว่าด้วยประเพณีนำรั้วตรวจพลเสด็จพระราชดำเนิน ประเพณีเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินพระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา เรื่องจารีตโบราณ ว่าด้วยการใช้เบี้ย ว่าด้วยดวงตราที่ใช้ในตราภูมิ ว่าด้วยละครผู้หญิงของหลวง เรื่องโบราณสถานว่าด้วยตำนานวัดชัยพุกษมาลาและวัดเขมาภิรตาราม ตำนานวัดหงส์รัตนาราม เรื่องโบราณวัตถุว่าด้วยพระเจดีย์ในวัดชุมพลนิกายาราม พระมหามณเฑียรต้นปฏิมากรพระแก้วมรกต พระพุทธรูปขจรรัตน์และเรื่องปิกณกะว่าด้วยเรื่องช้าง แหวนนพเก้า ช้างเผือกกักบังนางงาม นับปีตามสุริยคติกาล ประกาศเรื่องประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมารจักรี ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ และ อธิฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณให้เห็นในหลายด้านได้อย่างลึกซึ้งและถ่องแท้ เป็นกระบวนการการถ่ายทอดที่ทรงพระราชทานความรู้ให้กับบุคคลโดยทั่วไปได้ทราบถึงประวัติความเป็นมาความสำคัญและความถูกต้องเหมาะสมซึ่งสอดคล้องกับวิถีปฏิบัติตามจารีตผ่านตัวอักษรและภาษาที่อ่านแล้วสอดแทรกคำสั่งสอน ดีเตียน ตักเตือนไปในคราเดียวกันได้เป็นอย่างดี

๒) ความรู้ความสามารถทางด้านภาษาศาสตร์

ดังตัวอย่างพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษาที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษาอริยกะ” ซึ่งภาษาอริยกะที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นใหม่ดังกล่าวนี้ ผู้ศึกษาได้กล่าวถึงเนื้อหาในส่วนบทที่ ๒ (ตัวอักษรแบบใหม่ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม โดยการดัดแปลงมาจากอักษรโรมันมีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน ใช้เขียนได้ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย นอกเหนือไปจากที่พระองค์ทรงประดิษฐ์อักษรการยุด สำหรับใช้เขียนภาษาไทยแทนการเขียนภาษาบาลี) ดังนั้นผู้ศึกษาจึงนำเสนอรายพระนาม พระราชโอรส และพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามลำดับ (บรรเจิด อินทุจรรยา, ๒๕๓๙: ๓๐๙-๓๒๑) ดังนี้

๑. พระองค์เจ้าชายนพวงศ์ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
๒. พระองค์เจ้าชายสุประดิษฐ์ กรมหมื่นวิษณุนาถนิกายาร
๓. พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
๔. พระองค์เจ้าชายทักษิณาวรรต
๕. สมเด็จเจ้าฟ้าชายโสมนัส
๖. พระองค์เจ้าหญิงทักษิณชา นราธิราชบุตรี
๗. พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ์
๘. ไม่มีพระนาม
๙. สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๑๐. พระองค์เจ้าหญิงศรีพัฒนา
๑๑. พระองค์เจ้าชายเสวตรวรลาภ
๑๒. พระองค์เจ้าหญิงประภัสร์
๑๓. พระองค์เจ้าหญิงพัทธรพิมลพรรณ
๑๔. พระองค์เจ้าหญิงมัญญาภาธร

๑๕. พระองค์เจ้าชายแดง
๑๖. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์
๑๗. พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ
๑๘. พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณะเลิศ
๑๙. พระองค์เจ้าหญิงศรีนาคสวาสดี
๒๐. พระองค์เจ้าชายคัคณางยุคล กรมหลวงพิชิตปรีชากร
๒๑. พระองค์เจ้าหญิงกรรณิการแก้ว เจ้าฟ้ากรมขุนชัตติยภัลยา
๒๒. ไม่มีพระนาม
๒๓. พระองค์เจ้าชายสุขสวัสดิ์ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช
๒๔. พระองค์เจ้าชายทวีถวัลยลาภ กรมหมื่นภูเรศธำรงค์ศักดิ์
๒๕. พระองค์เจ้าชายทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
๒๖. พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
๒๗. พระองค์เจ้าชายกมลาศเลอสรรรค์ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร
๒๘. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์
๒๙. พระองค์เจ้าชายอุณากรรณอนันตนครไชย
๓๐. พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ
๓๑. พระองค์เจ้าหญิงเขียว
๓๒. พระองค์เจ้าหญิงเสมอสมัยพรรษา
๓๓. พระองค์เจ้าชายศรีสิทธิไชย กรมขุนสิริรัชชสังกาศ
๓๔. พระองค์เจ้าชายทองแถมถวัลยวงศ์ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ
๓๕. พระองค์เจ้าหญิงอนงค์นพคุณ
๓๖. พระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเลขา
๓๗. พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
๓๘. พระองค์เจ้าหญิงอรุณวดี
๓๙. พระองค์เจ้าหญิงวชิรรัตนกัญญา
๔๐. พระองค์เจ้าหญิงมณฑานพรัตน์
๔๑. พระองค์เจ้าชายกาพย์กนกรัตน์
๔๒. พระองค์เจ้าชายเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ)
๔๓. พระองค์เจ้าหญิงอรไทยเทพกัญญา
๔๔. ไม่มีพระนาม
๔๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๔๖. พระองค์เจ้าหญิงบุษบงเบิกบาน
๔๗. พระองค์เจ้าชายมยุชนาคมานพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส)
๔๘. พระองค์เจ้าชายเจริญรุ่งราศี
๔๙. พระองค์เจ้าชายสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๕๐. พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

๕๑. พระองค์เจ้าจันทร์ทตฺตจฺชาธาฯ กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชา
 ๕๒. พระองค์เจ้าหญิงสุขุมลมารศรี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมลมารศรี พระอัครราชเทวี)
 ๕๓. พระองค์เจ้าหญิงนารีรัตน์
 ๕๔. ไม่มีพระนาม
 ๕๕. พระองค์เจ้าชายไชยานุชิต กรมหมื่นพงศาติศรมหิป
 ๕๖. พระองค์เจ้าหญิงบัญญัติเบญจมา
 ๕๗. พระองค์เจ้าชายวรวรรณากร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
 ๕๘. พระองค์เจ้าชายดิศวรกุมาร (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
 ๕๙. พระองค์เจ้าหญิงนงคราญอุดมดี
 ๖๐. พระองค์เจ้าชายศรีเสาวภาค
 ๖๑. พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)
 ๖๒. พระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
 ๖๓. พระองค์เจ้าชายจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์)
 ๖๔. พระองค์เจ้าชายวัฒนานวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์
 ๖๕. พระองค์เจ้าหญิงกาญจนากร
 ๖๖. พระองค์เจ้าหญิงบุษบันบัวผัน
 ๖๗. พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี
 (สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง)
 ๖๘. พระองค์เจ้าหญิงไขไขดวง
 ๖๙. พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี
 ๗๐. พระองค์เจ้าชายดำรงฤทธิ์
 ๗๑. พระองค์เจ้าหญิงประสานศรีใส
 ๗๒. พระองค์เจ้าหญิงประพาฬศรีศรี
 ๗๓. พระองค์เจ้าชายจรรยาฤทธิเดช
 ๗๔. พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาคย์พรรณ
 ๗๕. พระองค์เจ้าหญิงประดิษฐาสารี
 ๗๖. พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์)
 ๗๗. พระองค์เจ้าชายไชยันทมงคล กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
 ๗๘. พระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอางค์
 ๗๙. พระองค์เจ้าหญิงประไพศรีสอางค์
 ๘๐. ยังไม่มีพระนาม
 ๘๑. พระองค์เจ้าหญิงพุทธประดิษฐา
 ๘๒. ยังไม่มีพระนาม
 ๘๓. ไม่ทันประสูติ
 ๘๔. พระองค์เจ้าหญิงเจริญกมลสุขสวัสดิ์

จากพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงประดิษฐ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง จะพบว่าทรงใช้ภาษาที่มีความสละสลวยเป็นคำสูง เหมาะสมกับความเป็นธรรมเนียมราชตระกูลและแฝงไว้ซึ่งความหมายซึ่งแสดงออกถึงความเป็นมงคลนาม ความผาสุก รุ่งโรจน์ พร้อมไปกับความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักรสอดคล้องกับยุคแห่งความเจริญรุ่งเรืองที่ปะทะสังสรรค์กับอารยะของตะวันตกแต่ยังคงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งจารีตธรรมเนียมแห่งพระราชอาณาจักร ยกตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ พระนามพระองค์เจ้าชายทองกองก้อนใหญ่ พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์ พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค พระองค์เจ้าหญิงเสมอสมัยพรรษา พระองค์เจ้าชายเทวัญอุทัยวงศ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายภาณุรังสีสว่างวงศ์ พระองค์เจ้าหญิงสุขุมลมารศรี พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา พระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต พระองค์เจ้าชายจิตรเจริญ พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี พระองค์เจ้าหญิงไขเขตวง และพระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา เป็นต้น ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างคำแปลพระนามซึ่งจะชี้ให้เห็นถึงพระปรีชาญาณในการตั้งพระนามพระราชโอรส พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในทางภาษาศาสตร์แล้วนับได้ว่าเป็นพระนามที่มีความหมายไพเราะและลึกซึ้งดังยกตัวอย่างต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ โดย จุฬาลงกรณ์ แปลว่า เครื่องประดับศีรษะหรือจูลมงกุฏ จูลมงกุฎมี ความหมายสำคัญยิ่งคือเกี่ยวโยงถึงพระนามาภิไธยเดิม ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎฯ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ จึงมีความหมายว่า จูลมงกุฎ หรือพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ยิ่งกว่านั้น ยังมีความเกี่ยวพันถึงพระปรมาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีหมายความว่า "พระจอมเกล้าน้อย" (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖ : ออนไลน์)

พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค แปลว่า ผู้มีความรู้ทางด้านยंत्रศาสตร์ กลศาสตร์ หรือ เครื่องกลไกต่างๆ อันเป็นหนึ่งในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการของราชกุมารตามคติความเชื่อของพราหมณ์ (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๕๐: ๒๐)

นอกจากรายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาข้างต้นแล้ว ผู้ศึกษาได้นำคาถาพระราชนิพนธ์ ซึ่งจะพระราชทานเวลาสมโภชเดือนแด่พระราชโอรสและพระราชธิดา ในขั้นแรกเป็นแต่พระราชทานพระนาม และพระราชทานหนังสือเป็นภาษาไทย ต่อมาในขั้นหลัง ทรงพระราชทานนิพนธ์คาถาภาษามคธ พระราชทานพรต่างๆ กัน ทรงเขียนเป็นภาษาอริยกะพระราชทานกับพระราชหัตถเลขา โดยพระราชทานพระนาม และพระราชทานพรเป็นคู่กัน ในส่วนเรื่องของคาถาพระราชทานพระนาม พระราชโอรสในพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้ศึกษาได้ข้อมูลจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงพยายามรวบรวมสำเนาคาถาพระราชนิพนธ์ ซึ่งพระราชทานพระราชโอรส ธิดา กับทั้งคำแปลไว้ได้โดยมาก ประทานไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร สำหรับโครงการพระนามพระเจ้าลูกเธอพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เป็นรายพระนามพระราชโอรส ธิดา ที่มีทั้งหมด ๘๔ พระองค์ เป็นชาย ๓๙ พระองค์ เป็นหญิง ๔๓ พระองค์ สิ้นพระชนม์ ก่อนมีพระนามเสีย ๒ พระองค์ (อัปภัศราภา, ๒๕๒๔: คำนำ)

จากหลักฐานคาถาพระราชนิพนธ์ พระราชทานพระนาม พระราชโอรส ธิดา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้สามารถรวบรวมได้เพียง ๔๑ พระองค์ ทั้งนี้พระองค์

ทรงมีพระราชโอรส ธิดา ถึง ๘๔ พระองค์ ผู้ศึกษาพบว่าจากการค้นคว้าเอกสารตามรายพระนามที่ทรงพระราชทานให้แก่พระราชโอรส ธิดา พร้อมคาถาพระราชนิพนธ์และพระราชทานพร รวมทั้งการกำกับพระนามด้วยภาษาอริยภษาที่ทรงพระราชทานนั้น พบว่าเอกสารของบางพระองค์ไม่ปรากฏครบเนื่องจากชำรุดและสูญหาย อาทิ กรณีพระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ ไม่ปรากฏข้อมูลดังกล่าว ทั้งนี้อาจเกิดจากอุปสรรคของระบบการจัดเก็บเอกสารมาแต่เดิม และด้วยทรงเป็นพระราชโอรสรุ่นใหญ่ที่ประสูติในช่วงตอนต้นรัชกาล ซึ่งหาเอกสารได้ยาก นับเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง

จากการศึกษารูปแบบคำประพันธ์ดังกล่าว พบว่าพระองค์ทรงวางกำหนดกฎเกณฑ์ไว้อย่างเป็นระบบและเหมือนกันทุกพระองค์อันประกอบไปด้วย ส่วนประกอบสำคัญ ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) ชื่อพระนามพระราชทาน พระนามพระราชบิดา พระราชมารดา เจ้าจอมมารดา และคำอำนวยพรตลอดทั้งวันที่พระราชทาน ๒) คาถาพระราชทานพระนามด้วยภาษาบาลี ๓) คำแปลคาถาพระราชทานพระนามเป็นภาษาไทยเนื้อหาใน ๒ ส่วนหลังมีความคล้ายคลึงกันคือ อธิบายพระนามที่มาของพระราชโอรส พระราชธิดา คำพระราชทานอำนวยพร ในแต่ละพระองค์ได้ทรงทำนายพระชะตาตามหลักโหราศาสตร์อันมีความเป็นเอกลักษณ์ในแต่ละพระองค์

ผู้ศึกษาพบว่าพระราชประวัติของพระราชโอรสและพระราชธิดา ส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริง เหมือนดังที่ทรงทำนายไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณ ทั้งทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างน่าอัศจรรย์ใจเป็นที่สุด ดังจะขอยกตัวอย่างพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นบางพระองค์ที่สำคัญๆ เป็นกรณีศึกษา โดยลำดับตามปีเกิด ๗ พระองค์ (อัปภัศราภา, ๒๕๒๔: ๒๑-๒๒, ๓๒-๓๓, ๓๘, ๔๑-๔๒, ๔๙-๕๐, และ ๕๓-๕๔) อาทิ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าแผ่นดินสยาม ขอตั้งนามบุตรที่เกิดแต่เปี่ยมในวันที่ ๗ ฯ ๑๒ คำ ปิวอกโทศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ วรรคศรีอาทิกษร วรรคปรีวารและเดช เป็นอันตอักษร ขอจงให้เจริญอายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ โภคสมบัติ บริบูรณ์สรรพทั้งปวงทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๑ ฯ ๒ คำ ปิวอกโทศก นับเป็นวันที่ ๓๕๐๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ อายุบิดานับได้ ๒๐๕๑๓ วันมาแล้ว

คาถาพระราชทานพระนาม

สุนันทากุมารีรัตนชาติ	เอวนนามา อัย สุตา
อโรคา สุขุณี โหตุ	นิทุกขา นิรูปททวา
อทธา มหัทธนา สา จ	มหาโภควตี สทา
ยสสสินี อเวกลลา	ปรีวารวตี ตถา

พุทฺโธ ธมฺโม จ สฺสโม จ

อโถ อารกฺขเทวดา

นิจฺจํ นํ อภฺริกฺขโน

อนฺตรายวิมุตฺติยา

สิทฺธิ อสฺสุ

คำแปลคาถา

พระองค์เจ้าหญิงองค์นี้ ทรงนามว่า สุนันทากุมารีรัตน์ อย่างนี้ ดังนี้ จงอย่างมีโรค
จงมีความสุข ปราศจากทุกข์และความวุ่นวายเถิด พระองค์หญิงนั้นจงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก มีโภคมาก
มียศและบริวารไม่แปรผัน ขอพระพุทฺธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์ กับทั้งอารักขเทวดา จงช่วยอภิบาล
รักษา พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์นั้น ให้พ้นไปจากอันตรายเป็นนิตย์ ขอความสัมฤทธิ์จงมี
แก่พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ เทอญ

ในกรณีของพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ซึ่งในกาลต่อมาได้รับการ
สถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทรงได้นับพระราชทานพระนามและพระราชทานพร
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ให้ดำรงพระองค์อยู่ในพระราชวงศ์ที่ทรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศ
พร้อมกับบคติธรรมที่ทรงสอดแทรกไปกับการพระราชทานพรอยู่เสมอ คำบางคำที่ปรากฏเมื่อนำมา
พิจารณาพบว่า ได้เป็นที่ประจักษ์ต่อบุคคลโดยทั่วไปในกาลต่อมา ซึ่งในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ของเสนอ
มุมมองในการวิเคราะห์เป็นกรณีไปเช่น “มียศและบริวาร” หมายถึง ทรงได้รับการสถาปนาที่สมเด็จพระ
พระบรมราชเทวี “ให้พ้นจากอันตรายเป็นนิตย์” ประหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้
พระชะตาในพระชนม์ชีพพระราชธิดาเป็นแน่แท้ ความสอดคล้องดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่ทำให้พบว่า
ความรู้ความเข้าใจในทางโหราศาสตร์ของพระองค์ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้พระบิดา ขอตั้งนามกร
แก่บุตรี ที่ประสูติแต่เปี่ยมผู้มารดาในวันที่ ๔ ๑ ๑๐ ค่ำ ปีมะจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ นั้นว่า พระเจ้าลูก
เธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา วรรคมูลคู่ธาตุเป็นอาทิอักษร วรรคอายุเป็นอันตอักษร ขอจงให้เจริญชน
มายู พรธณ สุข พล ปฏิภาณ ศุภสารสมบัติศรีสวัสดิพิพัฒนามงคล พิบุลยผลทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๔ ๑ ๑๑ ค่ำ ปีมะจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ เป็นปีที่ ๑๒ ถ้าเป็น
วันที่ ๔๑๓๓ ในรัชชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

สว่างควตมฺนาติ นามํ

ยสฺสาเยว กตํ อิธ

สา โหตุ สุขินี ปุตฺตี

อโรคา นิรุพฺทหา

อหฺธา มหฺทธนา จาปี

โภคินี จ ยสฺสสินี

จิรฺภูฏายินี วิสมฺหิ

เสฏฺฐุตฺตรา หิ เปติเก

คำแปลคาถา

พระนามซึ่งชื่อว่าสว่างวัฒนานี้ พระราชทานให้แก่พระราชกุมารองค์ใด พระราชกุมารองค์นั้นผู้เป็นบุตรจึงมีความสุข อย่างมีโรคและอย่างมีความวุ่นวายเลย จงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก จงมียศสมบัติเป็นผู้ประเสริฐ ไม่มีใครเล็ดขึ้นกว่า จงตั้งอยู่ในวงศ์ของบิดาสืบกาลนาน เทอญ

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า หรือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ทรงเป็นเจ้านายในราชตระกูลที่มีความเพียบพร้อมและสมบูรณ์พูนสุขด้วยพระเกียรติยศ คำพระราชทานพรจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏข้างต้นนี้ ได้เกิดขึ้นจริงแทบทุกประการ กับเหตุการณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาในแต่ละช่วงพระชนชีพอันเป็นที่ประจักษ์ เช่น “อย่ามีโรค” ทรงเป็นเจ้านายที่ดำรงพระชนม์ชีพยืนยาวที่สุดพระองค์หนึ่ง

ในทางประเพณีนิยมของพระราชอาณาจักรจะจัดพระองค์อยู่ใน “กลุ่มเจ้านายพระชันช้ายืนถึงเรือน ๙๐ ปี” ทรงประสูติ ๑๔ กันยายน พ.ศ.๒๔๐๕ เสด็จสวรรคต ๑๗ ธันวาคม ๒๔๙๘ รวมพระชนมายุ ๙๓ ปี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๓๐: ๓๓)

นอกจากนั้นยังปรากฏคำว่า “จงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก” ซึ่งหมายถึง ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีระเบียบวินัยในการใช้สอยภายในสำนักของพระองค์อย่างสมเหตุสมผล ซึ่งถ้าศึกษาจากพระราชประวัติของพระองค์จะพบว่า ทรงได้รับสมญานามจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “แม่กลางมีทรัพย์มาก” และในขณะเดียวกันทรงเป็นเจ้านายที่ทรงมีจิตใจในทางกิจการ ความช่วยเหลือเป็นทุนทรัพย์ให้กับประชาชนในคราเกิดภัยพิบัติต่างๆ อยู่เสมอมิได้ขาด

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ศุภมัสดุ

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้พระบิดา ขอตั้งนามบุตรหญิงซึ่งประสูติแต่เปี่ยมเป็นมารดา ในวันที่ ๖ ๆ ๑ ค่ำ ปีกุน เบญจศกนั้นว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี วรรคบริวารนามเดิมเป็นอาทิและอันตอักษร ของพรคุณพระรัตนตรัยและพรเทวดารักษาพระนครและพระราชวัง จงได้โปรดให้เจริญพระชนมายุพรรณสุขพล ปฏิภาณสารสิริสมบัติศรีสวัสดิพิพัฒนามงคลศุภผลพิบูลย์ทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๓ ๑๐ ค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นวันที่ ๔๖๔๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

โสภา สุทฺธสิริมตี	อิตี นามเนน วิสสุตา
โหตุ มยหํ อัย สีตา	ปิยมาย สุปุตติกา
สุขินี จ อโรคา จ	โหตุ เสฏฐา ยสสสินี
สพพทาเยว นิทโทสา	อปปสยหาว เกนจิ
อทธา มหัทธนา โภค	วตี พหุหิ เอลุชิตา
ปิตฺโน มาตุยา จาปี	สพพทา รกขตํ ยสํ
สุหิตา โหตุ ภาตุนิ	ภคินีนาญจ สาธุกั

พุทธทิวตถวานุภาโว

สทา ตั อภิริกขตุ

คำแปลคาถา

พระราชธิดาองค์นี้ ทรงพระนามว่าเสาวภาผ่องศรี เป็นพระราชบุตรีที่รัก จึงมีความสุข อย่างมีโรค มีศอันประเสริฐ จึงอย่างมีโทษในการทั้งปวงเลย อันใดผู้ใดผู้หนึ่งไม่พึงคุมเหงได้ จึงมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติมาก เป็นผู้มีอำนาจ ไม่หวั่นไหวด้วยเหตุเป็นอันมา จึงรักษาไว้ซึ่งยศ ของบิดามารดาพี่ชายน้องหญิงให้ดีให้งามในกาลทั้งปวง ด้วยอานุภาพของพระรัตน มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จึงช่วยกันอภิบาลรักษาพระราชธิดาที่พระนามว่าเสาวภาผ่องศรี ในกาลทั้งปวง เทอญ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามผู้พระบิดา ขอตั้งนามบุตรชายที่ประสูติ จากหญิงแฉ่พรรณรายผู้เป็นมารดาในวัน ๓ ๖ ค่ำ ปีกุนเบญจศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สิ่งนามขอจงมีความเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ ศุภสารสมบัติ สุวรรณhirัณรัตนยศบริวารศฤงคารศักดิ์ทานุภาพ ตรีบะเดชพิเศษคุณสุนทรศรีสวัสดิ พิพัฒนามงคล พิบูลผลทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาณวัน ๖ ๗ ค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นปีที่ ๑๓ ฤาวันที ๔๔๑๒ ในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ ๑๑

คาถาพระราชทานพระนาม

อัย จิตตจรณโณติ	ลทธนาโม กุมารโก
อโรโค สุขิโต โหตุ	ทีฆายโก สย วสี
อทโธ มหาทธโน โภคี	ยสสสี ปริวารวา
เตชวา ถามสมปนโน	พหุชนปีโยปี จ
สกุโกโต ครุกโต	มานิโต จ พหุหิปี
ตโต ปจจตถิเก สพเพ	ชินาตุ อปราซิโต

คำแปลคาถา

กุมารนี้จึงเป็นผู้ ได้นามว่าจิตรเจริญ จงไม่มีโรค มีความสุขมีอายุเป็นยาว มีอำนาจ ลำพังตน มั่งคั่งมีทรัพย์ใหญ่ มีโรคสมบัติ มีอิสริยยศ และบริวาร มีเดชอาหาญบริบูรณ์ด้วยกำลัง และเป็นทีรักใคร่ของหมู่ชนมาก เป็นที่อันชนทั้งหลายมาสักการะเคารพนับถือ และจงเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้แก่ผู้ใด มีชัยชนะข้าศึกทั้งหลาย แต่ฐานนั้นๆ ทุกเมื่อ เทอญ

กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนามบุตรซึ่งประสูติจากสำลีผู้มารดา ณ วัน ๗ ๖ ค่ำ ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖ นั้นตั้งนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าณภาพรประภาวรรคบริวารเพนอาทิอักษร วรคอายุเพนอันตอักษร ขอให้มีความเจริญมายู วรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ สารศรีสมบัติพิพัฒนามงคลศุภผลอันดีทุกประการ เทอญ

คาถาพระราชทานพระนาม

นภาพระประภา นาม	โหดวายุ เม กุมาริกา
ธิดิกา กุลสมปนา	อุภโตปี สวีลยา
สา จ ฑิฆายุกา โหด	อโรคา นิรุพทวา
นานาสมปตติสมปนา	อทธา โภควตี สทา
พุทโธ ฌโม จ สโฆ จ	อิจเจต รตนตตย
เทวา อารกชกา จาปี	อภิรกษนตุ สทา

คำแปลคาถา

กุมารีนุ้เป็นธิดาของเราคนนี้ บริบูรณ์ด้วยตระกูล เกิดในวงศ์ ดีทั้งสองฝ่าย จึงมีนามว่า นภาพระประภา และกุมารีนุ้มีอายุยืน ไม่มีโรค ไม่มีอุปัทวะ บริบูรณ์ด้วยสมบัติต่างๆ มั่งคั่งมีโภคทรัพย์ทุกเมื่อ พระรัตนตรัย คือ พระพุทโธ พระธรรม พระสงฆ์ และเทวดาอารักษ์ทั้งหลาย จงรักษากุมารีนุ้ทุกเมื่อ เทอญ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามผู้บิดา ขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ชุ่มเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอดในวันที่ ๗ ๆ ๗ ค่ำ ปิจจัตวาศก ว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร นาคนาม ขอเจริญชนมายุ วรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ สรรพสิริ สวัสดิพิพัฒน์มงคลทุกประการ สิ้นกาลนานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวัน ๕ ๕ ปิจจัตวาศก เป็นปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๖๐๙๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

สุชี อัย โหด สทา กุมาโร	
นาเมนโสติสสวโร กุมาโร	
อายุญจ วณณญจ สุขพพลญจ	
ติกขญจ ปณญญจ ปฏิภาณญจ	
ลทธา ยสสสี สุขต มหิทธิ	
ปโหด สพพตถ จิริ สุชีวี	
กุลญจ รกเขต สมาจรญจ	
สพเพหิ สตตฺติหิ ชย ลเถถ	
สุชี ฑิฆายุกา โหด	ปุตโต ติสสวรรวหโย
กุมาโร ชุมปุตโตย	อิทธิมา โหด สพเพทา
พุทโธ ฌโม จ สโฆ	จ อิจเจต รตนตตย
ตสสาปี สรณ โหด	สมมารกษตุ น สทา

คำแปลถา

ขอมุมนรนี้จรงมความสุขในกาลทุกเมื่อ มุมนรนี้จรงมนามว่า ดิศวมุมนร โดยนามนิยมขอดิศววมุมนรนี้ จรงได้ ซึ่งชนมายืนดรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจรงได้ซึ่งวรรณผิกายอันผ่องใส และจรงได้วรรณคุณความสรเรสรเป็นนรินดร ขอจรงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จรงได้ซึ่งกำลังกายอันแกล้วกล้าท้งให้มิกำลังปัญญารู้อบคอบในกิจการท้งปวงและให้ฉลาดในปฏิกานโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุม ขอให้ดิศววมุมนรมือสสรียยศบริวารยศ ปราบกฏด้วยมหิทธิศกดาเดชานุกาพมาก ขอให้มิมชนมชีพยืนนานพอเพียงควรแก่กาล

อนึ่ง ขอให้ดิศววมุมนรพึงรักษาไว้ ซึ่งตระกูลวงศ์ ให้ดรงยืนยาวและพึงรักษาไว้ ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจจรจ พึงได้ชยชานะปัจจามิตรในที่ท้งปวง

อนึ่งขอให้มุมนรบุตรของเรา อันมนามว่า ดิศวมุมนร ผู้เป็นบุตรชุนนี้ จรงมิกุธานุกาพในกาลท้งปวง

ขอพระรัตนตรัยท้งสาม คือ พระพุทเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้าจรงเป็นที่พึงแก่ดิศววมุมนรนั้น และจรงรักษาซึ่งดิศววมุมนรนั้นโดยชอบ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

นับได้ว่าพระคาถาและคำอำนวยพรแต่พระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาเสนอข้างต้นนี้ แม้เป็นหลักฐานเพียงบางพระองค์ แต่พบว่าส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจรงในพระชนมชีพของแต่ละพระองค์ เฉกเช่นตั้งสมเด็จพะราชบิดา ได้ทรงทำนวยไว้ ท้งนี้ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมัพริชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างแท้จรง

๓) พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ

พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ เช่น งานพระราชนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการพุทธศาสนาและประวัติศาสตร์โบราณคดี ซึ่งเป็นงานพระราชนิพนธ์ที่แสดงถึงการธำรงและพัฒนาควบคู่กันไป งานนิพนธ์แบบจารีตโบราณที่พบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับใหม่ขึ้นอีกฉบับหนึ่งเรียกว่า “พระไตรปิฎกฉบับลงชาด” (๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๓ ทรงครองใจไทยท้งชาติ, ๒๕๔๓: ๓๓๙) ซึ่งในสังคมยุคโบราณจนถึงสมัยยุคจารีตถือว่า ผู้ที่สามารถกระทำได้เป็นผู้เพรียกพร้อมด้วยอำนาจบารมีและบุญญาธิการ นอกจากนี้ยังมีงานเขียนประเภทตำราพิชยสงครามที่วาดด้วยตำแหน่งที่ตั้งค่าย เพื่อราชการงานรบในรูปแบบ “นาคนาม” (แง่่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑ : ๔) และพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ซึ่งปรากฏพบเริ่มตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา เช่น พระราชพงศาวดารฉบับ๒/K.๑๒๕ หรือ พระราชพงศาวดารฉบับไมเคิล วิกเคอร์รี่ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ พระราชพงศาวดารฉบับจักรพรรดิพงค์ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทุมาศ พระราชพงศาวดารฉบับ จ.ศ.๑๑๓๖ และ จ.ศ.๑๑๔๕ (นธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๕-๑๔) เรื่องราวโดยทัวไปส่วนใหญ่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ของบ้านเมือง โดยเน้นทึ่งองค์พระมหากษัตริย์ นอกจากนี้พบว่าพระราชพงศาวดารยังมีการบันทึกต่อเนื่องมาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ พระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ฯ และพบว่า

พระราชพงศาวดารยังคงบันทึกสืบทอดไปอีก อาทิ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น

จากเอกสารที่เกิดขึ้นในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามี ความแตกต่างกันโดยเอกสารงานเขียนของชาวตะวันตกพบว่านิยมบันทึกเรื่องราวของอาณาจักรหรือ ดินแดนที่ชาติตนเดินทางไปพบเห็นสภาพภูมิศาสตร์ภูมิประเทศ หรือบันทึกเกี่ยวกับทางการทูตและ ทางการค้า พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้นำ โดยบรรยายข้อมูลสิ่งที่เขาพบเห็นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในส่วน เอกสารบันทึกแบบจารีตธรรมเนียมโบราณของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงกับสยาม และ พระราชอาณาจักรสยามเอง ส่วนใหญ่บันทึกเหล่านั้นเน้นไปที่องค์พระมหากษัตริย์และเรื่องราวของ พระราชอาณาจักรในช่วงเวลานั้นๆ ดังที่เราจะรู้จักกันในนามของ “พระราชพงศาวดาร” ซึ่งพบว่า ค่อนข้างแตกต่างกันระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออก ซึ่งจากเอกสารบันทึกและงานนิพนธ์ต่างๆ ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ทรงกระทำขึ้นทั้ง ๒ รูปแบบ คือ ทั้งแบบจารีตโบราณ พระราชพงศาวดาร และ พระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องราวของบุคคล ต่างๆ แบบตะวันตก ทั้งพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และความเป็นไปต่างๆ ของพระราชอาณาจักร ผ่านงานเขียนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ (เช่น พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ที่เป็นภาค ภาษาอังกฤษ) ที่มีเนื้อหาหลากหลายประเภทและมีความสำคัญที่สามารถพิจารณาในหลายลักษณะ ด้วยกัน อาทิ เอกสารจดหมายเหตุซุด Siamese Correspondence เอกสาร Bangkok Calendar เอกสาร Siam Repository (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔ : ๑๑๗) ซึ่งนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณในการสร้างและบันทึกองค์ความรู้ต่างๆ เป็นเอกสารให้มีความทัดเทียม กับชาติมหาอำนาจและไม่ละทิ้งความเป็นอารยะของชาติในด้านจารีตธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบทอดกัน อย่างยาวนาน

ความสำคัญของ “ภาษาศาสตร์” ที่นำมาจัดระเบียบจนนำไปสู่การเกิดเอกสาร สำคัญๆ ของพระราชอาณาจักรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชทานไว้ นับได้ ว่าเป็นขุมทรัพย์ทางปัญญาที่สังคมในยุคสมัยนั้น ได้ทราบได้รู้และได้ประพฤติปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นสังคม ของชนชั้นปกครอง และสังคมชนชั้นใต้การปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือได้ว่าเป็นยุคสมัยแรกๆ ที่ประกาศและเอกสารต่างๆ ที่ออกมาจากพระราชสำนักมีเนื้อความที่เข้าถึง ทุกชนชั้นในสังคมมากที่สุด ต่างกับเอกสารที่ออกมาจากพระราชสำนักในสมัยก่อนๆ ที่ส่วนใหญ่เน้น เฉพาะเรื่องราวของชนชั้นปกครองเป็นส่วนใหญ่

๔) งานพระราชนิพนธ์ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในการใช้สอนให้ ความรู้ อบรม และตักเตือน แก่พสกนิกรทั่วไปตลอดทั้งบุคคลที่สนใจ

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลักฐานขั้นต้นที่ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเองในสมัยนั้น และนับว่าเป็นสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกใน พระราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงมีความสามารถทางด้านอักษรศาสตร์ พระองค์ทรงใช้ “อักษร ศาสตร์” ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรอันเป็นการแสดงถึงความมีอารยะของสยามประเทศไว้หลาย

รูปแบบ อาทิ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ และพระราชหัตถเลขา โดยสามารถนำมาวิเคราะห์ศึกษาพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านอักษรศาสตร์และเป็นผู้สั่งสอน หรือ แสดงถึงความเป็นครู ได้เป็นอย่างดี เอกสารดังกล่าวไม่ได้แสดงเฉพาะพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์เท่านั้นแต่ยังทรงแสดงพระปรีชาญาณทางการสื่อสาร ในแบบการเขียน การถ่ายทอด เอกสารดังกล่าวยังแสดงและนำ อธิบายความรู้ใหม่มาสู่พระราชอาณาจักรเพื่อปรับเปลี่ยนวิถีคิด ทักษะคติของคนในพระราชอาณาจักรมีการผสมผสานทั้งองค์ความรู้เก่าและใหม่ได้อย่างเหมาะสม การเผยแพร่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่ยากที่จะสรุปได้ว่าประชาชนในพระราชอาณาจักรของพระองค์จะได้รับข้อมูลที่พระองค์ทรงพระราชทานได้อย่างครบถ้วนและถูกต้องอันดีอุปสรรคเนื่องด้วยการเข้าถึงความรู้ในเรื่องของการอ่านออกเขียนได้แต่อย่างน้อยน่าจะประสบความสำเร็จในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนทั้งคนที่มีทรัพย์และพระสงฆ์ ถ่ายทอดต่อกันไป ซึ่งในบางครั้งอาจจะถ่ายทอดลงไปสู่พสกนิกรได้อีกทางหนึ่ง เอกสารดังกล่าวผู้ศึกษาได้จัดลำดับและยกตัวอย่างเนื้อหาบางส่วนที่สำคัญมีดังนี้

๔.๑ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมไว้จำนวนทั้งสิ้น ๓๔๓ ฉบับ โดยแยกเป็นรายปีดังต่อไปนี้ พ.ศ.๒๓๙๔ มี ๓ ฉบับ, ปี ๒๓๙๕ ๙ ฉบับ, ปี ๒๓๙๖ ๒๐ ฉบับ, ปี ๒๓๙๗ ๒๔ ฉบับ, ปี ๒๓๙๘ ๒๖ ฉบับ, ปี ๒๓๙๙ ๒๑ ฉบับ, ปี ๒๔๐๐ ๑๒ ฉบับ, ปี ๒๔๐๑ ๑๔ ฉบับ, ปี ๒๔๐๒ ๙ ฉบับ, ปี ๒๔๐๓ ๑๗ ฉบับ, ปี ๒๔๐๔ ๙ ฉบับ, ปี ๒๔๐๕ ๑๘ ฉบับ, ปี ๒๔๐๖ ๑๐ ฉบับ, ปี ๒๔๐๗ ๒๑ ฉบับ, ปี ๒๔๐๘ ๑๖ ฉบับ, ปี ๒๔๐๙ ๗ ฉบับ, ปี ๒๔๑๐ ๑๒ ฉบับ และปี พ.ศ.๒๔๑๑ ๑๙ ฉบับ รวมทั้งภาคปริณิถนา ซึ่งหมายถึงประกาศที่ไม่สามารถระบุได้ว่าออกประกาศเมื่อปีใด อีก ๒๙ ฉบับ ในจำนวนประกาศทั้งหมดนี้จะพบว่า ประกาศจะเกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาสำนวน คำ พบอยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างเอนไซโคปีเดีย (encyclopedia) ขึ้นมาหรือเหมือนกับการสร้างพจนานุกรม (dictionary) เพื่อนำไปสู่ความเป็นมาตรฐาน (Standardized) ทางภาษา จนนำไปสู่ความเข้าใจตรงกันทางภาษา (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, : คำนำ) อยู่เป็นจำนวนมาก อาทิ

พ.ศ.๒๓๙๕ ประกาศขนานนามพระพุทธรูปปฏิมากรประจำรัชกาล, ประกาศให้ใช้คำว่า สมเด็จ ให้ถูกตามเกียรติยศ, ประกาศห้ามไม่ให้ใช้คำว่า ชอบเนื้อเจริญใจ และ ติดเนื้อต้องใจ ในคำกราบทูล

พ.ศ.๒๓๖๖ ประกาศเรื่องเรียกกะป็น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย ฉบับที่ ๑ และฉบับที่ ๒, ประกาศเรื่องนามพระอินทรอาสา ขุนอินทโรดม, ประกาศนามพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ประกาศให้เรียกชื่อ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่าพระที่นั่ง สุทไธสวรรย์ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ให้เรียกว่า พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ประกาศผู้ใช้อักษรผิด ประกาศเรื่องนามหลวงบรรเทาทุกข์ ราชภู่, ประกาศด้วยเรียกชื่อ กรมล้อมพระราชวัง

พ.ศ.๒๓๙๗ ประกาศให้ใช้คำว่า ฉศก แทน คำว่า ฉ้อศก, ประกาศสรรพนามสำหรับช้างม้า, ประกาศว่าด้วยเวลากราบทูลช่อราชการแลกิจธุระ, ประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาถวายด้วยกระดาษมันแลให้ใช้อักษรตามแบบอย่าง ประกาศว่าด้วยลักษณะที่จะใช้ถ้อยคำในฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย

พ.ศ.๒๓๙๘ ประกาศให้เรียกปีเถาะ สัปตศก, ประกาศนามเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองปัจฉิมคีรีเขตร, ประกาศให้เขียนตัวเลขปีรัชกาลประจำหลังศก, ประกาศว่าด้วยออกพระนามและ คำกราบทูล

พ.ศ.๒๓๙๙ ประกาศห้ามมิให้ใช้คำบางคำกราบบังคมทูล

พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา, ประกาศพระราชทานนามคลองเจดีย์บูชา, ประกาศเรื่องพระนารายณ์ราชนิเวศลพบุรี นามพระที่นั่งบ่อน้ำ พระราชทานเปลี่ยนนามวัดชีวิต นามเมืองลพบุรี นามเมืองสระบุรี นามเมืองพรหมบุรี, ประกาศว่าด้วยคำที่เรียก เสร็จสำเร็จ สัมฤทธิ์ สำเรศ, ประกาศนามพระที่นั่งชลังคพิมาน แลพระที่นั่งฝ่ายตะวันออก ในพระบรมหาราชวัง ประกาศให้ลงชื่อตัวลายมือตน ในหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย, ประกาศให้ผู้ถวายฎีกาลงชื่อ หรือวานผู้ที่ไวใจลงแทน ประกาศนามผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์, ประกาศคำที่เรียกว่า ทเกล้าทหาร, ประกาศว่าด้วยคำที่เรียกใบบอกและท้องตรา

พ.ศ.๒๔๐๒ ประกาศให้ผู้รับพระบรมราชโองการฟังรับสั่งให้ชัดเจน, ประกาศขานนามพระที่นั่งในทวารวดีชลึงค์แลพระที่นั่งที่สร้างใหม่, ประกาศให้ใช้คำ กับ แก่ แต่ ต่อ ใน ยัง ใน ที่ควร

พ.ศ.๒๔๐๕ ประกาศมิให้กราบบังคมทูลทัก อ้วน ผอม ขาว ดำ, ประกาศวางโทษทัก อ้วน ผอม, ประกาศให้เรียกคลองวัดชัยพฤกษ์ ว่า คลองมหาสวัสดิ์ คลองเข้าไปพระปฐมว่า คลองเจดีย์บูชา

พ.ศ.๒๔๐๖ ประกาศพิกัตรราคาทอง ทองแปร ทศ พิศ พัดดิงส์

พ.ศ.๒๔๐๗ ประกาศวันธรรมะสวณะ แก่ความในประกาศสงกรานต์ที่ผิด

พ.ศ.๒๔๑๑ ประกาศใช้พระนามพระเจ้าน้องยาเธอ แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในหนังสือกราบบังคมทูล, ประกาศเรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูกต้อง, ประกาศว่าด้วยวิธีคิด อธิกมาส, ประกาศวิธีบอกศักราช พระราชกำหนดเรื่องนาฬิกา ประกาศในคำนำพระนาม พระบรมวงศานุวงศ์ ประกาศให้ใช้คำต่อแลคำตาย ประกาศให้คงใช้คำที่เรียก ภูษามาลาและวัดพันธุเชิง ประกาศให้เรียกคลองผดุงกรุงเกษม และถนนเจริญกรุง ประกาศให้ใช้คำว่าใส่ในที่ควร

ภาคปกรณกะ ประกาศเรียกงาปี ว่าเยื่อเคຍในคำกราบทูล, ประกาศให้เรียกสวนนันทอุทยานให้ถูกต้อง, ประกาศเรื่องใช้คำพูดว่า ต้นแผ่นดิน กลางแผ่นดิน ปลายแผ่นดิน, ประกาศให้เรียกที่ประทับท้องสนามหลวงว่าพลับพลา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่มีพระราชนิพนธ์ไปในทางวรรณคดี และการพระศาสนาตามแบบอย่างโบราณแต่เพียงอย่างเดียว ถ้าพิจารณาเนื้อหาบางเรื่องที่มีในประกาศรัชกาลที่ ๔ และมองพระราชสำนักกับพระมหากษัตริย์ในมิติความเป็นจารีตโบราณนั้น ประกาศบางเรื่อง อาจจะเป็นเรื่องเล็กน้อยที่ดูเหมือนไม่สำคัญในแง่ของเนื้อหาที่สถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ที่มีอำนาจและสิทธิขาดได้ออกประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้น ดังเช่น พ.ศ.๒๓๙๘ ประกาศคนเล่นว่าวให้ระวังสายป่าน และประกาศห้ามมิให้เชื้อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศดาวหางขึ้นอย่าให้วิตก และประกาศคำที่เรียกชากศพ พ.ศ.๒๔๐๗ ประกาศให้สงวนข้าวเอาไว้ให้พอกินตลอดปี พ.ศ.๒๔๐๘ ประกาศห้ามมิให้เขียนหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายด้วยหมึก

ดินสอที่จืดจางและประกาศห้ามมิให้เล่นแอม์ลาว ภาคภิรมณะ ประกาศเรื่องเอาศพไว้ค้างคืน ประกาศว่าด้วยเครื่องรองน้ำฝนอย่างยุโรป ประกาศห้ามมิให้กระบวนแห่ตีสนับให้ไล่ไปเสียให้พ้น แลอย่าให้ตุ๊กแกมีในอุโบสถ์หรือที่ประทับ แต่ในทางกลับกันในเรื่องหาของประกาศข้างต้นกลับได้รับความสนพระทัยจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างรายละเอียดบางประกาศในรัชกาลที่ ๔ ที่น่าสนใจดังนี้ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๗๖ และ ๕๘๗)

ประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ ๖๘ ประกาศห้ามมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี

วันอาทิตย์เดือน ๘ อุตฺรามาตม แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ สัตตศก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวรจักรทรานุกาภ นานหนังสือเป็นเรื่องราวหลอกหลวงซึ่งราษฎรหลอกต่อๆ กันมาขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายให้ทรงทราบได้ฝ่ายละอองธุลีพระบาท ในหนังสือนั้น ใจความว่าพระยายมราชขุนนายผีบอกแก่เจ้าเมืองปะกิ่งว่าจะเกิดความไข้ แต่ในที่สุดหนังสือนั้นห้ามมิให้จุดไฟในเหย้าเรือนที่เวลาพลบค่ำไปจนรุ่ง ใครเรียกก็อย่างขาน อย่างทักทายสิ่งใดๆ ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่าการเช่นนี้ไม่ประหลาดอัศจรรย์ ได้เคยทรงทราบได้ฝ่ายละอองธุลีพระบาทมาแต่ก่อนมาหลายครั้งแล้ว

เมื่อแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีครั้งหนึ่งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสี่ครั้ง เรื่องราวก็เหมือนกันอย่างนี้เป็นคำเล่าลือ อ้ออึง ว่าพระเที้ยวจุดงค์ได้เรื่องราวมาบ้าง หรือลายแทงผุดบ้าง ปลิวมาติดต้นไม้อยู่บ้าง กาลก็ไม่จริงเหมือนที่กำหนดว่าจะเกิดเหตุการณ์สักครั้งเดียว ชะรอยจะเป็นความคิดของผู้ร้ายจึงห้ามมิให้จุดไฟในเหย้าเรือน แลไม่ให้ร้องทักทายสิ่งใดๆ เพราะจะขึ้นปล้นสะดมย่องเบาลักทรัพย์สิ่งของ เห็นว่าเจ้าของบ้านเจ้าของเรือนจะระวังรักษาบ้านเรือนมั่นคงอยู่ไม่มีความประมาท อ้ายผู้ร้ายจะคิดปล้นสะดม ย่องเบาได้โดยยาก จึงแก้งอุบายแต่เรื่องราวหลอกหลวงชี้ให้คนกลัวต่างๆ หวังจะให้คนทั้งปวงนับถือเชื่อฟังทำตาม อ้ายผู้ร้ายจะได้ขึ้นปล้นสะดมย่องเบาลักทรัพย์สิ่งของได้โดยสะดวก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ตีพิมพ์ประกาศให้แก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาท แลราษฎรให้รู้ทั่วกันว่าอย่าให้เชื่อเรื่องราวเหล่านี้เป็นความไม่จริง ผู้ใดได้เรื่องราวอย่างนี้ไว้ ถ้าอยู่ในแขวงกรุงเทพมหานคร ก็ให้เอาเรื่องราวนี้มาส่งแก่กรมพระนครบาล ถ้าอยู่ในแขวงหัวเมืองใดๆ ก็ให้เอาเรื่องราวนี้มาส่งแก่เจ้าเมืองนั้นๆ อย่างให้ราษฎรทั้งปวงตกใจกลัววุ่นวายไปต่างๆ อย่างใด อย่างหนึ่งเลย ให้รักษาแต่บ้านเรือนของตน คอยระวังจับผู้ร้ายให้ได้ถ้าผู้ใดจับตัวผู้ร้ายมาส่งกรมพระนครบาลได้ใน ๓ เดือนนี้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้นั้นโดยสมควร

ประกาศในรัชกาลที่ ๔ ภาคภิรมณะ ที่ ๓๔๐ ประกาศห้ามมิให้กระบวนแห่ตีสนับให้ไล่ไปเสียให้พ้น แลอย่าให้ตุ๊กแกมีในอุโบสถ์หรือที่ประทับ

ด้วยจมีนจงชัยรับสั่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลาใส่เกล้าฯ สั่งว่า จะเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระราชกุศลหลวงทุกพระอาราม ทรงทอดพระเนตร ทรงเห็นตุ๊กแกและสุนัขวิ่งไปมา เจ้าพนักงานตามเสด็จไปตีสุนัขเข้าให้ร้อง มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ให้หมายประกาศแก่ข้าราชการกระบวนแห่หน้าแห่ตามรับเสด็จให้รู้ทั่วกันอย่างไร้ไปตีสุนัขเข้า ไล่ไปเสียให้พ้น อย่างไม่ให้ไปตีเขาให้ร้อง แลตุ๊กแกแลให้คนดูแลให้ถ่วงถ่วงในพระอุโบสถ์อย่างให้มีอยู่ได้เป็นอันขาดทีเดียว ตั้งแต่ ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำเวลาเข้าไปทอดพระเนตรเห็นตุ๊กแกอยู่ในพระอุโบสถ์ใดแลสุนัขร้อง จะ

ลงพระราชอาญาเจ้าพนักงานตามโทษ ให้หมายบอกตำรวจหน้า กรมวังรักษาพระองค์ซ้ายขวา ให้ดูแลตรวจตราให้ถ้วนถี่ให้เจ้าพนักงานไปตรวจตราดูแลให้ทันกำหนดให้ทันตามรับสั่ง

ตั้งพระราชโองการ และประกาศหลายฉบับที่ตั้งกฎเกณฑ์กำหนดถึง ความแตกต่างระหว่างสถาบันภายในสังคมนี้ที่มีธรรมเนียมกฎเกณฑ์ตายตัวละเอียดละออมากขึ้นในการติดต่อกับสถาบันกษัตริย์เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น ห้ามมิให้ใช้ติดเนื้อต้องใจ หรือชอบเนื้อเจริญใจ เพราะเป็นคำหยาบมิให้ใช้คำว่า ตัว ในบางที่ แต่ให้ใช้คำว่าตัว ในบางแห่งได้ ยกเว้นเมื่อเป็นคำพวนแล้วจะมีความหมายในทำนองหยาบโลน กำหนดคำเรียกคำนำหน้าชื่อหญิงในการทำฎีกา สำนวนคำราชาศัพท์ที่ซับซ้อนก็เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ ถ้าเปรียบเทียบกับคำราชาศัพท์ในจดหมายเหตุรุ่นก่อนหน้านี้จะพบการใช้ที่ซ้ำซ้อน และไม่ซับซ้อนเท่าสมัยดังกล่าวแม้โดยจริยวัตรส่วนพระองค์แล้วจะทรงสนิทสนมคุ้นเคยกับขุนนางและพระภิกษุและไม่เคร่งครัดระเบียบแบบแผนแบบเก่ามากนัก เช่น โปรดให้เสนาบดีนั่งเก้าอี้เข้าเฝ้าที่พระราชวังเมืองเพชรบุรี

ในส่วนของฐานที่ทรงเป็นประมุขของสถาบันกษัตริย์ กลับทรงสำนึกอย่างมากในความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันนั้นนับเป็นครั้งแรกที่มีการแสดงปรีชาญาณเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในชีวิตประจำวันมากขึ้น เมื่อทรงกำหนดให้เขียนเลขปีรัชกาลในการระบุปีศักราช นับว่าสถาบันกษัตริย์ได้กลายเป็นหนึ่งในความคิดที่เกี่ยวกับเวลาของคนไทยที่ต้องใช้หนังสือด้วยนอกจากพระพุทธศาสนา เช่นคำว่า “เมื่อศตวรรษกาลล่วงได้...” และอดีตเชิงตำขาน “จุลศักราชซึ่งพระเจ้าตั้งขึ้น...” ซึ่งเป็นเกณฑ์ในการมองเวลา นอกจากนี้ยังทรงห้ามมิให้ผู้เข้าเฝ้าที่กรุปลักษณ์ของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นไปในทางตำหนิหรือสรรเสริญ เช่น ผอม ต่ำ ดำ ขาว เป็นต้น เพราะเป็นการล่วงเกินต่ำสูงนัก สถาบันดังกล่าวถูกเน้นให้เห็นว่ามีลักษณะที่แตกต่างและกีดกัน (exclusive) ผู้อื่นออกไป พระองค์พยายามให้สมาชิกของสถาบันกษัตริย์มีสำนึกที่แตกต่าง และเด่นชัดออกจากชนชั้นอื่นอย่างมากทรงกำหนดให้เรียกชื่อคนตามลำดับชั้นอย่างละเอียดนับตั้งแต่เจ้านายชั้นสูงถึงนาย อำแดง อ้ายอี และทรงปราศรัยในความแตกต่างของชนชั้นกับสามัญชนโดยสายเลือดอย่างเห็นได้ชัดทรงประกาศว่าผู้หญิงบ้านนอกคอกนาเป็นลูกเล็กไพร่หลวงไพร่สมทาสขุนนาง ในหลวงไม่เอาเป็นเมียดอก เลือกจะมีลูกออกมาจะเสียพระเกียรติยศ ทรงรู้สึกกังวลที่มีการเรียกเจ้านายกันไม่บริบูรณ์และเกิดทำให้สับสนระหว่างพระราชาคณะและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ จึงประกาศให้เรียกเจ้านายโดยมีคำขึ้นหน้าว่า “กรม” เสมอ ทรงขีดเส้นที่แน่นอนชัดเจนของสมาชิกของสถาบันกษัตริย์คือจุดต่ำสุดคือชั้นหม่อมเจ้าโดยทรงประกาศห้ามมิให้เรียกหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงว่าเจ้า อย่างไม่ให้หลงละเมอบ้าอยู่ (นิติ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๗๑)

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างรายละเอียดจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ บางเรื่องเพื่อให้เห็นเนื้อความพระราชกระแสในประกาศ เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญและความใส่ใจในเรื่องของภาษาและอักษรศาสตร์ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาชาติที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางวัฒนธรรม ดังนี้ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๕๒๔-๕๒๖)

ประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ ๓๐๕ ประกาศวิธีบอกศักราช

ลัทธิบอกศักราชอย่างเก่าเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ ล่วงแล้วก็บอกยืนอยู่อย่างปีไม่มีอิภิมาสว่าล่วงเศษวัน (เท่านั้น) อย่าง ๑๑ เดือนเศษวัน (เท่านั้น) เมื่อพ้นเดือน ๗ เพ็ญไปแล้วก็ว่า ล่วงแล้วเดือน ๑ กับเศษวันอย่าง ๑๐ เดือนกับ ๑๐ วันกับเศษวัน เมื่อล่วงเดือน ๘ ปฐมมา

สาธตเพ็ญ แล้วบอกล่วง ๒ เดือนกับ เศษวัน แล้วจึงบอกยั้งยืนอยู่ว่า ๑๐ ว่า ๑๐ เดือนกับเศษวันด้วย อธิกมาส ว่าอย่างนี้ไปทุกเดือนเพิ่มลดหน้าหลังไปจนขึ้นเดือน ๖ ปีใหม่ว่าข้างหลังเสมออยู่

พวกที่ใช้อย่างหนึ่ง คืออย่างก่อนว่าการก็รู้อยู่แล้วว่าจะมีอธิกมาสด้วยคำนวณได้เอง หรือฟังหมายสงกรานต์สำหรับปีว่าปีนั้นจะมีอธิกมาส ก็มาบอก ๑๑ เดือนตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ มาจนเพ็ญเดือน ๗ แลบอกกว่ายัง ๑๐ เดือน ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๗ มาจนเพ็ญปฐมมาสตามนั้น ทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นว่าจะมีอธิกมาสเมื่อวันเพ็ญเดือน ๘ ปฐมมาสตามนั้นจึงซ้ำบอกกว่ายัง ๑๐ เดือนด้วยอธิกมาสตั้งนั้นเป็นปิดไป อดตัวว่าไม่รู้ไม่เห็นอะไรข้างโหร ต่อไม่ได้เข้าพระราชจิ้งจิวว่ามีอธิกมาส แล้วแก้ตัวใหม่นั้นไม่ติเลยไม่งามเลย อย่างหลังนี้ดี ลัทธิเก่าเป็น ๒ อย่างๆ นี้แล คงแต่ข้างหลังทั้ง ๒ อย่าง

ในพวกธรรมยุติกาคิดว่าผิดปกติดูอยู่ที่ไหนอยู่ที่นั่นจึงชอบ คือบอกว่าล่วงแต่เศษวันแต่หน้าเพ็ญเดือน ๖ แลบอกล่วงเดือน ๑ หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกล่วง ๒ เดือนแต่หน้า เพ็ญเดือน ๘ การเป็นปกติไม่ผิดที่เคยทุกปี แต่ที่บอกว่าล่วง ๑๒ เดือนแต่หน้าเดือน ๖ บอกกว่ายัง ๑๑ เดือนแต่หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกกว่ายัง ๑๐ เดือนแต่หน้าเพ็ญเดือน ๘ นั้นผิดปกติที่เคยบอกทุกปีที่ไม่มียอธิกมาส จึงต้องวางข้างหลัง ข้างยังแก้ตัวที่บอกผิดปกติ ก็ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๘ ทูตยาชาตไปแล้วต้องยกเอามาวางข้างล่างทุกเดือนไป เพราะบอกว่าล่วงแล้ว ๓ เดือนหน้าเพ็ญเดือน ๘ แลเดือนอื่นต่อไป จนบอกว่าล่วงแล้ว ๑๒ เดือน ในเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๕ นั้นผิดปกติที่เคยบอกทุกเดือนๆ ในปีที่ไม่มียอธิกมาสจึงต้องวางไว้ข้างล่างก็บอกกว่ายัง ๙ เดือน ในเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๘ ทูตยาชาตไปแล้วบอกกว่ายัง ๘ เดือน ๗ เดือน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๙ แลเดือน ๑๐ ไปจนบอกกว่ายังแต่เศษวัน ในกาลเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๕ นั้นไม่ผิดปกติที่เคยบอกจึงไม่ไหวว่าข้างบอกยั้งว่าสั้นๆ ลัทธิธรรมยุติกานั้นปีมียอธิกมาสให้วางข้างบอกยั้งตั้งแต่แรมเดือน ๖ ไป จนถึงขึ้นเดือน ๘ ทูตยาชาตตั้งแต่แรมเดือนชาตให้ไปวางข้างบอกล่วงข้างบอกยั้งยกเสีย การเป็นแบบคายนโสนิสการิตาอยู่อย่างนี้แต่เดี๋ยวนี้พวกธรรมยุติกาก็ไม่สังเกตสังกาถือแต่ลัทธิตามๆ กันมุ่งงามไปไม่พิจารณาจะไล่เข้าก็จะเลอะไม่รู้จักลัทธิเก่าใหม่เขาเราเลย

ประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ ๓๐๖ พระราชกำหนดเรื่องนาฬิกา

มีพระราชกำหนดบังคับไว้เป็นแน่แก่กรม พระโหรหน้าหลังในพระบรมหาราชวัง ในพระบรมราชวัง แลชาวพนักงานรักษานาฬิกาตีทุ้มยามในที่ทุกแห่ง ให้รู้ในลักษณะที่จะหมุมนาฬิกา ผ่อนทุกยามให้เป็นไปตามเทศจาริตแลฤดูพระอาทิตย์ที่ยกย้ายไปสมควรแก่ประเทศนี้ให้พึงรู้ความ ชี้แจงก่อนว่า แต่เดิมทีคนโบราณในประเทศนี้มีสติที่จะสังเกตแลปัญญาที่จะรู้เหตุผลในที่ที่จะ กำหนดการเวลาทุ้มโมงให้เรียบร้อยแน่นอนนั้น ยังหยาดนัก รู้จักแต่ว่ามีตเป็นกลางคืน สว่างเป็น กลางวัน แลว่ากลางคืนก็ ๑๒ ทุ้ม แลกลางวันก็ ๑๒ โมงเท่ากันเป็นนิจ จึงได้ตั้งแบบอย่างเป็นตำรา รู้ ทั่วกันเป็นอันขาดมาเสีย ให้ตีกลางคืน ๑๒ ทุ้ม กลางวัน ๑๒ โมงเสมอไป สว่างเมื่อไรจึงย่ำรุ่ง ต่อมีต เมื่อใดจึงย่ำค่ำได้ จนวันไรมีตฝนเวลาเย็นก็คว่นย่ำค่ำเร็วไป มีตฝนเวลาจวนรุ่ง ก็ย่ำรุ่งสายไปบ้างไม่แน่นอน ว่าที่แท้กลางคืนกลางวันไม่เท่ากันทุกฤดูผ่อนไปผ่อนมาอยู่ เพราะพระอาทิตย์เมื่อเวลาเที่ยง จะตั้งตรงศีรษะคนยืนในประเทศนี้เป็นนิจทุกวันก็หาไม่ได้ ย่อมปิดขึ้นเหนือทุกวันแล้วกลับปิดมาข้างใต้ ทุกวันตามฤดูตลอดปี การที่เป็นอย่างนี้ ผู้จะสังเกตดูให้รู้ก็น้อยตัวนักเป็นแต่สำคัญกันโดยมาก ว่าเวลาเที่ยงแล้ว แดดก็ตรงศีรษะคนยืนกลางแจ้งทุกวัน

ผู้ที่รู้กาลที่พระอาทิตย์เที่ยงผันไปเหนือใต้ตั้งนี้นั้นจะมีมืออยู่ข้างก็แต่โหรที่เรียนรู้ มาสยา หรือชาววัดที่มีคติอาจารย์ถือตำราเหยียบชั้นฉันเพลบ้าง หรือชาวบ้านที่มักสังเกตเล็กน้อย สังเกตแดดที่เข้าไปทางหน้าต่างๆ ผันไปผันมา หรือเงาเหย้าเรือนเมื่อเวลาเที่ยงร่มไปข้างเหนือมากใน ฤดูหนาว ร่มไปข้างใต้ในฤดูร้อน ที่ต่อกับฤดูฝนก็ว่ากันอยู่บ้างว่าพระอาทิตย์เที่ยงเหนือผันใต้ถึงกระนั้น ก็ไม่มีใครสำคัญตลอดไปว่ากลางคืนกลางวันไม่เท่ากันทุกฤดู ตั้งว่านี้เลย เพราะลงใจเชื่อเป็นหนึ่งว่า นาฬิกาที่ ๑๒ หุ่ ๑๒ โมงอยู่เป็นนิจมิได้ผิดเลย ฝ่ายชาวนาฬิกาที่ใช้นาฬิกาข้อมือน้ำเฝ้าอยู่เป็นนิจ นั้นเห็นเข้าใจได้บ้างว่ากลางฤดูกลางวันมากไป กลางคืนน้อย ลางฤดูหุ่โมงกลางวันกลางคืนจึงเสมอ เท่ากันทุกชั้น ถึงกระนั้นจะยกย้ายธรรมเนียมใหม่คือ ให้เอากลางวันเป็น ๑๓ โมง ๑๔ โมง กลางคืน เป็น ๑๐ โมง ๑๑ โมง หรือจะย่ำค่าต่อวันย่ำรุ่งต่อสายตามขณะชั้นจมนั้นก็ไม่ได้ ไม่มีใครเชื่อ กลับตีเถียงว่า ตีนาฬิกาไม่ถูก ชาวนาฬิกาก็ต้องหนุนๆ ลมๆ ผิดๆ ถูกๆ ไปจะจัดแจงให้เรียบร้อยเสมอ กันก็ไม่ได้ เพราะไม่รู้จักลักษณะพระอาทิตย์โคจรตามฤดูเป็นเที่ยงได้ไม่มีใครวางกำหนดให้ตามฤดู เพราะฉะนั้นหุ่โมงหลายแห่งก็ตีไม่ถูกกันผิดกันหลายบาทนาฬิกาแต่คนทั้งปวงในพระนครโดยมากก็ เชื่อว่าหุ่โมงในพระบรมหาราชวังในพระบวรราชวังถูกต้องแน่นอนเป็นนิจเพราะมีผู้พนักงาน ผลัดเปลี่ยนกันเฝ้าอยู่แลตรวจตรา และมีพระโหราจารย์กำกับดูแลอยู่

ฝ่ายพนักงานเมื่อจะบอกนาฬิกาตามฤกษ์ยามโหรให้ในการใดๆ เมื่อฤดูต้องหนุน ต้อง ล่ม ก็คะเนบอกบาทขาดๆ เกินๆ ผิดๆ ไปคงให้ได้ความแต่ว่าโมงละ ๑๐ บาทอยู่นั่นเอง ดูกาลผืนผืน ลื่อนเปื้อนเลอะเทอะนัก หน้าเป็นที่อภัยศอดสูแก่แขกเมืองคนนอกประเทศที่เขาใช้นาฬิกากลใส่พก ติดตัวเที่ยวมาเที่ยวไป เขาจะได้ยินหุ่โมงที่ตีสั้นๆ ยาวๆ ผิดไปกว่าหุ่โมงที่จริงนั้น จะเป็นเหตุให้เขา หัวเราะเยาะเย้ยได้ว่า เมืองเราใช้เครื่องมือนี้บ่หุ่โมงเวลาหยาบคานักไม่สมควรเลย เพราะเหตุฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาตรวจตราคำนวณความดำเนินพระอาทิตย์ใน ฤดูทั้งปวงสอบกับนาฬิกาที่ดีมาหลายปี ทรงทราบถ้วนถี่ทุกประการแจ้งในพระราชหฤทัยแล้ว

นับได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ให้ความสำคัญในเรื่องของ ภาษาและอักษรศาสตร์ และก่อให้เกิดการประกาศเพื่อถ่ายทอดข้อมูลหรือข้อความเหล่านั้นสู่บุคคล ทุกชนชั้นในพระราชอาณาจักรและนอกพระราชอาณาจักร อันนำไปสู่ความเข้าใจไปในทางเดียวกัน ดังเช่นที่ได้ยกตัวอย่างประชุมประกาศในเรื่องเกี่ยวกับ การบอกเวลาศักราช อาจถือได้ว่าพระองค์ทรง เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงก้าวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่และมีอารยะ เพราะเรื่องของเวลา หรือการกำหนดศักราช ได้เริ่มเข้ามากำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ในทุกสังคม ยิ่งเฉพาะมีการติดต่อ สัมพันธ์กันทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักรจะได้มีความเข้าใจตรงกัน ทั้งนี้การดำเนินชีวิต ด้านต่างๆ ของมนุษย์อยู่ภายใต้เงื่อนไขของเวลามาโดยตลอด ศักราชจึงมีความสำคัญในการกำหนด ระยะเวลาของแต่ละสังคม และคนในสังคมสามารถสื่อสารกันได้ไม่ยุ่งยากเป็นเพราะมนุษย์มีความ เข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับระบอบเวลาที่ตรงกัน หรือสังคมแต่ละสังคมกำหนดระบบการบอกเวลาขึ้นมาให้ เป็นที่เข้าใจตรงกัน นับเนื่องตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ ไทยเรานิยมใช้จุลศักราชเป็นศักราช หลัก ในระบบปฏิทินแบบจันทรคติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีประกาศ เกี่ยวกับศักราชให้ใช้เลขปีรัชกาลทับหลังศกโดยเป็นประกาศสั้นๆ โดยทรงกำชับอย่างให้ขาดได้ตาม รับสั่ง (กระทรวงศึกษาธิการ วันวาร กาลเวลา แลนานาศักราช ๒๕๔๖ : ๙ และ ๗๔) ความสำคัญ ดังกล่าวเป็นปัจจัยพื้นฐานในลำดับต้นๆ ที่จะทำให้สังคมในพระราชอาณาจักรและนอกพระ

ราชอาณาจักรมีความเข้าใจและมีปฏิสัมพันธ์ตรงกันในเรื่องของการบอกเวลาและการใช้คำที่ถูกต้อง แสดงถึงควมมีอารยะของชาติที่ทัดเทียมในสังคมโลก

จากประชุมประกาศต่างๆ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “ประกาศ” เป็นเครื่องมือสื่อสารระหว่างพระองค์เองกับผู้ใต้ปกครองของพระองค์ โดยตรงและไม่น่าจะมีจารีตแบบนี้มาก่อนในพระราชสำนักสยาม จะเห็นได้ว่าประกาศบางเรื่องถ้าพิจารณาดูหัวข้อและเนื้อความจะเป็นเรื่องต้องห้าม และปกปิดของสังคมในพระราชสำนักแต่ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศให้ทราบโดยทั่วถึงกัน อาทิ เรื่องของพระราชสำนักฝ่ายใน เรื่องของเจ้านายในพระราชวงศ์ เรื่องเฉพาะขุนนางบางหน่วยบางกรม เรื่องสั่งห้ามปรามราษฎรบางเมืองเป็นต้น เป็นประกาศซึ่งมีเนื้อความที่ครอบคลุมและเข้าถึงราษฎรหรือผู้รับสารได้มากกว่าสมัยใดๆ ทั้งนี้ เพราะมีเครื่องมือพิมพ์ของหลวงขึ้นใช้เองเป็นสำคัญ ถึงแม้เครื่องพิมพ์ดังกล่าวจะมีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วก็ตาม แต่ประกาศที่ดีพิมพ์ในสมัยนั้นก็ยังคงเน้นในเรื่องของข้อราชการในบ้านเมืองเป็นสำคัญต่างกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านเนื้อหาใจความที่มีความหลากหลายมากกว่าแต่ก่อน จำแนกได้ว่าเป็นเรื่องของภาษา วรรณคดี ราชประเพณี เงินตราต่างประเทศ ฎีกา คดีความ ข้อราชการ ประกาศห้าม ประกาศกำหนด ประกาศยกเลิก ประกาศพระราชบัญญัติ ประกาศให้ ประกาศเตือนสติ ประกาศบอก ประกาศพระราชปรารภ กำลังคน พระสงฆ์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และเรื่องโบราณต่างๆ เป็นต้น โดยมีทั้งเรื่องที่เป็นส่วนรวม (public space) กับเรื่องส่วนตัว (private space) ทำให้ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ได้รับความนิยมนวบรวมในการตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความทันสมัยของเนื้อหาในประกาศแจกให้ราษฎรทั้งปวงให้รู้ทั่วกัน และเผยแพร่โดยวิธีทำเป็นใบปลิวแจกตามกระทรวง ทบวงการ และจ่ายไปปิดไว้ตามที่ประชุมชนแทนการเป่าร้อง ซึ่งในคำอธิบายต่างๆ ก็เพื่อมุ่งหวังที่จะให้ราษฎรไม่ตกเป็นเหยื่อจากพวกฉวยโอกาส ซึ่งแต่เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีการจัดพิมพ์ประกาศขึ้นมาด้วย เพราะหน่วยงานและกระทรวงต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมีจำนวนมาก การคัดเอกสารแล้วส่งต่อๆ ไปเป็นทอดๆ ซึ่งอยู่ในความดูแลของกรมพระสุรัสวดีที่ถือบัญชีข้อราชการตามหน่วยงานต่างๆ ด้วยวิธีแบบโบราณดังกล่าว จึงไม่ทันการ จนนำไปสู่ความไม่รู้กฎหมายและประกาศต่างๆ จากทางราชการ พระองค์จึงทรงประกาศให้บรรดาผู้ที่เกี่ยวข้องมาคัดประกาศจากหอหลวงเองแล้วไปรับทราบกันเองต่อๆ กันไป (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔: คำนำ)

๔.๒ พระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ได้มีการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ หมวดปกิณกะ ในส่วนของประชุมหมายรับสั่งเรื่องราวส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไป เช่น หมายรับสั่งเรื่องท่านข้างในต้องการสีผึ้งแข็งพระราชพิธีสงกรานต์ ช่อมแซมพระมหามณเฑียร ให้ทำความสะอาดทางเสด็จพระราชดำเนินไปถวายพระเพลิง ทำสำรับเลี้ยงจีนช่างเย็บฉลองพระองค์ สั่งเกณฑ์ไม้ทองเหลืองและลากไม้ใช้ในการ พระบรมศพ พระราชพิธีจรดพระนังคัล ให้ออมผ้า ๕ ผืน เบิกได้น้ำมันใช้ที่ประตู่วิเศษไชยศรี รัตนพิศาร พิมานไชยศรี เกณฑ์มหาดเล็กเจ้านายแต่ตัวเป็นอินทร์พรหม เบิกน้ำมันมะพร้าวตามตะเกียงบนพระที่นั่งดุสิตดาภิรมย์ ชัดทองแก้ววัดบวรนิเวศ เกณฑ์สิ่งของเครื่องใช้ในพิธีกาลนุกาล จัดกระจาดผ้าป่าปีชาลฉก เบิกสุราประกอบยา ให้ตักน้ำใส่อ่างที่โรงหล่อ ให้ส่งผลมะพร้าวอ่อนนาภิเกหภูมิสีให้โรงพระโอสถประกอบยา

รับพระราชสาส์นกรุงปักกิ่ง เตรียมของสำหรับใช้ในงานเลี้ยงพระตรุษจีน เบิกสุราประกอบบารักราษาหา
 ช้าง พระราชพิธีตรุษ หมายกำหนดการในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จุกช่องล้อมวงเวลา
 เสด็จพระราชดำเนินถวายพระเพลิงพระบุพโพเป็นอาทิ

ผู้ศึกษาขอนำเสนอตัวอย่างเอกสารพระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณคดี ว่าด้วย
 ประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิน ที่ปรากฏข้อความที่ทรงพูดถึงการใช้คำศัพท์ทับศัพท์
 ภาษาไทยในภาษาอังกฤษเป็นชื่อเดือนตามหลักสากล ความว่า

...สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ประสูติพระราชบุตรใหญ่ พระองค์ ๑
 ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในกลางปีฉลูเบญจศก ศักราช
 ๑๒๑๕ ตรงกับเดือน**เสปเตมเบอร์** (เดือนกันยายน September) คริสตศักราช ๑๘๕๓
 แล้วประสูติพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
 จันทรมณฑล ในปีเถาะสัปตศกศักราช ๑๒๑๗ ตรงกับเดือน**เอปริล** (เดือนเมษายน
 April) ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๕๕ แล้วประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนาม
 ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัสมิ์ ในปลายปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๘ ตรง
 กับเดือน**ยันนุวาริ** (เดือนมกราคม January) ปีมีคริสตศักราช ๑๘๕๗ แลประสูติพระราช
 บุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังสี ในปลายปี
 มะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับเดือนยันนุวาริ ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๐ สมเด็จพระ
 นางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์นั้นประสูติพระโอรสในพระทรงมาปีเศษ
 สิ้นพระชนม์ในเดือน ๑๐ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือน**เสปเตมเบอร์** (เดือน
 กันยายน September) คริสตศักราช ๑๘๖๒ แล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง
 จันทรมณฑล ก็สิ้นพระชนม์ลงในเดือนหก ปีกุนเบญจศก ๑๒๒๕ ตรงกับเดือน**เม** (เดือน
 พฤษภาคม May) คริสตศักราช ๑๘๖๒ ยังคงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสาม
 พระองค์... (ขุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๒๙)

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างจากเอกสารพระบรมราชาธิบาย เกี่ยวกับการกำหนดคำ
 มาตรฐาน ปริมาณ จำนวนโดยอิงพื้นฐานจากภาษาและเลขกำกับเพื่อให้เป็นสากลหลายอย่าง เช่น อัตรา
 ค่าเงินแลกเปลี่ยน ค่าเทียบทับศัพท์ หรือการกำหนดมาตรฐานสิ่งของยกตัวอย่างเช่น คุณลักษณะของ
 ทองคำ ในสมัยก่อนนิยมกำหนดคุณภาพทองคำเป็นเนื้อ กล่าวคือ ตั้งแต่ เนื้อสี่ถึงเนื้อเก้ามีการตั้งพิกั
 ราคาตามเนื้อทองเป็นไปตามประกาศสมัยรัชกาลที่ ๔ อาทิ ทองเนื้อหก คือ ทองคำหนัก ๑ บาท ราคา
 ๖ บาท ทองเนื้อเก้า คือ ทองคำหนัก ๑ บาท ราคา ๙ บาท ซึ่งเปรียบเทียบกับสมัยก่อนจะกำหนดค่า
 ของทองด้วยคุณลักษณะไม่ว่าจะเป็นเรื่องของลักษณะความแวววาวและสีสน ส่วนผสม ซึ่งได้มีการ
 กำหนดเป็นอัตราแบบตัวเลข ยกตัวอย่างเช่น ทองเนื้อเก้าเป็นทองแท้บริสุทธิ์เรียกว่าทองธรรมชาติ
 หรือ ทองชมพูท ทองดอกบวบ หรือทองสีดอกบวบเป็นทองเนื้อหก มีสีเหลืองอ่อนคล้ายดอกบวบ
 นิยมนำมาทำเป็นภาชนะต่างๆ และพระพุทธรูป ทองนพคุณ คือทองคำแท้นพคุณ หรือทองเนื้อเก้า
 ทองแล่ง คือ ทองคำที่นำมาแล่งให้เป็นเส้นเล็กบางสำหรับปักหรือทอผ้าเป็นเครื่องห่มพิเศษหรือใช้สาน
 ชัดเป็นเครื่องศราภรณ์ประดับ ดังมีคำประกาศเพิ่มเติมในพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดโบราณคดี ว่าด้วยพิกัทองคำ เพิ่มเติมดังนี้

...มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานโรงจักร ซึ่งเป็นทำเงินเหรียญและเบี้ยอัด และเบี้ยโสฬศนั้น คิดทำทองเหรียญทองแปด ด้วยทองคำเนื้อแปดเศษสอง คือทองใบยี่หื้อ อันแสงเป็น๓ ขนาด ขนาดใหญ่ตีราคาแปดละ ๘ บาท ขนาดกลางตีราคาแปดละ ๔ บาท ขนาดน้อยตีราคาแปดละ ๑๐ สลึง ขนาดใหญ่ขนาดกลางนั้นเทียบตามอย่างทองเหลือง อังกฤษ คือ เหรียญใหญ่ของอังกฤษที่เรียกว่าทองปอนด์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่าสเตอร์ลิงก์ หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกว่าสอเซอร์เรนต์ และเหรียญขนาดย่อมเรียกว่าทองฮาฟปอนด์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่า เสมิสเตอร์ลิงก์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่า ฮาฟสอเซอร์เรนต์ จะวาดตามที่ตั้งคิด มาตราเงินในเมืองอังกฤษ...(กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๑๔-๑๕)

พระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชานิพนธ์รัชกาลที่ ๔ พบว่ามีลักษณะการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถาน และโบราณวัตถุ หมวดปักษิณกะ เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นคำอธิบายสิ่งต่างๆ ในพระราชอาณาจักรมีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ให้ทุกคนมีความเข้าใจอย่างเท่าเทียมกัน

๕) พระราชานิพนธ์ส่วนพระองค์ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศและยังแสดงพระปรีชาญาณทางด้านรัฐศาสตร์ ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตลอดทั้งความรู้ต่างๆ อย่างกว้าง

พระราชหัตถเลขาส่วนมากเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์บางส่วนกล่าวถึงขนบธรรมเนียมยุโรป พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พระราชสาสน์กำกับพระสุพรรณบัฏไปต่างประเทศไปตั้งกงสุลประจำเมือง ในการต่อมาเมื่อ ปี พ.ศ.๒๔๗๐ ได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยที่พบใหม่อีกหลายฉบับ อาทิ สังเขปประวัติศาสตร์สยาม (Brief Sketches of Siamese History) “การสถาปนาราชอาณาจักร” (Establishments of the Kingdom) ซึ่งเป็นข้อมูลเกี่ยวกับลำดับพระมหากษัตริย์และพระนามเจ้านายฝ่ายต่างๆ เรื่องราวเกร็ดความรู้ เช่น การลอยกระทง ไปจนถึงการทอดผ้าป่า และบังสุกุล ซึ่งเป็นการสะท้อนพระราชปณิธานที่จะให้ชาวต่างชาติเข้าใจเรื่องราวของไทยจากแง่มุมของเรา นอกเหนือไปจากที่ชาวต่างประเทศสนใจเรื่องราวของไทยและศึกษาค้นคว้ากันเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนอเรื่องราวและข้อมูล หลักฐานเหล่านี้ตามแบบอย่างตะวันตก โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในลักษณะ “สังเขปประวัติศาสตร์” และการลำดับรายพระนามพระมหากษัตริย์โดยแบ่งเป็นราชวงศ์ ซึ่งไม่เคยมีแบบอย่างในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยมาก่อน พระราชนิพนธ์ในรูปแบบนี้นับเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ของไทยในเวลาต่อมา

ความสำคัญของภาษาอีกมิติหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่ การสื่อสารด้วย “ภาษาอังกฤษ” นับว่าเป็นกุญแจสำคัญที่นำไปสู่องค์ความรู้ต่างๆ และยังเป็นตัวชี้วัดถึงความทันสมัย การสื่อสารสู่ความเป็นสากลในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความต้องการที่จะรู้จักชาวตะวันตก จึงทรงใช้ความพยายามที่จะเรียนรู้ภาษาอังกฤษ เพื่อเรียนรู้วิทยาการของโลกตะวันตก แต่ในทางกลับกันนั้นจะเห็นได้ว่าพระองค์มีพระราชประสงค์ต้องการให้ตะวันตกรู้จักพระองค์หรือสยามประเทศเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีเรื่องราวรายละเอียดเกี่ยวข้องกับประเทศชาติ พระราชสำนัก โดยเป็นเอกสารที่ออกและเขียนโดยพระราชสำนักเอง มีใช้เป็นงานเขียนเรื่องของสยาม ในสายตาของตะวันตกที่เคยปฏิบัติกันมาในรูปของจดหมายเหตุหรือบันทึกการเดินทาง เอกสารที่เป็นภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นงานเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงความภาคภูมิใจและการแสดงออกถึงความรู้สึกในเรื่องต่างๆ เช่น พระราชหัตถเลขาถึง Mr. Adamson และ Mrs. Leonowen รวมทั้งพระอาการประชวรสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี นอกจากนี้ พระราชหัตถเลขาบางส่วนยังสะท้อนให้เห็นพระราชปณิธานที่จะอธิบายหรือชี้แจงให้ชาวต่างชาติ เข้าใจขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนเหตุผลและความจำเป็นของสยามในเวลานั้น เช่น การเก็บภาษ (เนื่องจากมีข้อเขียนในหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ที่มีผลกระทบต่อสยาม) หรือพระราชหัตถเลขาชี้แจง “Lady Leonowens” ในเรื่องต่างๆ รวมถึงเรื่อง “ทาส” โดยเฉพาะในประเด็นที่ใช้ระบุชัดเจนว่า แม้จะเป็นกษัตริย์ก็ไม่อาจทรงละเมิด “กฎหมายและธรรมเนียมปฏิบัติของสังคมได้” (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวดี เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔: คำนำ)

ในส่วนบทพระราชนิพนธ์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ออก Bangkok Calendar ซึ่งมีเรื่องราวที่เกี่ยวกับอาณาจักรเก่าและพระมหากษัตริย์ต่างๆ ของประเทศ นอกจากนี้ยังมี Siam Repository ประกาศเรื่องทรงตอบจดหมายไม่ทัน ประกาศพระราชทานพรปีใหม่ ประกาศทรงชี้แจงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินสยามมีพระราชอำนาจและพระราชทรัพย์มาก จดหมายสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถึงเซอร์จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) เรื่องพระอาการประชวรของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชประวัติพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดย เซอร์จอห์น เบาริง (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวดี เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔) พระองค์ทรงมีลายพระหัตถ์ไปถึงกงสุลสยามประจำกรุงปารีสเป็นภาษาต่างประเทศเพื่อทรงเล่าถึงการเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหัวากอและมีผู้เดินทางมาร่วมสังเกตการณ์ครั้งนี้ตลอดทั้งนักวิทยาศาสตร์และทหารชาวฝรั่งเศสด้วย (แคทยา และเจ้าฟ้าสยาม, ๒๕๓๙: ๒๑)

ผลที่ได้รับจากพระราชหัตถเลขาที่เป็นภาคภาษาอังกฤษแสดงให้เห็น “มิตรภาพ” ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับชาวตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญในขณะนั้นได้เป็นอย่างดีอีกทางหนึ่งด้วย พระองค์ทรงใช้ช่องทางที่จะแสดงพระบรมเดชานุภาพ และพระราชวินิจฉัย ผ่านทางตัวอักษรและภาษาในรูปของประกาศต่างๆ ได้อย่างลงตัว ทั้งนี้เพราะภาษาอำนาจและความรู้ จึงมีความเกี่ยวพันกันอย่างแยกไม่ออก ภาษาจึงมีบทบาทสำคัญในการกำหนดทั้งอัตวิสัยของบุคคลและสถาบันทางสังคมตลอดทั้งวัฒนธรรม ภาษา คือ สื่อสำหรับการถ่ายทอดความรู้และความจริงต่างๆ ซึ่งส่งผลไปสู่อิทธิพลที่สำคัญในสังคมดังกล่าวด้วย (ธีระ นุชเปี่ยม, ๒๕๓๙: ๑๒๔, ๑๒๖ และ ๑๓๐) เปรียบเสมือนภาพสะท้อนถึงพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างแท้จริง ถึงแม้ประกาศเหล่านี้จะมีเอกลักษณ์ หรือขุนนางเป็นผู้รับพระราชดำรัสพระราชโองการร่างประกาศ แต่น่าเชื่อได้ว่าประกาศดังกล่าวคือ ภาษาและความคิดของพระองค์อย่าง

แท้จริงที่พระองค์ทรงใส่พระทัยในรายละเอียดของประกาศฉบับต่างๆ อย่างมาก และอาจจะเป็นได้ว่าประกาศบางฉบับจะเป็นการร่างโดยพระราชหัตถเลขาของพระองค์เอง

นอกจากนี้ยังปรากฏ**พระราชดำรัสพระบรมราโชวาท** ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ๑) พระราชดำรัสพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ ปรากฏทั้งคำตักเตือน แนะนำ สั่งสอนและความห่วงใยสอดแทรกให้อยู่เสมอ ๒) พระราชดำรัสสั่งกระแสดพระราโชวาท และหมายรับสั่ง มีผู้รับไปสนองพระราชโองการไปปฏิบัติ ๓) พระราชดำรัสเล่าเรื่อง หรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิดเรียบเรียงไว้ในหนังสือต่างๆ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น ตลอดทั้ง **พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด** อาทิ ทรงประดิษฐ์นามต่างๆ พระราชทานเป็นจำนวนมาก ได้แก่ พระนามพระราชโอรสธิดา พระนามพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรม นามขุนนางที่ทรงตั้ง และเปลี่ยนแปลง นามพระสงฆ์ นามเมือง และนามวัด ทรงพระราชดำริให้ประดิษฐ์อักษรในพระราชลัญจกร บรมราชโองการ (องค์ใหญ่ขึ้น) โดยใช้คำว่า ๑ ๒ ๐ ซึ่งตรงกับอักษรอริยกะ อ อู ม อันตรงกับคาถา อรหิ สมมา สมพุทโธ เป็นต้น พระองค์ทรงแสดงพระอัจฉริยภาพเพื่อชี้ให้เห็นถึง พระปรีชาญาณทางด้านภาษาและอักขระวิธีต่างๆ ไว้ อีกหลายประการ อาทิ ชื่อนามพระที่นั่งตำหนักรักษาต่างๆ ที่สถาปนาโดยพระองค์จะทรงเน้นอักษรวิธีการสัมผัสคล้องจองในการออกเสียงอย่างมีอรรถรส ดังเช่น นามพระที่นั่งบนพระนครคีรี คือ เพชรภูมิไพโรจน์ ปราโมทย์มหิศวรรย์ เวชยันตร์วิเชียรปราสาท ราชธรรมสภา ชัชวาลเวียงชัย พิมานเพชรเมศวร์ หรือแม้แต่บรรดาชื่อป้อมทรงนำเอานามท้าวจตุมหาราชมาตั้งเป็นชื่อป้อมทั้ง ๔ และเติมสร้อยให้สัมผัสคล้องจองกัน คือ ป้อมธรรมาป้อม (ทิศตะวันออก) วิรุฬหกบริรักษ์ (ทิศใต้) วิรุปกษ์ป้อมกัน เวสุวรรณาภิบาล (ทิศเหนือ) รวมไปถึงเกยอยู่ที่เชิงบันไดที่หน้าพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ซึ่งมีชื่อคล้องจองกับป้อมอีกด้วย เกยวัชรภิบาล (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๕๕) และยังมีปรากฏรูปแบบการตั้งชื่อนามดังกล่าวที่มีชื่อคล้องจองกันที่หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ภายในพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ ประตูพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า คือ ประตูทักษิณสิงขร (ข้างใต้) อุดรสิงหาสน์ (ข้างเหนือ) เทวราชดำรงศร (กลาง) (แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๕๓)

สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิด “ความเป็นอารยะ” โดยการใช้เครื่องมือคือ “ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์” ซึ่งในพระราชนิพนธ์ต่างๆ ที่นำเสนอมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์มีพระปรีชาญาณทางความรู้ มีความเชี่ยวชาญ จากการศึกษาองค์ความรู้ในศาสตร์ต่างๆ อย่างหลากหลาย ซึ่งสัมพันธ์กับที่ผู้ศึกษาค้นคว้าเชิงลึกได้จากภูมิหลังทางพระราชประวัติในพระองค์ท่าน ซึ่งพระองค์ทรงเรียนรู้ทั้งในจากครูผู้สอน ผู้รู้และนักปราชญ์ ตำราและนอกตำรา อย่างต่อเนื่องและตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน ทั้งนี้พระราชปรีชาญาณจึงสะท้อนออกมาอย่างเด่นชัดจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก และด้านอักษรศาสตร์ “ภาษา” ซึ่งมาพร้อมกับข้อกำหนดต่างๆ จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการดำเนินวิเทศব্যและประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อเข้าสู่สังคมที่มีอารยะตามแบบอย่างสังคมในสมัยนั้น พระองค์ไม่เพียงแต่เป็นผู้รู้เพียงพระองค์เดียวทรงมีความต้องการให้องค์ความรู้ต่างๆ ขยายวงกว้างออกไปให้ได้มากที่สุด ทั้งในเรื่องของการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและทันสมัย อันจะนำมาซึ่งสิทธิเสรีภาพและประโยชน์สุขของประชาชน ถือได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่

ความสำคัญกับงานข้อมูลทางวิชาการที่มีความหลากหลายอย่างพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนยังมีได้ เคยทรงถือปฏิบัติ อันเป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณทั้งในสยามเองตลอดทั้งประเทศต่างๆ ในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ที่ให้ความสำคัญในเรื่องของ อำนาจและความเป็นกษัตริย์เป็นเรื่องของผีสิงเทวดา หัวหน้าหรือผู้ครองเมืองที่มีอำนาจคือผู้ที่ควบคุมพลังของจักรวาลได้ดีที่สุด อำนาจของกษัตริย์ต้องอาศัยพลังเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามคติและความเชื่อข้างต้นที่ได้กล่าวไว้แล้วในส่วนต้นของบทที่ ๕

จากประเด็นที่ผู้ศึกษาได้หยิบยกพระปรีชาญาณผ่านพระราชกรณียกิจทางด้าน อักษรศาสตร์ขึ้นมาประกอบการศึกษาในครั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระองค์ไม่เพียงแต่ทรงดำรงรักษา พัฒนาพระราชอาณาจักรเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงถ่ายทอด ภูมิปัญญาความรู้ต่างๆ ไปสู่บุคคลทุกระดับ และวางแนวทางและการส่งต่อสืบทอดต่อไปในอนาคต โดยผู้ศึกษาพบว่าในสมัยหลังรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชโอรส) เป็นช่วงแห่งการสืบเนื่องทางภูมิความรู้ทางปัญญาที่เป็นรูปธรรมขึ้นอย่างชัดเจน จากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้วางรากฐานไว้มาก่อนหน้านี้

การสร้างจารีตเพื่อการสื่อสารจากพระมหากษัตริย์ โดยตรงลงไปยังราษฎรโดยลดทอนบทบาทของขุนนางระดับต่างๆ ลงให้มากขึ้นนั้นจะแปรเปลี่ยนกลับไปเป็นจารีตที่อาศัยผ่านกลไกระบบขุนนางอีกครั้ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการออกหนังสือ “ราชกิจจานุเบกษา” เมื่อปีพ.ศ.๒๔๑๗ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า ตั้งแต่นั้นบรรดาประกาศ จึงให้ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และเลิกวิธีแจกจ่ายหมายประกาศอย่างแต่ก่อนสืบมาจนเท่าถึงทุกวันนี้ บทบาทของประกาศต่างๆ ยังเปรียบเสมือน “แบบเรียน” ที่ชนชั้นนำสยามได้ใช้ในการศึกษาและสร้างความรู้ ความรู้ อธิบายองค์ความรู้และประกาศองค์ความรู้ให้กับสยามสมัยใหม่มาตั้งแต่สิ้นยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์ความรู้ต่างๆ ยังปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากในสังคมไทย และยังคงมีคุณค่าอีกทั้งประโยชน์ที่สามารถนำมาใช้ได้เป็นอย่างดี ทำให้คนในยุคปัจจุบันได้รู้วิธีคิด โลกทัศน์ ตลอดทั้งมุมมองต่างๆ จากสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕.๒.๒ ความรู้ทางด้านศิลปกรรม

งานศิลปกรรมต่างๆ ที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่แสดงถึงพระอิสริยยศดี ในเชิงรูปธรรมจากแนวคิดและความเชื่อทางศาสนา ในสมัยที่สยามประเทศมีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชพระบรมหาราชวัง คือ ศูนย์กลางทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพระมหาปราสาทและราชมณฑลเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายอาณาจักร และวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายศาสนจักร งานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นการสะท้อนให้เห็น แนวความคิดที่มีความหมายทั้งสิ้น ในฐานะทรงเป็นสมมติเทพตามคติของพระพุทธศาสนาและทรงเป็นเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ โดยตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา ยกฐานะของพระมหากษัตริย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเป็นธรรมราชา ที่ทรงปกครอง โดยอาศัยหลักธรรมและทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังกหัตถ์ ๕ และ เจริญพรหมวิหารตามรอยพระเจ้าธรรมิกราช ตามปรากฏในไตรภูมิ แนวคิดดังกล่าวเป็นการถวายพระเกียรติยศในฐานะสมมติเทพทางพระพุทธศาสนา คือ การยกฐานะขึ้นเทียบเสมอพระพุทธเจ้าถวาย

พระนามว่า สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์อันเป็นภาคหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นสมมติเทวราชาเปรียบดังพระวิษณุหรือพระนารายณ์อวตารมาดุทุกข์สุขของปวงชน

นอกจากนี้ยังเปรียบเทียบฐานะของพระมหากษัตริย์เท่ากับพระอินทร์ ผู้เป็นเจ้าของใหญ่ในเทวภูมิ สถิตอยู่ ณ ดาวดึงส์ เหนือยอดเขาพระสุเมรุด้วยเหตุนี้จึงมีนามพระที่นั่งองค์ต่างๆ ที่คล้องตามกับนามของพระอินทร์ได้แก่ พระที่นั่งอินทราภิเษกปราสาท พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระแท่นราชบัลลังก์ประทับของพระมหากษัตริย์ ที่แสดงถึงสัญลักษณ์ของความเป็นพระราชอาสน์หรือเขาพระสุเมรุ โดยสร้างฐานพระราชนบัลลังก์ประดับด้วยรูปสัตว์ที่อาศัยอยู่ตามเชิงเขาในป่าหิมพานต์ เช่น สิงห์ ครุฑ ด้วยเหตุนี้อาคารและสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏในพระบรมหาราชวัง และที่อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงมีความหมายเนื่องด้วยพระองค์เป็นสำคัญ อาคารและสิ่งก่อสร้างเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยความศรัทธา ก่อให้เกิดศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นด้วยความวิจิตรบรรจงตามจินตนาการของช่างที่ได้ปรุงแต่งขึ้น และแปลออกมาในรูปของสถาปัตยกรรม ที่คาดว่าคงจะเกิดขึ้นบนเทวโลก ทำให้เกิดรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว แนวคิดดังกล่าวสืบทอดมาจากวัฒนธรรมอินเดียทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธโดยรับมาจากวัฒนธรรมขอมเข้ามาในพระราชสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) องค์พระปฐมบรมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเมื่อได้ทรงรับขอมซึ่งมีอำนาจในแถบสุวรรณภูมิมาช้านาน การรับขอมครั้งนี้ถือเป็นพระเกียรติยศอันสูงส่งและเพื่อประกาศพระเกียรติยศให้ยิ่งใหญ่ในแผ่นดินจึงทรงรับคติความเชื่อลัทธิพราหมณ์ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทวราชา เปรียบดังพระนารายณ์หรือพระวิษณุอวตารลงมาให้ความอนุเคราะห์จัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎร

ด้วยสถานภาพทางสังคมดังกล่าวนี้ เป็นผลให้ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ประกอบไปด้วยพระมหาปราสาทพระราชมณเฑียรที่นั่งตามวิจิตรตระการตา และมีรูปแบบที่แตกต่างไปจากคนสามัญ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือพระมหาปราสาทเป็นงานสถาปัตยกรรมที่แสดง พระราชอิสริยยศและอิสริยศศักดิ์แห่งพระมหากษัตริย์ มีลักษณะเป็นเรือนเครื่องยอดตัวอาคารเป็นรูปจัตุรมุขมีองค์ประกอบตั้งแต่ยอดพระมหาปราสาทถึงฐานของอาคารที่มีความหมายแห่งความเป็นเทวราชา คือ เครื่องยอดหมายถึงเขาพระสุเมรุตามคติไตรภูมิส่วนรูปทรงองค์ระฆังเป็นรูปจำลองพระสถูป เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธเจ้าเหนือขึ้นไป เป็นบัลลังก์ หมายถึง พระบรมศาสดา ส่วนยอดสุดเรียกว่า เหม หมายถึงชั้นภูมิทั้งสามต่อขึ้นด้วยบัวกลุ่มแทนสภาพจิตที่ปฏิบัติให้หลุดพ้น ปลีคือความสงบสุขหรือชาญขั้นต้น ลูกแก้วหมายถึงดวงปัญญาขั้นหนึ่งคือมรรคแห่งการหลุดพ้นบ้างเรียกหยาดน้ำค้างคือสุญญาคือความหลุดพ้น จะเป็นได้ว่าเป็นการจำลองเอาจักรวาลหรือไตรภูมิเทินไว้บนหลังคาซึ่งปรากฏให้เห็นจริงในเชิงทางงานศิลปกรรม

นอกจากนี้ยังทรงปรากฏรูปสัตว์ต่างๆ ในป่าหิมพานต์ทั้งครุฑ และหงส์ อันหมายถึง ผู้อภิบาลความเป็นเจ้าหรือองค์พระมหากษัตริย์ คันทวยอันมีรูปทรงนาคห้อยหัวลงมาหมายถึงผู้ดูแลพระพุทธเจ้าตามคติท้าวมหาชมพูบดีสูตร จึงนำนาคมาเกี่ยวไว้ในชายคา หรือสองข้างบันไดทางเข้าออก ชุ่มพระทวารพระบัญชาทรงปราสาทเปรียบเสมือนชุ่มของทวยเทพที่จะรักษาพระมณเฑียร หน้าบัน แกะสลักรูปนารายณ์ทรงครุฑหมายถึงที่ประทับของพระผู้เป็นเจ้าของ เครื่องลายอง

หมายถึงครุฑยุคนาคประกอบด้วยข้อฟ้าซึ่งหมายถึงหัวครุฑตัวล่างองแทนแขน ไบระกา แทนขนของปีก ครุฑครึ่งหนึ่งและครีบของนาคครึ่งหนึ่ง หางหงส์แทนหัวนาค หลังคามักซ้อนกันหลายๆ ชั้นอันถือเป็น พระเกียรติยศหลังคาซ้อนมากขึ้นยิ่งถือว่าเป็นผู้มีศักดิ์สูงซึ่งวัสดุกระเบื้องจะทำด้วยดีบุกหรือหุ้มด้วยดีบุก ซึ่งถือว่าเป็นของสูง ฐานของอาคารมีลักษณะเป็นฐานสิงห์ หมายถึงความมีเกียรติและความกล้าในหมู่ ศากยวงศ์ถือว่า สิงห์ถือเป็นสัญลักษณ์ของสกุล (แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๐-๑๑,๑๓-๑๕)

ความสำคัญของงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม กรณีในการสร้างพระมหาปราสาทและ ปราสาทปรากฏหลักฐานเด่นชัดมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา พบนามพระที่นั่งที่มีรูปทรงเป็นพระมหา ปราสาทและปราสาทหรือมีสร้อยนามต่อท้ายว่าปราสาท เช่น พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่ง วิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท พระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ เป็นสำคัญและถือได้ว่าการสร้าง พระมหาปราสาทเป็นการแสดงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์เป็นการถ่ายทอดพระราชอำนาจ ผ่านงานทางศิลปกรรมได้อย่างชัดเจน นับแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ถือเป็นธรรมเนียมในการสร้างปราสาทสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้แก่ พระที่นั่งอินทราภิเษกปราสาท ภายหลัง เปลี่ยนนามเป็น พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประจํารัชกาลที่ ๑ พระที่นั่งมหาราชปราสาท ประจํารัชกาล ที่ ๒ พระที่นั่งสุทไธยสวรรคปราสาทประจํารัชกาลที่ ๓ พระที่นั่งอภรณ์ภิโมกข์ปราสาท ประจํา รัชกาลที่ ๔ พระที่นั่งจักรีปราสาทและพระที่นั่งวิมลมหาปราสาท ประจํารัชกาลที่ ๕ ทั้งหมดนี้ ตั้งอยู่ภายในพระบรมหาราชวัง ส่วนพระที่นั่งอนันตสมาคมเริ่มสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเสร็จ สมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นงานสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และถือได้ว่าเป็นพระมหาปราสาทที่ เป็นพระที่นั่งองค์ล่าสุด ที่สร้างตามธรรมเนียมพระมหาปราสาทก็องค์พระมหากษัตริย์ งาน ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นทางหนึ่งที่ยังคงพระมหากษัตริย์ ทรงใช้ ประโยชน์จากสิ่งดังกล่าว เพื่ออํารงไว้เพื่อพระราชอำนาจผ่านงานศิลปกรรม อีกทั้งยังเป็นการแสดง องค์ความรู้ที่ปรากฏในคติความเชื่อในศาสนาวรรณกรรม เพื่อให้ผู้พบเห็นได้รู้เข้าใจเพลิดเพลินกับ ความงดงามไปในเวลาเดียวกัน

พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านศิลปกรรม พระองค์ได้ ทรงเล็งเห็นความสำคัญดังกล่าว จึงทรงคิดและหารูปแบบงานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมแบบอยุธยา ตอนปลาย กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งผู้ศึกษาจะขอเสนอ พระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรม ๓ แขนงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ๑) งานด้านสถาปัตยกรรม ๒) งานด้านจิตรกรรม และ ๓) งานด้านพุทธศิลป์ โดยพระกรณียกิจ ทางด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนงสะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิดความเป็นอารยะ ในการปรับปรุงและพัฒนาศิลปกรรมของชาติ ตามแนวพระราชดำริและพระราชนิยมส่วนพระองค์ ตลอดทั้งพระองค์ยังคงรักษาศิลปกรรมตามจารีตโบราณโดยสืบสานไว้อย่างถูกต้อง ดังนี้

๑) งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น งานศิลปกรรมต่างๆ มีความแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นพระอารามอันประกอบไปด้วย พระเจดีย์ พระอุโบสถ ไบเสมาวิหาร รวมทั้งงานปฏิมากรรม เช่น พระพุทธรูป รูปบุคคล ภาพจิตรกรรม

ทั้งภาพพุทธประวัติ อุดงควัตร ปรีศนาธรรม พุทธปรัชญา และพระราชพิธีสิบสองเดือน สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาและพระวิริยภาพของพระองค์ จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพุทธปรัชญาให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน

แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์แม้ว่าจัดเป็นช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่งานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมที่สืบสานต่อมาเป็นลำดับ โดยเฉพาะงานด้านสถาปัตยกรรม ทั้งนี้งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระองค์เป็นงานที่มีความก้าวหน้าโดยมีรูปแบบและแนวคิดที่รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งรับได้ว่าทรงได้ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงศิลปกรรมตามจารีตโบราณให้สู่ความทันสมัยตามช่วงเวลานั้น พระองค์ได้นำแนวคิดในศิลปกรรมแบบตะวันตกมาสู่งานสถาปัตยกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นที่ประทับและพระอารามต่างๆ โดยแสดงความเป็นอารยะตามทัศนคติของชาวตะวันตกในสมัยนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดและอนุรักษ์ ลักษณะอาคารสถานตามแบบประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โบสถ์ วิหารประดับหลังคาที่มีหน้าจั่วประดับตกแต่งด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ จากไม้จำหลัก รวมถึงพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ ทรงระฆังคว่ำ ในสมัยของพระองค์ความนิยมการก่อสร้างพระเจดีย์ อันเป็นทรงแบบพระราชนิยมนั้น ทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์ทรงลังกา หรือระฆังคว่ำ ซึ่งมีต้นแบบมาต้นแบบจากวัดหลายแห่ง เช่น วัดขุนแสน ซึ่งตั้งอยู่ ณ บริเวณหัวรอ ใกล้กับพระราชวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นเจดีย์รูปทรงสูงใหญ่และเป็นต้นแบบของเจดีย์ทรงกลมที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยพระองค์ได้ถ่ายแบบพระเจดีย์รูปทรงดังกล่าวเพื่อมาสร้างไว้ที่กรุงเทพมหานครไว้หลายวัดด้วยกัน ได้แก่ วัดราชประดิษฐ์ (วัดประจำรัชกาล) วัดบวรนิเวศน์ วัดโสมนัส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดราชสิทธิาราม วัดบรมนิวาส วัดประยุรวงศ์ วัดสระเกตุ วัดพระปฐมเจดีย์และวัดพระสมุทระเจดีย์ (น. ณ ปากน้ำ, ๒๕๑๖: ๗๑)

นอกจากนี้ยังมีพระเจดีย์บนยอดเขาพนมเพลิง และพระเจดีย์บนยอดเขาสวรรณคีรี อำเภอสรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๒๘) ยังรวมไปถึงพระอารามตามที่แตกต่างกันที่สร้างมาก่อนหน้านั้น ต่างก็ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์เสริมเติมแต่งด้วยแนวช่างตามแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๔ อาทิ วัดพระเชตุพนทรงสร้างเจดีย์ประจำพระองค์ และพระลักษมี พระพุทธไสยาสน์ วัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม วัดสุทัศน์ วัดกัลยาณมิตร วัดตะเคียน วัดปทุมคงคา วัดวงศ์มูล วัดชินนโรส วัดราชโอรส วัดราชาธิวาส วัดบวรมงคล วัดชีปะขาว วัดหิรัญรูจี วัดภคินีนาถ วัดเขมา วัดไชยพฤกษ์มาลา เจดีย์เขาดังกวน (สงขลา) ตามบริเวณวัดที่สำคัญจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสถาปนาพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ พระเจดีย์ทรงกลมแบบลอมฟาง อันเป็นที่พระราชนิยมของพระองค์ไว้เสมอ

กรณีตัวอย่างการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ โดยทำการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยของพระองค์ พระปฐมเจดีย์เป็นพระเจดีย์ที่สำคัญมา ตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นจุดเริ่มต้นของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอันเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย และเป็นจุดเริ่มต้นของความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาสืบมาจนถึงทุกวันนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงรากฐานความเจริญความมีอารยธรรมของประเทศเป็นอาณาจักรโบราณแห่งแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัย

และให้ความสำคัญกับพระเจดีย์องค์นี้เป็นอย่างมาก นับตั้งแต่สมัยทรงผนวชได้เสด็จไปนมัสการอยู่เป็นประจำ โดยมีรายละเอียดของรูปทรงพระเจดีย์ปรากฏให้เห็นดังต่อไปนี้

...ที่เมืองนครไชยศรีนั้นทรงพระราชดำริว่ามีพระเจดีย์องค์ใหญ่๑ เป็นพระเจดีย์ยอดปราสาท ตอน๑ ฐานล่างกลมเป็นรูปประฆังตอน๑ พิเคราะห์ดูเห็นจะทำมาหลายคราว ราชบุรุษ เรียกว่าพระปฐม...พิเคราะห์ดูเห็นจะเป็นของเก่ามาช้านานก่อนพระเจดีย์ในประเทศสยาม จึงได้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ ทอดพระเนตรดูฝีมือทำอิฐและก่อเห็นจะเป็นของทำแล้ว เก่าแก่มาหลายครั้งหลายคราว...เดิมคงก่อเป็นพื้นอยู่พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะเป็นองค์พระเจดีย์เดิมหักพังลงมา มีผู้ศรัทธามาเกลี่ยอิฐให้เป็นเกาะขึ้น แล้วมาก่อเป็นพระเจดีย์กลมขึ้น อีกคราว ๑ เหมือนอย่างพระเจดีย์ในเกาะลังกา ครึ่งนานมายอดจะหักลงมีผู้ศรัทธา ปฏิสังขรณ์ขึ้นอีกคราว๑ จะเห็นว่าพระเจดีย์ยอดแหลมจะไม่ถาวรมั่นคงจึงเกลี่ยที่ให้เสมอ เพียงไหล่ที่ก่อองค์ปราสาทต่อตั้งขึ้นแทนยอด...พระปฐมเจดีย์นี้ จะมีกษัตริย์แต่โบราณตั้ง เป็นเมืองหลวงอยู่ที่นั่นตั้งขึ้นก่อนเจดีย์ทั้งปวงในสยามประเทศ...และได้บรรจุพระทันตธาตุ คือ พระเขี้ยวแก้วองค์๑ ครั้ง๑ บรรจุพระบรมธาตุอีกทะนาน๑ อีกครั้งหนึ่งบรรจุพระบรมธาตุอีก๑๐๐ องค์ได้ความไม่ถูกกัน จะคิดเอาเป็นที่แน่นอนทีเดียวก็ยังไม่สงสัยอยู่แต่เห็นว่า จะสร้างเมื่อครั้งกษัตริย์ศรีธรรมโศกราชแจกพระบรมธาตุไปในประเทศทั้งปวงที่นับถือ พุทธศาสนาเหมือนกัน...ไม่ควรที่จะทิ้งให้ร้างอยู่ จึงได้ถวายพระบรมเชษฐาธิราช พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ดำริสว่เป็นของอยู่ในป่ารกถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็น ประโยชน์สิ่งใดนัก ครั้งได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่โปรดแล้วก็จะทรงพระจินตนาไว้ว่า ถ้าได้สิริราชย์สมบัติแล้วสถาปนาปฏิสังขรณ์...(น ญ ปากน้ำ, ๒๕๑๖ : ๗๖-๗๘)

ความสนพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับด้าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีมีมาตั้งแต่ เมื่อครั้งทรงผนวชจากการเสด็จจาริกแสวงบุญสืบค้นพุทธเจดีย์ โบราณสถานในประเทศหลายแห่งดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนของเนื้อหาบทที่ ๔ ซึ่งน่าจะเป็นส่วนสำคัญ ในการกำหนดรูปแบบการสร้างพระเจดีย์อย่างที่ทรงดำริในที่ต่างๆ

นอกจากนี้งานศิลปกรรม อันเป็นที่ไม่ต้องพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๔ แต่เป็นที่ต้อง พระราชนิยมสำหรับพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่ทรงละทิ้งกับทรง ส่งเสริม และสืบทอดรูปแบบงานช่างศิลปกรรมไว้อย่างครบถ้วน เห็นได้จากคราวการก่อสร้าง พระเจดีย์ประธานประจำวัดบวรนิเวศวิหารที่ค้างคาอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้มาสำเร็จในสมัยที่ รัชกาลที่ ๔ เสด็จมาครองวัด การประดับตกแต่งคงทำต่อเนื่องมาถึงรัชกาลที่ ๔ ความนิยมในการสร้าง เจดีย์ทรงระฆังกลมเป็นหลักประธานของวัด ที่เริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงรัชกาลที่ ๓ สืบต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีความเกี่ยวข้อง โดยตรงกับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเป็น อย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้านการกำหนดรูปแบบองค์พระเจดีย์ ซึ่งทรงสอนให้ถูกต้องตามประเพณี การสร้างพระสถูปเจดีย์ครั้งโบราณจนเกิดเป็นแบบแผนคตินิยมสร้างพระเจดีย์ทรงกลมเป็นหลัก ประธานของวัดนิกายธรรมยุติกนิกายหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างพระเจดีย์วัดบวรนิเวศ วิหารขึ้นเป็นแห่งแรก ดังมีรายละเอียดในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารความว่า

...พระเจดีย์สมัยนั้นมีฐานกลมหรือที่เรียกว่าลอมฟางมีคูหาข้างในเข้าไปได้...ในคูหาพระเจดีย์ประดิษฐานพระเจดีย์กาไหล่ทอง ฐานศิลปะสลักเรื่องปฐมสมโพธิ ข้างในนั้นได้ยืมนวว่าบรรจุพระบรมธาตุมีพระสฎูปหรือกระโจมทำด้วยของต่างชาติสวมเป็นชั้นๆ กันอโรบังหาทราบไม่ มีแจ้งในหมายรัชกาลที่ ๓ ... (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๒๗-๒๘)

จากการศึกษาแผนผังรูปแบบการสร้างกลุ่มอาคารสถาน และพระเจดีย์ประธานประจำวัด บวรนิเวศวิหาร แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการกำหนดแนวคิดและความหมายผ่านสัญลักษณ์ทางรูปแบบสถาปัตยกรรมด้วยกัน ๒ ประการ (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๖๖)

ประการที่หนึ่ง ทรงวางแนวคิดในการสร้างพระเจดีย์ เป็นหลักประธานเป็นการรื้อฟื้นแบบแผนของพระเจดีย์ให้กลับมามีบทบาทขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งอันเป็นส่วนหนึ่งในแนวทางการปฏิรูปพระพุทธศาสนาอย่างรูปธรรม ทั้งนี้ทรงอธิบายว่ารูปทรงเจดีย์กลมถือว่าเป็นเจดีย์แบบดั้งเดิม ซึ่งสามารถสืบบย้อนกลับไปได้ ตั้งแต่สมัยหลังพุทธกาลอันมาจากพุทธวจนะ และสอดคล้องกับแนวคิดที่ต้องการทวนกลับไปหารากฐานดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง

ประการที่สอง ทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับคติความเชื่อเรื่องของพระธาตุเจดีย์บริโศกเจดีย์ และอุทเทสิกเจดีย์ อันสอดคล้องกับห้องคูหาพระเจดีย์ด้วยการประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์ไว้ตรงกลางเปรียบได้กับพระธาตุเจดีย์แทนประดิษฐานพระเจดีย์มีภาพศิลปะสลักเรื่องปฐมสมโพธิกับจารึกพระวาจา พระอุทาน พระพุทธพจน์ไว้ที่แผ่นผ้าเปรียบได้กับบริโศกเจดีย์และธรรมเจดีย์ ในส่วนของพระพุทธรูปไพริพินาศเจดีย์ภายในบรรจุแผ่นจารึกพระพุทธวจนะเปรียบได้กับอุเทสิกเจดีย์

งานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๓ นิยมการใช้เครื่องปั้นดินเผาประดับหน้าจั่วเป็นลวดลายแบบจีนประกอบลายมังกร และลายหงส์และภาพเล่าเรื่องกระบวนจีน ดังจะเห็นได้จากวัดบวรนิเวศวิหารที่ยังคงมีการเก็บรักษางานประดับตกแต่งอยู่จนถึงปัจจุบัน เช่น พระเจดีย์ และกลุ่มอาคารที่ตั้งอยู่บนฐานทักษิณ แลดูกลมกลืนกับสถาปัตยกรรมในบริเวณโดยรอบ ทั้งพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญหอไตร และศาลาราย ซึ่งเป็นรูปแบบอาคารที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีนตามแบบพระราชนิยมที่กำลังแพร่หลายอยู่ในเวลานั้น (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๖๙) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพุทธศาสนาเป็นอย่างมากโดยจะทรงพิจารณาถึงความเป็นบริสุทธิในหลักธรรมคำสอนต่างๆ ที่เป็นแก่นแท้และเป็นต้นรากแห่งคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้กระทั่งเรื่องของสถาปัตยกรรมในการก่อสร้างพระเจดีย์ ทรงใช้หลักการแห่งความเที่ยงแท้และบริสุทธิว่าด้วยเรื่องของรูปทรงฐานตั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ พระราชนิพนธ์ว่าด้วยลักษณะการเคารพพระรัตนตรัย ความว่า

...แลบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้อยู่ครอบครองพระราชอาณาจักร แลราชสมบัติ แลสยามมนุษย์ทั้งหลายนี้ แลได้ทำบูชาแต่ปูชนียวัตถุ คือ พระพุทธเจ้าเป็นต้นอยู่ จึงจะขอกล่าววิธีต่างๆ โดยสมควร โดยกิจการนมีศการแต่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ในที่ระลึกถึงพระองค์นั้นมีพระเจดีย์ เป็นต้น...(รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๙๓.)

พระเจดีย์จึงเป็นงานสถาปัตยกรรมที่สำคัญที่แสดงออกถึงความตั้งพระทัยที่จะให้เป็น ศูนย์กลางของวัดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยรูปทรงเจดีย์ทรงระฆังกลมหรือที่ เรียกว่าทรงบาตรคว่ำ ทรงโอคว่ำ หรือทรงกลมฟางกลมข้าว ซึ่งเป็นลักษณะของพระเจดีย์ในทางพุทธ ศาสนาเพียงรูปทรงเดียวที่มีหลักฐานอ้างอิงสืบย้อนไปได้มากกว่าพุทธวาระโดยตรง และยังเป็นรูปทรง พระเจดีย์แบบแรกที่เข้ามาในสยามในความรู้ของชนชั้นนำในยุครัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ซึ่งสอดคล้อง กับอุดมคติ ใหม่ทางศาสนาที่ต้องการหวนกลับไปหาหลักเดิมอันเที่ยงแท้ของพุทธศาสนาทั้งสิ้น (ชาติรี ประภิตนทการ, ๒๕๔๗ : ๘๔ และ ๘๘)

ในส่วนพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางตะวันตก มา ตั้งแต่ทรงพระผนวชปรากฏเห็นเด่นชัดเป็นหลักฐาน คือ อาคารพระนิเวศน์สถานและพระตำหนัก รักษาต่างๆ ที่มีการประดับลวดลายการตกแต่งผสมผสานและแปลงลายไทยเป็นแบบลายตะวันตก เพื่อให้ดูเหมาะสมและลงตัว เช่น หมู่พระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศ (ปัจจุบันได้รื้อถอนไปแล้ว) พระนครคีรี พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาท หอศาสตราคม เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง พยายามยึดถือแบบธรรมเนียมปฏิบัติโบราณในทุกๆ มิติที่พระราชสำนักสามารถกระทำได้ ทั้งนี้เป็นไป เพื่อดำรงรักษาสถานภาพแห่งพระราชสำนักอย่างเช่นกรณีจารีตประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติทาง สถาปัตยกรรม และสถาปัตยกรรมอันมีคติการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นที่สถิตแห่งองค์สมมติเทพ ดังเช่น การสถาปนาพระมหาปราสาท ประจำองค์พระมหากษัตริย์ที่ถือปฏิบัติมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ด้วย ความสำคัญที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงปกครองจักรวาลและมีที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์เรียกว่า ปราสาท (Prasada) เป็นการสร้างจักรวาลให้เป็นรูปธรรม เพื่อแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราช (รสิตา ลินเอกเอี่ยม, ๒๕๔๗: ๘๒-๘๓)

นอกจากนี้ยังพระราชนิมิตสร้างสถาปัตยกรรมให้มีรูปทรงแบบปราสาทเข้ามาเป็น ส่วนประกอบ และนำมาปรับใช้ให้มีความเป็นไทยมากขึ้น อาทิ รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพุทธปราสาท หรือปราสาทพระเทพบิดร และการถ่ายแบบปราสาทเมืองพระนครของ เขมรโบราณ โดยนำมาถอดแบบเป็นปราสาทนครวัดจำลอง ณ ฐานไพที หอพระคันธารราษฎร์ พระ มณฑปยอดปราสาท ในพระบรมหาราชวัง พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท ปราสาทแดง พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี ปราสาทขอมจำลองศิลปะบายน ๒ หลัง ณ วัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสีมาราม การ บูรณะซ่อมแซมปราสาทนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า ทั้งหมดดังกล่าวนี้ เป็นรูปแบบงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับการสร้างปราสาท และอาคารยอดปราสาทในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น เมื่อมาพิจารณาภายในเขต พระบรมหาราชวัง ในส่วนของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อาคารสถานต่างๆ ที่สร้างมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ปรากฏมีพระอักษยามหาเจดีย์ ๘ องค์ที่เป็นเจดีย์ทรงปราสาททางด้าน ตะวันออกของวัดอยู่เพียงกลุ่มเดียวเท่านั้นที่มีลักษณะเป็นยอดปราสาท แต่ทั้งนี้ไม่สามารถหาหลักฐาน ปรากฏถึงประวัติการสร้างที่แน่นอนได้ว่าสร้างขึ้นในสมัยใด (แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๒๗๒)

งานสถาปัตยกรรมอาคารเรือนยอดแบบปราสาท ส่วนใหญ่แล้วพบตามวัดต่างๆ ทั้งใน และนอกพระนคร เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง สุโขทัย วัด พระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี พระปราสาทวัดอรุณราชวราราม พระมณฑปยอดปราสาทวัดพิชัยญาติ พระ

ปราสาทวัดจักรวรรดิราชาวาส พระปราสาทวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร ทำให้เห็นรูปแบบการสืบเนื่องถึงประเพณีความนิยมที่ถ่ายแบบสถาปัตยกรรมอาคารเรือนยอดแบบขอมคลี่คลายมาเป็นสถาปัตยกรรมเรือนยอดแบบไทย ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมแบบเขมรหรือแบบไทยต่างก็มีความสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เทพเจ้า ร่วมกัน ซึ่งล้วนแต่เป็นอาคารที่สร้างขึ้นให้กับศาสนจักรเสียส่วนใหญ่ และเป็นสถาปัตยกรรมแบบเดี่ยวเป็นเอกเทศ หรือแบบตรีมุขยอดปราสาท อย่างกรณีพระปราสาทวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะนำเสนอข้อมูลให้ทราบถึง รูปแบบสถาปัตยกรรมอาคารสถานต่างๆ แห่งใดบ้างทั้งภายในพระบรมหาราชวังและภายนอกที่ได้รับการบูรณะและก่อสร้างในสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวพระราชนิยม และจะขอยกตัวอย่างรายละเอียดของพระราชนิเวศน์และพระอารามบางแห่งที่ชี้ให้เห็นถึงศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม ตามพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

๑. กลุ่มพระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑.๑ กลุ่มอาคารสถานภายในพระบรมหาราชวัง

กำแพงแก้วด้านหน้า พระที่นั่งอรินทรวินิจฉัยทรงขยายออกไปทางทิศเหนือและย้ายเกยพระราชยานสลักับเกยคชาทาน

หอศาสตราคม สำหรับพระสงฆ์ฝ่ายรามัญนิกายทำพิธีเจริญพระพุทธมนต์ สัตตปริตรคาถาเสกทำน้ำพระพุทธมนต์

พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาท เป็นพระที่นั่งโถงจัตุรมุขขนาดเล็ก สร้างบนกำแพงแก้วบนทิศตะวันออกของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพิธีโสกันต์และส่งพระบรมโกศบรรจุพระบรมอัฐิและพระอัฐิขึ้นพระวิมานหลังการถวายพระเพลิง

พระที่นั่งมหาราชปราสาท ทรงพระราชทานเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและโปรดให้อันเชิญอัฐิมาประดิษฐานไว้ที่นี้แต่ต่อมาได้กลับไว้ที่หอพระธาตุตามเดิม

พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ชื่อพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทตามเดิมซึ่งก่อนหน้านั้นใช้ชื่อพระที่นั่งสุทธาสวรรย์

พระที่นั่งไชยชุมพล พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพื่อทอดพระเนตรกระบวนแห่งพระยายืนชิงช้าในพระราชพิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย และทอดพระเนตรการฝึกทหาร

พระพุทธรัตนสถาน บริเวณสวนศิवालย์ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนาสำหรับส่วนพระองค์พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

ปราสาทพระเทพบิดร เป็นปราสาทยอดปราสาทบนฐานไพที เดิมจะใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธมณีมหารัตนปฏิมากร แต่สถานที่คับแคบไปไม่เหมาะสม จึงนำมาประดิษฐาน ณ พระตำหนักตามเดิม ตัวผนังด้านนอกประดับกระเบื้องเคลือบเขียนสีลงลายประจำยาม ชุ่มประตุนหน้าต่างเป็นชุ่มประตุนางมุกฏ บานประตุนหน้าต่างเขียนลายรดน้ำนับเป็นงานศิลปกรรมทาง

สถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีที่มีความโดดเด่นในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งจะพบอีกองค์หนึ่งได้แก่ พระที่นั่งเวษยันตรวิเชียรปราสาทพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งมีขนาดย่อมลงไป

ปราสาทพระเทพบิดร เป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจในอาคารสถาปัตยกรรมทรงปราสาท ตามแบบโบราณ ได้ถูกออกแบบเป็นส่วนประกอบของเรือนยอดของอาคารทรงจัตุรมุข นอกจากนี้แล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามแต่ตอนต้นว่า “พุทธปราสาท” อันมีความหมายถึง ปราสาทแห่งพุทธศาสนา ตามแบบอย่างปราสาททองในกรุงศรีอยุธยา (แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑ : ๒๗๕) ทรงแสดงให้เห็นถึงการมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าที่จะถวายพระมหาปราสาทอันเป็นอาคารที่แสดงความหมายเชิงสัญลักษณ์ ทั้งพระราชอิสริยยศและอิสริยศศักดิ์แห่งพระมหากษัตริย์น้อยเกล้าฯ ถวายเป็นพุทธบูชา โดยมีองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ ตั้งแต่ยอดของปราสาทจนถึงฐาน ซึ่งสามารถนำมาจำแนกถึงรายละเอียดต่างๆ ได้ดังนี้ (แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๑)

โดยปราสาทพระเทพบิดรนี้ในตอนแรกทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป มหารัตนปฏิมากร แต่เนื่องจากสถานที่คับแคบไม่สะดวกต่อการประกอบพระราชกรณียกิจและพระราชพิธีต่างๆ จึงมิได้นำมาประดิษฐาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญเจดีย์กาไหล่ทองของรัชกาลที่ ๔ มาเป็นประธานในปราสาทพุทธปราสาท ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์เพิ่มเติม แล้วตกแต่งภายในแก่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชจักรีวงศ์ทั้ง ๕ พระองค์และให้แปลงนามเรียกว่า ปราสาทพระเทพบิดร ในการแปลงนามครั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นชอบด้วยอ้างว่าเดิมเป็นพุทธบูชาไม่ควรตัดคำว่าพุทธออก ในท้ายที่สุดสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงยอม ให้กันมุขหลังเป็นห้องหนึ่งต่างหาก ที่เรียกกันในปัจจุบันว่าท้ายจรนำแล้วเชิญพระพุทธรูปพระเทพบิดรในรัชกาลที่ ๑ มาตั้งเป็นประธานเพื่อให้สัมพันธ์กับนามที่เรียกว่าปราสาทพระเทพบิดร (แห่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๒๗๖)

หอพระกมณูสรณ์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมรูป ๓๔ พระองค์ที่รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างอุทิศถวายพระบูรพมหากษัตริยาธิราชสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

หอพระราชพงศานุสรณ์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปประจำรัชกาลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

พระโพธิธาตุพิมาน ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระเจดีย์ทรงปราสาทลงรักปิดทอง “พระโพธิธาตุพิมาน” ที่ทรงได้มาจากเมืองเหนือเมื่อครั้งทรงพระผนวชซึ่งภายหลังทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุจากพุทธคยา พระเจดีย์นี้ประดิษฐานอยู่ในบุษบกยอดมงกุฎประดับกระเบื้องเคลือบสี

หอพระคันธารราช ประดิษฐานพระพุทธรูปปางของฝนพระคันธารราชอาคา เป็นทรงมณฑป อาคารเรือนธาตุยอดปราสาท ผนังประดับกระเบื้องเคลือบสี

หอรระฆัง เดิมสร้างในสมัยรัชกาลที่๑ เพื่อแขวนระฆังที่ย้ายมาจากวัดระฆังโฆษิตาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แปรลงอาคารเป็นยอดทรงบุษบก ฐานสูงย่อมุมไม้สิบสอง ผนังประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสีเป็นลายประจำยามและดอกไม้

เขื่อนเพชร มีลักษณะเป็นสนามมีกำแพงสัณฐานเตี้ยประกอบ คั่นปัจจุบันอยู่ทางด้านหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการแบ่งเขตทิศเหนือเป็นเขตฝ่ายหน้าและทิศใต้เป็นเขตฝ่ายใน

เขาไกรลาส ที่สวนหน้ามูขุกระสันสำหรับเป็นที่ทรงในพระราชพิธีโสกันต์และเกศากันของพระราชโอรสและพระราชธิดา

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงบูรณะซ่อมแซมและสร้างซุ้มพระทวารและพระบัญชาสร้างพระที่นั่งโถงชิดด้านหน้าและสร้างกำแพงแก้วบรรจบกับโถงทิศสร้างพระทวารทวารทิบาลและพระทวารเทเวศร์รักษาศิลปกรรมไทยผสมจีนประดับกระเบื้องเคลือบสี

๑.๒ พระราชวังในกรุงเทพมหานครและจังหวัดต่างๆ

พระราชวังในกรุงเทพมหานคร ได้แก่ พระราชวังสราญรมย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นตรงที่เคยเป็นตึกดินในปี พ.ศ.๒๔๐๙ ด้วยมีพระราชดำริว่าใช้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพิณุตประชานาถ (รัชกาลที่ ๕) หลังจากทรงพระผนวชแล้วจะทรงมอบราชสมบัติให้และพระองค์จะประทับเป็นพระพุทธรูปเจ้าหลวง ณ พระราชวังแห่งนี้แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน รูปทรงของพระราชวังเป็นอิทธิพลของตะวันตก

พระราชวังในจังหวัดเพชรบุรี พระนครคีรีเป็นพระราชานิเวศน์ที่ยังคงสภาพทางงานศิลปกรรมตามแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างค่อนข้างสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เหลือในปัจจุบันนี้อันเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอัจฉริยภาพทางงานศิลปกรรมที่มีความเป็นเอกลักษณ์ของพระองค์เอง ความสำคัญของพระนครคีรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏตั้งแต่ครั้งขณะทรงผนวชได้เสด็จจุดธูปประพาสเมืองเพชรบุรีหลายครั้ง ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญสมณธรรม ณ ถ้ำเขาย้อย อำเภอย้อย และเสด็จประพาสเขาสมณอันเป็นที่ตั้งของวัดเขาสมณ ดังความปรากฏถึงความสำคัญของการเสด็จเมืองเพชรบุรีจำนวนหลายครั้ง จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ กล่าวว่า วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๐๓ ได้เสด็จทอดพระเนตรการก่อสร้างพระนครคีรี เป็นการเสด็จครั้งที่สองในปีนี้ วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๐๓ หลังงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕๖ พรรษาเสด็จมาเมืองเพชรโดยเรือพระที่นั่งจากพระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ว่า พระองค์เสด็จถึงปากน้ำ ตำบลบ้านแหลมเวลา สามโมงเช้า ถึงพระนครคีรีเวลาบ่ายสองโมง ทรงทอดพระกฐิน ณ วัด พระพุทธไสยาสน์และวัดมหาสมณาราม วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๔ ได้เสด็จมาประทับ ณ พระนครคีรี

ในปีเดียวกันนี้พระเจ้าแผ่นดินประเทศปรัสเซียได้ส่งราชทูตชื่อ คอลออยเลนเบิร์ก เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จัดเรือแจว เรือพาย ให้ทูตให้มาเที่ยวเมืองเพชรบุรี ใช้เป็นจำนวน ๒ ลำ มีฝีพายลำละ ๒๐ คน ขณะนั้น

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าศุภางค์ยุคลประทับอยู่พระนครคีรี รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเพื่อแจ้งให้ทราบว่า ราชทูตปรัสเซียจะมาเที่ยวและพักผ่อนที่เมืองเพชรบุรีขอให้จัดรถบริการให้ด้วย ส่วนขากลับโปรดให้จัดเรือพระที่นั่งเสพย์สหายไมตรีมารับที่เพชรบุรีเพื่อนำไปส่งเรือรบที่สันทร วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๐๕ เป็นวันที่เสด็จกลับกรุงเทพมหานคร การเสด็จเมืองเพชรบุรีครั้งนี้โปรดให้ไปจัดพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรบนพระนครคีรีและทรงบรรจุพระธาตุนบยอดพระเจดีย์บนเขามหาสวรรค์ด้วย (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๑๐๙-๑๑๐)

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระนครคีรีขึ้น โดยเริ่มการก่อสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ การก่อสร้างบนเขาที่มีสามยอดเรียกว่า “เขามหาสมณะ” นั้นรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานพระนามใหม่ว่า “เขามหาสวรรค์” เขากลางโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะพระเจดีย์โบราณ โดยสร้างพระเจดีย์องค์ใหม่ครอบองค์เดิม แล้วทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระราชทานพระนามว่า “พระธาตุจอมเพชร” ยอดเขาด้านทิศตะวันออกโปรดให้สร้างพระเจดีย์ศิลา พระวิหาร พระปราสาท หอระฆัง และศาลาทรงเรียกว่า วัดพระแก้วน้อย ยอดเขาทางด้านตะวันตก โปรดให้สร้างพระราชวัง โดยมีพระราชโองการให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งในขณะนั้นเป็นสมุหพระกลาโหมเป็นแม่กลองในการก่อสร้าง การก่อสร้างครั้งนั้นได้กระทำพร้อมกันทั้ง ๓ ยอด เมื่อก่อสร้างสิ่งต่างๆ เสร็จเรียบร้อยแล้วจึงพระราชทานนามว่าพระนครคีรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ ของชาวต่างประเทศจึงนำแบบอย่างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมาก่อสร้างพระราชวังและพระที่นั่งต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่พระนครคีรีทรงมีพระราชนิพนธ์ในงานสถาปัตยกรรมแบบนีโอคลาสสิก (Neoclassic) เป็นแบบอย่างในการก่อสร้างแต่ฝีมืองานช่างมีการผสมผสานสถาปัตยกรรมของจีนออกมาด้วย เช่น การปั้นสันหลังคา การใช้กระเบื้องกาบกล้วย พระองค์ยังโปรดให้สร้างวัดประจำพระราชวังบนพระนครคีรีขึ้น ทำนองเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นวัดประจำพระบรมหาราชวังที่กรุงเทพฯ พระราชทานนามวัดที่สร้างใหม่นั้นว่า วัดพระแก้ว (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๑๕ และ ๑๗)

พระนครคีรีประกอบไปด้วยหมู่พระที่นั่งและอาคารต่างๆ ได้แก่ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์ และพระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาท ถ้าพิจารณาตามลักษณะของพระที่นั่งองค์ต่างๆ บนพระนครคีรีแล้วจะพบว่ามียุคเหมือนๆ กับหมู่พระที่นั่ง ๓ องค์ในพระบรมหาราชวังคือ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย โดยเปรียบเทียบกลุ่มพระที่นั่งดังนี้ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ มีลักษณะการใช้งานคล้ายกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่ประทับออกว่าราชการ พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์เป็นพระที่นั่งที่ประทับเปรียบได้กับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาททำหน้าที่เป็นมหาปราสาทประจำพระราชวัง ตามธรรมเนียมโบราณที่ยึดถือปฏิบัติ ปรากฏเนื้อความจากประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ กล่าวถึงพระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาทได้ว่า (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๓๑ และ ๓๓)

พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาทเป็นปราสาทหลังน้อยยอดปราสาท สร้างขึ้นโดยพระราชดำริด้วยว่าพระราชวังใหญ่แต่โบราณ เช่น พระนารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ย่อมมีปราสาทจึงสร้างขึ้นเป็นสังเขปที่พระนครคีรี ภายในพระที่นั่งประดิษฐานพระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฉลองพระองค์ที่มีพระราชดำริขึ้นเป็นแบบใหม่และเครื่องทรงชุดนี้ได้เคย

ฉลองพระองค์เสด็จออกรับทูตานุทูตมาแล้ว พระหัตถ์ขวาทรงพระแสงดาบ พระหัตถ์ซ้ายทรงถือพระอักษร ประทับยืนภายใต้พระมหานพปฎลเศวตฉัตร พระบรมรูปองค์นี้ ทรงมีพระราชปรารภให้สร้างขึ้นเพื่อจะส่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส เป็นการตอบแทนจึงโปรดให้ส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปให้ช่างชาวฝรั่งเศสหล่อที่ประเทศฝรั่งเศส ช่างชาวฝรั่งเศสจำลองหุ่นด้วยปูนปลาสเตอร์ส่งเข้ามาถวายให้ทอดพระเนตรก่อนแต่ไม่ทรงโปรด จึงโปรดให้ช่างไทยลงปั้นถวายซึ่งในขณะนั้นมีพระยาหัตถการบัญชาเป็นจางวางช่างสิบหมู่ แต่เอกสารบางแห่งตามคำพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เข้าพระทัยว่าเป็นงานช่างฝีมือของหลวงเทพรจนาคือเป็นผู้ปั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรทรงพอพระทัยแต่ยังไม่ได้ดำเนินการตามพระราชประสงค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบรมรูปจึงประดิษฐานอยู่หอเสถียรธรรมปริตร และย้ายไปไว้ที่หอราชพงศานุสรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ ๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ โปรดเกล้าให้นำไปประดิษฐานไว้ ณ ที่นั่งเวชยันตรีวิเชียรปราสาท โดยพระดำรัสแนะนำของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และอัญเชิญไปประดิษฐานโดยสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้น พระบรมรูปองค์นี้จึงเป็นวัตถุพยานที่สำคัญถึงฝีมืองานช่างปั้นของไทยชิ้นหนึ่งด้วย จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวคิดที่จะสืบทอดจารีตธรรมเนียมปฏิบัติของการสถาปนาพระราชวัง และยังทรงมีแนวคิดในเชิงก้าวหน้าที่ทรงให้ปั้นพระบรมรูปเหมือนพระราชทานแก่บรรดามหามิตร ทั้งยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ซึ่งเป็นแนวคิดที่ยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดกระทำมาก่อน มูลเหตุดังกล่าวย่อมนำเสนอผลถึงแนวคิดที่มีต่อพระราชโอรสในการต่อมาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างพระบรมรูปทรงม้า ณ ลานพระราชวังดุสิตในกาลต่อมาด้วย

นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งราชธรรมสภา เพื่อจะได้เป็นที่ประชุมได้สาธยายธรรม และมีพระราชประสงค์ที่จะทรงเผยแพร่ข้อธรรมต่างๆ แก่ข้าราชการบริพารอีกด้วย ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับหอเหมมณเฑียรธรรม ภายในพระบรมหาราชวัง พระองค์ยังทรงให้สร้างหอซุซวาลเวียงชัย หรือที่เรียกโดยทั่วไปว่ากระโจมแก้วเพื่อใช้ในการส่องกล้องทอดพระเนตรดวงดาวตามตำราดาราศาสตร์ที่พระองค์ปรีชาสามารถอย่างยิ่ง พระราชพิธีบางพระราชพิธีที่เคยยึดถือปฏิบัติภายในพระบรมหาราชวังจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ นำมาปฏิบัติที่พระนครคีรีเพื่อให้ครบและสมบูรณ์แบบของความเป็นพระราชวังอีกด้วย เช่น พระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ที่ได้นำเสนอจากข้อมูลข้างต้นมาแล้ว พระราชพิธีที่ใช้ห่อพิมานเพชรมเหศวร์ เป็นหอทรงศีล เปรียบเทียบได้กับพุทธรัตนสถานในสวนศิลาลัยในพระบรมหาราชวัง หอดังกล่าวเคยให้ทรงตั้งพระราชพิธีโสกันต์โดยสมมติเป็นเขาไกรลาสครางานพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๔๓-๔๔) เฉกเช่นเดียวกับการประกอบราชพิธีโสกันต์ภายในพระบรมหาราชวัง ซึ่งมีการก่อเขาไกรลาส ณ ซาลาทิศตะวันตกของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประกอบกับทรงใช้พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ภายในพระบรมหาราชวังเป็นที่ประกอบเมื่อถึงคราพระราชพิธีส่งข้อพระกรสมเด็จพระเจ้าฟ้าขลุ่ยระฆังแห่งประกอบพระราชพิธีโสกันต์ตามแบบโบราณราชประเพณี

นอกจากนี้ยังมีการสร้างสะพานและถนน “ราชวิถี” สร้างตึกแถวริมถนนสร้างประปาฝั่งทอให้ไหลไปลงอ่างที่เชิงเขา สำหรับตักขึ้นไปใช้บนพระนครคีรี ตลอดทั้งให้บูรณะและ

ปฏิสังขรณ์วัดมหาสมณาราม และเขาหลวงซึ่งมีพระพุทธรูปโบราณอยู่ในถ้ำด้วย นับได้ว่าเป็นการสืบเนื่องของการรักษาประเพณีแห่งพระราชสำนักทั้งในเชิงสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ตลอดทั้งพระราชพิธีต่างๆ พระราชานิเวศสถานต่างๆ ไม่เพียงแต่ยึดถือปฏิบัติไว้ที่พระบรมหาราชวังแต่อย่างเดียว

พระราชวังในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระราชวังจันทร์เกษม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บูรณปฏิสังขรณ์จากของเดิมที่มีมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเพื่อใช้เป็นที่พักประทับเสด็จหัวเมือง โดยสร้างอาคารที่บนร่องรอยฐานเดิมไว้หลายองค์ได้แก่ พลับเพลาจักรมุข พระที่นั่งพิมานรัตยา และหอดูดาวพิศัยศลลักษณ์ เป็นงานศิลปกรรมไทยประเพณี หน้าบันตกแต่งด้วยลายปูนปั้นตราพระราชลัญจกรต่างๆ คือ ด้านหน้ามุขกลางลายพระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ มุขใต้ตราพระราชลัญจกรหงส์พินาน ด้านหลังมุขกลางพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือพระราชลัญจกรไอยราพต มุขใต้พระราชลัญจกรสังข์พินาน ในส่วนของพระที่นั่งพิศัยศลลักษณ์ ทรงใช้เป็นที่พักประทับสำหรับศึกษาดาราศาสตร์

พระราชวังในจังหวัดลพบุรี พระนารายณ์ราชานิเวศน์ เป็นพระราชวังเดิมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยบูรณะและปฏิสังขรณ์เพื่อเป็นที่ประทับ ณ เมืองลพบุรี ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๓๙๙ โดยมีพระราชดำริว่า “เพื่อเป็นที่สบายใจและจะให้พระเกียรติยศซึ่งได้เชิดชูพระเกียรติยศของแผ่นดินแต่ก่อน” พระองค์ทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์พระที่นั่งต่างๆ ได้แก่ พระที่นั่งจักรพิศาล เป็นพระที่นั่งทรงไทย มีพระบัญชาขังยอดแหลม ด้านหน้ามีมุขเด็จมีสี่หับัญชตรงกลาง นอกจากนี้ยังทรงให้สร้างพระที่นั่งหมู่ใหญ่ตึกพระเทียบและตึกที่พักของทหารรักษาการรวมทั้งสิ้น ๔ องค์ คือ ๑) พระที่นั่งพิมานมงกุฎเป็นหมู่ห้องพระบรรทมในชั้นบนชั้นกลางเป็นห้องเสวย เป็นอาคารรูปทรงตะวันตก กระเบื้องมุงอย่างจีน หน้าบันของมุขทั้งสองด้านตกแต่งด้วยลายปูนปั้นรูปลายมงกุฎประดิษฐานเหนือพานแว่นฟ้าในพระวิมานขนาดด้วยฉัตรท่ามกลางลายพรรณพฤกษา ๒) พระที่นั่งวิสุทธิวินิจฉัย เป็นท้องพระโรงออกกว่าราชการหน้าบันพระที่นั่งทั้งสองด้านตกแต่งลายปูนปั้นพระแท่นราชบัลลังก์ภายใต้ันพญาลมहाเศวตฉัตรเบื้องล่างมีคนหมอบเฝ้าถวายบังคม ๓) พระที่นั่งไชยศาสตรากร เป็นที่เก็บเครื่องอาวุธ ๔) พระที่นั่งอักษรศาสตราคม เป็นห้องทรงพระอักษร ส่วนตึกพระเทียบ เป็นอาคารผสมผสานระหว่างศิลปะไทยกับยุโรป

พระราชานิเวศน์สถานต่างๆ ที่มีรูปแบบงานศิลปกรรมในรัชกาลที่ ๔ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความทันสมัย การเรียนรู้ และการสืบทอดของพระองค์ พระราชานิเวศน์ส่วนใหญ่นิยมสร้างด้วยรูปแบบศิลปะของชาวตะวันตกที่เรียกว่านีโอคลาสสิก ผสมผสานรูปแบบจารีตประเพณีควบคู่กับของใหม่อยู่เสมอ ตลอดทั้งทรงตั้งพระทัยที่ทรงจะตั้งพระนามพระที่นั่งหอนวาร์ได้อย่างคล้องจองเหมาะสม เมื่อมาพิจารณาจะเห็นได้ว่าความสมัยใหม่ของอาคารสถานไม่ใช่มีแต่เพียงการรับรูปแบบจากชาติตะวันตกเท่านั้น แต่ความสมัยใหม่ของอาคารสถานในพระราชานิเวศน์ของพระองค์ตามที่ต่างๆ นั้นจะมีเรื่องของความทันสมัยว่าด้วยการใช้งาน ดังเช่น หอดูดาวซึ่งจะพบอยู่หลายแห่งด้วยกัน ในช่วงก่อนหน้านั้นพบมีการสร้างหอดูดาวในลักษณะเดียวกัน ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ณ พระนารายณ์ราชานิเวศน์ จังหวัดลพบุรี ในช่วงหลังรัชสมัยของพระองค์ปรากฏมีการสร้างหอค่ายหอดูดาวอีกหนึ่งแห่ง มีนามว่า หอวิสูตรศนา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน

๒. พระอารามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๑ พระอารามในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด

การตั้งอาณาจักรใดในอดีตที่เรียกว่าเมืองราชธานีทุก ๆ เมืองจะมีวัดมหาธาตุหรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งตั้งเป็นประธานของเมือง เช่น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดมหาธาตุเพชรบุรี วัดมหาธาตุสุพรรณบุรี วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา วัดพระศรีมหาธาตุสุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลก วัดเหล่านี้ล้วนอยู่ในเมืองที่สำคัญและเคยเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมในสมัยต่างๆ และเกิดเป็นธรรมเนียมการสร้างวัดคู่บ้านคู่เมืองที่ชนชาติไทยนิยมปฏิบัติกันมาโดยตลอด ในสมัยก่อนการบำรุงพระพุทธศาสนา มักจะเป็นผู้ปกครองอาณาจักรคือ พระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์ นอกจากนี้ยังมีพระภิกษุองค์สำคัญผู้เป็นผู้นำทางศาสนา ต่อมาได้มีราษฎรมีจิตศรัทธาได้สร้างวัดขึ้นเพื่อถวายให้เป็นของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมีมูลเหตุสร้างวัดอีกหลายประการคือ (สมใจ นิ้มเล็ก, ๒๕๔๗: ๑๑)

๑) วัดสำคัญของบ้านเมืองผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์มักจะเป็นผู้สร้างถวายเพื่อเป็นที่ประดิษฐานวัตถุคู่บ้านคู่เมือง เช่น พระบรมสารีริกธาตุ ดังนั้นวัดที่สร้างจะมีสถูปเจดีย์หรือพระปรารักษ์เป็นประธานของวัด

๒) วัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่พระมหากษัตริย์ใช้ประกอบพระราชกุศลโดยเฉพาะ วัดพระศรีมหาธาตุสุโขทัย วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา หรือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๓) วัดที่สร้างในที่ดินอันเป็นนิเวศสถานเดิมของบุพการี การสร้างวัดนี้จะเกิดขึ้นเมื่อบุพการีสิ้นบุญแล้ว เพื่อให้เกิดบุญกุศลแก่ผู้สิ้นบุญสืบไป เช่น วัดพุทธไสยาสน์ สร้างตรงที่เป็นที่ประทับเดิมของพระเจ้าอู่ทอง วัดอัมพวันเจติยาราม อันเป็นนิเวศสถานเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๔) วัดที่สร้างขึ้นเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพหรือพระศพและเพื่อเป็นอนุสรณ์สถานด้วย เช่น วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา วัดบวรนิเวศวิหารสร้างขึ้นบนที่ถวายพระเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร

๕) วัดที่เป็นอนุสรณ์สถาน สร้างขึ้นเพื่อพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงคุณธรรมเป็นที่เคารพศรัทธาของบุคคลทั่วไป เช่น วัดพรหมรังสี

๖) วัดที่เป็นอนุสาวรีย์สร้างขึ้นบนที่มีเหตุการณ์สำคัญ เช่น วัดที่ตั้งเจดีย์ยุทธหัตถีที่จังหวัดตาก เป็นต้น

วัดที่กล่าวมาส่วนใหญ่จะมี ๒ ประเภท คือ วัดอรัญวาสี และวัดคามวาสี วัดทั้ง ๒ ประเภทนี้มีลักษณะและองค์ประกอบที่แตกต่างกันทั้งสถานที่ที่ตั้งจุดประสงค์ของพระภิกษุที่อยู่ประจำที่อยู่ในวัดแต่ละประเภท

พระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ในกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระอารามใหม่ ๕ แห่ง คือ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามและวัดมกุฏกษัตริยาราม รายละเอียดมีดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๑๐๓)

วัดบรมนิวาส โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวง ตั้งแต่เมื่อทรงพระผนวช ในสมัยรัชกาลที่๓ เดิมชื่อ “วัดนอก”

วัดโสมนัสวิหาร โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงอุทิศพระราชกุศลพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสีสิ้นพระชนม์ พ.ศ.๒๓๙๕

วัดปทุมวนาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ.๒๔๐๐ ทรงอุทิศพระราชกุศลพระราชทาน สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ.๒๔๐๗ พระราชทานถวายเป็นพระอารามสำหรับพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ในพระองค์ และถือเป็นพระอารามประจำรัชกาลที่ ๔

วัดมกุฏกษัตริยาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ.๒๔๑๐ คนทั่วไปในสมัยรัชกาลที่๔ นิยมเรียกว่า วัดนามบุญญิตี ต่อมาสมัยรัชกาลที่๕ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเป็น วัดมกุฏกษัตริยาราม ตามที่รัชกาลที่๔ พระราชทานไว้แต่เดิม

พระอารามแต่ละแห่งที่ทรงสถาปนาจะเห็นได้ว่ามี การวางผังเฉพาะ ทรงเน้นความสมณะตามแบบปรัชญาที่เป็นไปตามแนวพระราชดำริของพระธรรมยุติกนิกาย คือ ถ้าเป็นวัดสายวิปัสสนาธุระ พระอุโบสถมีขนาดไม่ใหญ่มาก สร้างพระวิหารหลวง และพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถ พร้อมทั้งมีระเบียงคดล้อมรอบเป็นของเขตดุจกำแพงแก้ว เช่น วัดบรมนิวาส และวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม หากเป็นพระอารามฝ่ายคัมภีร์ จะโปรดให้สร้างพระเจดีย์อยู่ขนาดใหญ่อยู่ท้ายพระวิหาร ภายในระเบียงคด หากพิจารณาตามแผนผังคล้ายกับว่าพระเจดีย์อยู่ตรงกลางระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหาร เช่น วัดปทุมวนาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะวัดทั้งในพระนคร และต่างจังหวัดรวม ๕๑ แห่ง ดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๗-๑๓)

พระอารามที่ทรงบูรณะในกรุงเทพมหานคร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงบูรณะพระมณฑปโปรดให้สานเป็นเสื่อเงินปูแทนแผ่นเงินทำพนักศิลาล้อม ๒ ชั้น ทรงสร้างประตูซุ้มมณฑปประดับกระเบื้อง ๖ ประตู พระระเบียงประตูซุ้มมณฑป พลับพลาเปลื้องเครื่อง พระพุทธปรารค์ปราสาทหรือปราสาทพระเทพบิดร พระศรีรัตนเจดีย์หอพระคันธารราษฎร์ หอระฆัง พระโศภิตาตุพิมาน หอพระราชพงศานุสรณ์ หอพระราชกรมานุสร ผาผนังภายในเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงบูรณะพระอารามเมื่อทรงพระผนวช ทรงอัญเชิญพระพุทธรูปชินศรีมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถทรงสร้างพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถและพระวิหารพระศรีศาสดา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทรงสร้างเจดีย์ประจำพระองค์ประดับกระเบื้องสีขาบ

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอารามโปรดให้สร้างพระวิหารน้อย หรือ พระวิหารโพธิบัลลังก์

วัดชนะสงคราม ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอารามคราวเดียวกับวัดมหาธาตุยุวราช
รังสฤษฎ์

วัดสุทัศนเทพวราราม โปรดให้สร้างพระพุทธรูปประธานพร้อมพระอสีติสาวก
(พระอริยะสาวก ๘๐) บนฐานชุกชีในพระอุโบสถ และโปรดให้สร้างศาลาบนกำแพงแก้วด้านหน้าวัด ๔ หลัง

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร โปรดให้สร้างพระเจดีย์บรมบรรพตหรือภูเขาทองและ
พระระเบียงรอบอุโบสถ

วัดมหาพฤฒาราม โปรดให้ก่อครอบพระปราสาท ๔ องค์

วัดปทุมคงคา ทรงปฏิสังขรณ์พระประธานในพระอุโบสถ โดยทรงแก้แบบ
พระประธานเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ยกพระพุทธรูปให้สูงขึ้นเสริมฐานชุกชีและปรับรูป
เทวดาเชิญดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ๒ องค์

วัดราชาธิวาส ทรงโปรดให้ต่อมุขขวางด้านหน้าและด้านหลังของพระอุโบสถ
ทรงสร้างพระเจดีย์หลังพระอุโบสถและเสนาสนะใหม่

วัดอรุณราชวราราม โปรดให้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัยไปบรรจุที่พระพุทธรูปในพระอุโบสถ โปรดให้สร้างบุษบกยอดปราสาทที่ผนังด้านหน้า
ด้านหลัง ด้านหน้าประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ด้านหลังประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธรูป
ฉลองพระองค์เองและพระวิหารประดับกระเบื้องใหม่ทั้งหลัง

วัดกัลยามิตร ทรงสร้างหอไตร

วัดบุพผาราม ทรงช่วยบูรณะและปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

วัดโมลีโลกยาราม ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งอาราม ทรงย้ายพระตำหนักของสมเด็จพระ
พระศรีสุริเยศราชมราชนิ ในรัชกาลที่ ๒ พระบรมราชินีไปปลูกถวายเป็นกุฏิเจ้าอาวาส เมื่อเสด็จ
สวรรคตนั้นโปรดให้ย้ายไปในวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระศรีสุริเยศราชมราชนิทรง
บูรณปฏิสังขรณ์

วัดหงส์รัตนาราม ทรงบูรณปฏิสังขรณ์

วัดราชสิทธิาราม ทรงสร้างพระเจดีย์ทรงเครื่องด้านหน้าพระอารามสององค์ คือ
พระศิวาสนเจดีย์อุทิศถวาย และพระศิวะมัญจาคีร์เจดีย์เป็นของส่วนพระองค์

วัดหิรัญรูจี โปรดปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งอาราม

วัดราชโอรส โปรดปฏิสังขรณ์วิหารโถงริมคลองและศาลารายริมคลอง ๖ หลัง

วัดวงศมุลวิหาร เป็นพระนิเวศน์เดิมของรัชกาลที่ ๑ ทรงรื้อและให้สร้างใหม่ทั้งอาราม

วัดชีโนรสาราม โปรดให้สร้างพระเจดีย์ใหม่ ๒ องค์ วัดศรีสุदारาม โปรดให้สร้าง
พระอุโบสถใหม่กั้นน้ำเขาเตลิ่ง

วัดบวรมงคล โปรดให้ปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

วัดในจังหวัดนนทบุรี

วัดไชยพฤษมาลา โปรดให้บูรณะทั้งพระอาราม

วัดเขมาภิตาราม ทรงร่วมบูรณปฏิสังขรณ์และถ่ายแบบเจดีย์วัดอโยธยา กรุงเทพมหานครมาสร้างไว้หลังพระอุโบสถ ในพระอุโบสถสร้างพระพุทธรูปและมีพระอสีติสาวก ๘๐ องค์ ทรงย้ายพระตำหนักแดงจากวัดโมลีโลกยาราม

วัดเฉลิมพระเกียรติ ทรงสร้างต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเสร็จ

วัดในจังหวัดสมุทรปราการ

วัดสมุทรเจดีย์ ทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ทรงกลมล้อมด้วยกำแพงแก้ว ทรงสร้างพระวิหารหลวง หอระฆัง วิหารน้อย ทางด้านเหนือพระเจดีย์สองหลังทำเชื่อมทำบันไดศิลาก่อเรือนไฟและหลักสำหรับผูกเรือรายรอบทั้งเกาะ

วัดในจังหวัดชลบุรี

วัดเกาะสีชัง โปรดให้สร้างพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์

วัดพระบาง โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ทำเครื่องบนใหม่ และสร้างพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถ

วัดในจังหวัดระยอง

พระเจดีย์ช่องแสมสาร โปรดให้สร้างพระเจดีย์บนไหล่เขาแหลมเทียน ช่องแสมสาร พ.ศ.๒๔๐๐ สำหรับเป็นที่หมายปากช่องให้เรือแล่นไปโดยสะดวก

วัดในจังหวัดจันทบุรี

วัดโยธานิมิตและเขาสระบาป พ.ศ.๒๔๐๐ โปรดให้สร้างพระเจดีย์สูง ๘ วา ๑ องค์ พระเจดีย์สูง ๓ วาที่ธารนารายณ์ เขาสระบาป ๑ องค์

วัดในจังหวัดนครปฐม

พระปฐมเจดีย์ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์โบราณ ต่อมาได้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ตลอดรัชกาล โดยทรงสร้างพระมหาสถูปใหม่หุ้มองค์เดิมไว้ภายใน ก่อวิหารไว้ ๔ ทิศ ประดิษฐานพระพุทธรูปมา ๔ ปาง

วัดในจังหวัดสุพรรณบุรี

วัดป่าเลไลยก์ ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารและพระพุทธรูป

วัดในจังหวัดสมุทรสงคราม

วัดอัมพวันเจติยาราม ทรงปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทั้งหลัง สร้างศาลาโรงธรรม

วัดในจังหวัดเพชรบุรี

วัดมหาสมณาราม ทรงที่ประทับโปรดปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งหมด

พระธาตุจอมเพชร ทรงก่อพระเจดีย์หุ้มพระเจดีย์องค์เดิม

วัดพระแก้ว โปรดให้สร้างพระเจดีย์พระสุทนต์เสลเจดีย์โดยนำศิลามาจากเกาะสี
ซึ่งประกอบเป็นเจดีย์สร้างพระวิหารน้อย พระปราสาท ศาลา

วัดถ้ำเขาหลวง ทรงแต่งถ้ำด้วยบันไดศิลา สร้างพระพุทธรูปในถ้ำ

วัดในจังหวัดสงขลา

พระเจดีย์ยอดเขาดังกวัน โปรดให้สร้างพระเจดีย์ยอดเขาดังกวันเป็นที่ระลึกใน
การเสด็จเยี่ยม

วัดในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วัดสุวรรณดาราราม ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ พระวิหารหลวง สร้างพระประธาน
ในพระวิหารหลวง ศาลาโรงธรรม เกาะกำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถ และชุดคลองมะขามเรียง

วัดพนัญเชิง ทรงปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปพนัญเชิงและลงรักปิดทองใหม่ทั้งองค์

วัดขุนยวน โปรดให้ปลูกพระตำหนักในวัด

วัดเสนาสนาราม เป็นวัดธรรมยุติวัดแรกในพระนครศรีอยุธยา

วัดขมิ้น โปรดให้สร้างพระราชทานเจ้าจอมมารดาเที่ยง

วัดขุนแสน เป็นนิวาสถานเดิมของพระบุพการีแห่งราชวงศ์จักรี โปรดให้ก่อพระ
เจดีย์ใหญ่และสร้างพระวิหารหลวง

วัดชุมพลนิกายราม บางปะอิน ซึ่งเป็นที่อยู่เดิมของพระมารดาพระเจ้าปราสาท
ทองโปรดปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

วัดในจังหวัดสระบุรี

วัดพระพุทธรบาท ทรงบูรณะพระมณฑปเล็กที่สวมรอยพระพุทธรบาทภายในพระ
มณฑปใหญ่สานเสื่อเงินปูใหม่ ปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวงพระอุโบสถ ศาลาทรงธรรม คลังเครื่องพุทธ
บูชา กุฏิสงฆ์ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ

วัดในจังหวัดลพบุรี

วัดกวีศาราม ทรงบูรณะใหม่ทั้งอาราม นิมนต์พระสงฆ์รามัญมาประจำวัด

วัดในจังหวัดชัยนาท

วัดธรรมามูล ทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

วัดในจังหวัดนครสวรรค์

วัดเขาวงกต ทรงแสดงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอุโบสถ์และพระวิหาร

วัดในจังหวัดพิษณุโลก

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ทรงแสดงปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปชินสี และพระศรีศาสดามาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพฯ และทรงให้ปั้นจำลองพระพุทธรูปชินสี และพระศรีศาสดาจำลอง

วัดในจังหวัดอุตรดิตถ์

พระธาตุวัดพระฝาง อำเภอสว่างคบุรี พระมหาธาตุเมืองสว่างคบุรี พังทลายลง พ.ศ.๒๓๙๙ จึงโปรดให้สร้างใหม่

จากสถาปัตยกรรมทั้งภายในพระบรมหาราชวัง พระราชวัง และพระอารามที่ทั้งทรงสถาปนาขึ้นใหม่และมีการบูรณะใหม่ด้วยนั้น นับได้ว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีทั้งพระราชานิยมแบบตะวันตกและยังคงรักษาแนวจารีตโบราณที่พระองค์ยังคงสืบต่อ โดยเฉพาะทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์อย่างมาก เมื่อโปรดให้สร้างพระอุโบสถ์แล้วจะสร้างพระเจดีย์ ต่อเนื่องมีระเบียงคดล้อมเป็นขอบเขต ซึ่งรูปแบบของพระเจดีย์โปรดเกล้าให้สร้างเจดีย์ทรงกลมเรียกว่า “ทรงลังกา” ตัวอย่างเช่น วัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสีมาราม วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนารามและวัดมกุฏกษัตริยาราม อันเนื่องจากทรงส่งสมณทูตไปช่วยลังกาให้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองอีกครั้ง ดังนั้นพระเจดีย์หรือพระสถูปทรงกลมจึงเป็นแนวคิดที่สืบมาตั้งแต่โบราณกาลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นคว้าทางพุทธศาสนาได้อย่างลุ่มลึกและถูกต้องตามจารีต ดังนั้นจึงพบเกือบทุกพระอารามที่พระองค์ทรงสถาปนาใหม่ นอกจากนี้ในส่วนของพระอุโบสถ์และพระวิหาร โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตามแบบของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย โดยมีขนาดเล็กกลางหน้าบันประดับเป็นภาพพระมหามงกุฏ มีฉัตรกระหนาบสองข้างเสมอ ส่วนลวดลายที่ประดับโดยรอบนิยมตกแต่งด้วยลายก้านขด ลายเทพพนม แบบไทยประเพณี หลังคาประดับช่อฟ้าใบระกาและหางหงส์ หลังคาและหน้าบัน มีลักษณะการก่ออิฐถือปูนที่เรียกว่าทรงกระเท่เซร ช่อฟ้าหางหงส์เป็นรูปเศียรนาค หน้าบันเป็นลายดอกไม้เครือเถาทำจากกระเบื้องเคลือบสีที่สั่งมาจากเมืองจีน เช่นวิหารพระศรีศาสดา วัดบวรนิเวศวิหาร บางพระอารามมีการตกแต่งบัวหัวเสาพระอุโบสถ์หรือพระวิหารด้วยลายใบไม้แบบตะวันตก เช่น วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสีมารามและนิยมทำเสมารับชายหลังคาปีกนก รอบพระอุโบสถ์หรือพระวิหารมีทั้งเสาทรงกลมและทรงสี่เหลี่ยมย่อมุม วัสดุในการก่อสร้างมีความแตกต่างไปจากเดิม โดยใช้หินอ่อนประดับตกแต่งผนังพระอุโบสถ์พระเจดีย์

นอกจากนี้ยังนับเป็นสิ่งที่สะท้อนแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้งานสถาปัตยกรรมมาอธิบายความเป็นพุทธมามกะ และใช้การอธิบายถึงพระพระบรมเดชานุภาพตามแบบอย่างสมมติเทพเหมือนดั่งที่กษัตริย์เขมรโบราณถือปฏิบัติ เช่นเดียวกันกับการสร้างปราสาทของเขมรโบราณอันเป็นที่สถิตขององค์เทพเจ้าตามความเชื่อแบบเทวราชา หรือ เทพเจ้าผู้เป็นกษัตริย์ (god who is king) และนับถือปฏิบัติเนื่องกันมา (Smitthi Siribhadra and others, ๑๙๙๒: ๒๖) ผ่านในงานสถาปัตยกรรมต่างในรัชสมัยของพระองค์

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ อันเป็นต้นไม้สัญลักษณ์ของทางพุทธศาสนาและยังหมายถึง “ต้นไม้แห่งความรู้” โดยทรงปลูกที่วัดนิเวศธรรมประวัติเป็นเมล็ดพันธุ์จากพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ประเทศอินเดีย พระองค์ทรงได้เมล็ดพันธุ์ดังกล่าวมาแล้วนำมาพระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยประชาชนาถ (รัชกาลที่ ๕) พระองค์ทรงเพาะต้นพระศรีมหาโพธิ์ต่อ ครั้นเมื่อเพาะขึ้นเป็นต้นแล้วได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานไว้ ๓ ต้น ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงนำไปปลูกที่วัดเทพศิรินทราวาสต้นหนึ่ง วัดมณีชลขันธ์ต้นหนึ่ง และอีกต้นหนึ่งปลูกที่วัดนิเวศธรรมประวัติในปีพ.ศ.๒๔๗๗ อันเป็นที่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภักดีสิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริว่า พระศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ได้เจริญงอกงามขึ้นราวกับกับเมื่อลูกหญิงศรีวิไลลักษณ์ประสูติ พระองค์จึงเอาเป็นเหตุที่นำพระศพไปพระราชทานเพลิงใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ดังกล่าว และในทางด้านใต้ของพระศรีมหาโพธิ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ก่อซุ้มเรือนแก้วอย่างศิลปะตะวันตกตั้งพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิพระเจ้าลูกยาเธอเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๘ (สมชาย พิเศษธิกุลสุนทร, ๒๕๒๘ : ๒๙)

นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลุ่มลึกในการที่จะกลั่นกรองและคัดเลือกการพัฒนาในงานด้านศิลปกรรมประเภทสถาปัตยกรรมในรัชสมัยของพระองค์อย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งพระองค์ทรงรักษาแบบแผนศิลปกรรมไทยโบราณและแบบแผนรูปแบบสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่ลุ่มลึก ทั้งนี้พระองค์ไม่ละเลยและละทิ้งเอกลักษณ์ของชาติไทย หากแต่พระองค์นำรูปแบบศิลปกรรมแบบตะวันตกเข้ามาผสมส่งผลให้เกิดความกลมกลืนและเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นในสมัยหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงผ่านจากโลกจารีตสู่ความทันสมัยตามสถานการณ์ในช่วงเวลาในขณะนั้น

๒) งานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้มีลักษณะพิเศษจากจิตรกรรมตามประเพณีคือ นิยมวาดภาพเต็มพื้นที่ในแต่ละช่วงเสาในแต่ละห้องไม่นิยมแบ่งเส้นสีนเงาแบ่งเนื้อเรื่องและเริ่มมีลักษณะเป็นภาพเหมือนจริงที่มีเงาที่มีความลึกแบบศิลปะแบบตะวันตกเป็นรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลต่อจิตรกรรมไทยประเพณีมีศิลปินและนักวิชาการบางท่านให้คำวิจารณ์รูปแบบของงานจิตรกรรมแบบเก่าผสมใหม่ในยุคนี้ว่า ทำให้เสียคุณลักษณะเดิมของจิตรกรรมไทยกลายเป็นภาพคมลึกและมีเงาหนักกลม การเขียนภาพแบบตะวันตกระยะแรกจะใช้วิธีลอกแบบโดยตรงซึ่งในการต่อมาช่างจิตรกรรมไทยจึงเริ่มปรับเข้าหาลักษณะของการเขียนภาพไทยประเพณีจนเป็นศิลปะไทยผสมอิทธิพลต่างประเทศมีแสงเงาแสดงความลึกระยะใกล้ไกลบางพระอารามโปรดใช้ภาพบุคคลและทัศนียภาพแบบตะวันตกในการแสดงปริศนาธรรมด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดบรมนิวาส และวัดมหาพฤฒาราม ซึ่งเป็นแบบภาพเขียนฝีมือช่างของชาวอินชองจิตรกรที่มีชื่อเสียงสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ จนกลายเป็นภาพจิตรกรรมแบบพระราชานิยมหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งแบบไทยประเพณีและแบบผสมผสานแบบตะวันตกสมัยใหม่ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างในกรณีศึกษาถึงความเป็นเอกลักษณ์ในรูปแบบจิตรกรรมดังที่ได้กล่าวต่อไปนี้

ลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ ๔ ตามแบบไทยประเพณี (วัดบางขุนเทียนใน, ๒๕๔๐: ๑๐-๑๑)

๑. การเขียนภาพสถาปัตยกรรมตามวัดวาอารามจะเขียนหน้าจั่วปั้นลายแบบฝรั่ง ด้วยสมัยดังกล่าวค่อนข้างนิยมตะวันตก วัดที่สร้างในสมัยนั้นจึงได้มีอิทธิพลไปในทางตะวันตก ดังเช่น ชุมประตู่วัด กุฏิสงฆ์ ซึ่งมีอิทธิพลจากอเมริกาและยุโรป เช่น การใช้ช่องโค้ง (arch) ใช้เสากลมช่องลม เป็นวงกลม

๒. ภาพตัวอุโบสถมีเสาสี่เหลี่ยมรอบตัวอาคารมีขนาดกะทัดรัด ใบเสมาอยู่ในซุ้มทรง ฝรั่ง เสมาเป็นแบบรัชกาลที่ ๔ ชนิดแบบอันอยู่ในสมัยต้นรัชกาล ถ้าในยุคปลายรัชกาลเสมาจะเป็นทรง แท่งสี่เหลี่ยมด้านเท่า

๓. ไม่เขียนน้ำเป็นลอนโค้งแล้วตัดเส้นแต่เขียนเป็นสีน้ำเรียบๆ ดูเป็นธรรมชาติบางที่มีเงาตกทอดมา

๔. รูปฝรั่งในตอนมารผจญกับที่อื่นบางแห่งแต่งตัวเป็นฝรั่งในสมัยรัตนโกสินทร์ แตกต่างไปกับฝรั่งในสมัยพระนารายณ์

๕. เทคนิคการเขียนต้นไม้ที่เรียกว่า “กระทุ้ง” คือ แทนที่จะตัดเส้นใบไม้ดอกไม้แบบ ที่นิยมกันในสมัยก่อนกับระบายสีมวลของต้นไม้ด้วยสีดำหรือเขียวแก่แล้วใช้สีเขียวอ่อนประด้วย เครื่องมือพิเศษทำด้วยเปลือกไม้ให้เป็นใบและดอกเทคนิคเช่นนี้เริ่มใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔

๖. ภาพวิวทิวทัศน์ ธรรมชาติ จะเขียนผลึกให้มีระยะใกล้ไกลสิ่งที่อยู่ใกล้มีขนาดใหญ่ ไกลออกไปขนาดเล็กลงและค่อยๆ จางไป

ธรรมเนียมของจิตรกรรมของรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ มัก นิยมเขียนภาพอยู่ในระเบียบแบบแผน โดยเขียนภาพเบื้องหลังพระประธานเป็นรูปไตรภูมิภาพบนผนัง หุ้มกลองด้านหน้าพระประธานเขียนรูปมารผจญส่วนผนังด้านข้างเป็นรูปเทพชุมนุมพุทธประวัติและ พุทธชาติชาดกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังคงมีความนิยมเขียนภาพตามแบบแผนเก่า ผวนวกกับรูปแบบศิลปะ ตะวันตกจนกลายเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ที่มีความโดดเด่น ทั้งในด้านจิตรกรรมและการสร้างภาพ ทักษะวิวิธวิทยาหรือเปอร์สเปคตีฟ (perspective) ของจิตรกรรูปภาพทิวทัศน์ทางชายทะเลนิยมวาดให้ เห็น ภาพภูเขาสูงเรือใบขนาดเล็กที่แล่นอยู่ในแนวกลางท้องน้ำและทิวไม้ปกคลุมอยู่ในระยะไกล ภาพ ท้องฟ้านิยมระบายด้วยสีอ่อนเกือบขาวสะท้อนภาพท้องฟ้ายามเย็นอันแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจใน การใช้สีเพื่อสร้างบรรยากาศของภาพเป็นอย่างดี ภาพท้องน้ำมีการใช้น้ำหนักภาพและการใช้เปอร์ สเปคตีฟทอดระยะใกล้ไกลได้อย่างได้จังหวะและใช้โครงสร้างของสีที่สัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมลักษณะ ภาพจิตรกรรมที่เด่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่จะเขียนภาพฝรั่งอเมริกัน และภาพทิวทัศน์เติมไปด้วยตีกรามและถนน หมู่สาวนั่งรถม้าบ้างก็ล้อมเดินกรีดกรายไปมาผู้คน ต่างๆไปทัศนียภาพอันรื่นรมย์สระบัวอันชู่อสระพรางแต่งตัวด้วยเครื่องแต่งกายที่แปลกๆ หญิงสาว สวมหมวกนุ่งกระโปรงบานแบบสุ่มไก่ ชายสวมใส่กางเกงรัดร่าง ภาพเรือवादเรือกำปั่นใช้จักรและใบ เรือ นิยมเป็นภาพอธิบายปริศนาธรรมไม่ว่าอะไรจะต้องตีความเป็นธรรมะชั้นสูง ดังเช่น

การเสนอภาพปริศนาธรรม “ฉัพพชาติ” ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงจากสูงไปต่ำ คือการเปลี่ยนแปลงของเสวตบริสุทธ์ตามลำดับการเข้าถึงธรรมปรากฏเป็น ๖ เหนือ ๑ กัณหาภิชาติ

ดำ ๑ นีลาภิชาติ นิล ๓ โลหิตาภิชาติ แดง ๔ ทลิลิททาภิชาติ เหลือง ๕ สุกกาภิชาติ ขาว ๖ ปรมสุกกาภิชาติ ขาวอย่างย้ง จาก ๑-๖ ได้แฝงความหมายเริ่มจากคนดำเนินชีวิตชั่วร้ายผิดศีล ๕ ทุกข้อ บางครั้งทำร้ายเขา บางครั้งฆ่าคนตาย บางครั้งข่มขืนแล้วฆ่า บางครั้งคดโกงเขา บางครั้งรับจ้างเป็นพยานโก่ง เรื่องสุราขาดไม่ได้ ความชั่วทุกอย่างรวมอยู่คนคนเดียว บางทีเรียกว่า ชั่วบริสุทธิ์ คือ ชั่วล้วน จากข้อ ๒ ๓ ๔ ความชั่วเริ่มลดลง และลดลงถึงข้อ ๕ ข้อ ๖ ชีวิตอยู่กับศีลธรรมเป็นชีวิตที่สะอาดและสะอาดที่สุด อีกประการหนึ่งจากข้อ ๑ ถึง ข้อ ๖ แสดงถึงลีลาชีวิตของแต่ละบุคคลแต่ละประเภท สิ่งที่ทำให้แตกต่างกันคือ การเข้าถึงธรรมน้อยและมาก พระพุทธเจ้าตรัสสอนอนุบุพพิกกา เพื่อฟอกจิตใจให้สะอาดขึ้นตามลำดับก่อนทรงแสดงอริยสัจสี่ ๑ ทานกถา ฟอกความเห็นแก่ตัว ๒ ศีลกถา ฟอกพฤติกรรมผิดๆ ๓ สัคคกถา ฟอกให้มีกลิ่นศีลสะอาด ๔ กามทีนิก ฟอกให้เห็นความไม่เที่ยงแท้ ๕ ปัพพชาวกถา ฟอกให้รู้จักปล่อยวางโลก หรือพระธรรมว่าด้วยอริยบุคคลละกิเลส ได้ความบริสุทธิ์มากขึ้น เปลี่ยนแปลงคุณภาพขึ้นโดยลำดับให้เห็นเป็นรูปธรรมว่า ๑ พระโสดาบันบริสุทธิ์ ๒๕% ๒ พระสกทาคามี บริสุทธิ์ ๕๐% ๓ พระอนาคามี บริสุทธิ์ ๗๕% ๔ พระอรหันต์บริสุทธิ์ ๑๐๐% (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๕๓: ๒๖-๒๘)

หลักธรรมดังกล่าวเมื่อนำมาเปรียบเทียบและตีความจากงานจิตรกรรมแบบพระราชนิยมแบบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถเทียบได้กับ ความนิยมในการระบายภาพภูห้อยภูแขวนต่างๆ ประดับบนเสาทั้งภายในพระอุโบสถ์และพระวิหารอยู่บนพื้นที่ให้ความชุ่มจากคูนอกสุดที่ห่างจากพระประธานไปสู่สี่คู่อันสุดหรือที่เรียกว่าชาวอย่างย้งใกล้พระประธานถ้าจะเปรียบเทียบอีกนัยหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเสาคู่ในที่ใกล้กับพระประธานตั้งเด่นเป็นสง่าได้รับฉัพพรรณรังสีจากพุทธองค์แผ่ผ่านจนชาวสะอาด เสาคู่ที่ไกลออกไปฉัพพรรณรังสีจากพุทธองค์แผ่ไม่ถึงหรือหมายถึงคนไกลธรรมะฉนั้นนั้น จึงมีคู่เสาคู่ที่ข่มขืนไล่เรียงออกจากพระประธานดังต่อไปนี้ เสาคู่แรกใกล้พระประธานปรากฏสีขาวอ่อน เสาคู่ที่สองสีขาวแก่ เสาคู่ที่สามสีเหลือง เสาคู่ที่สี่สีแดง เสาคู่ที่ห้าสีเขียว และเสาคู่ที่หกสีน้ำเงิน ในที่นี้สามารถพบเห็นเป็นกรณีศึกษาได้ในพระอารามที่มีความเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะนิยมทาสีเสาประกอบภาพภูห้อยแบบไทยอยู่เป็นธรรมเนียม ดังเช่น วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัสวิหาร และวัดชุมพลนิกายาราม เป็นต้น (สุวรรณ เพชรนิล, สัมภาษณ์ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๕๕)

ความเป็นเอกลักษณ์ของงานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะภาพคน สิ่งของ วิวาทิต์คนต่างๆที่มีความเป็นเอกลักษณ์เด่นชัดทั้งที่วาดเป็นเอกเทศและผสมผสานกับภาพไทยประเพณีดูเหมือนจะไม่มีสำนักใดเทียบได้กับสำนักขรัวอินโข่งที่สะท้อนให้เห็นถึงภาพจิตรกรรมที่มีการพัฒนาจนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะจนพัฒนาไปสู่ภาพจิตรกรรมแบบพระราชนิยม ขรัวอินโข่งเป็นจิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้าเป็นผู้เปลี่ยนแปลง “แนวคิด” และ “รูปแบบ” ของการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังที่นิยมเขียนกันมาตามแบบประเพณีนิยมของไทย จนมีจิตรกรร่วมสมัยนำแบบอย่างไปทำตามเป็นจิตรกรรมสกุลช่างขรัวอินโข่งปรากฏอยู่ตามฝาผนังพระอุโบสถ์วัดต่างๆ หลายแห่งเช่น วัดโปรดเกศเชษฐาราม จ.สมุทรปราการ วัดทองธรรมชาติ จ.กรุงเทพมหานคร ฝีมือพระครูกุศลสิ่งสรร หลุณศิษย์คนหนึ่งของขรัวอินโข่ง

ขรัวอินโข่งเป็นจิตรกรผู้ถือเพศบรพชิตตลอดชีวิตเป็นชาวบางจาน จ.เพชรบุรี บวชเรียนอยู่ที่วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร เดิมชื่อ อิน เป็นพระช่างเขียนที่มีชื่อเสียงองค์หนึ่ง ดังปรากฏชื่อในพงศาวดารว่าเป็นผู้เขียนภาพในวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมหาราชวัง ชื่อเรียกอย่างเป็นทางการของท่าน คือ พระอาจารย์อิน เป็นพระช่างเขียนที่รับเขียนรูปตามวัดวาอารามต่างๆ เช่นเดียวกับพระช่างเขียนรูปเดียวกับวัดอื่นๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เหตุผลที่เรียกขรัวอินโข่งนั้น ด้วยเหตุที่ว่า คำว่า ขรัว เป็นคำใช้เรียกภิกษุที่มีความสามารถสูงเป็นพิเศษ ส่วนคำว่า โข่ง นั้น อาจหมายถึงฉายาของการบวชเณร อยู่เกินกาลจึงเรียกว่าอินโข่ง ข้อมูลเกี่ยวกับชื่อขรัวอินโข่ง ยังปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมมริศรานาวุวัตินวงศ์ที่มีถึง สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงในสาส์นสมเด็จพระเจ้าที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๖ ด้วยความเก่งกาจในฝีมืองานช่างของขรัวอินโข่ง ด้วยความเป็นเชื้อสายช่างเมืองเพชรบุรีที่ขึ้นชื่อ และได้รับการฝึกฝนจากครูช่างเพชรบุรีจนเป็นช่างเขียนฝีมือดี ได้รับความไว้วางใจให้เขียนภาพจิตรกรรมตามพระอุโบสถและสถานที่สำคัญๆ หลายแห่งเริ่มตั้งแต่ที่เพชรบุรี เช่น ภาพจิตรกรรมวัดมหาสมณาราม หรือวัดเขาวัง จ.เพชรบุรี ภาพภายในพระอุโบสถของวัดดังกล่าวเป็นเพียงสถานที่แห่งเดียวเท่านั้นที่ขรัวอินโข่งได้ฝากฝีมือวาดภาพไว้ที่ จ.เพชรบุรี ซึ่งเป็นชาติภูมิของท่าน (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๖๗)

ภาพจิตรกรรม วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร ซึ่งในวัดหลังนี้ภาพดังกล่าวได้ถูกทำลายไปเมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ นอกจากนี้ ภาพของขรัวอินโข่งยังปรากฏในที่อื่นๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะรูปแบบอื่นๆ ที่เป็นปริศนาธรรม ในวัดบวรนิเวศวิหาร และวัดบรมนิวาส ซึ่งเป็นที่ต้องพระราชนิมิตในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแนวคิดในการเขียนภาพของขรัวอินโข่งที่ได้เปลี่ยนจากคตินิยมดั้งเดิมที่มักเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบอุดมคติ (Idealistic) ที่แสดงเนื้อหาในลักษณะการเล่าเรื่องราว เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ เช่น เรื่องพุทธประวัติ หรือ ทศชาติชาติก โดยเลือกเอาเนื้อหาที่สำคัญของเรื่องมาเขียนและเขียนสิ่งต่างด้วยการระบายสีเรียบๆ และตัดเส้นมิได้เขียนให้เหมือนจริงตามธรรมชาติ เป็นการเขียนสิ่งที่อยู่ในความคิดให้ปรากฏออกมาเป็นรูปธรรม ตามความคิดของช่าง เช่น การเขียนภาพบุคคล มักเขียนหน้ารูปไข่ คิ้วโค้งแบบคันศร ตากลมโตอย่างตาเนื้อทราย ปากได้รูปอย่างกระจับแขนอ่อนอย่างงวงช้าง ซึ่งเป็นความงามแบบอุดมคติตัวบุคคลจะสวยงามเหมือนกันหมด จนไม่สามารถแยกได้ว่าเป็นบุคคลใด ชายและหญิงจะแตกต่างกันบ้าง ที่ผู้ชายมักมีหนวด ได้มีเครื่องแต่งกายที่แตกต่างกันเท่านั้น ส่วนใบหน้าไม่แสดงความรู้สึกใดใด แต่ใช้ท่าทางแสดงความรู้สึกแทน ช่างเขียนโบราณไม่ได้คำนึงถึงสัดส่วนของภาพที่สอดคล้องกันตามความเป็นจริง ภาพบุคคลที่ปรากฏอยู่บนปราสาทราชมณเฑียร และอาคารบ้านเรือนจะมีขนาดใหญ่จากความเป็นจริง ภาพจิตรกรรมไทยจึงมีสัดส่วนที่ไม่สมจริง ทั้งนี้เพราะช่างเขียนให้ความสำคัญกับความงามที่ผสมกลมกลืนกันของภาพตามอุดมคติมากกว่าความเหมือนจริง ภาพจิตรกรรมไทยเป็นภาพตกแต่งโบสถ์และวิหารเป็นแนวคิดแบบประเพณีนิยมที่สืบทอดกันมายาวนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ รัชกาลที่ ๑-๓ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ ๔ ขรัวอินโข่งได้เปลี่ยนจากคตินิยมดังกล่าว มาเขียนภาพจิตรกรรมตามแนวคิดของตนโดยเปลี่ยนจากการเขียนภาพพุทธประวัติหรือทศชาติชาติก มาเป็นภาพปริศนาธรรม ขรัวอินโข่งยังเขียนภาพจิตรกรรมอื่นๆ นอกเหนือจากงานพุทธศาสนา เช่น ภาพสุภาษิต ภาพพระราชพงศาวดาร ภาพพระราชประวัติของพระมหากษัตริย์ นอกจากนั้นแล้ว ยังเปลี่ยนแนวคิดในการเขียนภาพจากการเล่าเรื่องมาเป็นภาพที่เสนอความคิดผู้ชม

ต้องใช้ปัญญาตีความจากภาพที่มีลักษณะการอุปมาอุปมัย ภาพของขรรค์อินโข่งจึงเป็นภาพที่ต้องขบคิด ไม่ใช่ที่ดูเนื้อหาตามเรื่องนั้นๆ หรือดูสวยงามเท่านั้น แนวคิดการเขียนภาพดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงมีแนวคิดก้าวหน้าเช่นกัน ภาพของขรรค์อินโข่งเป็นภาพแบบเหมือนจริง (realistic) แบบตะวันตก โดยเปลี่ยนจากการระบายสีเรียบๆ แล้วตัดเส้น ซึ่งเป็นภาพที่มีทัศนวิสัย ๒ ด้าน (two dimensions) คือ กว้างกับยาว หากต้องการให้ภาพมีระยะไกลจะต้องเขียนเรียงขนานกันจากไกลไปใกล้มิได้เขียนให้มีขนาดใหญ่เล็กๆ อย่างที่ตาเห็นจึงไม่เป็นภาพที่มีความลึกเป็นสามมิติ (three dimensions) ขรรค์อินโข่งเป็นผู้เริ่มเขียนภาพที่มีระยะแบบตะวันตกแบบทัศนียวิทยาหรือเปอร์สเปคทีฟ แบบตะวันตก และเขียนภาพให้มีแสงเงาตามหลักการปริมาตร (volume) แทนการระบายสีเรียบๆ แล้วตัดเส้นอย่างโบราณขรรค์อินโข่งยังเปลี่ยนตำแหน่งของภาพซึ่งเดิมมักให้ความสำคัญกับพื้นที่ระหว่างช่องหน้าต่างของผนังด้านรี หรือด้านข้างของโบสถ์ เพราะเป็นตำแหน่งที่มองเห็นได้อย่างชัดเจน แม้จะเป็นภาพเล็กแต่ก็ปรากฏ (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ๒๕๔๑: ๑๖-๒๒) นอกจากนี้ภาพวาดเรียลลิสติกประกอบทิวทัศน์แปลกๆ ทั้งไทยและเทศและเอ็กโซติก (วัดปทุมวนาราม, ๒๕๓๙ : ๑๒) ภาพดังกล่าวสามารถพบเห็นได้ตามพระอารามที่เกี่ยวข้องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น วัดบวรนิเวศน์ วัดบรมนิวาสน์ วัดมหาพฤฒาราม วัดกรรมมาตุยาราม วัดปทุมวนาราม วัดปรมัยยิกาวาส และวัดโสมนัสวิหาร เป็นต้น

ศิลปกรรมไทยในด้านสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยมักมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการตามความคิดสร้างสรรค์ของช่างที่มีประสบการณ์ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่น ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านสถาปัตยกรรมเหล่านี้ นับว่ามีต้นแบบมาจากศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายสืบทอดสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ และยังมีส่วนที่รับอิทธิพลจากจากตะวันตกเข้ามาในผลงานด้วยทำให้รายละเอียดสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงดูแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน ศิลปกรรมดังกล่าวจัดประเภทเป็นสถาปัตยกรรมที่เป็นพระอารามประกอบด้วย พระเจดีย์ พระอุโบสถ์ ใบเสมา และพระวิหาร ตลอดทั้งสถาปัตยกรรมที่ประทับหรือพระราชวัง พระราชมณเฑียรที่นั่งนำเสนอมาแล้ว

๓) งานพุทธศิลป์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการบูรณะและปฏิสังขรณ์พระอารามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญกับงานพระพุทธรูปศาสนาไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแก่นแท้ของพระธรรมคำสั่งสอนที่ทรงยึดถือมาตลอดพระชนม์ชีพแต่ยังทรงใช้งานศิลปกรรมอันมีความหมายในเชิงนามธรรม ซึ่งแสดงไว้ถึงพุทธบารมีในองค์ของพระพุทธเจ้าในเชิงสัญลักษณ์ทางงานศิลปกรรม ตลอดทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เองไม่ว่าจะเป็นวัดที่เป็นมหรานิกายหรือธรรมยุติกนิกายที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่โดยไม่ทรงเลือกปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นวัดใดนิกายใดก็ตาม

นอกจากนี้งานศิลปะแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังขยายเข้าไปสู่งานพุทธศิลป์ ซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างไปจากพระพุทธรูปลักษณะตามแบบประเพณี คือ มีพุทธลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์มากยิ่งขึ้น ได้แก่ พระสัมพุทธพรณี พระนรินทราย และพระประธานวัดเทพศิรินทราวาส และพระพุทธรูปองค์อื่น เป็นต้น ซึ่งพุทธลักษณะเด่นที่น่าสนใจ อาทิ

พระสัมพุทธพรณี มีพระกรรมเป็นแบบมนุษย์ไม่ยาวตามแบบมหาบุรุษ ที่กลางพระนลาฏระหว่างพระขนงมีอูรณาเป็นหลัก ซึ่งหมายถึงขวัญหรือขนตรงหัวคิ้วทั้งสองต่อกันและวนเวียนขวา พระเศียรไม่มีพระเกตุมาลาแต่มีพระรัศมีเป็นเปลวประดับอยู่เหนือพระเศียร ครองจีวรเป็นริ้วธรรมชาติเปิดพระอังสาขวา ผาดผ้าสังฆาฏิกว้างแบบปกติ ประทับบนฐานบัว เดิมทรงตั้งพระทัยที่จะประดิษฐานไว้ที่วัดราชาธิวาส แต่ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระพุทธรินทราย ประทับในซุ้มเรือนแก้ว ประดับพระราชลัญจกร พระมหาพิชัยมงกุฎตามด้วยซุ้มมหาโพธิ์ ๑๘ องค์ ประทับบนฐานบัว ซ้อนบนฐานเท้าสิงห์ เหนือฐานหน้ากระดานขาโต๊ะแบบชาปุม ศิลปะแบบตะวันตก กลางฐานล่างประดับรูปศิระโค ซึ่งหมายถึงปราชสมภพ คือ ปิณธุ สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานตามพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

พระพุทธรังษี ตั้งพระทัยจะอันเชิญไปประดิษฐานที่พระปฐมเจดีย์แต่เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นี้ว่า “พระพุทธรังษี” และนำไปประดิษฐานไว้ที่วัดราชบพิธสถิตยมหาสัณาม (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๔๐-๔๑)

พระสัมพุทธพรณี พระนรินทราย และพระพุทธรังษี มีลักษณะทางประติมานวิทยาเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ พระสัมพุทธพรณีประทับนั่งขัดสมาธิราบ ส่วนพระนรินทรายประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระพักตร์กว้าง พระกรรมแบบมนุษย์ไม่ยาวตามแบบลักษณะมหาบุรุษ ที่กลางพระนลาฏระหว่างพระขนงมีอูรณา ซึ่งหมายถึงขวัญหรือขนตรงหัวคิ้วทั้งสองต่อกัน และวนเวียนขวา พระเศียรไม่มีพระเกตุมาลาแต่มีพระรัศมีเป็นเปลวประดับอยู่กลางพระเศียร ครองจีวรเป็นริ้วธรรมชาติเปิดพระอังสาขวา ผาดผ้าสังฆาฏิกว้างแบบปกติประทับบนฐานบัวซึ่งซ้อนอยู่บนฐานเท้าสิงห์อยู่เหนือฐานหน้ากระดานขาโต๊ะแบบชาปุมศิลปะตะวันตก ฐานกลางล่างประดับรูปศิระโค ซึ่งหมายถึงปีพระราชสมภพ คือ ปิณธุ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๔๐-๔๑) หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึงฐานรององค์พระสำหรับรองรับน้ำสรงพระต่อเป็นฐานศิระโค ทรงให้หมายถึง พระโคตร ของพุทธรังษีว่าอยู่ในวงศ์โคตรมะ (จดหมายเหตุพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศธรรมประวัติ, ๒๕๓๗ : ๑๕๘)

ต่อมาโปรดให้สร้างพระนรินทรายประทับภายในซุ้มเรือนแก้วประดับพระราชลัญจกร พระมหาพิชัยมงกุฎ ล้อมรอบด้วยซุ้มมหาโพธิ์ ๑๘ องค์ หรือเรียกว่าทรงพุ่มมหาโพธิ์มีอักษรขอมจารึกบนกลีบบัวแสดงพระพุทธรูป ตั้งแต่ ๑๖ สมมาสมพุทธรังษี ถึง ๑๗ ด้าน หน้า ๙ ด้าน ด้านหลัง ๘ ด้าน (จดหมายเหตุพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศธรรมประวัติ, ๒๕๓๗ : ๑๕๘) สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานตามพระอารามหลวงพระธรรมยุติกนิกาย จะเห็นได้ว่าแม้แต่การสร้างพระพุทธรูปก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แผงไปด้วยความรู้ทางศาสนาและอักษรศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในซุ้มมหาโพธิ์ของพระพุทธรูปมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานแบบในการสร้างพระนรินทรายโดยให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการปั้นตามแบบที่ทรงศึกษาพุทธรูปลักษณะซึ่งต่างจากความนิยมโบราณ ลักษณะพระพุทธรูปดังกล่าวสร้างให้มีความเป็นมนุษย์มากยิ่งขึ้น ปางทรงนั่งสมาธิเพชรครองจีวรอย่างพระธรรมยุติกนิกายแล้วให้พนักงานหล่อขนาดหน้าตัก ๕ นิ้ว กิ่งด้วย

ทองคำสวมพระพุทธรูปนรินทรายองค์นั้นอีกชั้นหนึ่ง โปรดเกล้าให้หล่อด้วยเงินบริสุทธิ์ขึ้นอีกองค์หนึ่งเป็นของคู่กัน ทรงนำไปประดิษฐาน ณ หอพระสุลาสัยพิมาน ในพระบรมหาราชวัง

ส่วนองค์ทองคำนั้น โปรดให้อัญเชิญออกตามงานพิธีต่างๆ โดยตั้งบนโต๊ะเบื่องขวา พระแท่นมณฑล มีพระราชพิธีสัมภัณฉิน ภายหลังต่อมาทรงพระดำริว่า พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งทรงดำริจัดตั้งขึ้น เพื่อให้ประพฤติตามหลักธรรมวินัยเคร่งครัด ได้มีผู้นิยมเจริญรอยตามมากขึ้นจนมีผู้ศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระอารามถวาย แก่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายหลายแห่ง ทรงเห็นว่าจะมีสิ่งทีระลึกเป็นสัญลักษณ์สืบไปในภายหน้า ปีเมโรงสำฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (หม่อมเจ้าดิศวงจักร ในกรมหมื่นนครศักดิ์หรือรัช) คุมช่างหล่อถ่ายแบบพิมพ์พระนรินทรายขึ้นใหม่ด้วยทองเหลืองแล้วจะกะไหล่ทองจำนวน ๑๘ องค์เท่ากบปีเสวยราชย์ และยังทรงดำริจะหล่ออีกปีละองค์ตลอดพระชนมายุ ในกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เจริญรอยตามพระยุคลบาทโปรดเกล้าฯ ให้ช่างดำเนินการกะไหล่ทองต่อมาจนเสร็จสมบูรณ์ทั้งหมด แล้วพระราชทานไปตามพระอารามต่างๆ ที่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายครองวัดเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงองค์ผู้จัดตั้งนิกายขึ้น เช่น วัดบวรนิเวศ วัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม วัดนิเวศธรรมประวัติ โดยเฉพาะวัดนิเวศธรรมประวัติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานมาพร้อมกับพระพุทธรูปมณฑลธรรมโมภาส ซึ่งเป็นงานฝีมือพระหัตถ์พระองค์เจ้าประดิษฐวรการและยังใช้เป็นพระประธานประจำวัดดังกล่าวด้วย (สมชาย พิเศษฐ์สุนทร, ๒๕๒๘: ๒๔)

งานพุทธศิลป์ดังกล่าวอันมีความเป็นเอกลักษณ์ของงานช่างตามแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เป็นผลมาจากทรงคิดค้นแบบอย่างพระพุทธรูปด้วยทรงศึกษาจากหลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างลุ่มลึก รวมทั้งคำบาลีอื่นๆ ที่กล่าวถึงมหาถึงมหาปริสสลักษณะ ที่พระองค์ทรงสืบค้นพบว่า พระพุทธรูปลักษณะอันแท้จริงแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดูคล้ายกับพระสาวกทั้งหลาย จึงมีความพระเกตมาลาหรือมุ่นพระเมหาณี ในองค์พระพุทธรูปแต่ประการใด (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙) นอกจากนี้การจัดวางและประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งภายในพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมสร้างที่ประดิษฐานเป็นรูปบุษบก เพื่อให้พระประธานดูเด่น อันเป็นคตินิยมในสมัยของพระองค์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างพระแท่นบุษบกประดิษฐานพระประธานวัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมนัสวิหาร (สมพงษ์ ทิมแจ่มใส, ๒๕๒๖ : ๕๔)

นอกจากพระพุทธรูปกลุ่มสำคัญที่กล่าวถึงในตอนต้นนี้แล้ว ยังมีกลุ่มพระพุทธรูปที่เป็นการแสดงความเป็นงานช่างในสมัยรัชกาลที่ ๔ อีกที่หนึ่งที่มีความสำคัญ เป็นกลุ่มพระพุทธรูปจำลองขนาดเล็กโดยถ่ายแบบองค์พระพุทธรูปที่สำคัญที่ตั้งอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ฯลฯ ให้หล่อและนำมาประดิษฐาน ณ พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อันเป็นแหล่งรวมของพระพุทธรูปจำลองที่กล่าวไว้ข้างต้นได้แก่ พระประธาน คือ พระพุทธสิหังคปฏิมากร และพระพุทธสิหังคปฏิมากรน้อย ภายในบุษบกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อจำลองจากพระพุทธสิหังค ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล พระนรินทราย ในครอบแก้ว ทรงหล่อจำลองจากพระนรินทรายในพระบรมหาราชวัง พระพุทธชินราชน้อย พระพุทธ

ชินสีห์น้อย และพระศรีศาสดาน้อยในบุษบกน้อย ด้านหลังพระประธานทรงหล่อจำลองจากพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา ที่เคยประดิษฐานในพระวิหารทิศ พระอารามเดียวกัน วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม จึงเป็นแหล่งรวมพระพุทธรูปจำลององค์สำคัญ ทั้งนี้ด้วยทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสเป็นพิเศษ

พระพุทธรูปหล่อจำลองดังกล่าวนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดสร้างขึ้นก่อนที่พระพุทธรูปชินสีห์ และพระศรีศาสดาจะถูกอัญเชิญมาประดิษฐานที่กรุงเทพมหานคร และเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถ และพระวิหารของวัดบวรนิเวศวิหารจนเหลือเพียงพระพุทธรูปชินราชเพียงองค์เดียวเท่านั้นที่ประดิษฐานยังที่เดิม (วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก) ที่น่าสนใจก็คือ พระพุทธรูปจำลองขนาดเล็กน้อยทั้งสามองค์นี้ นับเป็นพระพุทธรูป “หมวดพระพุทธรูปชินราช” ที่ได้รับการจำลองครบถ้วนทั้งสำหรับสามองค์เป็นรุ่นแรก (พิชญา สุ่มจินดา, ๒๕๕๓: ๔๒)

การจำลองพระพุทธรูปในหมวดพระพุทธรูปชินราชโดยเฉพาะพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา เพิ่มมีปรากฏหลักฐานทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอประดิษฐวรการ นายช่างประติมากรพระองค์สำคัญ ผู้ทรงปั้นหล่อพระพุทธรูปและประติมากรรมถวายในรัชกาลของพระองค์จนถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงสักการบูชาในพระบรมหาราชวัง โดยใช้สะเก็ดทองที่ได้จากการหล่อฐานใหม่ของพระพุทธรูปชินสีห์ใหญ่ ผสมกับเงินทองต่างๆ ทำนองเดียวกับการหล่อพระเหลือที่วิหารโพธิ์สามเสา ด้านหน้าพระวิหารพระพุทธรูปชินราช เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดราชประดิษฐฯ ในปีพุทธศักราช ๒๔๐๗ ได้มีพระราชประสงค์จะเชิญพระพุทธรูปสีหิงค์ จากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสอย่างยิ่งไป ประดิษฐานเป็นพระประธาน แต่เพราะเหตุที่พระที่นั่งตั้งอยู่บนพระที่นั่งในพระราชวังเป็นที่สูงใหญ่แล้วไม่ควรเชิญออกไปไว้ที่วัดให้เป็นการต่ำศักดิ์ไป

สาเหตุอีกประการหนึ่งพระพุทธรูปที่มีความศักดิ์สิทธิ์ หรือมีความสำคัญย่อมได้รับการจำลองอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้เพราะในโลกทัศน์ของพุทธศาสนิกชน พระพุทธรูปเป็น “พระปฏิมา” อันหมายถึงรูปจำลอง หรือรูปแทนองค์พระพุทธรูปเจ้า การสร้างพระพุทธรูปจึงเป็นการสร้างด้วยการจำลองสืบต่อกันมาจากพระพุทธรูปที่มีความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ และยังสามารถนำมาใช้เพื่อการสักการบูชาตามที่ต่างๆ นับได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการเผยแพร่ทางพระพุทธศาสนา โดยผ่านงานทางพุทธศิลป์ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาสืบสนุน และอีกนัยหนึ่งทรงพยายามรื้อฟื้นความสำคัญของพระพุทธรูปเหล่านั้นขึ้นมาใหม่ ถึงขนาดทรงเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการถึงเมืองพิษณุโลกถึง ๒ ครั้งด้วยกัน ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับยังได้ทรงพระราชนิพนธ์ตำนานเรื่อง “พงศาวดารพระพุทธรูปชินราชพระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา” แสดงประวัติของพระพุทธรูปทั้ง ๓ องค์ที่ทรงเรียบเรียงใหม่จากพระราชพงศาวดารเหนือและพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (พิชญา สุ่มจินดา, ๒๕๕๓: ๖๗ และ ๖๘)

ด้วยมูลเหตุดังกล่าว จึงเป็นที่มาของการหล่อพระพุทธรูปปฏิมาจำลองสำคัญมาไว้ที่วัดราชประดิษฐฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น ด้วยทรงหวงคิดคำนึงถึงพระราชศรัทธาและความเหมาะสมในความสัมพันธ์ทางด้านจิตใจของอาณาประชาราษฎร์ ณ บริเวณหัวเมืองต่างๆ นั้นด้วย ผลพลอยได้อีก

ประการหนึ่งทำให้ได้เห็นพระพุทธรูปปฏิมาที่มีพุทธลักษณะที่งดงามขึ้นเยี่ยมของประเทศและพุทธคุณที่ยิ่งใหญ่แห่งศรัทธาของประชาชนได้มาประดิษฐาน ณ พระนครหลวง นอกจากนั้นแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการถ่ายแบบนครวัดจำลอง ณ กรุงกัมพูชาไว้ให้ประชาชนชม ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระมณฑปต่อกับวิหารยอดบนฐานไพทีภายในพระบรมหาราชวัง ซึ่งเสร็จบริบูรณ์ในรัชกาลที่ ๕ (แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑ : ๒๘๖)

จากการศึกษาความรู้ทางด้านงานศิลปกรรมทั้ง ๓ สาขา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ งานสถาปัตยกรรม งานจิตรกรรมและงานพุทธศิลป์ สะท้อนให้พระปรีชญาและพระวิริยภาพของพระองค์จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพระพุทธรูปปรัชญาและคติความเชื่อต่างๆ ให้เป็นรูปธรรมที่เด่นชัด แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์จะเป็นที่นิยมอยู่ในระยะเวลาอันสั้น เพียงช่วงระยะเวลาที่ทรงครองราชย์ คือ ๑๗ ปี แต่อาจกล่าวได้ว่าลักษณะของงานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมรุ่นใหม่ที่ได้รับการสนใจสืบสานต่อมา โดยเฉพาะศิลปกรรมแบบตะวันตกอันเป็นรูปแบบที่ก้าวหน้าในงานศิลปกรรมของพระองค์ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีวิเทโศบายกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง จากการนำรูปแบบศิลปกรรมตะวันตกมาสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ ทั้งเป็นที่ประทับ (พระที่นั่งและพระราชวังต่างๆ) และพระอาราม อย่างที่ยังไม่เคยปรากฏอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมมาก่อนในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยแสดงถึงความเป็นอารยะตามทฤษฎีคติชาวตะวันตกในสมัยนั้นที่ทั้งรักษาแบบแผนจารีตเดิม ผสมผสานแนวใหม่ และการสร้างสิ่งใหม่ๆ ให้เกิดขึ้นอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน อาจกล่าวได้ว่าศิลปกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงถึงพัฒนาการตามแนวพระราชดำริ หรือพระราชนิยมของพระองค์ที่นำศึกษาอย่างยิ่ง ตามพระราชวิเทโศบายของพระองค์ทุกด้านทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การทหาร และการต่างประเทศ ฯลฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๗) สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการพัฒนาประเทศแบบบูรณาการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างลงตัว นั้นสามารถใช้เป็นพื้นฐานให้เกิดความมั่นคงของพระราชอำนาจในพระองค์และยังผลมาสู่พระราชอาณาจักรและพลกนิกรในพระองค์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

สรุปจากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงรักษาสิ่งสำคัญ ๒ ประการคือ ประการแรก ทรงสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงในส่วนพระราชอำนาจในพระองค์จากกรณีการขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเชษฐาธิราช และประการที่สองพระองค์ทรงสร้างความมั่นคงให้บังเกิดต่อพระราชอาณาจักรท่ามกลางวิกฤติการณ์การล่าอาณานิคมจากมหาอำนาจยุโรปในสมัยนั้น โดยพระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริต่างๆ และทรงประกอบพระราชกรณียกิจนานัปการ เพื่อการ “พัฒนาพระราชอาณาจักร” ให้รอดพ้นจากวิกฤติการณ์ดังกล่าว ทั้งนี้พระองค์ทรงพัฒนาพระราชอาณาจักรอย่างผู้ทรงภูมิความรู้อย่างมหาศาล และทรงเท่าทันต่อสภาวะการณ์ ณ ขณะนั้น เนื่องจากการที่พระองค์ทรงเป็นนักพัฒนาที่ดีสามารถจัดการความรู้ต่างๆ ได้อย่างถูกต้องในการรับมือกับสถานการณ์ที่อาจเปลี่ยนแปลงได้ทุกขณะ พระองค์ทรงเข้าใจปัญหาของพระราชอาณาจักรและยอมรับในความเป็นชาติที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนานและมีเอกลักษณ์มาจากพื้นฐานตามคติความเชื่อและธรรมเนียมจารีตโบราณที่สืบต่อกันมา ดังนั้นเอกลักษณ์ต่างๆ ของชาติไทยพระองค์จึงไม่ทรงละทิ้ง แต่ยังคงสืบสานและฟื้นฟูอย่างต่อเนื่อง

ในส่วนสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีกฎธรรมเนียมจารีตมีระเบียบต่างๆ อย่างเคร่งครัด อาทิ กฎมณเฑียรบาล ธรรมเนียมราชตระกูล ตลอดทั้งพระราชานุกิจ ตามคติความเชื่อโบราณที่สถาบันดังกล่าวมีข้อกำหนดโดยเป็นเรื่องที่สูงส่ง มีความลึกลับและต้องปกปิด เพราะพระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเสมอเหมือนเทพเจ้า ดังนั้นจึงมีพระราชพิธีต่างๆ เป็นจำนวนมากที่พระองค์ต้องสืบสาน อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นต้น พระองค์สามารถพลิกวิกฤติเป็นโอกาสจากธรรมเนียมประเพณีในราชพิธีต่างๆ เหล่านี้ที่เคร่งครัดและมีรายละเอียดมาก โดยเปิดโอกาสให้พสกนิกรทุกชนชั้น และชาวตะวันตกชาติต่างๆ ศึกษาหาความรู้ได้อย่างไม่ปิดบัง ไม่เพียงแต่ชมด้วยตาแต่ยังทรงมีการบันทึกเรื่องราวของพระราชพิธีเหล่านี้ ตลอดทั้งประกาศให้ล่วงรู้ได้โดยทั่วกัน จากหลักฐานประชุมประกาศพระบรมราชาธิบายต่างๆ ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นมา หรือแม้กระทั่งข้อมูลพระราชประวัติส่วนพระองค์ ตั้งแต่ต้นพระราชวงศ์บรมราชจักรี โดยมีการจดบันทึกเรื่องราวเหล่านี้ด้วยพระองค์เองโดยใช้ภาษาตะวันตก คือ ภาษาอังกฤษ เป็นครั้งแรก (เพราะแต่เดิมมีแต่ชาวตะวันตกจดบันทึกเรื่องราวที่เข้ามาในพระราชอาณาจักรเป็นส่วนใหญ่) ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากพระราชกรณียกิจด้านอักษรศาสตร์ นอกจากนี้พระองค์ทรงให้ข้อมูลส่วนพระองค์และพระราชอาณาจักรกับชาวต่างชาติที่สนใจในเรื่องเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง นับได้ว่าพระองค์ทรงเปิดเผยข้อมูลให้สาธารณะชนได้ทราบความเป็นไปต่างๆ เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ และสะท้อนการเสริมสร้างความเป็นอารยะให้กับพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก รวมทั้งยังเป็นการแสดงถึงศักยภาพของพระราชอาณาจักรที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน พระองค์ทรงแสดงให้เห็นถึงความมีรากฐานทางอารยธรรม เป็นทุนทางสังคมที่มีการสั่งสมและปฏิบัติสืบเนื่องจนเป็นจารีตนิยม แสดงให้เห็นถึงความร่ำรวยทางวัฒนธรรม มิใช่บ้านป่าเมืองเถื่อนอย่างที่ชาวตะวันตกมีความเข้าใจ ซึ่งมีผลทำให้ธรรมเนียมจารีตประเพณีบางอย่างจะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมโลกขณะนั้น และในขณะเดียวกันก็ทรงมีความเป็นผู้นำที่เป็นต้นแบบทางความคิดของนักพัฒนา ไม่ต่างจากพระมหากษัตริย์ทางประเทศตะวันตก

นอกจากนี้พระองค์ทรงเปิดโลกทัศน์ เพื่อรับความรู้ความคิดเห็นต่างๆ ตลอดทั้งความเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดความเท่าทัน ผู้ศึกษาพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญในสรรพวิชาความรู้ในโลกเก่า เท่าๆ กับสรรพวิชาความรู้ของวิทยาการตะวันตก ควบคู่กันโดยใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิม และเติมแบบแผนความทันสมัยแบบโลกตะวันตกเข้ามา อาทิ ตัวอย่างที่ผู้ศึกษานำมาเสนอข้างต้น คือ พระราชกรณียกิจด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนง อันได้แก่ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม และพุทธศิลป์ในรัชสมัยของพระองค์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการธำรงรักษาแบบแผนจารีตโบราณเดิม อาทิ รูปแบบพระเจดีย์ และพระอารามต่างๆ ตามแบบโบราณ สถาปัตยกรรมการสร้างพระที่นั่ง พระราชวัง ตลอดทั้งพุทธลักษณะที่พระองค์ทรงศึกษาอย่างลุ่มลึกในประติมานวิทยาของพระพุทธรูปได้อย่างถูกต้องและเหมือนจริง อาทิ ตัวอย่างพระพุทธรูปในรัชสมัยพระองค์ ได้แก่ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ พระนรินทร์ราย พระพุทธรูปอังคีรส เป็นต้น นอกจากนี้พระองค์ทรงเลือกแบบแผนใหม่รูปแบบศิลปกรรมจากตะวันตกเข้ามาผสมผสาน จนเกิดเป็นศิลปกรรมแนวใหม่ที่มีความกลมกลืนอย่างยิ่ง อาทิ รูปแบบศิลปะ ลวดลายตามตะวันตก ภาพธรรมชาติและบุคคลที่เหมือนจริง หรือแม้กระทั่งการนำวัสดุใหม่ๆ เข้ามาเป็นวัสดุในการก่อสร้าง อาทิ การใช้หินอ่อน เป็นต้น และที่ยิ่งไป

กว่านั้น พระองค์ทรงมีประปรีชาญาณในการนำสิ่งใหม่ๆ ให้กับสังคมไทยอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังเช่น พระราชประสงค์ที่สร้างพระบรมรูปที่มีลักษณะเหมือนพระองค์ เป็นต้น นับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงมีแนวพระราชดำริที่ก้าวหน้ามากในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักร ในขณะที่กำลังเผชิญหน้ากับวิกฤติการณ์สำคัญในช่วงเวลานั้น ซึ่งในส่นบทที่ ๖ จะเป็นการนำเสนอแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวที่ทรง “ถ่ายทอดองค์ความรู้” โดยที่ทรงใช้เทคนิคและวิธีการถ่ายทอดรูปแบบต่างๆ ในรัชสมัยของพระองค์ที่ทรงนำไปใช้ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมต่อไป

บทที่ ๖

การใช้การศึกษาเพื่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื้อหาของบทที่นี้จะเป็นการนำเสนอเชิงวิเคราะห์ และชี้ให้เห็นถึงความเป็นองค์รวมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการใช้การศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญของการธำรงรักษา และการพัฒนา ตลอดทั้งรูปแบบการถ่ายทอดความรู้ ทั้งนี้มีผลสืบเนื่องมาจากสภาพบ้านเมืองที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งในพระราชอาณาจักรและนอกพระราชอาณาจักร อีกทั้งการรุกคืบของมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามามีส่วนทำให้พระราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ต้องมีการปรับตัวให้เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว อำนาจจากภายนอกมีทั้งอำนาจที่เกิดจากการเมือง การปกครองไปจนถึงการส่งครามเพื่อนำไปสู่ความมีชัยชนะ และอำนาจอันหมายถึงวิทยาการเทคโนโลยี ความทันสมัย ที่เข้ามากระทบ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะ ผู้นำสูงสุดแห่งพระราชอาณาจักรทรงรู้เท่าทันถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวและพร้อมที่จะเปิดโลกทัศน์สู่ความรับรู้วิทยาการสมัยใหม่และในขณะเดียวกันก็ทรงยึดมั่นที่จะธำรงรักษารูปแบบจารีตประเพณีของบ้านเมืองให้คงอยู่ เพื่อเป็นการแสดงให้เห็นว่า พระราชอาณาจักรสยามเป็นพระราชอาณาจักรที่มีอารยะ (Civilization) เพื่อให้เป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลก อีกทั้งสร้างความภาคภูมิใจให้กับหมู่ชนในพระราชอาณาจักรอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ การศึกษาได้ก้าวเข้ามาเป็นปัจจัยหลักประการหนึ่งในการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งต่างกับรัฐในยุคจารีตที่ใช้พระราชอำนาจ พระบรมเดชานุภาพ ซึ่งแสดงออกให้เห็นในรูปแบบของการสู้รบและการใช้พระราชอำนาจเป็นสำคัญ การใช้พระราชอำนาจในแบบดั้งเดิมไม่อาจตอบสนองในเรื่องของการพัฒนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การใช้ความรู้คู่คุณธรรมกลับเป็นสิ่งที่ถูกหยิบยกและถูกนำมาใช้ ในการแก้ปัญหาและพัฒนาได้อย่างเหมาะสมมากกว่า ทั้งนี้พระราชอาณาจักรต้องมีการเตรียมพร้อมนับตั้งแต่ ผู้นำประมุขสูงสุด จนถึงชนชั้นปกครองไปจนถึงชนชั้นที่ถูกปกครองที่ต้องมีความรู้ความสามารถที่มาจากการศึกษาเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามในรัฐระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากที่สุด การเปลี่ยนแปลงใดๆ ก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากองค์พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงริเริ่มหรือเปิดโลกทัศน์ก็คงไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นอย่างแน่นอน คุณลักษณะสำคัญในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการใส่พระทัยในเรื่องของการเรียนรู้ต่างๆ และยึดมั่นในศีลธรรมจรรยาแห่งบวรพระพุทธศาสนาจึงเป็นปัจจัยสำคัญเริ่มแรกที่เกิดจากชนชั้นนำ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะทำให้เกิดการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ได้ดีต่อไป

การศึกษาจึงเปรียบเสมือนอาวุธ หรือ เครื่องมือสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้การศึกษาเพื่อสร้างคน ให้มีลักษณะที่พึงประสงค์ สอดคล้องกับบริบททางสังคมในช่วงนั้น ทั้งในเรื่องของการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รูปแบบการให้การศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงเริ่มตั้งแต่ในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ คหบดีผู้มีทรัพย์ตลอดทั้งไพร่ฟ้าประชาชน ให้มีความรู้ความเข้าใจถึงอำนาจของการศึกษาและประโยชน์ของการศึกษา รูปแบบกระบวนการถ่ายทอดความรู้มีทั้งที่เป็น

รูปแบบจารีตที่ดั้งเดิม และรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมตะวันตก ในที่นี้ผู้ศึกษาจะลำดับเนื้อหาในส่วนการใช้การศึกษาเพื่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

๖.๑ บทบาทและความสำคัญของการศึกษาเพื่อการธำรงรักษาและพัฒนา

๖.๒ ความสำคัญของประวัติศาสตร์กับการพัฒนาชาติ

๖.๒.๑ ความมีอารยะกับการพัฒนาชาติ

๖.๒.๒ ภูมิปัญญาไทยกับการพัฒนาชาติ

๖.๓ คุณลักษณะของความเป็นครูต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๖.๑ บทบาทและความสำคัญของการศึกษาเพื่อการธำรงรักษาและพัฒนา

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคที่สังคมมีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ด้วยพลังอำนาจทางการเมืองใหม่ หรือที่เรียกว่า เจ้าอาณานิคม พร้อมกับกระแสสังคมของการเรียนรู้ที่มาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงในนามโลกตะวันตก การดำเนินวิเทโศบายแบบเก่า คงไม่สามารถตอบโจทย์ของปัญหาได้อย่างบรรลุวัตถุประสงค์ได้ การปรับวิถีคิดและเปิดใจรับการเปลี่ยนแปลงที่มาพร้อมกับความรู้จึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อที่จะได้รู้จักโลกใหม่ให้มากขึ้น ทั้งนี้เพื่อจะธำรงไว้ซึ่งพระราชอาณาจักรเป็นสำคัญ การศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญของการพัฒนาเป็นการสร้างความรู้ในเรื่องของการพัฒนาเพื่อให้คนในสังคมเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงในระดับที่สังคมกว้างออกไป จนถึงระดับประเทศจนถึงภูมิภาค ทำให้คนในสังคมรู้เท่าทัน และตระหนักถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เพราะไม่ใช่เป็นหน้าที่ของชนชั้นปกครองแต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป การศึกษาเป็นการสร้างความรู้และทักษะทำให้คนมีศักยภาพและความสามารถถึงพร้อมด้วยการพัฒนา และสามารถอยู่ร่วมกับคนในสังคมอื่นได้ ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคที่ทำให้ความสำคัญกับศาสตร์สมัยใหม่ต่างๆ ที่เข้ามาเพื่อสร้างความรู้ (knowledge) พระองค์ทรงใช้การศึกษาในทุกๆ ศาสตร์ผ่านทางพระราชกรณียกิจ จนถือได้ว่าเป็นพาหุวิทยาการในการนำไปสู่การพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบสหวิทยาการ

การใช้พาหุวิทยาการทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความครอบคลุมสรรพวิชา อาทิ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ (Historical Foundation of Education) มุ่งเน้นให้เห็นถึงรากฐานประวัติความเป็นมาผลสำเร็จและข้อผิดพลาด โดยพิจารณาถึงสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม พื้นฐานการศึกษาทางด้านสังคม (Social Foundation of Education) ทั้งในเรื่องของเศรษฐกิจการเมือง สังคม และการศึกษา การศึกษาเปรียบเทียบหรือการศึกษาระหว่างประเทศ (Comparative and International Education) เป็นพื้นฐานที่มุ่งให้เห็นถึงการเปิดโลกทัศน์ในเรื่องของความรู้ โดยไม่จำกัดในเรื่องของตน

ความสำคัญทางการศึกษาเพื่อการธำรง พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ เป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาการเมือง อาทิ แนวคิดในการศึกษา เพื่อการพัฒนาทางการเมือง ของ

เจมส์ เอส. โครแมน (James S. Coleman) ได้เสนอไว้ ๓ ประเด็น (Coleman, S. James, ๑๙๖๖ อ้างถึงใน ชนิตา รัชกุลพลเมือง, ๒๕๓๔: ๒๕)

๑. การศึกษาเพื่อการขัดเกลาทางการเมือง (Political Socialization) หมายถึง การถ่ายทอดความคิดเห็นทัศนคติ ลักษณะนิสัย ความรู้ ความเชื่อให้กับสังคม

๒. การเลือกสรรทางการเมือง (Political recruitment) หมายถึง การกำหนดบุคคลเข้าสู่ระบบการเมือง หรือการเลื่อนฐานะทางสังคมโดยใช้การศึกษา

๓. การสร้างบูรณาการทางการเมือง (Political integration) หมายถึง การสร้างความเป็นปึกแผ่นทางสังคมโดยวิธีทางทางการศึกษา

ในที่นี้จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การศึกษาและถ่ายทอดความรู้ กระบวนการ และรูปแบบต่างๆ ในเรื่องของวิชาการ ทั้งที่เป็นของเดิม และของใหม่ อีกทั้งพระองค์ยังทรงสร้างคุณลักษณะของคนรุ่นใหม่ เพื่อเข้าสู่สังคม การเมือง การปกครอง โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องชี้วัด และยังทรงใช้การศึกษา เพื่อการสร้างความมั่นคงแห่งพระราชอาณาจักร

นอกจากนี้การศึกษายังมีส่วนสำคัญและมีบทบาทต่อสังคมอีกหลายประการ เช่น ชนิตา รัชกุลพลเมือง (๒๕๓๔: ๘๐-๘๑) ได้ศึกษาในด้านพื้นฐานการศึกษา ที่ว่าด้วยหลักการแนวคิดทางสังคม ซึ่งชี้ให้เห็นหน้าที่ของการศึกษาที่มีต่อสังคม ดังนี้

๑. หน้าที่ถ่ายทอดวัฒนธรรม (cultural transmission) เป็นการถ่ายทอดความคิดความเข้าใจ วัฒนธรรมประเพณีของสังคมเพื่อดำรงรักษามรดกทางวัฒนธรรม

๒. หน้าที่สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม (social integration) การศึกษาเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ชุมชน ซึ่งมีความแตกต่างรวมกันได้เกิดความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน

๓. หน้าที่สร้างนวัตกรรม (innovation) การศึกษามีส่วนสำคัญในการค้นคิดนวัตกรรมเพื่อการเปลี่ยนแปลง

๔. หน้าที่คัดเลือกและจัดสรร (selection and allocation) หน้าที่ดังกล่าวเป็นการสร้างคุณลักษณะของคนที่มีความรู้ และนำไปสู่การเลื่อนฐานะทางสังคม

๕. หน้าที่พัฒนาบุคคล (personal development) การศึกษาเป็นส่วนสำคัญที่พัฒนาทักษะและความสามารถ ตลอดทั้งสร้างระเบียบวินัยและความรู้ให้เกิดขึ้นแก่บุคคล

จากทั้ง ๕ ข้อจะเห็นได้ว่าการศึกษามีเป้าหมายสำคัญ ในการสร้างพลเมืองที่ดีให้อยู่ร่วมกันอย่างมีสันติ ดำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม และสะท้อนให้เห็นถึงสภาพของสังคมในแต่ละสังคม ถ้าพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะพบว่า ทรงใช้การศึกษาเป็นพื้นฐานของการดำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรม จารีตประเพณี ทั้งนี้เป็นไปเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรไปสู่ความมีอารยะ ตลอดทั้งวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาปฏิสัมพันธ์ในช่วงนั้นด้วยพระองค์ทรงใช้การศึกษาเป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ อันนำไปสู่ความเป็นมิตร และความเป็นพวกเดียวกัน จนนำไปสู่ความรู้ที่ปะทะสังสรรค์กัน

การศึกษาขานำมาซึ่งการค้นพบเทคโนโลยีที่แปลกใหม่และทันสมัย เพื่อเป็นกุญแจสำคัญในการไขความรู้อย่างต้องการเสาะแสวงหา เหมือนดังกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสั่งซื้อเครื่องมือที่เกี่ยวข้องกับทางดาราศาสตร์ที่ทันสมัยและดีที่สุดในสมัยนั้นให้นำเข้ามาสู่พระราชอาณาจักร ความดังกล่าวจึงเป็นการเปิดมิติของการศึกษาดาราศาสตร์ตามศาสตร์แห่งวิทยาศาสตร์แนวใหม่และเน้นความทันสมัยตามเทคโนโลยีตะวันตก

การศึกษายังเป็นตัวสร้างคุณลักษณะบุคคลอันพึงประสงค์ที่เปี่ยมไปด้วยความรู้ และกลายเป็นชนชั้นปัญญาชนทางความคิด และความเป็นตัวตนจากการยอมรับความรู้ความสามารถ มิใช่แต่ให้การยอมรับอันว่าด้วยราชสกุลและตระกูลผู้สูงศักดิ์ ซึ่งยึดถือปฏิบัติกันมาแต่เดิมนับได้ว่าเป็นการสร้างสิทธิเสรีภาพและเปิดโอกาสให้กับประชาชน โดยทั่วไปผ่านกระบวนการทางการศึกษา ความสำคัญของการศึกษายังทำหน้าที่ เพื่อการดำรงรักษา (maintenance) การรักษาความชอบธรรม (legitimation) การถ่ายทอด (transmission) และการปลูกฝัง (internalization) ด้วย จะเห็นได้ว่าการศึกษามีบทบาทสำคัญในการสร้างสมาชิกใหม่ให้แก่สังคม ในครรถองที่สังคมมุ่งหวัง เพื่อให้สังคมมีความต่อเนื่องและมีประสิทธิภาพ การศึกษายังเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (socialization) ซึ่งทำให้สังคมอยู่ร่วมกัน โดยการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ความรู้ ทักษะ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียว และช่วงพัฒนาคนในสังคม ได้เรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับวิถีชีวิต สร้างความเป็นระเบียบทั้งตนเองและสังคม จะเห็นได้ว่าการศึกษาเป็นรูปแบบกระบวนการ ๒ ทางคือ ในขณะที่สมาชิกใหม่เรียนรู้วัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตแนวความคิดค่านิยมของสมาชิกเก่า สมาชิกเก่าก็ได้เรียนรู้สิ่งเหล่านั้นจากสมาชิกใหม่ด้วย (ชนิตา รัชพลเมือง ๒๕๓๔: ๘๘ และ ๑๕๗) ความหมายดังกล่าวสอดคล้องกับแนวพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า การศึกษาเป็นส่วนสำคัญในการรักษาของเก่า และรับรู้ของใหม่โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้

การศึกษาจึงเป็นส่วนสำคัญของการพัฒนาที่ขาดเสียมิได้ ไม่ว่าเราจะพัฒนาเรื่องใดก็ตามย่อมไม่พ้นต้องใช้การศึกษามาเป็นส่วนร่วมด้วยกันแทบทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็น การศึกษาเพื่อการพัฒนาคนสู่การเป็นพลเมืองที่ดี หมายถึงการเตรียมคนให้เข้าสู่ระบบ โดยมีกระบวนการถ่ายทอดอบรมให้บุคคลมีลักษณะสอดคล้องกับระบบนั้นๆ การศึกษายังเป็นพื้นฐานของการอบรมบ่มนิสัย จิตใจและทัศนคติในเรื่องดังกล่าวจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเริ่มตั้งแต่เยาวชน ทั้งนี้เพื่อส่งผลการปลูกฝังในเรื่องของการรักชาติและสำนึกในความเป็นชาติ ความมีวินัย เสียสละ เชื่อฟังคำสั่ง และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ถ้าพิจารณาถึงรายละเอียดของการศึกษาในองค์ความรู้มิติเชิงลึก จะพบว่าการศึกษามีส่วนสำคัญต่อการธำรงรักษาและพัฒนา ตลอดทั้งกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ดังกรณี การสอนวิชาภูมิศาสตร์ มีจุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งคือ ส่งเสริมการค้าขาย ก่อให้เกิดความรักชาติ และเพื่อเป็นความรู้รอบตัว วิชาภูมิศาสตร์ มักจะสอนควบคู่กับวิชาพงศาวดาร (ประวัติศาสตร์) บางที่รวมกันเรียกว่าวิชาความรู้เรื่องเมืองไทย วิชาภูมิศาสตร์ให้ความรู้ด้านรูปธรรม พงศาวดารด้านนามธรรม มีความมุ่งหมายที่ตรงกันสำคัญคือ การปลูกฝังให้เกิดความรักชาติ และสำนึกในความเป็นไทย อันเป็นชาติเก่าแก่มีอดีตรุ่งเรือง มีประสบการณ์ของคนในชาติร่วมกันเป็นเวลานาน (วิทย์ วิศทเวทย์, ๒๕๔๔: ๓๔-๓๕)

การศึกษายังเป็นส่วนสำคัญกับการพัฒนาสังคมและวัฒนธรรม นโยบายทางการศึกษาย่อมสะท้อนให้เห็นถึงนโยบายทางสังคมและวัฒนธรรม ในเมืองไทยสมัยโบราณสถานศึกษาสำคัญๆ ซึ่งได้แก่ บ้าน วัด และวัง โดยในส่วนของ วัง หรือพระบรมมหาราชวัง ถือเป็นหัวใจสำคัญของการใช้การศึกษาและให้การศึกษาแก่ชนชั้นนำในสังคมนับ ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงไปจนข้าราชการชั้นล่างทั้งสรรพวิชาที่เป็นจารีตธรรมเนียมปฏิบัติที่สั่งสมและถ่ายทอดมาเป็นเวลานาน ไปจนถึงวิชาความรู้ของโลกวิทยาการตะวันตกสมัยใหม่ก็ต้องอาศัยวังเป็นจุดเริ่มต้นในการรวบรวม สั่งสม ถ่ายโอนกระบวนการเรียนรู้ต่างๆ ไปสู่ชั้นล่างต่อไป แนวคิดในการพัฒนาพระราชอาณาจักร หรือการศึกษาหาข้อมูลเกี่ยวข้องกับการพัฒนาในด้านต่างๆ ของประเทศไทยเรา ย้อนหลังกลับไปจะต้องเริ่มและให้ความสำคัญที่วังเป็นจุดเริ่มแรก โดยเฉพาะวิทยาการสมัยใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกที่เข้ามามีผลกระทบต่อการใช้ชีวิตประจำวัน ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ร่วมกับกลุ่มขุนนางรุ่นแรกๆ ที่พยายามศึกษาวัฒนธรรม ภาษา และเครื่องมือต่างๆ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ มาจนถึงสมัยของพระองค์ก็ยิ่งทรงศึกษาเพื่อให้รู้เท่าทันโลก เพื่อให้ทันสมัยขึ้น หรือสมัยปัจจุบันนี้เรียกว่า “โลกาภิวัตน์” พระองค์ทรงเตรียมพร้อมที่จะเผชิญมาเป็นอย่างดี แต่วางพระองค์อย่างเจียมๆ มาตั้งแต่ทรงเป็นเจ้าฟ้า ทั้งนี้เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดฝรั่ง (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๔๘: ๔)

๖.๒ ความสำคัญของประวัติศาสตร์กับการพัฒนาชาติ

ความสำคัญของ “ประวัติศาสตร์” นั้น มีทั้งนักปราชญ์และนักวิชาการสาขาประวัติศาสตร์หลายท่านได้ให้นิยามและความหมายไว้ อย่างหลากหลายในหนังสือ คนค้นเคย (๒๕๕๒) ดังนี้

ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (๒๕๕๒: ๒๑) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “ประวัติศาสตร์” ไว้ดังนี้ ประวัติศาสตร์ คือ การเรียนรู้ตลอดชีวิต (Life-long learning) เป็นศาสตร์พื้นฐานของวิชาอื่นๆ มากมายและเป็นวิชาที่ต้องใช้การค้นคว้าแบบสหวิทยาการ (Interdisciplinary)

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ (๒๕๕๒: ๔๖) ประวัติศาสตร์ คือ กระจกส่องสะท้อนให้ประชาชนในชาติเห็นสภาพสังคมและการดำรงรักษาชาติ ตลอดจนการปกป้องและการพัฒนาประเทศชาติที่บรรพบุรุษไทยได้อุทิศแรงกายแรงใจสร้างสรรค์ไว้บุคคลทั่วไปจะศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับความมั่นคงของชาติได้จากประวัติศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์จะบรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าวหรือไม่ ขึ้นอยู่กับนักประวัติศาสตร์แต่ในยุคสมัย จะสามารถประมวลความรู้ได้อย่างถูกต้องแม่นยำกว้างขวางครอบคลุม สารที่สังคมได้ดำเนินมา ดังนั้นนักประวัติศาสตร์จึงมีความสำคัญแก่ชาติและสังคมเป็นอันมาก

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.เกษมสุข นุมนนท์ (๒๕๕๒: ๔๘) ประวัติศาสตร์ คือ หลักฐานข้อเท็จจริงเป็นหลักยึดหมั่น เหมือนดังสุภาษิต ความรู้จล้าสมัย และอย่างประมาทในความรู้

ศาสตราจารย์คุณหญิงกุหลาบ มลลิกะมาส (๒๕๕๒: ๔๓) ความรู้ในวิชาประวัติศาสตร์เป็นประจักษ์พยานสำคัญของความรอบรู้ในพัฒนาการของมนุษยชาติ เป็นวิชาที่ชี้ความเป็นไปของมวลมนุษย์จึงเป็นวิชาการที่ยิ่งใหญ่ในการศึกษาของมนุษย์

อาจารย์จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์ (๒๕๕๒: ๕๖-๕๗) ผู้ที่มีความรู้ทางประวัติศาสตร์อย่างถ่องแท้เปรียบประดุจเป็นปัญญาชนแห่งสยามประเทศมีนิสัยฝึกใฝ่รอบรู้ปัญญาและเป็นเอตะทัคคะไม่เฉพาะวิชาใดวิชาหนึ่งควรเชี่ยวชาญรอบรู้และลึกซึ้งรอบด้านมีความจริง ความดี ความงาม อันเป็นคุณสมบัติของปราชญ์โดยแท้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธีระ นุชเปี่ยม (๒๕๕๒: ๑๐๔) ประวัติศาสตร์ คือการให้ความสำคัญกับการอ่านและวิเคราะห์หลักฐานเพราะรากฐานของประวัติศาสตร์อยู่ที่การศึกษาและการวิเคราะห์หลักฐาน (sources)

สรุปได้ว่า ประวัติศาสตร์ หมายถึง ศาสตร์อันเป็นรากฐานวิชาการต่างๆ ของมนุษย์เปรียบเสมือนกระจกสะท้อนภาพต่างๆ ในอดีตของในแต่ละชาติ ที่มีความต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันและอนาคต มีหลักการในการศึกษามีวิธีการค้นคว้าหาหลักฐาน และข้อเท็จจริงที่จะต้องแสวงหาข้อมูลตามวิธีการอันมีลักษณะแบบสหวิทยาการ ผู้ที่ศึกษาจำต้องมีทักษะทางปัญญารอบรู้ เพื่อที่จะสามารถประมวลความรู้ในความหลากหลายของหลักฐานได้อย่างถูกต้อง

ดังนั้นเมื่อประวัติศาสตร์มีความสำคัญกับการพัฒนาชาติบ้านเมือง ซึ่งกระบวนการความรู้ดังกล่าวจะต้องถูกนำมาบูรณาการให้เป็นภาพในมุมมองกว้างๆ ด้าน ซึ่งในแต่ละด้านต่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน การแสวงหาความรู้เพื่อการพัฒนาในสาขาวิชาพัฒนศึกษานั้น บางเรื่องหากผู้ศึกษาขาดความเอาใจใส่ในมิติประวัติศาสตร์แล้ว ความรู้ที่ได้จากการศึกษาอาจไม่สมบูรณ์พอ หรือไม่ครบถ้วน เพราะประวัติศาสตร์มิใช่เพียงสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วและได้สิ้นสุดลงเท่านั้น แต่ประวัติศาสตร์ยังคงดำรงบทบาทของตนเองในฐานะเข็มทิศนำทางมนุษย์มาสู่ยุคปัจจุบัน อีกหลายอย่างที่ถูกปิดบังซ่อนเร้นไว้ในอดีตและวิธีการทางประวัติศาสตร์ก็จะช่วยให้สืบค้นหาคำตอบเหล่านี้ได้สะดวกยิ่งขึ้น ดังนั้นกระบวนการศึกษาเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ตรงเป้าหมาย จึงไม่อาจจะเลยมิติทางประวัติศาสตร์ควบคู่ไปด้วยได้ (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๓๙: ๑๑๑, ๑๑๓ และ ๑๑๗-๑๑๘) ด้วยเหตุนี้วิธีการทางประวัติศาสตร์จึงเป็นวิธีหนึ่งที่ใช้ในการศึกษาด้านการพัฒนาชาติให้เจริญรุ่งเรืองและพัฒนา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำพาพระราชอาณาจักรไปสู่โลกแห่งการเปลี่ยนแปลงทรงเปิดประเทศเจริญสัมพันธไมตรี โดยวิเทโศบายแบบใหม่ ทรงเปิดรับองค์ความรู้ต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาจักรเพื่อนำไปสู่การพัฒนาประเทศ โดยศึกษารูปแบบการเมืองการปกครองของบ้านเมืองที่เจริญกว่าหรืออาจจะกล่าวได้ว่าทรงศึกษาประวัติศาสตร์ที่ประสบความสำเร็จมาก่อนและนำมาปรับใช้กับพระราชอาณาจักรของพระองค์ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงเชิญบรรดาพระสหายเก่าแก่ที่เคยเป็นครู เช่น หมอบลัดเลย์ หมอเฮาส์ เข้าเฝ้าฯ ในวันพระราชพิธีรับราชสมบัติพระองค์ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งสำคัญว่า พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์อย่างแรงกล้าให้รัฐบาลของพระองค์บริหารบ้านเมืองตามแบบอย่าง (Limited of Monarcy of England) ซึ่งในขณะนั้นปกครองโดยสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย ซึ่งก็คือการปกครองแบบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข (Constitutional Monarcy) ซึ่งเป็นแนวคิดที่สำคัญถึงแม้ยังปฏิบัติได้ไม่สมบูรณ์ก็ตาม (อาภา ภมรบุตร, ๑๙๘๑: ๓๕) พระองค์ทรงเริ่มให้สิทธิในเรื่องของการเมืองการปกครองโดยทรงเน้นแนวพระราชดำริในเรื่องของ “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” ซึ่งแตกต่างจากไปจากรัชกาลก่อนๆ พระองค์ขึ้นเสวยราชสมบัติได้ด้วยความยินยอมพร้อมใจของประชาชนข้าราชการและ

พระสงฆ์ พระองค์ยังทรงมีพระราชกระแสสำคัญที่แสดงให้เห็นถึง การเริ่มมีแนวคิดแบบประชาธิปไตย ประการสำคัญคือ พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวไม่สามารถปกครองประเทศให้เป็นไปด้วยดีได้ พระองค์ทรงแสดงให้เห็นว่าราชการสิทธิ์ขาดก็สุดแล้วแต่ท่านเสนาบดีเห็นพร้อมกัน พระราชอำนาจของพระองค์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมของประชาชน พระมหากษัตริย์ไม่สามารถรวบรวมเงินทองไว้ได้มากกว่าที่พระองค์จะได้รับ เพราะเงินทองเหล่านี้ขึ้นอยู่กับความยินยอมของเสนาบดี ข้าราชการและประชาชนไม่สามารถจะรวบรวมเงิน โดยปิดบังจากการล่วงรู้ของผู้อื่นๆ ได้ มิฉะนั้น จะเกิดการขบถและจลาจล การเกลียดชังพระมหากษัตริย์ (สำเนาและคำแปลพระราชหัตถเลขา ภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๔๙-๕๐)

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งภายในและภายนอก พระราชอาณาจักรอย่างถ่องแท้ ทรงเล็งเห็นความถูกต้องและความไม่ถูกต้องอันนำไปสู่ความสำเร็จ และความจลาจล ซึ่งมีตัวอย่างมาแต่เก่าก่อน สิ่งใดที่ยึดถือปฏิบัติและไม่เหมาะสมต่อสภาพการเปลี่ยนแปลงก็จะมีทรงปฏิบัติ ตรงกันข้ามกับสิ่งใดที่ทรงเลือกปฏิบัติและก่อประโยชน์ก็ทรงเลือกปฏิบัติ ถึงแม้รัชกาลก่อนๆ จะทรงไม่ยึดถือปฏิบัติเป็นธรรมเนียมก็ตาม ประวัติศาสตร์ที่พระองค์ให้ความสนใจทำให้พระองค์ได้รู้จักปัญหาต่างๆ ได้อย่างลุ่มลึกใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด ไม่ว่าจะประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ภูมิปัญญา ท้องถิ่นวัฒนธรรมและการศึกษาซึ่งถือเป็นแนวการศึกษา ประวัติศาสตร์ในแนวสหวิทยาการ ทำให้พระองค์ได้รู้จักการเคลื่อนไหวของสังคมทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร การศึกษาประวัติศาสตร์เป็นรากเหง้าสำคัญของการสร้างปัญญา ประวัติศาสตร์เป็นการสร้างอดีตขึ้นมาใหม่ เพื่อชี้ให้เห็นถึงสังคมที่มีอารยะมีความเป็นมาเป็นไปสร้างความรู้สึกภาคภูมิใจให้กับบ้านเมืองของตนประวัติศาสตร์ยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจของศักดินา (อานันท์ กาญจนพันธ์, ๒๕๔๓: ๓ และ ๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของประวัติศาสตร์ และทรงใช้ความรู้จากการศึกษา ประวัติศาสตร์เปรียบประดุจอาวุธทางการศึกษาจรโลงไว้ ซึ่งการดำรงอยู่และพัฒนา พระราชอาณาจักรผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบต่างๆ ที่พระองค์ทรงใช้ อาทิ ผ่านทางพระราชหัตถเลขา ประกาศแจ้งเตือนให้ทราบผ่านทางประชุมประกาศต่างๆ ตลอดทั้งทรงมีพระราชดำริผ่านทางหมายรับสั่งในเรื่องต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังทรงอรรถาธิบายพร้อมทั้งการถ่ายทอดในรูปของพระราชนิพนธ์เรื่องต่างๆ และมีการแบ่งหมวดหมู่ไว้เป็นระบบเป็นเรื่องๆ อย่างน่าสนใจ ผู้ศึกษาจะขอนำเสนอกรณีตัวอย่างศึกษาจากหนังสือ รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ (๒๕๔๗) ที่ได้แบ่งเป็นหมวดหมู่ไว้ที่น่าสนใจ ดังนี้

หมวดวรรณคดี

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยอักษรและศัพท์ เช่น ว่าด้วยอักษร ฤ ฤา ฤ ภา ใช้ตัว ห นำหน้าไม่ได้ คำว่า สำเร็จ เสร็จ กับคำว่า สำเรทธิ เสรทธิ ใช้ต่างกัน หรือ ว่าด้วยคำภาษามาลา และ วัตพนัญเชิง ว่าด้วยคำพระเมรุทอง และพิหารหลวง พิหารลาย

หมวดวรรณคดีภาคที่ ๒ เช่น ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี ๗ เมือง ว่าด้วยนามผู้สำเร็จราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์

หมวดวรรณคดีภาคที่ ๓ ว่าด้วยนามสถานที่ต่างๆ เช่น นามพระที่นั่งสุทไธสวรรค์และ พุทธโธสวรรค์ ว่าด้วยนามท้องสนามหลวงและท้องสนามไชย ว่าด้วยนามคลองเจดีย์บูชาว่าด้วยนาม วัดมหาธาตุ วัดราชประดิษฐ์ และวัดราชบูรณะ เป็นต้น

หมวดโบราณคดี

หมวดโบราณคดีภาคที่ ๑ ว่าด้วยพระราชประเพณีโบราณ เช่น ประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จ พระราชดำเนินประเพณีลงทรงโสกันต์ พระราชพิธีพระราชทานเบี้ยหวัดและเงินเดือนแก่เจ้านายใน พระราชวังบวร พระราชพิธีพระราชทานเบี้ยหวัดพระราชวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ประเพณี พระราชทานบรรดาศักดิ์แก่พ่อค้าชาวต่างประเทศ ประเพณีเสด็จพระราชทานพระกฐินพระอาราม หลวงกรุงศรีอยุธยา ประเพณีพระสงฆ์รามัญสวดพระปริตรทำน้ำพุทธมนต์ในพระราชวังชั้นใน

หมวดโบราณคดีภาคที่ ๒ ว่าด้วยราชจารีโบราณ เช่น ว่าด้วยอาการค่าน้ำ ว่าด้วยอาการไม่ ปก่าและน้ำมัน ว่าด้วยอาการค่านา ว่าด้วยพิกัดเงินตรา ว่าด้วยพิกัดทองคำ ว่าด้วยตราภูมิคุ้มห้าม ว่า ด้วยสักเลขหมายหมู่ ว่าด้วยละคอนผู้หญิงของหลวง

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ภาคที่ ๑ ว่าด้วยโบราณสถาน เช่น ตำนานเมืองลพบุรี ตำนานวัดไชยพฤกษมาลาและวัดเขมาภิรตาราม ตำนานวัดหงส์รัตนาราม

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ภาคที่ ๒ ว่าด้วยโบราณวัตถุ เช่น พระปฐมเจดีย์พระ เจดีย์วัดชุมพลนิกายาราม พระมหามณเฑียรตบฏิมากรพระแก้วมรกต พระพุทธรูปขจรรัตน์

นอกจากนี้ยังมีพระราชนิพนธ์หมวดปณิธานที่ทรงให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องของ ประวัติศาสตร์และประวัติความเป็นมาอีกเป็นจำนวนมาก เช่น เรื่องช้าง, ช้างเผือกกับนางงาม, แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค, แหวนนพเก้า, การนับปีตามสุริยคติกาล, พระพุทธรูปที่ถ้าประทุน, การ มอบพระราชอำนาจและการรักษาพระนครแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะเวลาเสด็จ พระราชดำเนินเมืองไชนา, เรื่องตั้งหลวงสยามมานคราห์, กงสุลสยาม ณ เมืองร่างกุ้ง, เปลี่ยนชื่อ วัดตะเคียนเป็นวัดมหาพฤฒาราม, เรื่องครวลา, เรื่องสมิบุญ, สมิมิและอ้ายแข่ง เป็นต้น

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ยกมานี้พบว่า พระองค์ทรงแบ่งตามหมวดหมู่ เพื่อไม่ให้เกิดความสับสนเป็นเรื่องๆ ไป ดังเช่น หมวด วรรณคดี หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ ตลอดทั้งหมวดปณิธาน นอกจากนี้ในแต่ละหมวดนั้นเมื่อวิเคราะห์เชิงลึกจะพบว่า พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพื้นฐานของการศึกษาคือ การใช้อักษร วรรณยุกต์ การสะกด และความหมายที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานเริ่มแรกก่อน นับว่าเป็น การศึกษาขั้นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งก่อนที่จะไปศึกษาเชิงลึกต่อไป เช่น ให้รู้จัก และให้เข้าใจสิ่งต่างๆ ดังที่ ผู้ศึกษาได้กล่าวไว้แล้วในเนื้อหาบทที่ ๕ เกี่ยวกับความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวทรงใช้เป็นเครื่องมือหนึ่งในการสร้างความเป็นอารยะของพระราชอาณาจักร ทั้งนี้ ชี้ให้เห็นว่า เป็นองค์ความรู้ในพระองค์ที่มีอย่างหลากหลายในสรรพวิชา และถูกถ่ายทอดโดยการสร้าง เป็นการสร้างคลังความรู้ผ่านสื่อหรือระบบเอกสารที่เป็นลายลักษณ์อักษร อันมีคุณประโยชน์เป็นอย่างมาก สำหรับบุคคลโดยทั่วไป ถ้าได้ศึกษาวิเคราะห์และใคร่ครวญพิจารณาต่างๆ จะทำให้ทราบว่า

พระราชอาณาจักรแห่งนี้มีคลังความรู้ภูมิปัญญาอย่างมหาศาล ตลอดทั้งสะท้อนให้เห็นว่าผู้นำพระราชอาณาจักรมีวิสัยทัศน์อันกว้างไกลยิ่งนัก แสดงถึงควมมีอารยะอันยิ่งใหญ่ นับได้ว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้พระราชอาณาจักรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงดำรงอยู่ได้อย่างสง่าสมภาคภูมิถึงแม้จะอยู่ในช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญก็ตาม

๖.๒.๑ ความมีอารยะกับการพัฒนาชาติ

ผู้ศึกษายังได้นำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ ๔ เปรียบเทียบกับข้อมูลจากพระราชดำริและพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ปรากฏในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ เรื่องราว สถานที่ วัตถุประสงค์ บุคคลและวิทยาการและเทคโนโลยีต่างๆ ทั้งดั้งเดิมและเป็นนวัตกรรมใหม่ๆ โดยหลักฐานที่ปรากฏจากเอกสารทั้ง ๒ ชิ้นนี้จะชี้ให้เห็นถึง พระราชปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้การศึกษาองค์ความรู้ต่างๆ เพื่อการธำรงรักษา พัฒนา พระราชอาณาจักร ตลอดทั้งยังทรงถ่ายทอดความรู้ต่างๆ เหล่านี้ ให้ปรากฏอยู่ในรูปแบบลายลักษณ์อักษร โดยผู้ศึกษาจะขอสรุปผลการวิเคราะห์เอกสารเป็นตารางที่ ๑ สรุปเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ และหลักฐานจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงถึงการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ดังนี้

ตารางที่ ๑ สรุปเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ และหลักฐานจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงถึงการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ ในระหว่าง ปีครองราชย์ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ รวมเวลา ๑๗ ปี

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ธำรงรักษา	พัฒนา	ถ่ายทอด
๒๓๙๔	*พระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ *แก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าสวมเสื้อ *พระราชพิธีบวรราชาภิเษก *ราชทูตสยามไปเมืองจีน *ตั้งพระราชอาคัน *ขุดคลองคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม)	*ประกาศพระราชบัญญัติมรดกสินเดิม และสินสมรส *ประกาศเรื่องโทษทิ้งฟ้อง *ประกาศเรื่องค่าฤชาธรรมเนียม		✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ฉบับ ประจักษ์ มา	พิมพ์ มา	ถ่าย ทอด
๒๓๙๖		*ประกาศเรื่องนามหลวง บรรเทาทุกขราษฎร์ *ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้อง หาปราชิก *ประกาศเรื่องพระภิกษุ สามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึง ปราชิกให้มาลุกกะโทษ จะ ยกโทษให้ *ประกาศห้ามไม่ให้เอาแผง ไม้ไผ่จากมาทำเป็นพระ เพลิงในพระอารามหลวง *ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือ และชว นภิกษุสามเณร ประพุดตือนาจาร *ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้ คบพระภิกษุสามเณร ประพุดตือนาจาร *ประกาศว่าด้วยเรียกชื่อ กรมล้อมพระราชวัง *ประกาศถวายของในงาน โกนจุก	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓		✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
๒๓๙๗	*ฉลองคลองผดุงกรุงเกษม *สร้างพระอภิเนาว์นิเวศน์ *ได้ช้างพังเผือกโท พระวิสุทธ รัตนกิริณี *สร้างพระนครคีรี เมือง เพชรบุรี	*ประกาศพระสงฆ์ที่จะสึก มารับราชการ *ประกาศเรื่องฟ้องความผิด กระทรวง *ประกาศให้ใช้คำว่า ฉศก แทนฉศก *ประกาศสรรพนามสำหรับ ช้างม้า *ประกาศเรื่องกราบทูล ความที่ไม่เป็นจริง *ประกาศห้ามมิให้ผู้มีอำนาจ เข้าไปเกี่ยวข้องในการ	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ฉบับ พระ พิมพ์	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๓๙๙		<p>ตัดเดือนไม่ให้ทิ้งศพลงในน้ำ และให้ทอดเตาไฟอย่าให้ เป็นเชื้อเพลิง แลให้คิดทำลิ่ม สลักรักษาเรือน</p> <p>*ประกาศเรื่องในหนังสือ เรื่องคัมภีร์อักษรโดย พลการ</p> <p>*ประกาศกำหนดเวลาถวาย ฎีกา</p> <p>*พระบรมราชโองขาด พระราชทานรางวัลเพิ่มเบี้ย หวัดพระบรมวงศานุวงศ์</p> <p>*พระบรมราชโองขาด พระราชทานเงินและทรงสั่ง สอนพระเจ้าลูกเธอ</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้ใช้คำบาง คำกราบบังคมทูล</p> <p>*ประกาศสงกรานต์ปีมะเส็ง นพศก</p> <p>*ประกาศตัดเดือนเรื่องซื้อ ข้าวขายข้างปีมะเส็ง</p> <p>*ประกาศอนุญาตให้คนใน บังคับสยามรับทำงานของ กงสุลอังกฤษได้</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>
๒๔๐๐	<p>*คณะราชทูตไทย ซึ่งมีหม่อม ราชไชย (ม.ร.ว.กระต่าย อิศ รางกูร ณ อยุธยา) เป็นล่ามไป ประเทศอังกฤษ</p> <p>*สร้างพระราชวังสวนนันท อุทยาน</p> <p>*ขุดคลองมหาสวัสดิ์</p> <p>*พระราชทานที่ให้ชาว ต่างประเทศตั้งห้างและขุด</p>	<p>*ประกาศกำหนดเจ้าบ้าน และเจ้าพนักงานในการ จับกุม</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้เอา เหรียญทอง เงินแต่งตัวให้ เด็กและอนุญาตให้เงิน เหรียญนอก</p> <p>*ประกาศยกเลิกการยิง กระสุนแลอนุญาตให้ราษฎร</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>	<p>✓</p> <p>✓</p> <p>✓</p>

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ชำระ ประมวล	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๔๐๐	คลองถนนตรง *ประดิษฐานพระแสนพระไสย ในพระอุโบสถวัดปทุมวนาราม *เสด็จประพาสหัวเมือง ตะวันออกถึงเมืองตราด *มีการกำหนดเครื่องราช อิสริยาภรณ์	เฝ้าได้ในทางเสด็จพระราช ดำเนิน *ประกาศเรื่องความทาส ลูกหนี้แลภรรยาหนีไปอยู่วัง เจ้าบ้านผู้มีบรรดาศักดิ์สูง *ประกาศให้ใช้เงินเหรียญครั้ง ที่ ๒ *ประกาศแผ่พระราชกุศล ซ่อมแซมถนน *ประกาศพระราชบัญญัติใช้ เงินเหรียญนอก *ประกาศห้ามมิให้พระสงฆ์ สามเณรเที่ยวเตร่ในทาง เสด็จพระราชดำเนิน *ประกาศการรักษาพระนคร คราวเสด็จประพาสหัวเมือง ชายทะเลตะวันออกและให้ผู้ ที่ไปราชการหัวเมืองแล ต่างประเทศกราบบังคมทูล โดยตรง	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓
๒๔๐๑	*ราชทูตเดนมาร์กเข้ามาทำ หนังสือสัญญาทางพระราช ไมตรีและการค้า *ราชทูตไทยกลับจาก ลอนดอน (๗ พฤษภาคม) *ราชทูตเดนมาร์กกราบถวาย บังคมลากลับ(๒๖ พฤษภาคม) *โปรดฯ ตั้งองค์พระนโรดม และองค์หริราชดไนยไปช่วย ราชการเมืองเขมร *ฝรั่งเศสรบกับญวน *ดาวหางขึ้น	*ประกาศเรื่องออกหนังสือ ราชกิจจานุเบกษา *ประกาศมหาสงกรานต์ ปี มะเมีย สัมฤทธิศก *ประกาศผูกปี่ข้อมือเงิน *ประกาศเรื่องอากรเตาสุราที่ กรุงเก่า *ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้า บำรุงพระนคร *ประกาศเรื่องคนเสพสุรา เมาในวันสงกรานต์ *ประกาศพระราชทานนาม คลองเจดีย์บูชา	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ฉบับ ประจักษ์	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๔๐๕		<p>*ต้นประกาศพระราชทาน เปลี่ยนวิสุคามสีมาเมือง ลพบุรี</p> <p>*ประกาศการพระราชพิธีลง สรงโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ</p> <p>*ประกาศให้ข้าราชการที่ทำ การวิวาหมงคล โคนจุบุตร นำความ กราบบังคมทูลฯ แลข้าราชการในทำเนียบถึง แก่กรรมให้บอกกระทรวงวัง</p> <p>*ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจน บุตรหลานเหลนไปเที่ยวตาม หัวเมืองโดยมิได้ทูลลา</p> <p>*ประกาศเรื่องการนุ่งขาวแล กระเสพระราชมารดาในการ ที่ทรงแจกพระราชทรัพย์ ส่วนพระองค์ทรงแจก</p>	✓	✓	✓
๒๔๐๖	<p>* สุล ต่ า น มะ ห มุด เ ข้ า ม า กรุงเทพมหานคร</p> <p>*งานโสกันต์ (พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา)</p> <p>* พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสถวาย เครื่องราชอิสริยาภรณ์</p> <p>*เรื่องพระราชสาสน์พระเจ้า กรุงจีน</p> <p>*เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ ใต้ถึงเมืองตานี</p> <p>*องค์พระนโรดมบอกเรื่องทำ หนังสือสัญญาระหว่างเขมร กับฝรั่งเศส</p>	<p>*ประกาศมหาสงกรานต์ ปี กุน เบญจศก</p> <p>*ประกาศพระราชบัญญัติรับ ฟ้องความเจ้า แลห้ามเจ้ามิ ให้ไปไกลพระนคร</p> <p>* ป ร ะ ก า ศ ก า ร ท ร ง ปฏิสังขรณ์วัดชุมพลนิกายา ราม บางปะอิน</p> <p>* ป ร ะ ก า ศ พ ร ะ ร าช ท าน อนุญาตให้ราชการฝ่ายในทูล ออกนอกราชการได้</p>	✓	✓	✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ชำระ บรรณ พิมพ์	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๔๐๘	<p>*ตั้งที่ปรึกษาทำหนังสือสัญญา เขตแดนเมืองเขมร</p> <p>*โสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยา เธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์</p> <p>*พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัวสวรรคต</p> <p>*โสกันต์พระเจ้าลูกเธอและ พระเจ้าหลานเธอ ๓ พระองค์ (พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้า กรรณิกาแก้ว พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีนาคนาสวาทิ พระ เจ้าวรวงษ์เธอ พระองวรภักตร์ ในพระบรมราชวัง)</p> <p>*การปักปันเขตแดนสยามกับ พม่าของอังกฤษ</p> <p>*ราษฎรกล่าวว่า พระบาง พระพุทธรูปทำให้ฝนแล้ง</p> <p>*พระราชทานพระบางคืน กลับไปเมืองหลวงพระบาง</p>	<p>*ประกาศมหาสงกรานต์ ปี ฉลู สัปตศก</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้นายบ่อน ทอดรองเงินให้นักเลงเล่นเบี้ย อนุญาตให้ทำสาธารณธรรม แทน</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้เขียน หนังสือทูลเกล้าฯ ถวายด้วย หมึกดินสอที่จืดจาง</p> <p>*ประกาศเรื่องเงินทำอัฐ ปลอม</p> <p>*ประกาศพระราชทานชื่อวัด เงินวัดทอง</p> <p>*ประกาศไม่ให้พิกัดราคา ข้าว</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้เล่าแอม ลาว</p> <p>*ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์ วัดขุนแสน</p> <p>*ประกาศให้ตั้งที่เก็บภาษีอยู่ กับด่าน</p> <p>*ประกาศให้ใช้เบี้ยทองแดง ซีกเสี้ยว</p> <p>*ประกาศพระราชบัญญัติ ลักษณะลักพา</p> <p>*ประกาศพิกัดภาษีน้ำมัน มะพร้าว</p> <p>*ประกาศพระราชพิธีโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้า ฟ้าจุฬาลงกรณ์</p> <p>*ประกาศห้ามมิให้ผู้ที่มีได้ สังกัดวังหน้าโกนผมเมื่อ</p>	✓	✓	✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ชำระ บรรณ พิมพ์	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๔๐๘		พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคตที่๑ *ประกาศห้ามมิให้ผู้ที่มีได้สังกัดวังหน้าโกนผมเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคตที่๒ *ประกาศเรื่องจะระราชทานเบี้ยพระโอรส พระธิดาในพระบรมราชวัง	✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓
๒๔๐๙	*สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร * หนังสือสัญญาการเมืองเขมร * สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ถวายเทศน์มหาชาติ * เสด็จฯ ไปสมโภชพระพุทธชินราชและถวายพระกฐินกรุงเก่า * ปักปันเขตแดนทางประเทศพม่า (ต่อ) * ราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสเจรจาปัญหาเขมรและการค้าสุรา * ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำแม่น้ำโขง (จ้างชาวอังกฤษทำแผนที่ลำแม่น้ำโขง) * งานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว * ชุตคลองภาษีเจริญ (จากภาษีฝิ่น)	*ประกาศมหาสงกรานต์ ปีชวด อัฐศก *ประกาศพิกัตภาษี เรือ ตึก แพโรงงาน *ประกาศห้ามไม่ให้เอาเครื่องประดับทองเงินแต่งกายให้เด็กที่ยังไม่รู้จักหลีกเลี่ยงโจรผู้ร้าย *ประกาศให้ใช้ทองแดงซีกเสี้ยวซึ่งทำบางกว่าครั้งแรก *ประกาศให้เจ้าสำนักพรรคพวกของผู้ร้ายมาลูแก่โทษ *ประกาศห้ามไม่ให้แต่งตัวเด็กด้วยเครื่องทองเงินแล้วปล่อยให้เที่ยวตามลำพัง *ประกาศเรื่องจำนำและขายฝากกรรมสิทธิ์ที่ดิน	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓	✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓ ✓

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ชำระ บรรณ พิมพ์	ถ่าย พิมพ์
๒๔๐๙	<p>* ส ร ำ ง ก ร ะ โ จ ม ไ พ (ประภาคาร) ที่หลังสันดอนปากน้ำเพื่อเป็นสัญญาณสำหรับเรือสินค้าเข้า-ออก</p> <p>* สร้างพระราชวังสราญรมย์</p> <p>* โสกันต์พระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าหลานเธอ ๕ พระองค์ (พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสมอไสมย หรรษา พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอนงค์นพคุณ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวานีรัตน์กัลยา พระเจ้าวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าวิไลทรงกัลยาในพระบรมราชวัง)</p>			
๒๔๑๐	<p>* จำลองปราสาทที่นครวัดไว้ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม</p> <p>* ฝรั่งเศสได้เมืองญวน ๓ เมือง</p> <p>* ราชทูตไทยกลับจากประเทศฝรั่งเศส</p> <p>* ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาตราหนังสือสัญญา</p> <p>* ราชทูตโปรตุเกสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี</p> <p>* โสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอ ๓ พระองค์ (พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์ยุคล พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ พระองค์เจ้าทวิถรรยลาภ)</p>	<p>* ประกาศห้ามไม่ให้ข้าราชการคบหากับเศรษฐีบางแนว แลจีนทองเช็ก</p> <p>* ประกาศให้พวกที่อยู่แถวทิมในพระราชวังทำความสะอาด</p>		<p>✓</p> <p>✓</p>

พ.ศ.	เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ จากพระราชพงศาวดารกรุง รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔	ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔	ฉบับ ปรับปรุง	พิมพ์	ถ่าย ทอด
๒๔๑๑		<p>*ประกาศห้ามมิให้กระบวน แห่งตีสุนัขให้ไล่ไปเสียให้พัน แลอย่างให้มีตุ๊กแกมีอยู่ที่ อุโบสถหรือที่ประทับ</p> <p>*ประกาศให้พระสงฆ์ทุกๆ พระอารามตั้งพิธีสงฆ์</p> <p>*ประกาศวางระเบียบผู้ที่จะ ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก</p> <p>*ประกาศเรื่องตั้งพันปาก พล่อย</p>	✓	✓	✓
			✓	✓	✓
			✓	✓	✓
			✓	✓	✓

*ตารางปรับปรุงแก้ไขและเพิ่มเติมข้อมูล จาก

๑. ๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๖ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ ๒๕๔๓ : ๓๔๐
๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ (ขำ บุนนาค) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ๒๕๕๗
๓. กระทรวงศึกษาธิการ คู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้การสอนประวัติศาสตร์ ๒๕๕๓.
๔. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พิมพ์ครั้งที่ ๒ ๒๕๔๘.

ผลจากการประมวลข้อมูลทั้งหมดจากตารางที่ ๑ ข้างต้นพบว่า พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติตั้งแต่แรกเริ่มการขึ้นครองราชย์สมบัติจนถึงสิ้นสมัยของพระองค์ พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๑๑ พบว่าทั้งหลักฐานเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์และจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เหล่านี้ปรากฏใน ๓ ประเด็น คือ ด้านการธำรงรักษา พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ ทั้งนี้ผู้ศึกษาพบว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับในทั้ง ๓ ประเด็นนี้ควบคู่กันไปโดยตลอด ดังเช่น เรื่องของการสร้างสิ่งก่อสร้างสำคัญต่างๆ อาทิ พระราชวังพระที่นั่ง และวัดวาอาราม ตลอดจนการสร้างสาธารณูปโภค เช่น การสร้างถนนและการขุดคลองสำคัญต่างๆ การทำนุบำรุงรักษาไม่ว่าจะเป็น วัดและพระอารามต่างๆ การติดต่อสัมพันธ์ทางการทูตกับนานาอารยประเทศ ได้แก่ อังกฤษ ฝรั่งเศส และอเมริกา เป็นต้น ส่วนด้านการนำเทคโนโลยีและวิทยากรใหม่ๆ จากโลกตะวันตกพระองค์ก็นำมาประกาศให้พลสกนิกรได้รับรู้โดยทั่วกัน อาทิ เครื่องกรองน้ำฝนจากยุโรป ประกาศเกี่ยวกับเรื่องความรู้สมัยใหม่เช่น ดาราศาสตร์ ดาวหาง สุริยุปราคา รวมทั้งประกาศเรื่องต่างๆ ทั้งเรื่องใหญ่ อาทิ ประกาศเกี่ยวกับพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ ประกาศเกี่ยวกับพระราชอาณาจักรทั้งแรงงาน ไพร่ต่างๆ ทาส การชำระภาษี ประกาศการยื่นฎีกาของราษฎร ประกาศให้เจ้านายฝ่ายในกราบบังคมทูลลาออก ประกาศเกี่ยวกับการแต่งตั้งข้าราชการ ประกาศเกี่ยวกับเรื่องกำหนดเวลา ศักราช และเรื่องนาฬิกา กำหนดให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นอกจากนี้ประกาศเรื่องเล็กๆ น้อยๆ เช่น ประกาศการเรียกชื่อต่างๆ อาทิ ชื่อวัด ชื่อบ้านนามเมือง ประกาศเกี่ยวกับการดูแลรักษาความสะอาดในพระบรมหาราชวัง และตามที่ต่างๆ เช่น ประกาศเรื่องไล่ตุ๊ก หรือห้ามไล่ตีสุนัข ประกาศการทำศพ ประกาศเกี่ยวกับการกำหนดพิกัดทองคำ ประกาศ

คุณลักษณะของเหรียญกษาปณ์ ตลอดทั้งประกาศการตักเตือนในเรื่องต่างๆ อาทิ การแต่งตัวให้เด็ก เล็กอย่าใส่เครื่องประดับมีค่ามากเพราะอาจเกิดอันตราย จากประกาศและพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ พระองค์ทรงกระทำสะท้อนให้เห็นความพยายาม ทั้งการธำรงความเป็นจารีตเป็นเอกลักษณ์ไทย ดั้งเดิมรวมทั้งมีการปรับปรุงพัฒนาให้ดีขึ้น ทั้งนี้การพัฒนามิได้ทรงกระทำเพียงปรับของเดิมให้ดีขึ้น แต่ พระองค์ทรงรับสิ่งใหม่อันเป็นทั้งความรู้ เทคโนโลยีและวิทยาการที่สยามขาดการรับรู้มาก่อนส่งผลให้ การพัฒนาพระราชอาณาจักรมีการปรับตัวอย่างมาก นอกจากนี้ผู้ศึกษายังพบข้อสังเกตที่น่าสนใจ หลายประเด็นเกี่ยวกับการธำรงรักษา การพัฒนาและการถ่ายทอดข้อมูลของพระองค์ในอีกหลาย ประเด็นดังจะสรุปเป็นข้อๆ ดังนี้

๑. เมื่อยามใดบ้านเมืองมีงานราชการที่สำคัญ จำนวนของประชุมประกาศก็จะน้อยฉบับลงไป และในทางกลับกันถ้าบ้านเมืองดำรงอยู่ด้วยความสงบสุขจำนวนของประชุมประกาศที่ให้ความรู้ต่างๆ จะเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน หรือจะกล่าวได้ว่าทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ไม่ว่าจะงานราชการบ้านเมืองหรืองานให้ความรู้

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับจารีตประเพณีที่ถือปฏิบัติมา แต่โบราณเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพื่อความเป็นสวัสดิมงคลในคติความเชื่อของศาสนาและยังเป็นการ แสดงออกถึงรากฐานทางอารยธรรมที่สูงส่ง งานพระราชพิธีที่แสดงออกในเรื่องดังกล่าวจะไม่ทรงละทิ้ง คงให้ยึดถือปฏิบัติเต็มตามตำราแบบโบราณ เช่น พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีตรุษ พระราชพิธีแจก เบี้ยหวัด ตลอดทั้งพระราชพิธีพระบรมศพและพระศพ พระองค์ยังทรงใช้พระราชพิธีดังกล่าวเป็นตัว ยึดเหนี่ยวความสมัครสมานสามัคคีทำเป็นตัวอย่างให้แก่อาณาประชาราษฎร์เป็นครั้งแรก เช่น พระ ราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

๓. เนื้อหารายละเอียดที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารและประชุมประกาศค่อนข้างมีความ แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับธรรมเนียมจารีต การจดจาร ตามแบบโบราณที่มุ่งเน้นกับเรื่องพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์พระราชสำนักกลุ่มชนชั้นปกครอง งานในทางศาสนาและงานราชการสงครามเป็น สำคัญ สรรพวิชาความรู้ต่างๆ ที่นำมาพัฒนาประเทศให้สู่ความเป็นสมัยใหม่ในยุคนี้ได้เป็นอย่างดี จากกรณีศึกษาจากเปรียบเทียบเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ และประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ทั้งสองนี้จะพบว่า มีเนื้อความที่กว้างขวางครอบคลุมใน ทุกรายละเอียด โดยมีข้อมูลที่ชี้ให้เห็นถึงลักษณะ ทั้งการบังคับ อบรม ตักเตือน สั่งสอนและประกาศ ให้รู้ความเป็นจริง สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นประจักษ์พยานให้เห็นได้ว่าพระองค์ทรงมี “ความเป็นครู” และ เป็นแบบอย่างของ “ครูต้นแบบ” อย่างแท้จริง โดยนำสรรพวิชาอันเป็นข้อมูลพื้นฐานสามารถนำมา ศึกษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรได้อย่างดียิ่ง

๔. การเข้าถึงเนื้อหาข้อมูลความรู้ที่ปรากฏในงานทั้ง ๒ ชั้นนี้มีเนื้อหาที่สามารถเข้าถึงได้ง่าย มากกว่าสมัยโบราณที่ผ่านมา ดังเช่นกรณีพระราชพงศาวดาร จัดได้ว่าเป็นของสูงสำหรับชนชั้นนำเป็น สำคัญ การประกาศให้จัดทำพระราชพงศาวดารและประกาศต่างๆ ปิดประกาศไปทั่วพระ ราชอาณาจักร และเป็นการเปิดโลกทัศน์ให้กับพสกนิกรได้อย่างกว้างขวางอย่างที่ไม่ปรากฏมาก่อน ซึ่งชนส่วนใหญ่โดยเฉพาะประชาชนแทบจะไม่มีโอกาสได้ทราบข่าวหรือข้อมูลใดๆ ที่จะพัฒนา สติปัญญาให้รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคมหรือโลกภายนอกที่เปลี่ยนไป ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระกรุณาธิคุณต่ออาณาประชาราษฎร์ในการถ่ายทอดสรรพความรู้ต่างๆ และข้อมูลต่างๆ สู่ปวงชนในพระราชอาณาจักร แม้ว่าศักยภาพของประชาชนในสมัยนั้น ส่วนใหญ่แล้วยังมีข้อจำกัดในเรื่องของการศึกษาก็ตาม แต่กลับพบว่าหากเมื่อใดที่ประชาชนมีความรู้และมีความสามารถตลอดทั้งได้รับการศึกษา เมื่อนั้นจะพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างคุณประโยชน์อย่างใหญ่หลวงให้แก่ปวงชน ได้แก่ สถาปนพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่สร้างสรรค์คุณประโยชน์ให้แก่สังคมตลอดทั้งความชาญฉลาดขององค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงเลือกใช้วิธีการหลีกเลี่ยง “การใช้กำลังและอำนาจ” หันมาสู่ “การใช้การศึกษา” ผ่านพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นเครื่องมือที่ทำให้ชาติรอดจากวิกฤติการณ์ที่อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการสิ้นชาติในสมัยหนึ่งได้นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในความเป็นชาติที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมา มีภูมิปัญญาและความรู้ด้านนาศาสตร์ ให้ศึกษาได้อย่างไม่จบสิ้น ทั้งนี้มาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงธำรงรักษาและพัฒนาไว้เมื่อกว่าร้อยปีที่แล้ว

สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นข้อมูลสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระวิริยะอุตสาหะรวบรวมข้อมูลต่างๆ ที่หลากหลายผ่านทางพระราชกรณียกิจ เพื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการชี้ให้เห็นถึงรากฐานความมีอารยะของพระราชอาณาจักร ซึ่งเป็นประเด็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะธำรงไว้หรือรักษาไว้ ซึ่งพระราชอาณาจักรภายใต้การบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้พระองค์ยังพร้อมที่จะเปิดรับความรู้ที่อยู่โดยตลอดพระชนม์ชีพ และพร้อมทุกทางที่จะถ่ายทอดไปสู่บุคคลต่างๆ ในหลายระดับ และหลายกลุ่มชนที่มีความสามารถในช่วงเวลานั้น พระองค์ทรงพร้อมที่จะเรียนรู้ตลอดทั้งให้ความสำคัญกับเอกลักษณ์ดั้งเดิมของชาติไทย และยังรับความแปลกใหม่ในเทคโนโลยีและวิทยาการต่างๆ จากโลกตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงปรับปรุงและพัฒนาพระราชอาณาจักรได้อย่างเป็นระบบ ด้วยพระจริยวัตรเหล่านี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเปรียบเสมือน “ครู” ของแผ่นดินเป็นเสาหลักที่มีองค์ความรู้แบบพาหุวิทยาการ ตลอดทั้งพร้อมที่จะถ่ายทอดไปสู่บุคคลต่างๆ โดยไม่เลือกชาติและศาสนาและยินดีให้ความรู้ที่เป็นที่ประจักษ์ต่อไปในภายภาคหน้า ซึ่งในส่วนต่อไปจะเป็นการอธิบายถึงคุณลักษณะของความเป็นครูต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังต่อไปนี้

๖.๓ คุณลักษณะของความเป็นครูต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประกอบพระราชกรณียกิจเป็นจำนวนมาก บทบาทอีกฐานะหนึ่งที่ทรงพร้อมและทรงปฏิบัติมาตลอดพระชนม์ชีพ คือ พระราชสถานะของความเป็น “ครู” ที่ทรงพร้อมที่จะรับความรู้ตลอดพระชนม์ชีพ และทรงตระหนักที่จะถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวที่ทรงได้รับการสั่งสมมาให้กับบุคคลใกล้ชิดและบุคคลโดยทั่วไปดังปรากฏประชุมประกาศว่าด้วยพระบรมราโชวาทพระราชทานเงิน และทรงสั่งสอนพระเจ้าลูกเธอในปี พ.ศ.๒๓๙๙ ความว่า

...พ่อขอสั่งแก่ตัวเจ้าไว้ ทรัพย์ที่หางว่าวจำนวนผูกติดกับหนังสือนี้ มีตราของพ่อ ปิดไว้เป็นสำคัญเท่านั้นพ่อให้แก่เจ้าคนเดียวตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๖ ปีแล้วจงคิดอ่านเอาเป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป และใช้สอยตามสมควรเถิด แต่พ่อขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว คิดถึงคำพ่อสั่งสอนให้มากนักหนา อย่าสูบฝืนแล อย่าเล่นผู้หญิงที่ชั่ว อย่าเล่นเพื่อนกับใคร

เลย มีผิวมีเลือด แต่อย่าให้ปกลอกเอาทรัพย์ของเจ้าไปได้แน่ จงรักษาทุนของพ่อให้ไว้เป็นเกียรติยศชั่วลูกชั่วหลานเอาแต่กำไรใช้สอย เจ้าจงอย่าเล่นเบี้ย เล่นโป เล่นห่วยเป็นอันขาด แลอย่าทำสุรุยสุรายใช้เงินทองง่ายไม่คิดหน้าคิดหลัง จงคิดอ่านทำมาหากิน ตรีตรองให้ดี อย่าให้นักเลงคนโกงมาหลอกหลวงได้ จะเสียทรัพย์ด้วย อายุเขาด้วย เมื่อสืบไปภายหน้านานกว่าจะสิ้นอายุเจ้าตัวเจ้าจะตกเป็นข้าแผ่นดินใดใดเท่าใด จงอุสาห์ตั้งใจทำราชการแผ่นดินให้ดี อย่ามีความเกียจคร้านแซ่เขื่อนเป็นอย่างอื่น บรรดาที่ไม่ควรเจ้าอย่าทำอย่าประพฤติให้ต้องตำหนิติเตียนตลอดถึงพ่อด้วยว่าสั่งสอนลูกไม่ดี...อย่าตามใจมารดาและคนรักนัก ทรัพย์นี้ของพ่อให้เจ้าดอกไม่ใช่มารดาเจ้า และผู้อื่นเข้าทุนด้วย จงคิดถึงพ่อคนเดียวให้มาก เจ้าเกิดเมื่อพ่อสูงอายุแล้ว พ่อไม่ประมาทจึงจัดแจงให้ไว้แต่เดิม ถ้าพ่อยังมีชีวิตอยู่ อันตรายมีแก่เจ้าก่อนอายุ ๑๖ ปีแล้ว สั่งให้ใครพ่อจะให้ผู้นั้น ถ้ายังไม่ถึงกำหนดหรือไม่ได้สั่ง พ่อจะเอาคืนมาทำบุญให้ทาน...(ประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗ : ๑๒๗-๑๒๘)

จากประชุมประกาศข้างต้นดังกล่าวชี้ให้เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพื้นฐานของความเป็นครุมาจากราชเหตุผลที่แท้จริงอันบริสุทธิ์ พระราชจริยวัตนี้นับว่าเป็นเรื่องของการสั่งสอนอบรม ตีเตียน ห้ามปราม ชี้แนวทาง ข้อกำหนดบทลงโทษต่างๆ ตลอดทั้งความละเอียดรอบครอบ นับเป็นพื้นฐานของการเป็นครูที่แท้จริง อีกทั้งยังทรงแฝงไว้ซึ่งคุณธรรมและจริยธรรมเป็นสำคัญด้วย ทั้งนี้สอดคล้องกับสถานะและบทบาทของครูผู้ซึ่งพร้อมด้วยคุณธรรมและภูมิรู้อย่างสูงยิ่ง ประกอบด้วยความเมตตาและมีความผูกพันลึกซึ้งระหว่างครูกับศิษย์ (ระหว่างพระองค์กับพระราชโอรส) การสั่งสอนของครูมีความหมายครอบคลุม ทั้งการฝึกหัด อบรม การให้ความรู้และการถ่ายทอด ตลอดจนการบ่มเพาะซึมซับลักษณะนิสัยมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและห่วงใยซึ่งกันและกัน ครู จึงเป็นแบบอย่างที่ดีและเป็นผู้นำทาง ทางคุณธรรมของการดำรงชีวิตด้วย

จากในพระนิพนธ์ความทรงจำในสมเด็จพระยามหาราชานุภาพ ได้ทรงเล่าเรื่องราวเมื่อครั้งพระองค์ทรงพระชันษาไม่ถึง ๕ พระชันษาที่เกี่ยวกับการสอนในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ดังนี้

...ทุลกระหม่อมทรงสังเกตเห็นว่าฉันไม่ตระหนี่ตัว กล้าออกไปข้างหน้าแต่เล็กนั่นเอง จึงลองทรงใช้สอย และโปรดฯ ให้ตามเสด็จตั้งแต่อายุยังไม่ถึง ๕ ขวบ...วันหนึ่งเวลาเสวยกลางวัน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสร ทุลกระหม่อมตรัสสั่งให้ฉันไปหยิบตลับหยกในพานเครื่องพระสำอางมาถวาย เจ้าพี่มีกรมหลวงสมรรัตนฯ เป็นต้น ท่านตรัสบอกเมื่อภายหลังว่าท่านพากันทรงพระวิตกเพราะพานเครื่องพระสำอางนั้นตั้งอยู่บนแท่นลัดข้างพระแท่นที่บรรทมบนพระที่นั่งภาณุมาศจรัสอยู่ซึ่งฉันยังไม่เคยไปถึง เกรงจะไปเซอะ แต่ส่วนตัวฉันเองเวลานั้นไม่รู้สีกวิตกว่าจะหยิบผิด ไปมั่วแต่กลัวมีเป็นกำลัง ดังต้องขึ้นบันไดเข้าไปในพระที่นั่งภาณุมาศฯ เวลาไม่มีใครอยู่ในนั้น แข็งใจเดินดูไปจนเห็นเครื่องหยกในพานพระสำอางก็ป็นขึ้นบนพระแท่นไปหยิบเอาตลับหยกมาถวายให้ดูได้ดังพระราชประสงค์ ทุลกระหม่อมตรัสชมว่าฉลาด... (สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ, ๒๕๐๙: ๑๓-๑๔)

นอกจากนี้ยังได้ปรากฏเอกสารที่แสดงถึงพระปรีชาญาณในการถ่ายทอด อบรม สอนในฐานะของพ่อที่อบรมสั่งสอนลูก อีกส่วนหนึ่งที่น่าสนใจ อันได้แก่ พระราชนิพนธ์บันทึกแนบท้ายคาถาตั้ง

พระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์ ผู้ศึกษาจะขอยกคำสำคัญบางวรรคบางตอนเพื่อให้เห็นข้อมูลดังกล่าวบางพระองค์จากหนังสืองานถวายพระเพลิงพระศพหม่อมเจ้าอัปภัศรามา เทวกุล มา ณ ที่นี้

พระนามพระราชโอรส/พระราชธิดา	คำสั่งสอน จากคำแปลแนบท้ายพระคาถา
พระองค์เจ้าทวิถวิลลาภ	...ประพฤติโดยลำพัง มีอำนาจในตน เป็นที่พึ่งแก่ญาติ...รักษายศของบิดาผู้ชนกเกิด...
พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์	...ทำการของคนอื่นจงได้เพื่อจัดตั้งซึ่งตระกูลของบิดาไว้...
พระองค์เจ้ากมลลาสน์เลอสรร	...จงเป็นผู้มีศีลเกลียดกลัวต่อบาปกรรมจงอย่าทำตระกูลวงศ์ให้เสื่อมแม้ตระกูลวงศ์จะเสื่อมไปก็จงนำความเจริญมาในเบื้องหน้าอีกต่อไป...
พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย	...จงรักษามารดา...มารดาเป็นที่อาศัยของบุตร...
พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค	...พึงรักษายศของบิดาไว้...
พระองค์เจ้ากาทบกรัตน	...จงเป็นผู้รักษาวงศ์ รักษาตระกูลอันเป็นของบิดาที่บิดาได้รักษามาแล้วและจงรักษามารดาของตนด้วย...
พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์	...จงให้กุมารนี้รักษามารดาของตนอย่างไรถ้าในอนาคตเป็นคนเลี้ยงคนอื่นแล้ว ก็พึงให้รักษาตระกูลบิดาต่อไปเทอญ...
พระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน	...จงรักษาไว้ซึ่งธรรมเนียมของตระกูลและบิดามารดา...
พระองค์เจ้าจันทร์ทศจุฑาธาร	...มีปัญญามากเป็นคนละเอียด มีปฏิภาณ...กุมารนั้นจนสามารถรักษาบิดามารดา พี่น้องชายหญิงอันเป็นชนเสมอกันเหล่านี้...
พระองค์เจ้านารีรัตนา	...ปรีชาฉลาดในกิจการงานทั้งปวง...ด้วยกิริยาที่เขาสรรเสริญและให้มีปรีชาสามารถ อาจรักษาบิดามารดา และญาติวงศ์ทั้งสองฝ่าย...
พระองค์เจ้าไชยานุชิต	...จงเป็นที่พึ่งของญาติทั้งหลาย...
พระองค์เจ้าวรวรรณการ	...จงเป็นผู้สามารถอย่างยิ่งเพื่อรักษามารดาเกิด...
พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร	...กำลังกายอันแก่ล้า...กำลังปัญญารู้รอบขอบในกิจการทั้งปวงและให้ฉลาดในปฏิภาณโวหาร กล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุม...พึงรักษาไว้

ซึ่งตระกูลวงศ์ให้ดำรงยืนยาวและพึงรักษาไว้ซึ่ง
จรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต...

พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ

...มีฤทธานุภาพใหญ่ มีปัญญาและปรีชาใน
ประโยชน์อย่างใด พึงรักษาตระกูลให้สำเร็จ
ประโยชน์อย่างนั้นเทอญ

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความตั้งพระทัยที่จะ
อบรม สั่งสอน ว่ากล่าว ตักเตือน ตลอดทั้งชี้แนะให้บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ
ทั้งหลายให้ตระหนัก ในเรื่องของการดำรงตนให้เหมาะสมกับสถานภาพ และอิสรียศที่กำเนิดติดตาม
ตัวมาอันนำมาซึ่งเกียรติยศสรรเสริญต่อหมู่มหาชน ทั้งนี้เพื่อสร้างความยอมรับนับถือในหน้าที่การงาน
ทางราชการต่างๆ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงปลูกฝังในเรื่องของความกตัญญูตา ต่อบิดามารดา รวมทั้ง
ญาติสนิทมิตรไมตรี พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องการศึกษาจะเห็นได้ว่าคำสั่งสอนส่วนใหญ่และ
ในหลายพระองค์จะเน้นในเรื่องของปัญญาและความรู้เป็นสำคัญ ตลอดทั้งยังทรงให้ยึดมั่นในบวรพุทธ
ศาสนาเป็นแก่นหลักในการดำรงพระชนม์ชีพได้อย่างร่มเย็นเป็นสุข คำสั่งสอนแนบท้ายคาถานี้บุคคล
โดยทั่วไปสามารถนำมาปรับใช้ให้เข้ากับครอบครัวตนเองได้เป็นอย่างดี เป็นวิถีปฏิบัติของผู้ที่ได้ชื่อว่า
เจริญแล้ว ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนพระทัยที่จะอบรมสั่งสอนคนทุก
คนทั้งที่อยู่ใกล้พระองค์และไกลพระองค์ออกไป สุดแล้วแต่ผลสัมฤทธิ์นั้นจะประสบความสำเร็จมาก
น้อยเพียงใด จากพระราชนิพนธ์พระคาถาดังกล่าวเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงพระจริยวัตรของ
ความเป็นพ่อ และความเป็นครู ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้พระองค์ยังทรง
แสดงความเป็นกัลยาณมิตรธรรม หรือ ครุฐานิยธรรมในฐานะที่เป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ว่าผู้เป็นครู
ต้องพร้อมด้วยองค์คุณ ๗ ประการ (อำไพ สุจริตกุล อ้างถึงใน สุมน อมวิวัฒน์และคณะ รายงานการ
วิจัยเล่มที่ ๒ ความคิดและภูมิปัญญาไทยในด้านการศึกษา ๒๕๓๔: ๔๔) ได้แก่

- ๑.ปิโย : เป็นที่รัก หมายถึง มีความรักเมตตาและทำตนให้เป็นที่รักของศิษย์
- ๒.ครุ : หน้าเคารพหน้าศรัทธา วางตนดีงาม มีความหนักแน่นแน่นหนา เคารพยำเกรง
- ๓.ภาวนีโย : ปฏิบัติหน้าเลื่อมใสเพราะฝึกรอบตนเองให้เจริญด้วยความรู้ความสามารถ
- ๔.วตฺตา จ : พราสสอนพราเตือนศิษย์ด้วยความหวังดีทุกเมื่อ
- ๕.วจนกขโม: อดทนต่อถ้อยคำของศิษย์แม้ศิษย์จะชักใช้ลงดี หรือพูดเสียดสีกระทบกระทั่ง
- ๖.คมภีรณ จ ถล กตฺตา : สอนกระจ่างชัดเรื่องยากทำให้เข้าใจง่ายคลี่คลายความสงสัย
๗. โนจฺภูฐานน นิโยชเย : ไม่ชักนำศิษย์ไปทางที่เสื่อม

หลักธรรมแห่งความเป็นครูดังกล่าว เมื่อนำมาพิจารณาจะเห็นว่ามีความสอดคล้องตรงกับ
พระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจนทุกประการ ทรงทำหน้าที่
ของความเป็นครูที่ดีต่อพระราชโอรสและพระราชธิดา พระราชวงศานุวงศ์ทุกระดับชั้น ข้าราชการขุน
นาง ตลอดถึงอาณาประชาราษฎร์โดยทั่วไปได้เป็นอย่างดี พระองค์ทรงใช้การศึกษาในทุกช่องทางที่จะ
ทรงปฏิบัติได้ ทรงมีรูปแบบกระบวนการถ่ายทอด หรือการสั่งสอนอย่างรอบด้าน กระบวนการสั่งสอน
จึงเป็นตัวจักรสำคัญในการส่งทอดความรู้ชี้แจงแถลงไข ตักเตือนรู้สติ อบรมจรรยา เป็นสำคัญ

กระบวนการถ่ายทอดและการสั่งสอนจึงเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญมากกับการดำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะการสั่งสอนหมายถึง การชี้แจงให้เข้าใจและบอกให้ทำตามวิถีชีวิตไทย การสั่งสอนมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมถึง การให้การศึกษอบรมเพื่อให้เด็กเป็นผู้มีวิชาความรู้ เป็นผู้มีความประพฤติดี และเป็นผู้มี ศีลธรรมที่ดีงาม วิธีการสั่งสอนส่วนใหญ่เป็นการสั่งการตักเตือน การแนะนำแนวทางที่ดี การห้ามปราม การส่งเสริมให้กำลังใจและการลงโทษ ทั้งนี้ผู้สั่งสอนยังต้องแสดงน้ำใจที่รักห่วงใยและปรารถนาดีต่อ ศิษย์อย่างแท้จริง ศิษย์จึงจะมีความเคารพและสำนึกบุญคุณของครู หรือบุตรีธิดามีความเคารพบุญคุณ ของพ่อแม่อยู่เสมอ การสั่งสอนอีกนัยหนึ่งคือการสั่งสอนให้เด็กมีวิชาความรู้ หรือเป็นการสอนหนังสือ โดยมีความเชื่อมั่นว่าคนที่มีความรู้นั้นจะสามารถเอาตัวรอดได้ และเป็นคนที่มีความเกียรติ ในหนังสือ ประถม ก กา ได้แสดงวัตถุประสงค์ของการสั่งสอนไว้หลายประการ เช่น การสอนให้จดจำ การสอนให้ รู้ การสอนให้เชื่อฟัง สั่งสอนห้ามปราม สั่งสอนให้ทำตามอย่าง สั่งสอนให้รู้จักแนววิธีการ สั่งสอนให้ รู้จักระมัดระวังตัว สั่งสอนให้คิดโดยใช้ปริศนาคำทาย สั่งสอนให้คิดโดยวิธีตอบคำถามเป็นบทสนทนา และสั่งสอนให้รู้จักประโยชน์ของธรรมชาติด้วย การสั่งสอนตามวิถีไทยจึงมีความหมายกว้างขวาง (สุมน อมวิวัฒน์และคณะ, ๒๕๓๔: ๔๔ และ ๕๓-๕๕)

ฉะนั้น การสอนจึงเป็นพฤติกรรมที่สำคัญอันเป็นพื้นฐานลำดับต้นๆ ที่จะพัฒนาให้เป็นบุคคลผู้ มีปัญญาสูงขึ้นต่อไป พัฒนาการของการสอนเป็นพฤติกรรมทางธรรมชาติของมนุษย์ สามารถเกิดขึ้นได้ ทั่วไปไม่เลือกเวลาสถานที่เป็นลักษณะการสอนที่ไม่มีรูปแบบแน่นอนตายตัว ลักษณะของการสอน เกิดขึ้นจากนักคิดนักปราชญ์เจ้าลัทธิต่างๆ โดยใช้การถ่ายทอดเผยแพร่ความรู้ความคิดความเชื่อของ เขา โดยใช้ความสามารถในเชิงศิลปะเฉพาะตัวในการสอน พัฒนาการต่อมาของการสอนเริ่มปลูกฝัง ครอบงำความเชื่อความคิดต่างๆ พร้อมกับใช้วิธีการถ่ายทอดความรู้ แบบที่เรียกว่าพร่ำสอนซ้ำแล้วซ้ำ อีก ชักจูงโน้มน้าวจิตใจของผู้อื่นให้เห็นคล้อยตามความคิดเห็นความเชื่อนั้นๆ ซึ่งเป็นการสอนเป็นไป ตามธรรมชาติยังไม่การสอนอย่างเป็นทางการ การสอนในเรื่องของลัทธิความเชื่อเข้ามามีบทบาท สำคัญในเรื่องการสอนอาชีพต่างๆ หรือความสนใจต่างๆ ของคนเกิดมาจากความคิดที่จะพัฒนาตนใน การทำอาชีพต่างๆ หรือต้องการใคร่รู้ในสิ่งต่างๆ ตามที่ตนชอบหรือตรงกับความต้องการของตน โดย เข้าไปสมัครของเป็นศิษย์กับบุคคลที่มีความเก่ง ความชำนาญ หรือความสามารถในด้านต่างๆ เพื่อที่จะ เรียนวิชาอาชีพต่างๆ ได้ เช่น วิชาล่าสัตว์ ยิงธนู ฟันดาบ หรือการดนตรี ตลอดทั้งการศึกษาพระธรรมคำสั่ง สอนเป็นต้น ในยุคนั้นจึงมีการใช้คำศัพท์ว่า “ครู และ ศิษย์” เป็นช่วงของการถ่ายทอดความรู้ ความคิด ความเชื่อ ทักษะ เจตคติ โดยเน้นหนักไปที่บทบาทของครูผู้สอนคือ ผู้ถ่ายทอดความรู้ได้ชื่อว่าครู (Teacher) เรียกว่าการสอน (teaching) หรือ การสอน (ทีศนา เขมมณี, ๒๕๕๔: ๒-๓)

เมื่อย้อนกลับมาศึกษาเรื่องพระจริยวัตรและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระชนม์ชีพเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงติดสอยห้อยตามพระราช บิดา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ปฏิบัติราชการต่างๆ ทั้งยามปกติ และช่วงภาวะ สงคราม ทรงได้รับการสอนสั่งไปพร้อมกับการปฏิบัติราชการ ทั้งในกรณีออกท้องพระโรง ทรงได้รับการ สอนให้รู้ระเบียบวิธีราชการ กรณีสานราชการสงครามทรงถูกสั่งสอนบ่มเพาะให้รับรู้จากเหตุการณ์ และสถานที่จริง ซึ่งพระราชบิดาทรงสอนพระองค์เป็นไปตามลักษณะของการรับรู้โดยธรรมชาติ ตามพระราชกรณียกิจของพระเจ้าลูกยาเธอ และแม้แต่ขณะดำรงพระองค์อยู่ในสถานะของความเป็

เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน ก็ได้รับการพร่ำสอน ปลูกฝังอย่างต่อเนื่องในศาสตร์ต่างๆ ที่จำเป็นต่อการปกครองประเทศ ตามแบบที่เจ้านายไทยชั้นสูงศักดิ์ทรงกระทำกันมา อาทิ การศึกษาภาษาบาลีเบื้องต้น พระพุทธศาสนา วรรณคดี ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ไทย ศิลปการสงคราม การใช้อาวุธการทรงม้าและช้าง ศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขาวิชาทางศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนพระราชจริยาวัตรของพระมหากษัตริย์ คติธรรม นิยมจารีตตามโบราณราชประเพณีอันเป็นขัตติยราชประเพณีในพระราชวงศ์

ตลอดทั้งเมื่อครั้งพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร พระองค์ทรงศึกษาโดยมีครูอาจารย์ที่มีคุณสมบัติพร้อมในการสั่งสอนสรรพความรู้และแนวทางการดำรงพระองค์ตามหลักทางพุทธศาสนา อาทิ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) สมเด็จพระสังฆราช (มี) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และต่อมาพระองค์ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตลอด ถึง ๒๗ พรรชานับตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระราชบิดา จนถึงรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๓๙๔ อันเป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงในพระชนม์ชีพครั้งยิ่งใหญ่ช่วงหนึ่งของพระองค์ แต่นับได้ว่า การตัดสินใจพระทัยอยู่ในสมณะเพศของพระองค์ตลอดครั้งแรกของพระชนม์ชีพนับว่าเป็นผลดีต่อพระองค์เองและพระราชอาณาจักร ในการต่อมา ช่วงเวลาดังกล่าวพระองค์ทรงบำเพาะภูมิความรู้อย่างลุ่มลึก ทั้งทรงศึกษาภาษาบาลี มคธ ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้บันทึกพระธรรม และคำสั่งสอนศาสนาทำให้พระองค์ทรงรอบรู้หลักธรรมในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ทั้งการศึกษาจากครูผู้รู้ การฝากฝังเข้าเป็นศิษย์สำนักพระเถระรามัญประเทศ นาม “ชาย” ณ วัดบวรมงคล ตลอดทั้งการที่พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์ สอบถาม และสืบค้นคว้าความรู้ทางพุทธศาสนาด้วยตนเอง จากพระสงฆ์ที่มีความรู้เช่น พระสังฆราช (สา) และพระภิกษุสงฆ์จากลังกา ตลอดทั้งจากพระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันเป็นครูที่สำคัญยิ่งในพระองค์ และเมื่อบำเพาะความลุ่มลึกทางพุทธศาสนาแล้ว พระองค์จึงทรงสร้าง ธรรมยุติกนิกาย ในกาลต่อมา นอกจากนี้ผู้ที่มีความสำคัญในพระองค์ที่ทรงสนับสนุนการพุทธศาสนาและพระองค์มาโดยตลอดในระหว่างการผนวชนั้น คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงแห่งการผนวชพระองค์ทรงเสด็จจาริกแสวงบุญไปตามสถานที่ต่างๆ ในพระราชอาณาจักร ทำให้พระองค์ทรงพบเห็นและพบปะไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินประกอบกับการพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีสำคัญๆ อาทิ พระปฐมเจดีย์ เมืองนครปฐมโบราณ ศิลปินหลักที่๑ เป็นต้น ซึ่งส่งผลดีให้กับพระองค์ในช่วงเวลาต่อมาเพราะปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมานี้ทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้มีความรอบรู้ในประวัติศาสตร์ความเป็นมาของราชวงศ์ในพระองค์ ตลอดทั้งประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแผ่นดิน นอกจากนี้พระองค์ยังใฝ่พระทัยศึกษาเรื่องราวของโลกตะวันตกที่มีเทคโนโลยีและวิทยาการอันทันสมัย โดยพระองค์ทรงศึกษาภาษาต่างชาติ คือ ภาษาละติน และภาษาอังกฤษ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษที่มีความสำคัญและเป็นตัวกลางในการเปิดโลกทัศน์ให้กับพระองค์ก่อนการขึ้นครองราชย์ ทั้งนี้การศึกษาทางด้านภาษานี้พระองค์ทรงศึกษา โดยมีครูและผู้รู้ อาทิ บาทหลวง และมิชชันนารี ทั้งชาวฝรั่งเศส อังกฤษและชาวอเมริกา อาทิ บาทหลวงปาเลอรั กัว หมอบรัดเลย์ หมอแมตตูน หมอเฮาส์ และอนุศาสนาจารย์ แคลสเวล รวมทั้งพระองค์ยังทรงศึกษาภาษาด้วยตนเองจากการศึกษาเอกสาร หนังสือ วารสาร และวรรณคดีต่างประเทศจนทำให้พระองค์ทรงแตกฉานในวิชาการศึกษายัง

ซึ่งต่อมาเมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์พระองค์ยังคงใฝ่การศึกษาอยู่ตลอดพระชนม์ชีพ ความลุ่มลึกทางพาหุวิทยาการของพระองค์ที่สั่งสมมานั้น ทำให้พระองค์ตระหนักและพยายามสร้างรากฐานทางการศึกษาให้แก่พระราชสำนัก อันมีพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์ ตลอดทั้งฝ่ายใน และข้าราชการต่างๆ รวมทั้งสร้างฐานทางความรู้ให้แก่พระราชอาณาจักรและไพร่ฟ้าประชาชน นับว่าเป็นพระราชกรณียกิจหนึ่งในการพัฒนาทางการศึกษาอย่างเด่นชัดในช่วงแห่งการขึ้นครองราชย์สมบัติ พระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริและมีพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับกับการศึกษาที่นำพาให้เกิดการพัฒนาพระราชอาณาจักร ในขณะที่เดียวกันพระองค์ยังทรงรักษาความเป็นจารีตตามขนบธรรมเนียมประเพณีโบราณที่สืบมา แต่ก็เปิดรับความทันสมัยจากโลกภายนอก ทั้งนี้เพราะการรับข่าวสาร ติดต่อกับชาวต่างชาติ และศึกษาข้อมูลเรื่องราวความเป็นไปในต่างแดนและพระราชอาณาจักรในภูมิภาคเดียวกันกับสยาม ที่กำลังเผชิญชะตากรรมเดียวกัน คือ การแผ่กระจายของลัทธิจักรวรรดินิยมในโลกตะวันตก ที่มีการล่าอาณานิคมแทรกตัวเข้ามา พระองค์ทรงตั้งรับและเผชิญหน้าโดยใช้ “การศึกษา” เป็นตัวขับเคลื่อนพระราชอาณาจักรนำพาชาติไปสู่การรอดพ้นจากวิกฤติการณ์ที่หลายพระราชอาณาจักรมิสามารถก้าวผ่านไปได้ อาทิ พม่า และเวียดนาม

ทั้งนี้ปัจจัยภายในของสยามเองก็เป็นสิ่งที่เอื้อต่อการธำรงรักษาพระราชอาณาจักรเช่นเดียวกัน ซึ่งเมื่อมีความพร้อมบังเกิดในทุกด้านตั้งแต่ชนชั้นนำสู่ชั้นรากหญ้าก่อให้เกิดผลประโยชน์ส่วนรวมจึงตามมาคือ การยังคงรักษาสถานภาพของชาติได้ ดังนั้น การศึกษาจึงเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงใช้เป็นเครื่องมือในการแก้ไขสถานการณ์และสร้างชาติได้จริง ดังนั้นการถ่ายทอดความรู้ของพระองค์สู่ชนชั้นต่างๆ จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่งเพราะปรากฏหลักฐานอย่างไม่เคยมีมาก่อนในรัชสมัยก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เทคนิคในการสอนให้เกิดความรู้ความเข้าใจในความเป็นจารีตดั้งเดิมและการรับโลกทัศน์และวิทยาการใหม่ๆ ซึ่งจากการศึกษาด้านเทคนิคการสอนของ ทิศนา ขัมมณี (๒๕๕๔ : ๑๑) พบว่า วิวัฒนาการของการแนวคิดที่เกี่ยวกับการสอนในบางส่วนมีความสอดคล้องคล้ายคลึงกับรูปแบบการสอนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับทั้งในส่วนของการสอนในฐานะที่เป็น “ศิลปะ” อันมีองค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ **๑) แบบครอบงำ (Indoctrination)** เป็นลักษณะแบบครอบงำสามารถใช้ได้ในการสอนในเรื่องของลัทธิ ความเชื่อ ค่านิยม **๒) ปลุกฝัง (Inculcation)** ลักษณะการสอนเป็นแบบการปลุกฝังโดยชักจูงโน้มน้าวใจ ซึ่งสามารถนำไปใช้ได้ในเรื่องของการสอนที่เกี่ยวกับลัทธิความเชื่อ และค่านิยมต่างๆ เช่นกันศาสตร์ในการสอนแบบศิลปะอีกหนึ่งองค์ประกอบที่มีการพัฒนาเป็นลำดับจนพัฒนาเป็นการสอนโดยมีรูปแบบการ สั่ง บอก เล่า อธิบาย ชี้แจง แสดงให้ดู มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างครูศิษย์ เน้นบทบาทของครู ครูเป็นศูนย์กลาง รูปแบบดังกล่าวเกิดขึ้นได้โดยไม่จำกัดเวลา และสถานที่สามารถนำไปใช้กับการสอนที่เกี่ยวกับความรู้ ความความคิด ความเชื่อทักษะ และเจตคติต่างๆ

ในลำดับต่อไปผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่าง เพื่อชี้ให้เห็นเทคนิควิธีการถ่ายทอดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นหลักฐานจากพระราชพนธ์ของพระองค์ในรูปแบบเอกสารต่างๆ ตลอดทั้งสำนวนโวหารที่แสดงให้เห็นถึงความลุ่มลึกในการใช้วิธีการสอนในหลายรูปแบบ ดังเช่น จากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เป็นเรื่องของการประกาศตลอดทั้งการชี้แจงให้ทราบทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีรูปแบบการสอนอีก ดังเช่น

๑. เรื่องของการห้าม พบว่ามีจำนวนมาก ได้แก่ ประกาศห้ามตัดกระบวนทางเสด็จ ประกาศห้ามไม่ให้ชักสื่อแลชวนภิกษุสามเณรประพฤตินาจาร ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้คบภิกษุสามเณรที่ประพฤตินาจาร ประกาศห้ามไม่ให้ผู้มีอำนาจไปเกี่ยวข้องในการพิจารณาคดี ประกาศห้ามไม่ให้หม่อมห้ามเจ้าต่างกรมมาคบบางใน ประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาด้วยกระดาษมันแลให้ใช้อักษรตามแบบอย่าง ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฎี ประกาศห้ามไม่ให้ทำศพหน้าวัด หลวงหรือริมทางเสด็จ ประกาศห้ามไม่ให้คนสูบฝิ่นเป็นขุนหมื่นรับเบี้ยหวัด ประกาศห้ามไม่ให้ทำข้าง และประกาศห้ามมิให้รับอัฐโสฬสที่พื้นแข็งๆ เป็นต้น ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างในบางประกาศดังนี้

ประกาศห้ามมิให้รับอัฐโสฬสที่พื้นแข็งๆ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมจ จัตวาศก

ใครจะนับเบี้ยกะแปะอัฐและโสฬสที่ใดๆ ห้ามอย่าให้เทลงนบที่พื้นปูน พื้นศิลา และพื้นอิฐกระเบื้องและกระดานแข็งๆ หยาบๆ ของจะสึกหลอเสียหายดลหายไปเร็ว ให้ปูผ้าหรือเจียมลงก่อนแล้วจึงเทลงนบบนผ้าหรือเจียมทุกแห่งทุกตำบล คนทั้งปวงจะต้องพร้อมใจสงวนเพราะใช้ด้วยกันทุกคนไปนานๆ... (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๓๒๔)

๒. เรื่องของการเตือน ได้แก่ ประกาศเตือนผู้ที่ใช้อักษรผิด ประกาศเตือนสติผู้ซื้อขายข้าว ประกาศตักเตือนเรื่องซื้อข้าวขายข้าวปีมะเส็ง ประกาศเตือนสติในคำเรียกเจ้าพระยามุขมนตรีแลหลวงมลอโยธานุโยคและกรมล้อมวัง ประกาศเตือนสติคำที่เรียกชากศพ ประกาศเตือนสติในคำว่าปิดตรา ประกาศเตือนสติให้สงวนข้าวไว้ให้พอกินตลอดปี เป็นต้น ตัวอย่างเช่น

ประกาศเตือนสติในคำว่าปิดตรา

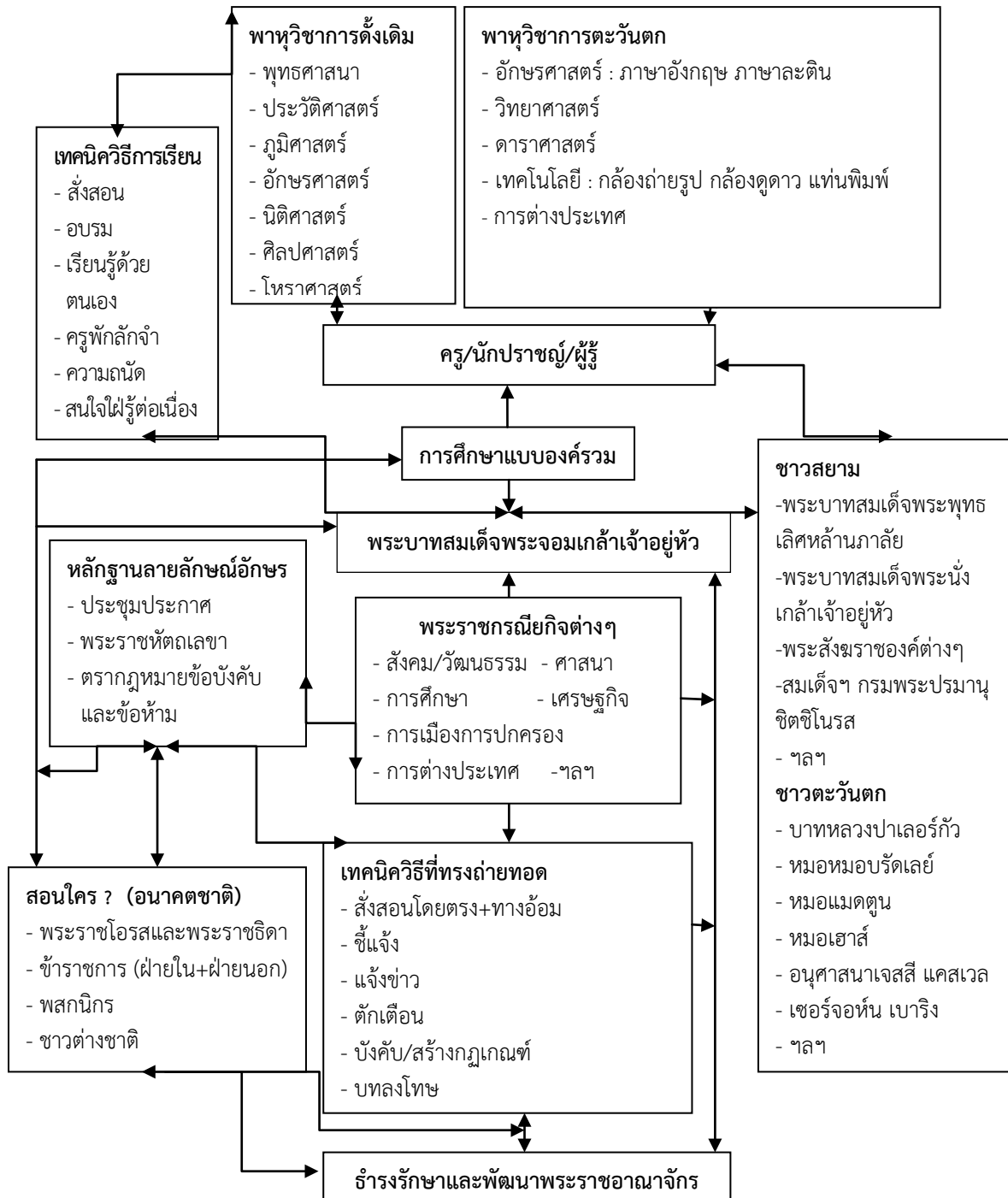
(ปีมะเมีย สัมฤทธิศก)

คำว่าปิดตราบ้าง ปิดตราบ้าง เดียวนี้พากันพูดแลใช้เขียนกันมากนัก...คำนั้นไม่ถูกเลยไม่ได้เลย...ถ้าทำตราให้ปรากฏเป็นสำคัญควรจะเรียกว่า “ตีตรา” ก็ดี “ประทับตรา” ก็ดี ไม่ควรจะว่าปิดตราเลย อนึ่งคำว่า ปิดตา คำนี้เขียนไว้ก็ซุ่ม แต่ยังไม่เข้าใจ คำว่าปิดตรานั้นจะเหมือนว่า และตา หรือเพราะเอาตาไปและเข้าหรือ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๒๑๘)

จากข้อมูลข้างต้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้รูปแบบวิธีการสั่งสอนให้สอดคล้องกับรายละเอียดเนื้อหาความจำเป็น จะเห็นได้ว่าการประกาศและการชี้แจงให้ทราบเป็นการประกาศเพื่อให้รู้ความหมาย ข้อมูลและรายละเอียดปลีกย่อย โดยให้มีความเข้าใจตรงกัน รู้ที่มาที่ไป นับเป็นการสร้างองค์ความรู้ให้เกิดขึ้นในสังคม การประกาศห้ามจะทรงใช้กับเนื้อหาเรื่องราวที่ต้องระมัดระวังในการประพฤติปฏิบัติมิให้ผิดกฎหมายบ้านเมืองและผิดทำนองครองธรรม ซึ่งย่อมเกิดผลเสียแก่ผู้ไม่ปฏิบัติตาม ในส่วนของการประกาศเตือนจะทรงเลือกใช้กับข้อมูลเหตุการณ์ที่จะมีอันตรายหรือไม่พึงประสงค์ในภายภาคหน้าแต่ยังพอมีหนทางแก้ไขตักเตือนให้ทันเสียก่อน เพื่อให้รู้เท่าทันก่อนที่จะสายเกินแก้ นับได้ว่าทรงเลือกใช้รูปแบบวิธีการการสอนที่มีรายละเอียดปลีกย่อย เหมือนกับครุฑที่คอยพำสอนศิษย์ได้ถูกต้องเหมาะสม ตามกาลเทศะสอดคล้องกับวิถีในการดำเนินชีวิตของประชาชนทั่วไป ทั้งนี้สอดคล้องกับพระราชประวัติและพระกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พบว่าพัฒนาการการสอนแบบศิลป์ ในฐานะเป็นศิลปินมีความสอดคล้องกับพระราชประวัติ ตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ ทรงผนวช และทรงขึ้นครองราชย์ ตัวอย่างเช่น การครอบงำ การ

ปลูกฝัง เปรียบเทียบได้กับทรงได้รับการศึกษาในเรื่องของพระพุทธศาสนา จารีตประเพณี ตลอดทั้งความรู้เทคนิควิทยา ภาษา ประเพณีจากทางตะวันตก นอกจากนี้ความสำคัญของการสอนในฐานะที่เป็น “ศาสตร์” และ “ศิลป์” ซึ่งเป็นพัฒนาการโดยเริ่มจากการสนพระทัยศึกษาอย่างจริงจังและลุ่มลึก ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกเหนือจากการเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วพระองค์ยังทรงดำรงฐานะ “ครู” ที่นำสรรพศาสตร์มาสู่พระราชอาณาจักรสยาม และจากการศึกษาที่ผ่านมาผู้ศึกษา พบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น “ครูต้นแบบ” โดยเป็นผู้ที่มีวิธีการ กลวิธี และกระบวนการถ่ายทอดแบบบูรณาการโดยใช้วิธีการ สั่งสอน อบรม อันครบถ้วนและลึกซึ้ง ผ่าน “การศึกษา” ที่ใช้ เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างเสริมและพัฒนาพระราชอาณาจักรที่ดำรงรักษาและยืนหยัดอยู่ได้โดยมีพื้นฐานมาจากการพัฒนาองค์ความรู้แบบองค์รวม และใช้กระบวนการถ่ายทอดความรู้สรรพวิชา เพื่อนำพาพระราชอาณาจักรได้อย่างสัมฤทธิ์ผล และเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมโลก ซึ่งผู้ศึกษาจะขอนำเสนอแผนภูมิที่ ๔ ซึ่งให้เห็นแนวพระราชดำริที่เปรียบเสมือนยุทธศาสตร์ โดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือพื้นฐานที่สำคัญดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๔ แสดงแผนผังการดำรงรักษา พัฒนา และกระบวนการถ่ายทอดใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากแผนภูมิที่ ๔ ข้างต้น แสดงถึงแผนผังในการธำรงรักษา พัฒนา และกระบวนการถ่ายทอดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “การศึกษาแบบพหุวิทยาการต่างๆ มาบูรณาการทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม ในการพัฒนาและสร้างชาติให้ทัดเทียมอารยประเทศในโลกตะวันตกและรอดพ้นจากวิกฤติการณ์ทางการเมืองจากลัทธิการล่าอาณานิคม ส่งผลให้พระองค์ทรงธำรงรักษาพระราชอาณาจักรได้ตลอดทั้งรัชสมัยของพระองค์ และยังส่งผลถึงอนาคตในรัชสมัยต่อไป ซึ่งนับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นครูต้นแบบในการพัฒนาการศึกษาของพระราชอาณาจักรสยามอย่างแท้จริง

จากรูปแบบความเป็นองค์รวมในด้านต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเห็นว่าพระองค์ทรงมีภูมิความรู้ต่างๆ จำนวนมาก และสามารถเลือกใช้ตามสถานการณ์ต่างๆ ได้เป็นอย่างดี รวมทั้งเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกถือเป็นคุณลักษณะพิเศษของการเป็นคนต้นแบบในสาขาต่างๆ โดยเฉพาะผู้บริหารตั้งแต่ระดับประเทศ จังหวัด และกรม กองต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนสามารถนำลักษณะความเป็นต้นแบบมาปรับใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย โดยให้รู้จักการรักษาความเป็นอัตลักษณ์ ภูมิปัญญา ควบคู่ไปกับการเรียนรู้วิทยาการและนวัตกรรมสมัยใหม่ได้อย่างสอดคล้องลงตัว ตลอดทั้งสามารถบริหารจัดการ พัฒนาและปรับปรุง โดยไม่ละทิ้งหรือมองข้ามสิ่งเล็กน้อยหรือที่เห็นแต่เปลือกภายนอกกว่าไม่มีประโยชน์แต่อาจจะมีค่าจำเป็นในเรื่องอื่นๆ ได้ และมีความสามารถเลือกใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ได้อย่างถูกช่องทางได้อย่างมีประสิทธิภาพได้อย่างมีประสิทธิภาพ สร้างคุณลักษณะของการเป็นผู้มีความกตัญญูรู้คุณและใฝ่ศึกษาเรียนรู้ตลอดชีวิต นอกจากนี้ยังมีความสามารถในการถ่ายทอดองค์ความรู้ต่างๆ สู่กลุ่มเป้าหมายทั้งที่เป็นองค์กรและบุคคลได้อย่างมีประสิทธิภาพ

สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ

จากการศึกษา เรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ เนื่องจากในรัชสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงด้วยปัจจัยภายนอกโดยเฉพาะอิทธิพลของชาติตะวันตกทั้งในมิติทางการเมืองการปกครอง หรือเทคนิควิทยาสมัยใหม่ที่เข้ามากระทบสยามประเทศในช่วงนั้น กับปัจจัยภายในตลอดจนเป็นยุคแห่งการขัดแย้งในเรื่องของอำนาจทางการเมืองไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ หรือขุนนาง ถือเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบซึ่งกันและกัน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นช่วงที่จะต้องมีการจัดการปัญหา และอุปสรรคที่มาจากปัจจัยภายในของพระราชอาณาจักร และปัจจัยภายนอกควบคู่กันไป ด้วยเหตุดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้แนวคิดจากพระปรีชาญาณ เพื่อการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาตลอดทั้งเหตุการณ์ต่างๆ ได้อย่างแยบยล ซึ่งปรากฏเห็นได้ชัดจากพระราชกรณียกิจนานัปการทรงมีแนวคิดที่ทรงเลือกใช้วิธีการในการแก้ไขปัญหาต่างๆ จากสรรพวิชาความรู้หลายศาสตร์มาประกอบกันหรือที่เรียกว่า “พหุวิทยาการ” เพื่อมาจัดการและแก้ไขปัญหาต่างๆ จนเกิดเป็นกระบวนการการใช้การศึกษาแบบสหวิทยาการและองค์ความรู้เพื่อการบริหารจัดการอันนำไปสู่แนวทางการจัดการแบบองค์รวม ถือได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญพร้อมกับกระบวนการถ่ายทอดความรู้เพื่อการพัฒนา

การศึกษาจึงเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนา และการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชาติได้อย่างครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาตามอัธยาศัยในมิติเวลาของสมัยนั้น จากการเสนอประเด็นการศึกษาวิจัยเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ จึงเป็นการเปิดมุมมองใหม่ เพื่อชี้ให้เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ทรงใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาชาติ โดยผ่านการศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาที่นำเสนอข้อมูลเชิงพรรณนา โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ จากการค้นคว้าจากหลักฐานทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ รวมทั้งการสัมภาษณ์บุคคล ๓ ท่านได้แก่ ๑) พลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒) ศาตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ผาสุ อินทรารุช และรองศาสตราจารย์สุวรรณ เพชรนิล โดยได้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้แก่ พระราชประวัติ คติความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ นำมาประกอบกับการศึกษา โดยมุ่งหาความหมายและคำอธิบายเกี่ยวกับพระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อนำมาสรุปความสำคัญทางประวัติศาสตร์และนำเสนอข้อเท็จจริง และนำเสนอความเป็นต้นแบบแห่งพระมหากษัตริย์ที่ใช้การศึกษาผ่านพระราชกรณียกิจเป็นเครื่องมือสำคัญไปสู่จุดมุ่งหมายแห่งการพัฒนาชาติ

ภายใต้ขอบเขตการศึกษาพระราชดำริในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิเคราะห์ผ่านพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่การธำรงและพัฒนาชาติ โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้ต่อบัณฑิตผู้ประสพความสำเร็จใน ๔ ประเด็น คือ

๑. เพื่อศึกษาถึงแนวทางในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. เพื่อศึกษามูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เพื่อศึกษาถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจกับการธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้

๔. เพื่อตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ในปัจจุบัน

สรุปผลการศึกษาที่ได้มีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ภูมิหลังทางการศึกษาและปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งผลต่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้

ภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือ ช่วงก่อนทรงผนวช ขณะผนวช และขึ้นครองราชย์สมบัติ สรุปได้ดังนี้

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช จากการศึกษาพบว่า พระอาจารย์ที่ทรงถวายและถวายพระอักษรในช่วงแรกเริ่มนี้ อันได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และจางวางมหาดเล็กและพระพี่เลี้ยง จากนั้นเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรสำนักหรือพระอาจารย์ที่ทรงถวายและถวายพระอักษร ได้แก่ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็น พระอุปัชฌาย์ ส่วนสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล และทรงศึกษาสำนักของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม ฝากตนเป็นศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพรหมานุชาติชิโนรสและบุคคลที่ปรึกษาเกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์ ได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์ (พระเจ้าหน้าพระองค์น้อย) กรมหมื่นเดโชอดิศวร (พระเชษฐา)

ช่วงเวลาดังกล่าวพระองค์ ทรงได้รับการศึกษาตามรูปแบบธรรมเนียมตามราชประเพณีอันว่าด้วยวิชาความรู้แห่งขัตติยราชกุมาร (เนื้อหาวิชาส่วนใหญ่เน้นไปในเรื่องของความเตรียมพร้อมที่เกี่ยวกับศีลธรรมจรรยาแบบแผนประเพณีปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นทางโลกและทางธรรม (อาทิ ศิลปะศาสตร์ ๑๘ สาขา วิชาดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับธรรมเนียมปฏิบัติของการศึกษาตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีแห่งพระราชสำนักที่กล่าวถึง สรรพศาสตร์ความรู้ของ ขัตติยราชกุมารที่มีมาตั้งแต่โบราณกาล) การศึกษาเรื่องราวดังกล่าวเป็นการศึกษาองค์ความรู้ต่างๆ ที่เหมาะสมสำหรับราชกุมารโดยผ่านสุนทรียศาสตร์ในเรื่องของวรรณกรรมต่างๆ ทั้งประเภท กาพย์ กลอน ฉันท์ ลิลิต โคลงฉันท์ เป็นต้น และการบวชเรียนในระดับสามเณร

นอกจากนี้พระองค์ยังศึกษาเรียนรู้ได้ด้วยตนเองจากการที่ทรงให้เข้าเฝ้า ณ ท้องพระโรงรับฟังราชการมาตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ อีกทั้งทรงให้ออกราชการสงครามพร้อมกับพระราชบิดา นับเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งที่จะให้พระราชโอรสได้เรียนรู้งานจากประสบการณ์ตรง

ดังจะเห็นได้ว่า การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเยาว์เป็นรูปแบบการศึกษาที่คู่ขนานกันระหว่างศิลปวิทยาและศีลธรรมจรรยาทางศาสนาโดยตลอด และยังคงเห็นรูปแบบแบบนี้จนกระทั่งเสด็จสวรรคต

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนทรงผนวช เมื่อพระองค์ทรงมีชันษาได้ ๑๘ พรรษา จึงบรรพชาเป็นพระภิกษุ ช่วงเวลาดังกล่าว นับว่าเป็นช่วงที่พระองค์ทรงเผชิญวิกฤตครั้งสำคัญของพระชนม์ชีพ เกิดจากขึ้นจากการสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่งผลให้วิถีพระชะตาของพระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเปลี่ยนแปลง จึงเป็นช่วงเวลาแห่งการรอยคองจังหวะที่เหมาะสม

จากการศึกษาพบว่า มีทั้งบุคคล สำนักหรือพระอาจารย์ที่ทรงถวายพระอักษร หรือให้ความรู้ แก่พระองค์ อันได้แก่ ทางธรรม คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์อุปถัมภ์) องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระธรรมวินัย) พระวิเชียรปรีชา (ภู่) พระเถระมอญนาม ชาย พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป พระสงฆ์และชาวลังกา และสมเด็จพระสังฆราช (สา) ที่เป็นแหล่งความรู้ แลกเปลี่ยนทางพุทธศาสนา พระองค์ทรงศึกษา และการสืบค้น ทั้งจากผู้รู้ อาทิ พระอาจารย์, พระสงฆ์ และสมเด็จพระสังฆราชดังกล่าว และยังศึกษาด้วยตนเองอย่างลึกซึ้ง จากการใฝ่รู้ อาทิ ทางด้านพระพุทธศาสนานิกาย “ธรรมยุติกนิกาย” และทรงศึกษา ภาษาบาลี และ มคธ อย่างแตกฉาน

นอกจากนี้ยังทรงศึกษาเรียนรู้ภาษาต่างประเทศจากบาทหลวง และมีชันนารีต่างชาติอีกหลายท่านจนได้รับความรู้ทางด้านทางภาษาทั้ง การฟัง พูด อ่าน และเขียน ตลอดทั้งได้ทราบถึงวัฒนธรรมและสังคมของโลกตะวันตกผ่านกลุ่มมิชชันนารีเหล่านี้ นับว่าเป็นช่วงแห่งการเปิดโลกทัศน์ใหม่ๆ สำหรับพระองค์ต่อไปในอนาคต ได้แก่ นักบวชและชาวต่างชาติ ที่เป็นแหล่งข้อมูลทางโลกตะวันตก ได้แก่ บาทหลวงปาเลอกัวซ์ (ชาวฝรั่งเศส) กลุ่มมิชชันนารีชาวอเมริกัน อาทิ หมอบรัดเลย์ หมอแมตตูน หมอเฮาส์ และเจสซี่ แคลเวล

พระราชประวัติทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการศึกษาพบว่า พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนความรู้กับบุคคลต่างๆ เพื่อให้ทรงทราบแนวทางและวิทยาการตะวันตกทั้งนักการทูต และมีชันนารีต่างๆ ได้แก่ เซอร์จอห์น เบาริง พันโท ดับบลิว.เอ.บัดเตอร์เวอร์ธ นางแอนนา แฮเรียต เลียวโนเวนส์ และนายอาลาบาสเตอร์ นาย ยี.ดับเบิลยู. เอ็ดดี เป็นต้น จากความรู้ดังกล่าว พระองค์ทรงวางรากฐานการศึกษาให้กับพระราชโอรสและพระราชธิดา และทรงพระทัยใฝ่ ในเรื่องของการศึกษา และการแสวงหาความรู้ ตลอดทั้งเปิดโลกทัศน์รับวิทยาการใหม่ๆ จากชาติตะวันตก อาทิ ภาษาอังกฤษ และ ทรง “อ่าน” ทั้งนิตยสารและหนังสือพิมพ์ของตะวันตก นอกจากนี้ทรงวางพระองค์ให้เป็นมิตรกับบรรดาอารยประเทศ (กรณีกิจทางการทูตต่างประเทศ) ทรงมีพระสหาย

เป็นชาวต่างประเทศหลายท่าน ทำให้มีทั้งแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกันนับว่าทรงเปิดโลกทัศน์รับรู้ ข้อมูลจากโลกใหม่ในทุกด้าน ทำให้พระองค์ทรงสามารถรักษา ปรับปรุงและพัฒนาบ้านเมืองเป็นไปด้วยดี ตลอดรัชกาล

สรุปได้ว่าภูมิหลังทางการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากการศึกษาพบว่า พระองค์แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจ และการให้ความสำคัญ ในด้าน “การศึกษาตลอดพระชนม์ชีพ” ไม่ว่าจะพระองค์จะทรงอยู่ในสถานภาพใดก็ตาม ทรงมีความสนพระทัยใฝ่รู้ สอบถามแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และเสาะแสวงหาความรู้ทุกศาสตร์สาขา จากการฟัง พูด อ่าน เขียน และส่งผลสู่วิถีคิด การกระทำที่ทรงปฏิบัติในพระองค์มาโดยตลอดพระชนม์ชีพ เปรียบได้กับลักษณะของ “การศึกษาตลอดชีวิต (Life long Education)” อันหมายถึง การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ นอกกระบบ และ อัจฉริยะเพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ซึ่งสามารถใช้ได้กับประชาชนทั่วไป ที่จะนำมาใช้เป็นแบบอย่างและพัฒนาไปสู่สังคมที่มีส่วนเน้นในเรื่องของการศึกษาประกอบกับพัฒนา กระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

ปัจจัยในการส่งเสริมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้

พื้นฐานทางความคิด การปลูกฝัง การสนับสนุนด้านการศึกษาที่ส่งเสริม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบเนื่องมาจากภูมิหลังทางการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ทรงพระเยาว์จวบจนถึงการขึ้นครองราชย์ไปจนถึงตลอดรัชสมัย จากข้อมูลดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงการปลูกฝัง บ่มเพาะพื้นฐานทางความคิดของพระองค์ อันเป็นคุณลักษณะพิเศษ เฉพาะในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาด้านต่างๆ ซึ่งมีรูปแบบ คล้ายคลึงกับการศึกษาแบบสหวิทยาการ โดยไม่ทรงละทิ้งจารีตดั้งเดิมของชาติและเลือกรับความรู้ใหม่ๆ วิทยาการจากโลกภายนอก

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยพื้นฐานที่เกี่ยวข้องเนื่องจากพระองค์เอง ในเรื่องของสถานภาพอิสริยยศ ได้เอื้ออำนวยให้ทรงมีโอกาสศึกษาความรู้ ทั้งที่เป็นแบบธรรมเนียมปฏิบัติ ความรู้ในทางโลกธรรมทรง แตกฉานอยู่เป็นที่ประจักษ์ ตลอดทั้งความรู้ของโลกรสมัยใหม่ควบคู่ไปด้วย โดยที่พระองค์ทรงได้ ผู้ชี้แนะแนวทาง หรือ “ครู” ที่มีความรู้อย่างลึกซึ้งในศาสตร์นั้นๆ

จากการศึกษาภูมิหลังที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องของการศึกษาอันว่าด้วย “การเรียนรู้ การสอน การอบรม การค้นคว้า” เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงกระทำมา ตลอดพระชนม์ชีพ จะพบว่าสิ่งแวดล้อมรอบพระองค์ได้ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ รวมทั้งความใฝ่รู้ ของพระองค์เองนั้น ก็เป็นปัจจัยในการส่งเสริมให้เกิดความรู้ยิ่งถึงที่สุด และสัมพันธ์กับบริบททาง ประวัติศาสตร์ทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร ดังนี้

๑) บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายในพระราชอาณาจักรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ช่วงการเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวที่ทรงผนวชอยู่นานถึง ๒๗ ปีก่อนขึ้นครองราชย์ ซึ่งนับว่ามีลักษณะพิเศษไปจากรัชกาลอื่นๆ ส่งผลทำให้พระองค์มีโอกาสนในการสั่งสมภูมิความรู้ และประสบการณ์ต่างๆ ซึ่งมีโช่แต่หลักคำสอนทางศาสนาเท่านั้น ที่ทรงมีความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและบริสุทธิ์ และทรงทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับบ้านเมือง พลศกนิกร และองค์ความรู้ทางวิชาการต่างๆ จากการเสด็จจตุรงค์ นับว่าเป็นการแสวงหาความรู้ โดยการศึกษาหาข้อมูลจากสถานที่จริง ส่งผลให้ทรงได้ความรู้เชิงประจักษ์ และเห็นสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองในขณะนั้น พระองค์ทรงพบหลักฐานสำคัญๆ จากการจตุรงค์ตามเมืองต่างๆ อาทิ เมืองนครปฐม และสุโขทัย ศิลาจารึก หลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ศิลาจารึกหลักที่ ๔ ของพระมหากษัตริย์ราชินีไท พระแท่นมนังคศิลาอาสน์ ซึ่งต่อมาเป็นหลักฐานแสดงรากฐานบรรพบุรุษไทย ความเก่าแก่ทางประวัติศาสตร์

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยส่งเสริมพระองค์อีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เป็นไปเพื่อความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและเป็นกลไกสำคัญที่ส่งเสริมให้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ นั่นคือ “ความสมัครสมานสามัคคีของทั้งในกลุ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ ระดับชั้นต่างๆ และกลุ่มขุนนางจากสกุลขุนนาค” ทั้งข้าราชการฝ่ายใน และข้าราชการฝ่ายนอก สกกุลดังกล่าวมีบทบาทและหน้าที่สำคัญในการจัดการบริหารราชการแผ่นดินไม่ว่าจะเป็นข้าราชการทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า นับเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมา สืบมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ สกกุลดังกล่าวยังมีบทบาทต่อไปจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒) บริบททางประวัติศาสตร์จากสถานการณ์ภายนอกพระราชอาณาจักรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงแห่งการแพร่ขยายลัทธิการค้าอาณานิคมของ มหาอำนาจทางตะวันตก (Colonization) และการขยายอิทธิพลที่นำไปสู่โลกสมัยใหม่ (Modernization) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักและเล็งเห็นความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างอำนาจและรูปแบบรัฐจารีตเดิมเสียใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพความผันแปรทางการเมืองของยุคสมัย ถึงเวลาแล้วที่ประเทศสยามจะต้องยอมเปิดสัมพันธ์ภาพกับประเทศตะวันตก โดยทำสนธิสัญญาในลักษณะใหม่และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าเยี่ยงอารยะประเทศ

ผู้ศึกษาสนใจในกรณีศึกษาพระประมุขแห่งพระราชอาณาจักรที่ทรงอิทธิพลทางตะวันตก และร่วมรัชสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย และ จักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ อันเนื่องจากความพร้อมและความเกรียงไกรของทั้ง ๒ ชาตินี้ส่งผลให้เป็นผู้นำของสังคมโลกในสมัยนั้น และสยามเองได้มีการติดต่อสัมพันธ์ไมตรีทางการทูตอย่างต่อเนื่อง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรู้ถึงอิทธิพลและความทันสมัยในชาติเหล่านี้ และอาจเป็นสิ่ง

ที่ถ่ายทอดสู่พระราชดำของพระองค์ในหลายด้าน อาทิ ด้านการเมืองการปกครอง ด้านการศึกษา และด้านอำนาจแห่งพระราชสำนัก เป็นต้น

นอกจากนี้จากการศึกษาพบว่า ช่วงเวลาดังกล่าวการธำรงรักษาชาติของประเทศในเอเชียที่มีการปกครองโดยระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อาทิ พม่า (สมัยพระเจ้ามินดง - สมัยพระเจ้าสีป่อ) และเวียดนาม (สมัยพระเจ้ามินหมาง-สมัยพระเจ้าเป้าโต) เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับราชสำนักสยาม (สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะพบความเหมือนหรือความแตกต่างอย่างไร ซึ่งผลการศึกษาพบข้อมูลน่าสนใจ ๓ ประเด็น คือ

๑. ความแตกแยกของพระราชสำนัก ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์จนถึงเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ความสามารถในเชิงนโยบาย และวิชาการไม่ได้มีให้เห็นมากนักทั้งในพม่า และเวียดนามเอง ข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพระราชสำนักสยามในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่ไม่สามารถกระจายความเจริญได้อย่างทั่วถึงและไม่ต่อเนื่องดังกรณี “สภาลุดดอร์” ของพม่า ในสมัยราชวงศ์คอนบวง ซึ่งมีอุปราชหรือยุวกษัตริย์เป็นประธานและมีตำแหน่งเสนาบดี ๔ คนบริหารงานสูงสุด สภาดังกล่าวเป็นอันต้องยุบลง หรือเปลี่ยนคณะผู้ทำงานเกือบทุกครั้ง เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาลทั้งที่เป็นไปด้วยความสืบทอดของผู้มีอำนาจในรัชกาลใหม่ หรือต้องจบชีวิตลงเมื่อมีการกบฏ

๒. บทบาทและอิทธิพลของชนชั้นนำสูงสุดของพระราชอาณาจักร ในเรื่องของ การเปิดโลกทัศน์รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของโลกในขณะนั้นว่าจะต้องมีวิธีการในการตั้งรับ และต่อสู้กับมหาอำนาจอย่างประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสอย่างไร สำหรับผู้นำในประเทศพม่าและเวียดนามนั้น เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ ๒ พระราชอาณาจักรต้องแพ้พ่ายให้กับประเทศทางตะวันตกทั้งนี้ด้วยคุณลักษณะส่วนพระองค์ที่ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และทรงยึดถือว่าพระราชสำนัก มีความมั่นคงเป็นอมตะไม่แพ้พ่ายต่อผู้ใด หรือที่เรียกว่าไม่รู้จักผ่อนสั้นผ่อนยาว กฎธรรมนิยมแบบแผนจารีตปฏิบัติสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ทั้งนี้ถ้าไม่กระทบต่อสถานภาพของผู้นำมากนัก

การปฏิบัติดังกล่าวอาจจะมีส่วนคล้ายกับการเสียส่วนน้อย เพื่อรักษาส่วนใหญ่ สุดท้ายแล้วก็คือ การคงอยู่ของพระราชวงศ์และพระราชอาณาจักรนั่นเอง แนวคิดในเรื่องของ พระพุทธศาสนาเถรวาทเรื่องสมเด็จพระจักรพรรดิราชทรงเป็นศูนย์กลางแห่งมณฑล สมเด็จพระจักรพรรดิราชมีได้เพียงองค์เดียวเท่านั้น ในยุคหนึ่งเรื่องดังกล่าวนี้ ในพม่าค่อนข้างชัดเจนที่สุด ตัวแทนของอำนาจเก่าได้ถูกทดสอบจากตัวแทนแห่งอำนาจใหม่ที่เข้ามากระทบต่อกันทั้งในรูปแบบของ ราชการสงคราม สัญญาทางการค้า วิวัฒนาการทางเทคโนโลยี และโลกทัศน์ของผู้นำจากตะวันตกที่กว้างไกลกว่าความเจริญต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นส่วนหนึ่งที่พัฒนาเทคโนโลยีการผลิตนำไปสู่การผลิตอาวุธที่เด็ดขาดและทันสมัยและนั่นหมายถึงอำนาจที่เข้มแข็งกว่า

ศักยภาพทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก เป็นผู้เปิดโลกสู่ยุคการค้าขาย และพาณิชย์นิยมต่างเป็นปัจจัยเสริมให้อำนาจใหม่มีความเข้มแข็งและมีศักยภาพมากกว่า สามารถชกแจงและมีบทบาทแทนที่ศูนย์กลางอำนาจเก่าได้ ดังเช่นกรณีเวียดนาม หรือในพม่าเอง ตัวอย่าง การเข้ามาแทนที่ของอำนาจใหม่ในนามรัฐบาลอังกฤษโดยเฉพาะบริเวณพม่าตอนล่าง (Lower Burma) แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เศรษฐกิจและสังคมดีกว่าพม่าตอนบน (Upper Burma) ซึ่งเป็น

ตัวแทนของอำนาจเก่า ถ้าอธิบายในเชิงคติทางศาสนาแล้ว โดยเฉพาะเรื่องของจักรพรรดิราช การเคลื่อนที่และการหายไปของจักรอันหมายถึงจักรทรานูภาพ ซึ่งส่วนใหญ่จะถูกอธิบายด้วยกษัตริย์ได้ถูกจักรอื่นเข้ามาแทนที่ ทรงไร้ซึ่งบุญญาธิการหมดบุญวาสนาเห็นได้โดยทั่วไปในรัฐจารีตถูกอำนาจใหม่ของประเทศทางตะวันตกยึดครอง อำนาจถูกแทนที่ด้วยคนต่างชาติต่างภาษา และจักรก็ไม่กลับมาอีกเลย

๓. ปัญหาการเตรียมพระองค์เป็นผู้นำของรัฐในระบบจารีต ในเรื่องของเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระชนม์ชีพ พระราชอำนาจน้อยครั้งนักที่จะมั่นคง รัชสมัยที่สืบสันตติวงศ์เป็นไปตามแบบแผนจารีตประเพณี ส่วนใหญ่มักจบด้วยจุลกาลหรือที่เรียกว่ากบฏแต่กลับถูกเรียกแทนที่ด้วยคำที่สวຍหรือว่าปราบดาภิเษก ปัจจัยดังกล่าวส่งผลต่อเสถียรภาพความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ไม่ว่าจะเป็นทั้งฝ่ายพม่าและเวียดนาม ถ้าพิจารณาจากข้อมูลปีเริ่มต้นครองราชย์และปีที่สิ้นสุดแห่งรัชสมัยการเป็นกษัตริย์ หรือพระจักรพรรดิที่ไม่เพรียกร่วมจะอยู่ในช่วงเวลาอันสั้น และจำกัดและอาจจะถูกกำจัดหรือแทนที่ โดยบุคคลอื่นขึ้นปราบดาภิเษกเองอย่างที่ปฏิบัติมา อันเป็นคำอธิบายตามความเชื่อของกษัตริย์ในรัฐพุทธศาสนา ดังเช่นกรณีพม่าซึ่งเห็นภาพได้ชัดเจนที่สุด ทำให้ผู้ที่เหมาะสมในตำแหน่งดังกล่าวไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่ควรจะเป็น หรือขาดกระบวนการเตรียมความพร้อมที่จะก้าวขึ้นไปเป็นผู้นำดังกรณีของพระเจ้าสีป่อ ประกอบกับความเหมาะสม ในเรื่องของธรรมเนียมราชตระกูล ที่แสดงความเป็นขัตติยราช เป็นต้น

ผู้นำที่ไม่อยู่ในถ่ายของการเตรียมความพร้อมย่อมขาดคุณลักษณะของความเป็นผู้นำอย่างสมบูรณ์แบบ คงเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งพระราชวงศ์หรือถูกชักใยเท่านั้น เห็นได้จากกรณีพระจักรพรรดิเบาใต้แห่งเวียดนาม ส่งผลต่อแนวโน้มนโยบายที่จะตั้งรับและต่อสู้กับสิ่งที่เข้ามากระทบ อีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญในเรื่องของคุณลักษณะความเป็นผู้นำที่ดีและไม่ดีกล่าวคือ ความเป็นกษัตริย์หรือพระจักรพรรดิที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมมีพระธรรมคำสั่งสอนเป็นสรณะเป็นกฎเกณฑ์คอยควบคุมความประพฤติ และพระราชอำนาจไม่ให้ลุไปในทางที่ผิด และให้ปฏิบัติในสิ่งที่ควรทำอย่างองค์อาจของความเป็นเทวสิทธิ์ที่ใช้อธิบายอำนาจในทางนามธรรม กรณีนี้เห็นได้ชัดเจนเมื่อนำมาเปรียบเทียบในพม่าระหว่างรัชสมัยของพระเจ้ามินดงและพระเจ้าสีป่อ ด้วยความที่แตกต่าง และไม่เหมือนกันของอำนาจตะวันตกและตะวันออกอย่างเห็นได้ชัดเจน

สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติอยู่ในยุคของรัฐจารีต ที่มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของประวัติศาสตร์โลกว่าด้วย การขยายอำนาจด้วยการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ในที่นี้บทบาทของชนชั้นนำภายในพระราชสำนักต่างก็มีทั้งยอมรับกับการเปลี่ยนแปลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือพร้อมที่จะเรียนรู้กับการเปลี่ยนแปลงเพื่อที่จะอยู่ร่วมกันให้ได้และในขณะเดียวกันชนชั้นนำบางกลุ่มก็อาจจะไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ซึ่งสุดท้ายแล้วย่อมไม่สามารถธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรของตนเองได้ นั่นหมายถึงไม่สามารถถ่ายทอดความรู้และสานต่อนโยบายแบบเดิมได้อีกต่อไป ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาในพม่าและเวียดนาม

คุณลักษณะสำคัญประการหนึ่งชี้ให้เห็นได้ชัดว่า “ความเป็นผู้นำที่มีพื้นฐานที่ดีอันมาจากการศึกษา อบรมเสาะแสวงหาความอยู่เสมอ มีความภาคภูมิใจในความเป็นตัวตน บนพื้นฐานวัฒนธรรมที่สั่งสมมาเป็นระยะเวลายาวนาน พร้อมกับการเปิดโลกทัศน์ยอมรับการเปลี่ยนแปลง และ

เรียนรู้ความทันสมัยที่เข้ามาสัมผัสกับโลกเก่าอีกทั้งทรงเรียนรู้ถึงจุดเด่นจุดด้อยโดยศึกษาผ่านเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงที่ล่มสลายลง และศึกษาถึงความสำเร็จของผู้นำประเทศที่มีบทบาททางการเมืองของโลกในยุคดังกล่าวได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะแสดงไมตรีจิตผูกมิตรทางการเมืองให้เกียรติและยกย่อง”

๒. มูลเหตุปัจจัยเกื้อหนุนที่ส่งผลกระทบต่อแนวคิดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๑ แนวคิดในการธำรงรักษาและพัฒนาประเทศแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ

๑) การธำรงรักษาพระราชอาณาจักรกับคติความเชื่อ ได้แก่ หลักธรรมทางศาสนา ทั้งพุทธและพราหมณ์ (พระโพธิสัตว์และทานบารมี, ทศพิธราชธรรม๑๐, จักรวรรดิวัตร๑๒ และสังคหวัตถุ๕) และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ (คติสมมติเทพ, กฎมณเฑียรบาล, พระราชานุกิจ, ราชะนีตี และ ธรรมเนียมราชตระกูล ล้วนส่งผลความเป็นเอกลักษณ์ของพระราชอาณาจักรที่มีการเมืองการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงอยู่ในช่วงระยะเวลานี้

๒) การพัฒนาประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ซึ่งพระราชกรณียกิจที่แสดงถึงการถ่ายทอดองค์ความรู้ เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาชาติ อย่างกระจ่างชัด โดยสะท้อนให้เห็นจากหลักฐานต่างๆ ที่เกิดจากแนวพระราชดำริต่างๆ อาทิ พระราชนิพนธ์, พระราชพงศาวดาร, พระราชหัตถเลขา, ประชุมประกาศ, ประชุมหมายรับสั่ง, พระบรมราชาธิบาย และ พระราชกิจจานุเบกษา ฯลฯ

นอกจากนี้การสืบทอดสันตติวงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สามารถสืบเชื้อพระราชวงศ์มาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ มีจำนวนทั้งสิ้น ๒๗ พระองค์ หรือ ๒๗ มหาสาขา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขานนามสกุลพระราชทานไว้สำหรับสืบเชื้อพระวงศ์นั้นๆ ในตอนแรกรวม ๒๖ นามสกุล เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ (เว้นแต่ราชสกุลในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมเจ้าชายปรีดิยากรพระโอรสใน พระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ไม่มีโอรสสืบพระวงศ์ต่อไป จึงมิได้พระราชทานนามสกุลไว้กระทั่ง ปีพ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสกุลให้ผู้สืบพระวงศ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่า “คัคณางค์”) อาทิ สวัสดิกุล, จันทร์ทัศน์, ชยางกูร, วรวรรณ และดิศกุล เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ที่แสดงถึงการถ่ายทอดองค์ความรู้ เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาชาติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนมาก ดังนี้

พระราชกรณียกิจการสืบพระศาสนา : ความสัมพันธ์ระหว่างลังกาวงศ์และสยามวงศ์ และการสถาปนา “ธรรมยุติกนิกาย”

สถาปติยกรรมทางศาสนา : การสถาปนาพระอารามพุทธเจดีย์ สถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๕ พระอาราม ได้แก่ ๑. วัดบรมนิวาส ๒. วัดโสมนัสวิหาร ๓. วัดปทุมวนาราม ๔. วัดราช

ประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม และ ๕. วัดมกุฏกษัตริยาราม นอกจากนี้ยังสร้างพระพุทธรูป (มีลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์) ได้แก่ ๑. พระสัมพุทธพรรณี ๒. พระนรินทราย และ ๓. พระพุทธอังคีรส รวมทั้งพระองค์ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ อาทิ พระปฐมเจดีย์ เป็นต้น

พระราชนิพนธ์ทางพุทธศาสนา : พระอัจฉริยภาพในภาษามคธ หรือภาษาบาลี ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ ที่ภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใช้สวดกันทั่วไปในปัจจุบัน พระราชนิพนธ์ภาษาไทยที่สำคัญ เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกลา วิปัสสนากรรมฐาน ปฏิจจสมุปปาท เป็นต้น

การสร้างและบูรณะ พระที่นั่งและพระราชวังต่างๆ : หมู่พระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ พระนครคีรี หมู่พระมหามณเฑียร ปราสาทพระเทพบิดร เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านการปกครอง: “นักนิติศาสตร์” ทรงปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบขึ้นด้วยหลักแห่งกฎหมายในรูปของหมายประกาศต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยแบ่งทั้งหมด ๗ ภาค ตั้งปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑ มีทั้งที่ทรงรื้อฟื้นของเก่าและที่ทรงพระราชดำริขึ้นมาใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของประเทศในขณะนั้น

- ด้านการศาล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

- พระองค์ทรงปรับปรุงการปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการปฏิบัติงานของหน่วยงานให้มีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับนานาอารยประเทศ จึงทรงติดต่อชาวยุโรปและอเมริกาเข้ามารับราชการในกรมกองต่างๆ ในฐานะที่ปรึกษาทำหน้าที่แนะนำความคิดใหม่ๆ ให้แก่ข้าราชการไทย และให้รับราชการเป็นกงสุลไทยประจำต่างๆ ประเทศด้วย

พระราชกรณียกิจการป้องกันประเทศ: ได้แก่งยังให้มีการค้าฝิ่นได้โดยผ่านระบบเจ้าภาษี นายอากรแต่ห้ามชาวไทยเสพฝิ่น การทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ (สนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๙๘) และยัง สร้างโรงกษาปณ์ และส่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญ กษาปณ์ขึ้นใช้แทนพดด้วง

พระราชกรณียกิจทางด้านเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่ : มีเป็นจำนวนมาก อาทิ พระบรมฉายาลักษณ์ กล้องถ่ายภาพ กล้องดูดาว แท่นหินพิพม์ เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านอื่นๆ: ที่ทรงสร้างขึ้น อาทิ เครื่องราชอิสริยาภรณ์, พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ, กำหนดวันวิสาขบูชา, การสร้างพระสยามเทวาธิราช (เทวดาประจำเมืองสยาม) เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านสังคม : ทรงอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ การจ้างกรรมกรชาวจีนทำงานก่อสร้างที่ต้องใช้เวลาและแรงงานเป็นจำนวนมาก เช่น ขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมพระบรมหาราชวัง ตลอดจนวัดวาอารามแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ ดังมีความในประกาศว่า “เมื่อแรงงานมีค่าเป็นเงินก็ไม่ควรเกณฑ์คนทำงานไม่ได้เงิน” ประกาศดังกล่าวเป็นการวางพื้นฐานไว้สำหรับการยกเลิกระบบไพร่ในรัชกาลต่อมา

เริ่มยกฐานะสตรีให้สูงขึ้น มิให้ถูกกดขี่เยี่ยงทาส ด้วยการประกาศห้ามสามีขายภรรยาเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ ทรงให้เสรีภาพแก่สตรีที่มีอายุบรรลุนิติภาวะให้มีสิทธิเลือกสามีได้โดยบิดามารดาจะเข้าไปบังคับไม่ได้แสดงถึงพระราชดำริที่ก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง และประกาศพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้บรรดาเจ้าจอมที่ไม่พระโอรสพระธิดาหรือไม่เป็นผู้ได้รับเครื่องยศเบี้ยหวัดเงินปีในระดับสูง กราบถวายบังคมลาออกจากพระบรมมหาราชวังไปอยู่ภายนอกหรือแต่งงานใหม่ได้

พระราชกรณียกิจด้านการคมนาคม : ทรงวางรากฐานการคมนาคมสมัยใหม่ คือ มีการสร้างถนน ได้แก่ ถนนตรงหรือถนนพระรามที่ ๔ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครและถนนสีลม

โปรดฯ ให้มีการขุดคลอง ได้แก่ คลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่และคลองลัดยศาน เป็นต้น ทรงสนับสนุนให้ต่อเรือกลไฟขึ้น

ทางด้านการโทรคมนาคมอนุญาตให้สร้างสายโทรเลข ผ่านดินแดนประเทศไทยลงไปยังเมืองสิงคโปร์ โดยให้อังกฤษเป็นผู้วางสายโทรเลข แม้ว่าจะเป็นของชาวต่างประเทศแต่ก็ยังช่วยในการเปิดประเทศไทยด้วยเพราะชาวไทยได้มีหูตากว้างไกลกว้างขวางขึ้น ได้รู้สิ่งใหม่ได้อย่างรวดเร็ว และช่วยในการติดต่อค้าขายด้วย

พระราชกรณียกิจด้านการศึกษา : ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ โดยภาษาอังกฤษ ทรงเห็นความจำเป็นของการศึกษาแบบตะวันตกในการพัฒนาประเทศ ในราชสำนักทรงพระราชดำริว่า

“บรรดาพระเจ้าลูกเธอและพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจะต้องเป็นกำลังของประเทศในอนาคต จำเป็นจะต้องทราบความเป็นไปของโลกภายนอก เพื่อเตรียมพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับประเทศมหาอำนาจ”

พระองค์ทรงเริ่มให้สตรีมิชชันนารีเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไปแก่กุลสตรีในวังระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๓๙๗ เช่น Mrs.Bradley Mrs.Mattoon, Mrs.Jones เป็นต้น และเมื่อพระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญพระชันษาแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้ติดต่อว่าจ้าง Mrs. Anna Leonowens เข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์และวรรณคดีอังกฤษให้พระราชโอรสพระราชธิดา

ด้านการศึกษาของราษฎร ทรงสนับสนุนให้มิชชันนารีอเมริกันตั้งโรงเรียนขึ้น ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด

มีการส่งข้าราชการไทยไปศึกษาและดูงานต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุนมหาสิทธิโวหารเดินทางไปดูงานเรื่องการพิมพ์ที่ฝรั่งเศส ให้หมื่นวิจิตรไปเรียนวิชาการแก่นาฬิกาที่ลอนดอน เป็นต้น

พระราชกรณียกิจด้านอักษรและการพิมพ์ : “ทรงเป็นนักอักษรศาสตร์”

พระองค์จึงทรงเป็นนักอ่านศิลาจารึกคนแรกของไทยด้วย (ศิลาจารึกหลักที่๑) ประดิษฐ์ตัวอักษรแบบใหม่ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม เรียกว่า อักษรอริยกะ มีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน

ใช้เขียนได้ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยทรงพระราชดำริแบบอักษรไทยสำหรับเขียนภาษาบาลีขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย เรียกว่าแบบ “การยุด” ซึ่งได้ใช้เป็นแบบในการพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยครั้งแรกและฉบับแรกเมื่อพ.ศ.๒๔๓๖ โรงพิมพ์ของพระองค์พิมพ์หนังสือทางพุทธศาสนา อาทิ หนังสือพระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ เป็นต้น

จากพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ ข้างต้นนี้ผู้ศึกษาได้ยกประเด็นพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์กับการศึกษาโดยเป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาพระราชอาณาจักรทั้งในมิติทางด้านธำรงรักษา พัฒนาและการถ่ายทอดความรู้ ใน ๒ ประเด็น คือ ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ และความรู้ทางด้านศิลปกรรมสรุปได้ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านอักษรศาสตร์ ที่ได้ทรงแสดงความโดดเด่นทางภาษา ภูมิความรู้ อันเป็นพระอัจฉริยภาพ ทั้งนี้พระราชนิพนธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีจำนวนมาก ได้แก่ พระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว ร้อยกรอง มีทั้งเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุด และอักษรอริยกะ ที่เกี่ยวข้องกับงานพระศาสนา ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ พระราชนิพนธ์ทางศาสนา เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธรูป วิปัสสนาธุระ พรหมจรรย์กา วิปัสสนากรรมฐาน และปัจจุสมุปบาท เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีตำราช่าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับพระศรีสุริเยนทร์ ตำนานพระพุทธรูป ตำนานวัด รวมทั้งยังทำสมุดไทยหรือกระดาษที่บันทึกเรื่องราวของจารึกในที่ต่างๆ เช่น จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกบางปะอิน จารึกบวรนิเวศ จารึกพระพุทธรูป จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ และพระองค์ทรงอ่านจารึกภาษาไทยหลักที่ ๑ ได้เป็นพระองค์แรก ส่วนบทพระราชนิพนธ์ร้อยกรอง อาทิ บทละครเบิกโรงเรื่อง รามเกียรติ์ตอนพระรามเดินดง รามเกียรติ์ตอนพิราบ บทละครพระนารายณ์ปราบบนทุก บทเบิกโรงละครหลวง บทเบิกโรงดอกไม้เงินทองจับระบำ และโครงประกอบใบกำกับพระสุพรรณบัฏตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์ เป็นต้น นอกจากนี้จากการค้นคว้าของผู้ศึกษาพบว่า มีหลักฐานพระนิพนธ์ต่างๆ ที่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก ดังจะได้นำเสนอในครั้งนี้ที่แสดงถึงพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางด้านอักษรศาสตร์ในด้านต่างๆ ดังนี้

๑) เรื่องของความรู้ความสามารถทางวรรณคดี ประวัติศาสตร์-โบราณคดี จาริตประเพณี ซึ่งทรงสามารถให้พระอรรถาธิบายได้อย่างลึกซึ้ง อาทิ เรื่องพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษาที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษาอริยกะ” ผู้ศึกษาพบว่า พระราชประวัติของพระราชโอรสและพระราชธิดา ส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริง เหมือนดังที่ทรงทำนายไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณ ทั้งทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างน่าอัศจรรย์ใจเป็นที่สุด โดยได้ยกตัวอย่างพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นบางพระองค์ที่สำคัญๆ เป็นกรณีศึกษา โดยลำดับตามปีเกิด ๗ พระองค์ อาทิ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับได้ว่าพระคาถาและคำอำนวย

พรแต่พระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาเสนอข้างต้นนี้ แม้เป็นหลักฐานเพียงบางพระองค์ แต่พบว่าส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริงในพระชนม์ชีพของแต่ละพระองค์ เฉกเช่นตั้งสมเด็จพระราชบิดา ได้ทรงทำนายไว้ ทั้งนี้ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างแท้จริง

๒) ความรู้ความสามารถทางด้านภาษาศาสตร์ ดังตัวอย่างพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษา ที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษารียกะ” จากพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงประดิษฐ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง จะพบว่าทรงใช้ภาษาที่มีความสละสลวยเป็นคำสูง เหมาะสมกับความเป็นธรรมเนียมราชตระกูลและแฝงไว้ซึ่งความหมายซึ่งแสดงออกถึงความเป็นมงคลนาม ความผาสุกรุ่งโรจน์ พร้อมไปกับความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักรสอดคล้องกับยุคแห่งความเจริญรุ่งเรืองที่ปะทะสังสรรค์กับอารยะของตะวันตกแต่ยังคงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งจารีตธรรมเนียมแห่งพระราชอาณาจักร

๓) พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ งานนิพนธ์แบบจารีตโบราณที่พบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ “พระไตรปิฎกฉบับลงชาติ” งานเขียนประเภทตำราพิชัยสงครามที่ว่าด้วยตำแหน่งที่ตั้งค่าย เพื่อราชการงานรบในรูปแบบ “นาคนาม” และพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ พระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ เป็นต้น จากเอกสารที่เกิดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ ๔ พบว่ามีความแตกต่างกัน โดยเอกสารงานเขียนของชาวตะวันตกพบว่า นิยมบันทึกเรื่องราวของอาณาจักรหรือดินแดนที่ชาติตนเดินทางไปพบเห็นสภาพภูมิศาสตร์ภูมิประเทศหรือบันทึกเกี่ยวกับทางการทูตและทางการค้า พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้นำ โดยบรรยายข้อมูลสิ่งที่เขาพบเห็นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในส่วนเอกสารบันทึกแบบจารีตธรรมเนียมโบราณของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงกับสยาม และพระราชอาณาจักรสยามเอง ส่วนใหญ่บันทึกเหล่านั้นเน้นไปที่องค์พระมหากษัตริย์และเรื่องราวของพระราชอาณาจักรในช่วงเวลานั้นๆ ดังที่เรารู้จักกันในนามของ “พระราชพงศาวดาร” ซึ่งพบว่าค่อนข้างแตกต่างกันระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออก ซึ่งจากเอกสารบันทึกและงานนิพนธ์ต่างๆ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ทรงกระทำขึ้นทั้ง ๒ รูปแบบ คือ ทั้ง ๑) แบบจารีตโบราณ พระราชพงศาวดาร และ ๒) พระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องราวของบุคคลต่างๆ แบบตะวันตก โดยบรรยายเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และความเป็นไปต่างๆ ของพระราชอาณาจักรผ่านงานเขียนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เช่น พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ที่เป็นภาคภาษาอังกฤษ ที่มีเนื้อหาหลากหลายประเภทและมีความสำคัญที่สามารถพิจารณาในหลายลักษณะด้วยกัน อาทิ เอกสารจดหมายเหตุ ชุด Siamese Correspondence เอกสาร Bangkok Calendar และเอกสาร Siam Repository ซึ่งนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณในการสร้างและบันทึกองค์ความรู้ต่างๆ เป็นเอกสารให้มีความทัดเทียมกับชาติมหาอำนาจและไม่ละทิ้งความเป็นอารยะของชาติในด้านจารีตธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบต่อกันอย่างยาวนาน

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลักฐานชั้นต้นที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเองในสมัยนั้น และนับว่าเป็นสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในพระราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงมีความสามารถทางด้านอักษรศาสตร์ พระองค์ทรงใช้ “อักษรศาสตร์” ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรอันเป็นการแสดงถึงความสามารถของสยามประเทศไว้หลายรูปแบบ โดยสามารถนำมาวิเคราะห์ศึกษาพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านอักษรศาสตร์และเป็นผู้สั่งสอน หรือ แสดงถึงความเป็นครู ได้เป็นอย่างดี เอกสารดังกล่าวไม่ได้แสดงเฉพาะพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์เท่านั้น แต่ยังทรงแสดงพระปรีชาญาณทางการสื่อสาร ในแบบการเขียน การถ่ายทอด เอกสารดังกล่าวยังแสดงและนำ อธิบายความรู้ใหม่มาสู่พระราชอาณาจักรเพื่อปรับเปลี่ยนวิธีคิด ทักษะคติของคนในพระราชอาณาจักรมีการผสมผสานทั้งองค์ความรู้เก่าและใหม่ได้อย่างเหมาะสม การเผยแพร่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่ยากที่จะสรุปได้ว่าประชาชนในพระราชอาณาจักรของพระองค์จะได้รับข้อมูลที่พระองค์ทรงพระราชทานได้อย่างครบถ้วนและถูกต้องอันติดอุปสรรค เนื่องด้วยการเข้าถึงความรู้ในเรื่องของการอ่านออกเขียนได้แต่อย่างน้อยน่าจะประสบความสำเร็จในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดทั้งคหบดีผู้มีทรัพย์และพระสงฆ์ถ่ายทอดต่อกันไป ซึ่งในบางครั้งอาจจะถ่ายทอดลงไปสู่พสกนิกรได้อีกทางหนึ่ง

๔) งานพระราชนิพนธ์ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในการใช้สอนให้ ความรู้ อบรม และตักเตือน แก่พสกนิกรทั่วไปตลอดทั้งบุคคลที่สนใจ

๔.๑ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมไว้จำนวนทั้งสิ้น ๓๔๓ ฉบับ รวมทั้งภาคปริณิถนา อีก ๒๙ ฉบับ ในจำนวนประกาศทั้งหมดนี้จะพบว่าประกาศจะเกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาสำนวน คำ พบอยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างสารานุกรม (encyclopedia) ขึ้นมาหรือเหมือนกับการสร้างพจนานุกรม (dictionary) เพื่อนำไปสู่ความเป็นมาตรฐาน (Standardized) ทางภาษา จนนำไปสู่ความเข้าใจตรงกันทางภาษาอยู่เป็นจำนวนมาก

๔.๒ พระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ได้มีการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ หมวดปถุภพ ในส่วนของประชุมหมายรับสั่งเรื่องราวส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไป

๕) พระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศและยังแสดงพระปรีชาญาณทางด้านรัฐศาสตร์ ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตลอดทั้งความรู้ต่างๆ อย่างกว้าง ดังเช่น พระราชหัตถเลขา ส่วนมากเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์บางส่วนกล่าวถึงขนบธรรมเนียมยุโรป พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พระราชสาสน์กำกับพระสุพรรณบัฏไปต่างประเทศไปตั้งกงสุลประจำเมือง ในการต่อมาเมื่อ ปี พ.ศ.๒๔๗๐ ได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยที่พบใหม่อีกหลายฉบับ อาทิ สังเขปประวัติศาสตร์สยาม (Brief Sketches of Siamese History) “การสถาปนาราชอาณาจักร” (Establishments of the Kingdom) ซึ่งเป็นข้อมูลเกี่ยวกับลำดับพระมหากษัตริย์และพระนามเจ้านายฝ่ายต่างๆ เรื่องราวเกร็ดความรู้ เช่น การลอบกระชก ไปจนถึงการทอดผ้าป่า และบังสุกุล ซึ่งเป็นการสะท้อนพระราชปณิธานที่จะให้

ชาวต่างชาติเข้าใจเรื่องราวของไทยจากแง่มุมของเรา นอกเหนือไปจากที่ชาวต่างประเทศสนใจเรื่องราวของไทยและศึกษาค้นคว้ากันเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนอเรื่องราวและข้อมูล หลักฐานเหล่านี้ตามแบบอย่างตะวันตก โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในลักษณะ “สังเขปประวัติศาสตร์” และการลำดับรายพระนามพระมหากษัตริย์โดยแบ่งเป็นราชวงศ์ ซึ่งไม่เคยมีแบบอย่างในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยมาก่อน พระราชนิพนธ์ในรูปแบบนี้นับเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ของไทยในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ยังปรากฏ**พระราชดำรัสพระบรมราโชวาท** ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ๑) พระราชดำรัสพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ ปรากฏทั้งคำตักเตือน แนะนำ สั่งสอนและความห่วงใยสอดแทรกให้อยู่เสมอ ๒) พระราชดำรัสสั่งกระแสราชโองการ และหมายรับสั่ง มีผู้รับไปสนองพระราชโองการไปปฏิบัติ ๓) พระราชดำรัสเล่าเรื่อง หรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิดเรียบเรียงไว้ในหนังสือต่างๆ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น ตลอดทั้ง **พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด** อาทิ ทรงประดิษฐ์นามต่างๆ พระราชทานเป็นจำนวนมาก ได้แก่ พระนามพระราชโอรสธิดา พระนามพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรม นามขุนนางที่ทรงตั้ง และเปลี่ยนแปลง นามพระสงฆ์ นามเมือง และนามวัด ทรงพระราชดำริให้ประดิษฐ์อักษรในพระราชลัญจกร บรมราชโองการ (องค์ใหญ่ขึ้น) โดยใช้คำว่า ๑ ๒ ๐ ซึ่งตรงกับอักษรอริยกะ อ อุ ม อันตรงกับคาถา อรหิ สมมา สมพุทโธ เป็นต้น

สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิด “ความเป็นอารยะ” โดยการใช้เครื่องมือคือ “ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์” ซึ่งในพระราชนิพนธ์ต่างๆ ที่นำเสนอมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์มีพระปรีชาญาณทางความรู้ มีความเชี่ยวชาญ จากการศึกษาองค์ความรู้ในศาสตร์ต่างๆ อย่างหลากหลาย ซึ่งสัมพันธ์กับที่ผู้ศึกษาค้นคว้าเชิงลึกได้จากภูมิหลังทางพระราชประวัติในพระองค์ท่าน ซึ่งพระองค์ทรงเรียนรู้ทั้งในจากครูผู้สอน ผู้รู้และนักปราชญ์ ตำราและนอกตำรา อย่างต่อเนื่องและตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน ทั้งนี้พระราชปรีชาญาณจึงสะท้อนออกมาอย่างเด่นชัดจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก และด้านอักษรศาสตร์ “ภาษา” ซึ่งมาพร้อมกับข้อกำหนดต่างๆ จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการดำเนินวิเทศব্যและประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อเข้าสู่สังคมที่มีอารยะตามแบบอย่างสังคมในสมัยนั้น พระองค์ไม่เพียงแต่เป็นผู้รู้อยู่เพียงพระองค์เดียวทรงมีความต้องการให้องค์ความรู้ต่างๆ ขยายวงกว้างออกไปให้ได้มากที่สุด ทั้งในเรื่องของการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและทันสมัย อันจะนำมาซึ่งสิทธิเสรีภาพและประโยชน์สุขของประชาชน ถือได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ให้ความสำคัญกับงานข้อมูลทางวิชาการที่มีความหลากหลายอย่างที่พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนยังมิได้เคยทรงถือปฏิบัติ

ประเด็นที่ ๒ พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านศิลปกรรม ซึ่งผู้ศึกษานำเสนอพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรม ๓ แขนงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ๑) งานด้านสถาปัตยกรรม ๒) งานด้านจิตรกรรม และ ๓) งานด้านพุทธศิลป์ โดยพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนงสะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาระชาอาณาจักร

ให้เกิดความเป็นอารยะ ในการปรับปรุงและพัฒนาศิลปกรรมของชาติ ตามแนวพระราชดำริและพระราชนิยามส่วนพระองค์ ตลอดทั้งพระองค์ยังคงรักษาศิลปกรรมตามจารีตโบราณโดยสืบสานไว้อย่างถูกต้อง ดังนี้

๑) งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น งานศิลปกรรมต่างๆ มีความแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นพระอารามอันประกอบไปด้วยพระเจดีย์ พระอุโบสถ์ โบสถ์ วิหาร รวมทั้งงานปฏิมากรรม เช่น พระพุทธรูป รูปบุคคล ภาพจิตรกรรม ทั้งภาพพุทธประวัติ ฤกษ์ควัตร ปรีศนาธรรม พุทธปรัชญา และพระราชพิธีสิบสองเดือน สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาและพระวิริยภาพของพระองค์ จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพุทธปรัชญาให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์แม้ว่าจัดเป็นช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่งานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมที่สืบสานต่อมา เป็นลำดับโดยเฉพาะงานด้านสถาปัตยกรรม ทั้งนี้งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระองค์เป็นงานที่มีความก้าวหน้าโดยมีรูปแบบและแนวคิดที่รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งรับได้ว่าทรงได้ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงศิลปกรรมตามจารีตโบราณให้สู่ความทันสมัยตามช่วงเวลานั้น พระองค์ได้นำแนวคิดในศิลปกรรมแบบตะวันตกมาสู่งานสถาปัตยกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นที่ประทับและพระอารามต่างๆ โดยแสดงความเป็นอารยะตามทัศนคติของชาวตะวันตกในสมัยนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดและอนุรักษ์ ลักษณะอาคารสถานตามแบบประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โบสถ์ วิหารประดับหลังคาที่มีหน้าจั่วประดับตกแต่งด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ จากไม้จำหลัก รวมถึงพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ ทรงระฆังคว่ำ ในสมัยของพระองค์ความนิยมการก่อสร้างพระเจดีย์ อันเป็นทรงแบบพระราชนิยามนั้น ทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์ทรงลังกา หรือระฆังคว่ำ ซึ่งมีต้นแบบมาต้นแบบจากวัดหลายแห่ง เช่น วัดขุนแสน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นเจดีย์รูปทรงสูงใหญ่และเป็นต้นแบบของเจดีย์ทรงกลมที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยพระองค์ได้ถ่ายแบบพระเจดีย์รูปทรงดังกล่าวเพื่อมาสร้างไว้ที่กรุงเทพมหานครไว้หลายวัดด้วยกัน ได้แก่ วัดราชประดิษฐ์ วัดบวรนิเวศน์ วัดโสมนัส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น

ส่วนพระราชนิเวศน์สถานต่างๆ ที่มีรูปแบบงานศิลปกรรมในรัชกาลที่ ๔ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความทันสมัย การเรียนรู้ และการสืบทอดของพระองค์ พระราชนิเวศน์ส่วนใหญ่นิยมสร้างด้วยรูปแบบศิลปะของชาวตะวันตกที่เรียกว่านีโอคลาสสิก ผสมผสานรูปแบบจารีตประเพณีควบคู่กับของใหม่อยู่เสมอ ตลอดทั้งทรงตั้งพระทัยที่ทรงจะตั้งพระนามพระที่นั่งหอถาวรได้อย่างคล้องจองเหมาะสม เมื่อมาพิจารณาจะเห็นได้ว่าความสมัยใหม่ของอาคารสถานไม่ใช่มีแต่เพียงการรับรูปแบบจากชาติตะวันตกเท่านั้น แต่ความสมัยใหม่ของอาคารสถานในพระราชนิเวศน์ของพระองค์ตามทีต่างๆ นั้นจะมีเรื่องของความทันสมัยว่าด้วยการใช้งาน ดังเช่น หอดูดาวซึ่งจะพบอยู่หลายแห่งด้วยกัน

จากสถาปัตยกรรมทั้งภายในพระบรมหาราชวัง พระราชวัง และพระอารามที่ทั้งทรงสถาปนาขึ้นใหม่และมีการบูรณะใหม่ด้วยนั้น นับได้ว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีทั้งพระราชนิยามแบบตะวันตกและยังคงรักษาแนวจารีตโบราณที่พระองค์

ยังคงสืบต่อ โดยเฉพาะทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์อย่างมากนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลุ่มลึกในการที่จะถ่วงดุลและคัดเลือกการพัฒนาในงานด้านศิลปกรรมประเภทสถาปัตยกรรมในรัชสมัยของพระองค์อย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งพระองค์ทรงรักษาแบบแผนศิลปกรรมไทยโบราณและแบบแผนรูปแบบสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่ลุ่มลึก ทั้งนี้พระองค์ไม่ละเลยและละทิ้งเอกลักษณ์ของชาติไทย หากแต่พระองค์นำรูปแบบศิลปกรรมแบบตะวันตกเข้ามาผสมส่งผลให้เกิดความกลมกลืนและเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นในสมัยหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงจากโลกจารีตสู่ความทันสมัยตามสถานการณ์ในช่วงเวลาในขณะนั้น

๒) งานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้มีลักษณะพิเศษจากจิตรกรรมตามประเพณี คือนิยมวาดภาพเต็มพื้นที่ในแต่ละช่วงเสาในแต่ละห้องไม่นิยมแบ่งเส้นสีน้เงินแบ่งเนื้อเรื่องและเริ่มมีลักษณะเป็นภาพเหมือนจริงที่มีเงาที่มีความลึกแบบศิลปะแบบตะวันตกเป็นรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลต่อจิตรกรรมไทยประเพณีจนเป็นศิลปะไทยผสมอิทธิพลต่างประเทศ มีแสงเงาแสดงความลึกกระยะใกล้ไกลบางพระอารามโปรดใช้ภาพบุคคลและทัศนียภาพแบบตะวันตกในการแสดงปรีชาธรรมด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมกุฏ กษัตริยาราม วัดบรมนิวาส และวัดมหาพฤฒาราม ซึ่งเป็นแบบภาพเขียนฝีมือช่างของชาวอินโดจีน จิตรกรที่มีชื่อเสียงสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ จนกลายเป็นภาพจิตรกรรมแบบพระราชานิยมหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งแบบไทยประเพณีและแบบผสมผสานแบบตะวันตกสมัยใหม่ แต่เดิมธรรมเนียมของจิตรกรรมของรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ มักนิยมเขียนภาพอยู่ในระเบียบแบบแผน โดยเขียนภาพเบื้องหลังพระประธานเป็นรูปไตรภูมิภาพบนผนังหุ้มกลองด้านหน้าพระประธานเขียนรูปมารผจญส่วนผนังด้านข้างเป็นรูปเทพชุมนุมพุทธประวัติและพุทธชาติชาดกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังคงมีความนิยมเขียนภาพตามแบบแผนเก่า ผนวกกับรูปแบบศิลปะตะวันตกจนกลายเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ที่มีความโดดเด่น ทั้งในด้านจิตรกรรมและการสร้างภาพทัศนียภาพหรือเปอร์สเปคตีฟ (perspective) ความเป็นเอกลักษณ์ของงานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะภาพคน สิ่งของ วิถีชีวิตที่ต่าง ๆ ที่มีความเป็นเอกลักษณ์เด่นชัดทั้งที่วาดเป็นเอกเทศและผสมผสานกับภาพไทยประเพณีสะท้อนให้เห็นถึงภาพจิตรกรรมที่มีการพัฒนาจนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะจนพัฒนาไปสู่ภาพจิตรกรรมแบบพระราชานิยม อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในงานศิลปกรรมไทย

สรุปได้ว่า ศิลปกรรมไทยในด้านสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยมักมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการตามความคิดสร้างสรรค์ของช่างที่มีประสบการณ์ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่น ศิลปกรรมแบบพระราชานิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านสถาปัตยกรรมเหล่านี้ นับว่ามีต้นแบบมาจากศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายสืบทอดสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ และยังมีส่วนที่รับอิทธิพลจากจากตะวันตกเข้ามาในผลงานด้วยทำให้รายละเอียดสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงดูแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน

๓) งานพุทธศิลป์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานศิลปะแบบพระราชานิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขยายเข้าไปสู่งานพุทธศิลป์ ซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างไปจากพระพุทธรูปลักษณะตามแบบประเพณี คือ มีพุทธลักษณะ

ใกล้เคียงกับมนุษย์มากยิ่งขึ้น ได้แก่ พระสัมพุทธพรหมณี พระนิรันตราย และพระประธานวัดเทพศิรินทราวาส และพระพุทธรูปองค์หนึ่ง เป็นต้น งานพุทธศิลป์ดังกล่าวอันมีความเป็นเอกลักษณ์ของงานช่างตามแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เป็นผลมาจากทรงคิดค้นแบบอย่างพระพุทธรูปด้วยทรงศึกษาจากหลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างลุ่มลึก รวมทั้งคำบาลีอื่นๆ ที่กล่าวถึงมหาถึงมหาปุริสสลักษณะ ที่พระองค์ทรงสืบค้นพบว่า พระพุทธรูปลักษณะอันแท้จริงแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดูจะเดียวกับพระสาวกทั้งหลาย จึงมีความริเริ่มพระเศวตมาลาหรือมุ่นพระเมาลี ในองค์พระพุทธรูป แต่ประการใด (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙) นอกจากนี้การจัดวางและประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งภายในพระอุโบสถ์และพระวิหารในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมสร้างที่ประดิษฐานเป็นรูปบุษบก เพื่อให้พระประธานดูเด่น อันเป็นคตินิยมในสมัยของพระองค์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างพระแท่นบุษบกประดิษฐานพระประธานวัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมนัสวิหาร (เมืองโบราณ, ๒๕๒๖ : ๕๔)

นอกจากพระพุทธรูปกลุ่มสำคัญที่กล่าวถึงในตอนต้นนี้แล้ว ยังมีกลุ่มพระพุทธรูปที่เป็นการแสดงความป็นงานช่างในสมัยรัชกาลที่ ๔ อีกที่หนึ่งที่มีความสำคัญ เป็นกลุ่มพระพุทธรูปจำลองขนาดเล็กโดยถ่ายแบบองค์พระพุทธรูปที่สำคัญที่ตั้งอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ฯลฯ ให้หล่อและนำมาประดิษฐาน ณ พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อันเป็นแหล่งรวมของพระพุทธรูปจำลองที่กล่าวไว้ข้างต้นได้แก่ พระประธาน คือ พระพุทธสิหิงคปฏิมากร และพระพุทธสิหิงคปฏิมากรน้อย ภายในบุษบกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อจำลองจากพระพุทธสิหิงค์ ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล พระนิรันตราย ในครอบแก้ว ทรงหล่อจำลองจากพระนิรันตรายในพระบรมหาราชวัง พระพุทธชินราชน้อย พระพุทธชินสีห์น้อย และพระศรีศาสดาน้อยในบุษบกน้อย ด้านหลังพระประธานทรงหล่อจำลองจากพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์และพระศรีศาสดา ที่เคยประดิษฐานในพระวิหารทิศ พระอารามเดียวกัน ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม จึงเป็นแหล่งรวมพระพุทธรูปจำลององค์สำคัญ ทั้งนี้ด้วยทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสเป็นพิเศษ

สรุปได้จากการศึกษาความรู้ทางด้านงานศิลปกรรมทั้ง ๓ สาขา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ งานสถาปัตยกรรม งานจิตรกรรมและงานพุทธศิลป์ สะท้อนให้พระปรีชาญาณและพระวิริยภาพของพระองค์จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพระพุทธรูปริชญาและคติความเชื่อต่างๆ ให้เป็นรูปธรรมที่เด่นชัด แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์จะเป็นที่นิยมอยู่ในระยะเวลาอันสั้น เพียงช่วงระยะเวลาที่ทรงครองราชย์ คือ ๑๗ ปี แต่อาจกล่าวได้ว่าลักษณะของงานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมรุ่นใหม่ที่ได้รับการสนใจสืบสานต่อมาโดยเฉพาะศิลปกรรมแบบตะวันตกอันเป็นรูปแบบที่ก้าวหน้าในงานศิลปกรรมของพระองค์ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีวิเทโศบายกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง จากการนำรูปแบบศิลปกรรมตะวันตกมาสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ ทั้งเป็นที่ประทับ (พระที่นั่งและพระราชวังต่างๆ) และพระอาราม อย่างที่ยังไม่เคยปรากฏอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมมาก่อนในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยแสดงถึงความเป็นอารยะตามทฤษฎีตะวันตกในสมัยนั้น ที่ทั้งรักษาแบบแผนจารีตเดิม ผสมผสานแนวใหม่ และการสร้างสิ่งใหม่ๆ ให้เกิดขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน อาจกล่าวได้ว่าศิลปกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงถึงพัฒนาการตามแนวพระราชดำริ หรือพระราชนิยมของ

พระองค์ที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง ตามพระราชวิเทโศบายของพระองค์ทุกด้านทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การทหาร และการต่างประเทศ ฯลฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๗) สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการพัฒนาประเทศแบบบูรณาการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างลงตัว นั้นสามารถใช้เป็นพื้นฐานให้เกิดความมั่นคงของพระราชอำนาจในพระองค์และยังผลมาสู่พระราชอาณาจักรและพลกนิกรในพระองค์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

๓. รูปแบบการพัฒนาประเทศแบบองค์รวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาได้ก้าวเข้ามาเป็นปัจจัยหลักประการหนึ่งในการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งต่างกับรัฐในยุคจารีตที่ใช้พระราชอำนาจ พระบรมเดชานุภาพ ซึ่งแสดงออกให้เห็นในรูปแบบของการสู้รบและการใช้พระราชอำนาจเป็นสำคัญ การใช้พระราชอำนาจในแบบดั้งเดิมไม่อาจตอบสนองในเรื่องของการพัฒนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่การใช้ความรู้คู่คุณธรรมกลับเป็นสิ่งที่ถูกหยิบยกและถูกนำมาใช้ ในการแก้ปัญหาและพัฒนาได้อย่างเหมาะสมมากกว่า ทั้งนี้พระราชอาณาจักรต้องมีการเตรียมพร้อมนับตั้งแต่ ผู้นำประมุขสูงสุด จนถึงชนชั้นปกครองไปจนถึงชนชั้นถูกปกครองที่ต้องมีความรู้ความสามารถที่มาจากการศึกษาเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามในรัฐระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากที่สุด การเปลี่ยนแปลงใดๆ ก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากองค์พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงริเริ่มหรือเปิดโลกทัศน์ก็คงไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นอย่างแน่นอน คุณลักษณะสำคัญในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการใส่พระทัยในเรื่องของการเรียนรู้ต่างๆ และยึดมั่นในศีลธรรมจรรยาแห่งบรรพบุรุษศาสนาจึงเป็นปัจจัยสำคัญเริ่มแรกที่เกิดจากชนชั้นนำ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะทำให้เกิดการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ได้ดีต่อไป

การศึกษาจึงเปรียบเสมือนอาวุธ หรือ เครื่องมือสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้การศึกษาเพื่อสร้างคน ให้มีลักษณะที่พึงประสงค์สอดคล้องกับบริบททางสังคมในช่วงนั้น ทั้งในเรื่องของการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รูปแบบการให้การศึกษาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงเริ่มตั้งแต่ในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ คหบดีผู้มีทรัพย์ตลอดทั้งไพร่ฟ้าประชาชน ให้มีความรู้ความเข้าใจถึงอำนาจของการศึกษาและประโยชน์ของการศึกษา รูปแบบกระบวนการถ่ายทอดความรู้มีทั้งที่เป็น รูปแบบจารีตที่ดั้งเดิม และรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมตะวันตก ในที่นี้ผู้ศึกษาจะลำดับเนื้อหาในส่วนการใช้การศึกษาเพื่อการธำรงรักษา พัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คุณลักษณะของความเป็นครุต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กระบวนการถ่ายทอดและการสั่งสอนที่มีทั้งแบบแบบครอบงำและปลูกฝัง จนพัฒนาเป็นลำดับจนพัฒนาเป็นการสอนโดยมีรูปแบบการ สั่ง บอก เล่า อธิบาย ชี้แจง แสดงให้ดู นับได้ว่ากระบวนการถ่ายทอดเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญมากกับการธำรงรักษาพัฒนา และการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีการสั่งสอนในรูปแบบที่หลากหลาย ได้แก่ การสั่งสอน การชี้แจงให้ทราบ การตักเตือน การห้ามปราม ตลอดทั้งการลงโทษ ซึ่งจากกระบวนการ

การศึกษาคุณลักษณะของความเป็นครูต้นแบบในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ศึกษา ยังสร้างแผนภูมิ (แผนภูมิที่ ๔) รูปแบบ (model) การดำรงรักษา และพัฒนาพระราชอาณาจักร โดยพระองค์ทรงใช้พหุวิทยาการต่างๆ บูรณาการทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม จากนั้นไปสู่กระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ต่างๆ ให้สืบต่อไป ทั้งนี้ จากแผนภูมिरูปแบบดังกล่าว แสดงการดำรงรักษา พัฒนา และกระบวนการถ่ายทอดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “การศึกษาพหุวิทยาการต่างๆ บูรณาการทั้งแบบจารีตประเพณีไทยและความรู้แบบโลกตะวันตก นำไปสู่การศึกษาแบบองค์รวม ในการพัฒนาและสร้างชาติ ให้ทัดเทียมอารยประเทศในโลกตะวันตกและรอดพ้นจากวิกฤติการณ์ทางการเมืองจากลัทธิการล่าอาณานิคม ส่งผลให้พระองค์ทรงดำรงรักษาพระราชอาณาจักรได้ตลอดทั้งรัชสมัยของพระองค์ และยังส่งผลถึงอนาคตในรัชสมัยต่อไป ซึ่งนับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นครูต้นแบบในการพัฒนาการศึกษาของพระราชอาณาจักรสยามอย่างแท้จริง

อภิปรายผลการศึกษา

การพัฒนาสังคมจึงต้องอาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจแก่สมาชิกในสังคม รวมทั้งพัฒนาทัศนคติและค่านิยมที่เหมาะสมที่เอื้ออำนวยต่อแนวทางการพัฒนาสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย การศึกษาจึงเป็นกระบวนการรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมทางสังคมและเป็นตัวการในการกระตุ้นสังคมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมเพื่อให้สังคมได้พัฒนาเป็นกระบวนการที่ปลูกฝังอบรมประชาชนให้มีความภาคภูมิใจผูกพันและมีความรู้สึกร่วมชาติ มีความยึดมั่นศรัทธาในสถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมพลังอำนาจแห่งชาติ การศึกษาช่วยให้มนุษย์มีความเจริญงอกงามมีความเป็นคน (manhood) และเป็นกำลังคน (manpower) ที่มีประโยชน์ต่อสังคม การศึกษายังช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างประชาชนในชาติ อยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีอันเป็นที่ยอมรับของกันและกันมีความรู้สึกร่วมชาติร่วมแผ่นดิน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคสมัยแห่งการพัฒนาเป็นสมัยที่ประเทศสยามเข้าสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านอันมีผลกระทบมาจากบริบททางสังคมทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ผลกระทบดังกล่าวมีพระราชสำนักในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นจุดศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงและเปลี่ยนผ่าน ผลกระทบจากปัจจัยภายในเกิดจากกลุ่มสยามหัวใหม่ที่พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญโดยเฉพาะความศิวิไลซ์ (civilization) จากตะวันตกที่เรียกว่ายุคของความทันสมัย หรือ การทำให้เป็นแบบตะวันตก (westernization) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าช่วงแห่งการเปลี่ยนผ่าน ซึ่งในทางกลับกันสิ่งต่างๆ เหล่านี้นับเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอกด้วย เช่น อิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาพระราชอาณาจักร พระราชอาณาจักรในนามพระราชสำนักจึงจำเป็นต้องกระชับพระราชอำนาจให้ดำรงอยู่พร้อมกับเปิดโลกทัศน์รับการเปลี่ยนแปลงของโลกไปอีกทางหนึ่งด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงใช้และยึดแบบแผนปฏิบัติต่างๆ ตามจารีตนิยม แต่ในขณะเดียวกันทรงสร้างรูปแบบการปฏิบัติแบบใหม่ซึ่งมาพร้อมกับอำนาจของตะวันตกควบคู่ไปด้วยกันอีกทางหนึ่งด้วย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องใช้การตีความผ่านทางพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจต่างๆ โดยมีพื้นฐานของการศึกษาเข้ามามีส่วนสำคัญในการวิเคราะห์ในกระบวนการต่างๆ ที่พระองค์ปฏิบัติเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นครุต้นแบบการสอนของพระองค์ได้ถูกแทรกอยู่ภายในพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทำให้ประชาชนอยู่ดีมีสุข มีความรู้ เท่าทันอารยะประเทศจนเกิดเป็นกระบวนการถ่ายทอดและการเรียนรู้ในที่สุด

การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปที่ “คน” เป็นสำคัญ การจะทำให้คนมีคุณลักษณะที่พึงประสงค์ได้จำเป็นต้องใช้การศึกษาเข้ามาเป็นส่วนร่วม การเข้าถึงบริบททางการศึกษาของคนหรือสังคมมีปัจจัยที่แตกต่างกันรูปแบบการศึกษาจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเอื้อต่อปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้คนเข้าสู่การศึกษาได้มากที่สุด รูปแบบการศึกษาจะต้องสอดคล้องกับความเป็นไปของคน หรือ สังคมนั้นได้อย่างลงตัวเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิตและเพื่อชีวิตที่ดีขึ้นที่มีรูปแบบและระบบแบบแผนชัดเจนเป็นการศึกษาที่มีความยืดหยุ่นและหลากหลายรูปแบบ ไม่มีข้อจำกัดเรื่องอายุและสถานที่ เป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิต เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์การทำงาน หรือเรียนรู้จากบุคคล ครอบครัว สภาพแวดล้อม สื่อ ผู้เรียนเรียนรู้ได้ทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจ เป็นการจัดการศึกษาที่ไม่มีหลักสูตรชัดเจน ไม่มีระบบและรูปแบบของการจัดการศึกษาแน่นอนจนถึงไม่มีเลย หากแต่กิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดการเรียนรู้ ผู้เรียนมีความรู้ มีทักษะ มีเจตคติ เช่นเดียวกับการศึกษาอื่นๆ

รูปแบบการเรียนรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ในมิติต่างๆ ได้อย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาตามอัธยาศัย เป็นแนวพระปรีชาญาณที่สอดคล้องกับพระราชกรณียกิจมากที่สุด ซึ่งเป็นการศึกษาที่เปิดโอกาสให้ประวัติศาสตร์เป็นพื้นฐานและเครื่องมือที่สำคัญต่อการเข้าถึงและเข้าใจในบริบทต่างๆ ในสังคมตลอดทั้งสามารถนำไปใช้ได้ทุกยุคทุกสมัยซึ่งเป็นในเครือเดียวกันกับการศึกษาตลอดชีวิต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรูปแบบแนวคิดในการถ่ายทอดความรู้ ประหนึ่งเปรียบเสมือนครูที่สอนศิษย์ให้มีความรู้ที่เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้น การเปิดมุมมองเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติของความเป็นครุนั้นเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจ เมื่อพิจารณาจากพระราชกรณียกิจซึ่งมีทั้งทางการบ้าน การเมือง สังคมวัฒนธรรมเหมือนอย่างรัชสมัยก่อนๆ หากพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นได้ว่าพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติเหมือนอย่างครูที่สั่งสอนศิษย์กลับปรากฏพบเป็นจำนวนมากไม่ว่าจะเป็นทางอักษรศาสตร์ ศิลปกรรม วิทยาศาสตร์ โบราณคดี เป็นต้น นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางตนเปรียบเสมือนครุต้นแบบได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบททางสังคม ลูกศิษย์ของพระองค์คือประชาชนของพระองค์นั่นเอง

ประวัติความเป็นมาของคำว่าครู ปรากฏครั้งแรกในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช “ครู” ว่างนี้ “ผู้สั่งสอนศิษย์, ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์” และตามรูปศัพท์ คำว่า “ครู” มาจาก “ครุ” ซึ่งแปลว่า หนัก สำคัญ ควรเคารพ มีค่าสูง

สาโรช บัวศรี (๒๕๓๗) ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นครูจะต้องมีลักษณะ ๒ ประการคือ เป็นทั้งนักปราชญ์และผู้ทรงศีล และสมุน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓: ๔๖๘-๔๗๓) ได้ให้ความหมายครูจากหนังสือสมบัติทิพย์ของการศึกษา พอสรรูปความได้ดังนี้

๑. ครูคือมนุษย์ โดยครูเป็นสิ่งที่ชีวิตเป็นผู้มีการพัฒนาการทางร่างกาย จิตใจ และเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์รวมทั้งมีจิตใจที่สูง

๒. ครูคือกัลยาณมิตร โดยเป็นเพื่อที่มีทั้งความจริงใจต่อกันและกัน และยังเป็นมิตรผู้ชี้แนะและช่วยเหลือให้เกิดความเจริญอย่างชอบธรรม หัวใจของครูจึงเป็นหัวใจของมิตร มิตรที่เป็นกัลยาณคือ งดงามเที่ยงตรง เปี่ยมด้วยวิชาและกรุณาต่อศิษย์

๓. ครูคือผู้นำทางปัญญาและวิญญาน โดยมีปัญญาหยั่งรู้สิ่งผิดชอบชั่วดี บุญ บาป ความจริงและความเท็จ ครูจึงเป็นแบบอย่างและเป็นแม่พิมพ์

๔. ครูคือผู้มีศาสตร์และศิลป์

๕. ครูคือผู้ดำรงและค้ำจุนความเป็นไทย

เมื่อพิจารณาแนวคิดและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วสามารถอธิบายคุณลักษณะของความเป็นครูได้ครบทั้ง ๕ ประการข้างต้นได้เป็นอย่างดี ถือได้ว่าทรงเป็นครูต้นแบบและเป็นครูผู้เปี่ยมไปด้วยจิตวิญญาน พร้อมทั้งจะพัฒนาศิษย์ในนามของประชาชนและประเทศชาติควบคู่ไปกับการให้ความรู้และการพัฒนาอีกทั้งยังคงธำรงรักษาความเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วกันภูมิปัญญาที่นำมาใช้ในเรื่องของการถ่ายทอดความรู้เพื่อการธำรงและพัฒนาประเทศชาติต่อไป

“ภูมิปัญญา” ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Wisdom (นฤมล บุสนิม, ๒๕๔๔: ๔๐) คือ ความรู้ที่ได้สั่งสม สืบทอดและปฏิบัติสืบทอดกันมาในการแก้ปัญหาต่างๆ ที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้จากคนรุ่นสืบทอดไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ผ่านทางการถ่ายทอดแบบต่างๆ โดยปกติเชื่อกันว่าภูมิปัญญาของเผ่าต่างๆ นั้น อาจสืบทอดโดยกระบวนการต่างๆ เช่น

๑. การแสวงหาหรือการค้นพบโดยกระบวนการค้นคว้าวิจัย (Discovery)
๒. การประดิษฐ์คิดค้นและการทดลอง (Inventory)
๓. การสร้างสมพัฒนาการ (Accumulation)
๔. การถ่ายทอด สืบทอดทางการศึกษา (Education-Imitation)
๕. การพร่ำสอน (Diffusion)

แก่นความคิดที่แสดงถึงภูมิปัญญาไทยสมัยโบราณการเรียนการสอน เริ่มขึ้นที่วัดครู คือ พระสงฆ์ที่มีความรู้ในทางธรรมอักขระวิธีและศิลปะวิทยาการอื่นๆ นักเรียนคือ ลูกหลานของชนชั้นปกครอง ขุนนาง หรือสามัญชน ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาหรือเรียกว่าเด็กวัดหรือศิษย์วัด จากนั้นอาจจะบรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นภิกษุเล่าเรียนวิชาการ ลูกศิษย์จะศึกษาเล่าเรียนด้วยความรักความเคารพจึงเกิดความลึกซึ้งระหว่างครูกับศิษย์

นอกจากวัดแล้วยังมี “พระราชสำนัก หรือ วัง” ที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ฝึกหัดอบรมที่สำคัญกับกลุ่มสังคมที่มีความพิเศษ เริ่มตั้งแต่เหล่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ระดับสูงไปจนถึงระดับล่าง กุลบุตรกุลธิดาของเหล่าบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และคหบดีผู้มีทรัพย์ที่ใช้ความสัมพันธ์กับระบบเครือญาติในการฝากฝังและถวายตัว ตามสำนักและตำหนักต่างๆ ของบรรดาพระบรมวงศานุ

วงศ์ที่มีความรู้ความชำนาญในแต่ละเรื่องไป นอกจากนี้ยังมีการฝึกงานทางราชการต่างๆ ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้เป็นไปเพราะสอดคล้องกับวิชาความรู้ในระดับสูงต่อไป ซึ่งวิชาความรู้ดังกล่าวจะต้องเรียนควบคู่กัน ทั้งวิชาที่ว่าด้วยธรรมเนียมจารีตประเพณี และวิชาความรู้ที่ทันสมัยซึ่งสอดคล้องกับบริบทสังคมในช่วงนั้นๆ

จะเห็นได้ว่าการศึกษาเรื่อง พระราชดำริและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการธำรงรักษา พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ สามารถนำมาเป็นประโยชน์ และมาประยุกต์เพื่อใช้ในการพัฒนาในด้านต่างๆ โดยมีพื้นฐานจากการศึกษาแบบสหวิทยาการ และพื้นฐานอื่นๆ สำหรับผู้บริหารและนักพัฒนาที่มีศักยภาพ อยู่ในอำนาจที่สามารถจัดสรรได้ สามารถใช้ศักยภาพที่มีอยู่สร้างจุดยุทธศาสตร์ประเมินคิด ไตร่ตรอง อันนำไปสู่การพัฒนาได้ทุกยุคทุกสมัยโดยใช้แบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นแบบ นักบริหารและนักพัฒนาต่างๆ ที่ต้องประสบปัญหาที่เข้ามากระทบไม่ว่าจะเป็น ครอบครัว ไปจนถึงองค์กรระดับใหญ่ สามารถใช้แนวคิดทางการศึกษา และแนวคิดอื่นๆ ที่แต่ละบุคคลมีความถนัด คงไว้ซึ่งการธำรง พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ เพื่อให้บุคคลและหน่วยงานเข้มแข็งและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างสง่างามเผยแผ่ด้วยความรู้ ที่มีวิธีการแก้ไขและพัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยผู้ศึกษาพบว่า การเลือกกรณีศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาที่มีความครอบคลุมทั้งในด้านของเนื้อหา เหตุการณ์ ข้อมูลและปัจจัยต่างๆ มากที่สุดเมื่อเทียบกับรัชสมัยอื่นๆ ถึงแม้จะไม่ใช่วงรัชสมัยที่ยาวที่สุดก็ตาม อีกทั้งเป็นช่วงสำคัญของการเปลี่ยนผ่านทางสังคมของโลกยุคเก่าที่ค่อยพัฒนาอย่างมีลำดับไปสู่โลกยุคใหม่ และได้รับการสืบเนื่องถึงแนวคิดต่างๆ มาจนถึงปัจจุบัน และอาจกล่าวได้ว่า คุณลักษณะที่ปรากฏในพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสิ่งที่ควรยึดถือ และทำตามแบบอย่างเป็นอย่างยิ่ง สมควรแล้วที่องค์การวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งองค์การสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก ยกย่องเป็นบุคคลสำคัญของโลกพระองค์หนึ่ง อีกทั้งรัฐบาลไทยได้ร่วมทำการเฉลิมฉลองวันพระราชสมภพครบรอบ ๒๐๐ ปี และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการศึกษามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่สามารถแยกกันได้ เห็นได้จากประจักษ์พยานถึงสถานการศึกษาที่มีชื่อเสียงที่อันเชิญพระปรมาภิไธย มาเป็นชื่อเป็น สถานศึกษาหลายแห่ง เป็นสำคัญ ท้ายที่สุดนี้ผู้ศึกษาวิจัย ใคร่ขอสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อวงการการศึกษาไทยที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาพระราชอาณาจักรต่อไปในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

นักบริหารและบุคคลทั่วไปควรจะนำแบบอย่างจากพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาวิเคราะห์เพื่อเป็นแนวทางต้นแบบ แบบองค์รวมในการสืบทอด และการแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้สำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการแก้ไขปัญหา มิใช่หลีกเลี่ยงปัญหา อีกนัยหนึ่งเราได้เห็นภาพลักษณ์ของนักพัฒนาที่มีคุณภาพ หรือ ที่เรียกว่า นักบริหารที่มีความเก่งกาจในการจัดสรร ปัญหาต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ในปัจจุบันจะพบว่าสำหรับบุคคลทั่วไปการให้ความสำคัญกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่น้อย เมื่อเปรียบเทียบกับช่วงรัชกาลอื่น ๆ ที่มีความยาวกว่า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มี

ความลุ่มลึกในเรื่องที่ลึกซึ้งอยู่แล้ว ซึ่งยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าใจถึงพระปรีชาญาณของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าไม่สนใจและศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติบ้านเมืองอย่างละเอียดและลุ่มลึก ยกตัวอย่างเช่น พระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ ตลอดทั้งพระราชนิพนธ์ หากศึกษาอย่างละเอียด ถ่องแท้และถี่ถ้วน จะพบขุมทรัพย์ทางความรู้เป็นจำนวนมาก สามารถนำมาใช้ตีความได้อีกหลายเรื่อง หลายประการ ดังที่ผู้ศึกษาได้เสนอ บทบาทของนักการศึกษาแบบองค์รวม ที่เป็นลักษณะของครู ต้นแบบ และนอกจากนั้นยังสามารถพัฒนาไปสู่การศึกษาในเรื่องอื่นๆ ได้อีกเป็นมาก อาทิ ความเป็น พ่อต้นแบบ นักปกครองต้นแบบ พุทธศาสนิกชนต้นแบบ นักสร้างสรรค์ต้นแบบ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นทางการศึกษาที่ผู้ศึกษาจะทำการศึกษาได้ต่อไปในอนาคต และยิ่งต่อยอดได้ในประเด็นต่างๆ ต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๗. กรุงเทพมหานคร : นิติวะช, ๒๕๒๗.
- กรมศิลปากร. คู่มือนิทรรศการความสัมพันธ์ไทยกับฝรั่งเศส ๓๐๐ ปี “สมเด็จพระนารายณ์และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔.” กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์. ๒๕๒๙.
- กรมศิลปากร. บรรณานุกรมและสาระสังเขปพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), ๒๕๔๘.
- กรมศิลปากร, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.
- กัลยาณิวัฒนา, สมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้า กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์. มหามกุฏราชสันตติวงศ์ พระนามพระราชโอรสธิดา พระราชนัดดา. (ทรงเรียบเรียง) กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๗.
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. การศึกษากระบวนการยอมรับเอาการศึกษาในรูปโรงเรียนเป็นเครื่องมือที่จำเป็นอย่างหนึ่งการรักษาเอกราชของไทยระหว่าง พ.ศ.๒๔๑๔-๒๔๖๔, ดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๙.
- ไกรฤกษ์ นานา. การเมือง "นอกพงศาวดาร" รัชกาลที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทันตะวันตก "มิตรภาพอาบยาพิษ". กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๗.
- ไกรฤกษ์ นานา. การเมือง "นอกพงศาวดาร" รัชกาลที่ ๔ King Mongkut หยุดยุโรปยึดสยาม. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๗.
- คนคุ้นเคย : รวมบทความ ข้อเขียนของบุคคลต่าง ๆ เกี่ยวกับ พลตรี ม.ร.ว.ศุภวดี เกษมศรี. กรุงเทพมหานคร : ศักดิ์โสการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- คาถาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามพระโอรสธิดาและพระนามราชโอรสพระราชธิดาในรัชกาลที่ ๔ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพหม่อมเจ้าอัปภัศราภา เทวกุล ท.จ., รัตน.ภปร.๓ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ.๒๕๒๕) กรุงเทพมหานคร : จันทวานิชย์, ๒๕๒๕.
- คณิน สักกายะทิจกุล. การปฏิรูปการเมือง-การปกครองพม่าสมัยพระเจ้ามินดง (ค.ศ. ๑๘๕๓-๑๘๗๘), อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔.
- จดหมายเหตุพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศธรรมประวัติ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชภาพและหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติกรมศิลปากร, ๒๕๓๗.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เกิดวังปารุสก์. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔.
- จันทร์ฉาย ภักดีอคม. ประวัติไทยสมัยเริ่มแรกจนถึงสมัยธนบุรี. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐.

- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.
- ฉัตรภรณ์ จินดาเดช. การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์ ๒๕ (๒๕๔๖): ๑๔๙-๑๕๐.
- ชมรมสายสกุลขุนนาค. สกุลขุนนาค. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒.
- ชนิตา รักษ์พลเมือง. พื้นฐานการศึกษา : หลักการและแนวคิดทางสังคม. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ชาคริต ชุ่มวัฒนะ. “สมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย (พ.ศ.๒๓๖๒-๒๔๔๔) : Victoria (1819-1901)” ราชวงศ์แห่งมหาอำนาจยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ : ภัยพิบัติและสมเด็จพระราชินีนาถฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๕๕) : ๒๗๕-๒๗๗, ๒๘๘, ๒๙๐ และ ๒๙๓-๒๙๗.
- ขุมมบทความไทยกับต่างประเทศ. ใน งานพระราชทานเพลิงศพ พันโท พระวิเศษ สุรการ ๓๐ เม.ย. ๒๕๑๖. นครหลวงฯ: โรงพิมพ์ดุสิตสัมพันธ์, ๒๕๑๖
- ชูลีพร พงศ์สุพัฒน์. “สำเนียงส่อภาษา กิริยาส่อสกุล” เรื่องของฐานันดรศักดิ์ในพงศาวดารมลายู. วารสารของสมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทยในพระราชูปถัมภ์. ๓๐ (๒๕๔๒) : ๘.
- ชูลีพร วิรุณหะ. บุหงารายา : ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่าของชาวมลายู. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภากการพิมพ์, ๒๕๕๑. ประวัติการประกิตนบทการ. การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัยไทยประยุกต์ชาตินิยม.
กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ ณ พรีนติ้ง เซ็นเตอร์, ๒๕๔๗.
- เซอร์จอห์น เบาริง. ราชอาณาจักรและราชบุตรสยาม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๗.
- ฐิติมา อนุกุลวรรธกะ. ไทยศึกษา. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายเอกสารและตำรา สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๐.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. วิธีการทางประวัติศาสตร์กับพัฒนศึกษาศาสตร์. ใน นภาพกรณ์ หะวานนท์, พัฒนศึกษาศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา, ๑๑๒-๑๑๗. กรุงเทพฯ :บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๙.
- ณัฐภัทร จันทวิช. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.
- ธาวินี จุลพรหม. การศึกษาปราสาทเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.
- ธีระ นุชเปี่ยม. “ภาษา ความหมาย ความเป็นจริง... ภาค๒” วารสารอักษรศาสตร์ ๑๘ (มิถุนายน ๒๕๓๘-พฤษภาคม ๒๕๓๙) : ๑๒๔,๑๒๖ และ ๑๓๐.
- ธเนศ ขำเกิด. ศัพท์ปฏิรูปการศึกษาที่ควรรู้. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของสำนักงานคณะกรรมการ สกสศ., ๒๕๔๙.
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา. เล่าเรื่องพระจอมเกล้าฯ. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘.
- ท่านหญิงแก้ว. กรุงเทพมหานคร: จันฉวีนิชย์, ๒๕๒๔. (งานพระศพ ม.จ.อัปภัศราภา เทวกุล)

- ดวงกมล ไตรวิจิตรคุณ. เอกสารคำสอน วิชา ๒๗๕๖๖๒๗ วิธีวิทยาการวิจัยการศึกษา ๑. ภาควิชาวิจัย และจิตวิทยาการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงกมล อัครมาส. “ความสัมพันธ์ทางการทูตสยาม-ฝรั่งเศส สมัยรัชกาลที่ ๔ จากจดหมายเหตุของ พระณรงควิชาติ (จอห์น บุนนาค)” วารสารสังคมมนุษย์. ๒๖ (๒๕๕๐): ๒๙-๕๒.
- दनัย ไชโยธธา, บรรณาธิการ. ๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๖ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายวิชาการสำนักพิมพ์ไอเดียสโตร์, ๒๕๔๓.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. จดหมายเหตุ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุ วงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ.ในรัชกาลที่ ๕) พระนคร: โรงพิมพ์ พระจันทร์, ๒๕๑๒.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. เรื่องความทรงจำ.พระนคร : โรงพิมพ์ของ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๙.
- เดช ตูลวรรธนะ. เรียนพุทธศาสนาอย่างปัญญาชน เล่ม ๒.กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๒.
- แถมสุข นุ่มนนท์. หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษร ศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.
- นงเยาว์ กาญจนจारी. ดารารัศมี. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่ : สุริวงค์บุ๊คเซ็นเตอร์, ๒๕๓๙.
- นภาพร เล้าสินวัฒนา. การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์ มหาบัณฑิต, ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๐.
- นฤมล ธีรวัฒน์. พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.
- นฤมล บุณนิม. การศึกษาคุณลักษณะและกระบวนการถ่ายทอดของครูไทยในอดีตและปัจจุบัน, ครุศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต, ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- นริศรา จักรพงษ์, ม.ร.ว.และไอลีน ฮันเตอร์. แคทยา และเจ้าฟ้าสยาม. แปลโดย พันชวีญ ทิพม่อม กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๘.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี. พระบรมหาราชวัง. กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๒๕.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี. สถาปัตยกรรมพระบรมหาราชวัง เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๓๑.
- นัตตา อิศรเสนา. สมญานามผู้มีบรรดาศักดิ์. ม.ป.ท., ๒๕๓๒.
- พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. พระราชสาสน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกาและประเทศฝรั่งเศส. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๒.

พระเทพมงคลสุธี. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการพระศาสนา : พระราชประวัติ
นิพนธ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วง
ที่ ๑). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๕๓.

พระมหาปราสาทและพระราชมณฑลยสถานในพระบรมหาราชวัง. (ในการพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเฉื่อย ทวีวงศ์ ณ อยุธยา) กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) จาก
ต้นฉบับตัวเขียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ.

กรุงเทพมหานคร: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๓.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค).

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗.

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕

พร้อมกฎกระทรวงที่เกี่ยวข้องและพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ พ.ศ. ๒๕๔๕

กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๕.

พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่มที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงอักษรพิมพ์การ,
๒๔๓๔.

พระราชบัญญัติแลประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๓๘.

พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. (ในงานศพ นายจรัส เกียรติก้อน)

กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๑.

พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ

รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒๖
ตุลาคม พุทธศักราช. ๒๕๕๔.

พิชญา สุ่มจินดา, บรรณาธิการ. ราชประดิษฐพิพิธบรรณ. กรุงเทพมหานคร: วัดราชประดิษฐสถิต
มหาสีมาราม, ๒๕๕๓.

พิไลวรรณ แสงขำ. บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๕

ระหว่างพ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓, ปริญญานิพนธ์, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, ๒๕๒๒.

เพ็ญศรี ตึก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสิ้นสมัยจอม

พล ป. พิบูลสงคราม. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๒.

ผาสุข อินทรารุช. ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย

ศิลปากร. สัมภาษณ์, ๑๕ เมษายน ๒๕๕๖.

บรรเจิด อินทจันทร์ยง. เรียบเรียง. ราชสกุลพระบรมราชวงศ์จักรี. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำ

คุรุสภา, ๒๕๓๙.

บัณฑิต อินทรชัยศรี. พระปรีชาญาณด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราช

อาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๙๓-๒๔๑๑, การศึกษามหาบัณฑิต,

- สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, ๒๕๒๑.
 เบาริ่ง, จอห์น, เซอร์. ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัญญา ศรีอุดม
 บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๗.
- ป. ศาสตรี. รายงานสำรวจตำราพระราชพิธีพราหมณ์สยาม. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๔.
ประกาศต่างๆ ในรัชกาลที่ ๔. เล่ม ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๓๘.
ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาค ๔ ประกาศปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ
 พิพรรฒธนากร, (พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
 ครบศตมหา ๕ ต.ค. ๒๔๖๖)
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร (พิมพ์แจกในงานศพ นางสุน
 ชาติไอสกล ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒)
- ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๘-๓๐). กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา, ๒๕๐๗.
ประชุมหมายรับสั่ง ภาค ๕ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๒๑๓. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๔๘.
- ประมวล รุจนเสรี. พระราชอำนาจ. กรุงเทพมหานคร : สุเมธ รุจนเสรี, ๒๕๔๘.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. โฉมหน้าประวัติศาสตร์ ชุด ราชสำนักสยาม. พระนคร : สยาม, ๒๕๑๖.
- ปรีดี พิศภูมิวิถี. กฎหมายเทียบบาลฉบับเฉลิมพระเกียรติ. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.
- ปรีดี พิศภูมิวิถี. ภูมิสถานพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยาและขนบธรรมเนียมมราชสำนักบางประการ
ในกฎหมายเทียบบาล. ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, กฎหมายเทียบบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติผลงานวิจัย,
 ๓๒๓-๓๒๔. กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง:
 ประมวลกฎหมายไทยในฐานมรดกโลก”, ๒๕๔๘.
- ปิยนาด บุนนาค. เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงวิชาการประกอบการเรียนการสอนวิชาวิธีวิทยา
และการออกแบบการวิจัยคัดสรรทางประวัติศาสตร์. เอกสารอัดสำเนา., ๒๕๕๒.
- ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค. กรุงเทพมหานคร:
 โรงพิมพ์พิมพ์เนศ. ๒๕๒๐.
- ป่าป้อนหลาน พิมพ์ที่ระลึกในงานพระชันษาครบ ๕ รอบ หม่อมเจ้าดวงจิตร์ จิตรพงศ์. พระนคร :
 โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑.
- มยุรี วีระประเสริฐ. โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย : ฉบับคู่มือครูสังคมศึกษา.
 กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี. กรุงเทพมหานคร:
 กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๕.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. พัฒนศึกษา. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๒๔.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร. โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร:
 อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง (มหาชน), ๒๕๔๕.
- มหาวิทยาลัยศิลปากร. มรดกเทศกกับการนำเที่ยว. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.
- มัทนียา พงศ์สุวรรณ, การนำเสนอแนวทางการสืบทอดพระปรีชาญาณแบบองค์รวมของสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. ดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิต

วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓

มัลลิกา พงศ์ปริตร. วารสารของสมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. ๓๐ (๒๕๓๕) : ๘๐-๘๑.

มานิจ ชุมสาย. ฝรั่งเศสในรัชกาลที่ ๔. เอกสารสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “๓๐๐ ปี ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส” จัดโดยภาควิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหงร่วมกับโครงการศูนย์ยุโรปศึกษาทบวงมหาวิทยาลัย ณ หอประชุม ชั้น ๓ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๑๔-๑๕ ธันวาคม. กรุงเทพมหานคร : คุณพินอักษรกิจ, ๒๕๒๗.

สมิธ, มัลคอล์ม. ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอมณี. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราคักดิ์ กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ชุมนุมพระราชอาชญาและประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๘.

รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๘.

รวมพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๘.

รวมเรื่องราวราชภิเษกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, ๒๕๔๑.

รอเบิต ไฮน์-เกลเดิน (เขียน) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (แปล). แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. สังคมศาสตร์ ม.เชียงใหม่ (เมษายน-กันยายน ๒๕๒๕): ๓-๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕.

ราชชนิตี พากย์บาลีและภาคไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๘. (ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาศรีสุรราชภักดี (ม.ร.ว.ฉาย กำภู).

รสิตา สีนเอกเยี่ยม. การศึกษาวัฒนธรรมการสร้างสร้งงานสถาปัตยกรรมจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. หน้าจั่วฉบับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย ๒ (กรกฎาคม ๒๕๔๗): ๘๒-๘๓.

ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์. การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๗๕. อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

ลักษณะไทย เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๙.

สมใจ นิมเล็ก. อุโบสถสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

สมชาย พิเศษสุนทร. วัดนิเวศธรรมประวัติ. พระนครศรีอยุธยา : เทียนวัฒนา, ๒๕๒๘.

สมชาย สิริประเสริฐศิลป์. การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ ๔, ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต, ภาควิชาโบราณคดี สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.

สมพงษ์ ทิมแจ่มใส. วัดมหาพฤฒาราม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๖.

สมิธ ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ. ทับหลัง. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๓.

สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพมหานคร: วัดบวรนิเวศฯ, ๒๕๕๑.

- สาระ มีผลกิจ. ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.
- สาระ มีผลกิจ. สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๖๘, อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.
- สายสกุลบุญนาค, ชมรม. สกุลบุญนาค. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๒.
- สุวรรณนา สัจจวีรวรรณ. เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิคือติก, อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- สุนิตย์ แสงขำ. บทบาทของมิชชันนารีภายใต้โปรแตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ.๒๓๖๗-๒๔๗๕, ปริญญาโท, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, ๒๕๒๖.
- สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- สุภางค์ จันทวานิช. ทฤษฎีสังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- สุนน อมรวีวัฒน์. สมบัติทิพย์ของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- สุนน อมรวีวัฒน์และคณะ. ความคิดและภูมิปัญญาไทยด้านการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- สุวรรณ เพชรนิล. พุทธปรัชญาเบื้องต้น. ปราณบุรี: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๔.
- สุวรรณ เพชรนิล. รองศาสตราจารย์ ภาควิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. สัมภาษณ์, ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๕๕.
- สุวรรณนา สัจจวีรวรรณ. เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดงและของญวนโดยจักรพรรดิคือติก. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- สุนทร ชุตินธรานนท์. พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๗.
- สุนทร ชุตินธรานนท์. บุเรงนองกะยอติชนรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี : หนังสือสายน้ำผึ้ง, ๒๕๔๔.
- สัญลักษณ์มหาวิทยาลัย. [ออนไลน์]. ๒๕๕๖. แหล่งที่มา: http://www.chula.ac.th/about/symbol_prakew/ [๒๕๕๖, พฤษภาคม ๒๑]
- สันต์กรณีย์. ๑๗ สมเด็จพระสังฆราช. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน, ๒๕๓๓.

- สำเนาและคำแปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔.
- วรพร ภู่งศ์พันธ์. กฎมณเฑียรบาลในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาถึง พ.ศ. ๒๓๔๘. กรุงเทพมหานคร: สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทศวรรษของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา พ.ศ.๒๔๗๕. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปริญญาโท, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร, ๒๕๑๒.
- วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๑๑-๒๔๗๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ปริทรรศน์ประวัติศาสตร์. (รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติ แด่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ พ.ศ. ๒๕๔๔) กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. วัดบรมนิวาส. (หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรี หม่อมราชวงศ์ เสนีย์ ปราโมช ๒๕๔๐) กรุงเทพมหานคร : อิมเมจ, ๒๕๒๔.
- วิโรจน์ ไตรเพียร. ๙ รัชกาลแห่งราชวงศ์จักรี. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ คลังศึกษา, ๒๕๔๓.
- วีณา ศรีธัญรัตน์. “วิวัฒนาการลัทธิอาณานิคมถึงจักรวรรดินิยมสมัยใหม่” รวมบทความประวัติศาสตร์. ๒๑ (๒๕๔๒) : ๓๓-๓๔ และ ๓๙ .
- วันทนีย์ ส่งศิริ. การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.
- น. ณ ปากน้ำ. วัดบางขุนเทียนใน. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.
- น. ณ ปากน้ำ. วัดปฐมวราวม. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙.
- ศานติ ภัคดีคำ “วรรณกรรมพระพุทธศาสนาศรีลังกา-ไทย” เอกสารประกอบโครงการเสวนาวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ “ความสัมพันธ์ไทยกับศรีลังกาผ่านพุทธศาสน์-พุทธศิลป์” ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสน์และพุทธศิลป์ระหว่างศรีลังกา พม่า และไทย, กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๕.
- ศรีชัย พรประชาธรรม. วงศาวินยาศาสตร์ด้วยระบบการศึกษาไทย, คุชกุ์บัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗.
- ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ม.ร.ว. พลตรี และรัชณี ทรัพย์วิจิตร. พระอนุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าในพระราชวงศ์จักรี. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๔๙.
- ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ม.ร.ว. พลตรี “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์สยามประเทศ” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ๒๗ (๒๕๔๘) :๓.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ม.ร.ว. พลตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยสำนักนายกรัฐมนตรี. สัมภาษณ์,
๑๕ สิงหาคม ๒๕๕๕.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ม.ร.ว. พลตรี. ที่รูกงลอง ๑๕๐ ปีวันประสูติ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค
กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ต้นสกุลเกษมศรี. กรุงเทพมหานคร : ราชสกุลเกษมศรี, ๒๕๕๐.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพมหานคร:
เมือง

โบราณ, ๒๕๔๗.

อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์. โลกตะวันตกก่อนค.ศ.๑๔๙๒. กรุงเทพมหานคร : ศักดิ์โสภากการพิมพ์, ๒๕๕๓.

อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์. โลกตะวันตกก่อน ค.ศ. ๑๔๙๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาก
การพิมพ์, ๒๕๕๔.

อนันต์ชัย เลหาพะพันธุ์, “Great Britain and Northern Ireland, United Kingdom of : สหราชอาณาจักร
บริเตนใหญ่และไอร์แลนด์เหนือ” สารานุกรมประเทศไทยในทวีปยุโรปฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๕๐) :
๒๕๕๕-๒๕๖.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิถีคิด. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๓.

อาภา ภมรบุตร. หมอสอนศาสนาอเมริกา. กรุงเทพมหานคร, ๑๙๘๑.

อุษณีย์ ธโนศวรรย์. การศึกษาในระบบ : ปฏิบัติการทางอำนาจผ่านความรู้และการสร้างความเป็น
อื่นให้กับชุมชนหมู่บ้าน, คุชฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๕.

เอ.ปี.กริสโวลด์. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ากรุงสยาม. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ดุสิตสัมพันธ์, ๒๕๓๔.

เอเนก นาวิกมูล, ประวัติการถ่ายรูปลูกแรกของไทย. กรุงเทพมหานคร: สารคดี, ๒๕๔๘.

แอนโทนี รีด. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. ๑๔๕๐-๑๖๘๐. พงษ์ศรี เลขะวัฒนะ (แปล)
เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๘.

ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. แปลโดย วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖.

ภาษาอังกฤษ

Aasen, Clarence T. Architecture of Siam : a cultural history interpretation, Kuala
Lumpur : Oxford University, 1998.

Bagshawe, L.E. The Kinwun Min-Gyi's London Diary. xiii 2006.

Dumarçay, Jacques. The Palaces of South-east Asia Architecture and Customs.
Singapore: Oxford University Press, 1991.

Finestone, Jeffrey. The royal family of Thailand : the descendants of King
Chulalongkorn. Paisarn Piammettavadhana, Wanna Purushahansa Bangkok:
Phitsanulok, 1989.

Gutman, Pamela. Burma's lost kingdoms : splendours of Arakan. Bangkok : Orchid Press, 2001.

Smart, Ninian. Concept and Empathy Essays in the Study of Religion. Hong Kong: THE MACMILLAN PRESS LTD, 1986.

Smitthi Siribhadra, Elizabeth H. Moore and Michael Freeman. Palaces of the Gods Khmer Art & Architectuer in Thailand. Bangkok : River Books 1992.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

ชื่อ นายสาระ สกุล มีผลกิจ

วุฒิการศึกษา

พ.ศ.๒๕๓๘ ครุศาสตร์บัณฑิต คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ เอกสังคมศึกษา มหาวิทยาลัย
ราชภัฏสวนดุสิต

พ.ศ. ๒๕๔๒ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์

ปัจจุบันสังกัด

โรงเรียนการท่องเที่ยวและการบริการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต ที่ตั้ง ๒๙๕
ถนนราชสีมา เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร ๑๐๓๐๐ โทรศัพท์ที่ทำงาน ๐๒-๒๔๔-
๕๗๖๙ โทรศัพท์มือถือ ๐๘๑-๓๔๑-๗๗๒๐ อีเมลล์ abbsara@yahoo.com
ตำแหน่งอาจารย์